Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

NO SOGN

KR. SUSGAARD

NO SOGN

GENNEM
SKIFTENDE
TIDER

EGET FORLAG
NO - RINGKØBING
1974

JACOBSEN BOGTRYK OFFSET
RINGKØBING

Området

No sogn ligger i Hind, det gamle Hing herred, i Ringkjøbing amt. I forhold til Ringkjøbing købstad ligger sognet omkring 5 km mod nordøst, regnet i luftlinje fra torvet i Ringkjøbing til Noby.

Stort er det ikke, No sogn. Det nuværende område udgør 2684 hektar eller 4880 tønder land. Indtil for et halvt hundrede år siden beregnedes sognearealet dog til 6 hektar mere. I 1921 blev Hee og No, der fra 1878 havde udgjort hver sit afgrænsede *kirkesogn* i et fælles pastorat, skilt ud af det hidtidige kommunefællesskab og hvert af de to sogne blev fremtidig en selvstændig *kommune.*

I forbindelse med kommuneadskillelsen skete der en delvis skelregulering. Hidtil hørte til Hee sogn *Voldbjerg østre mark* helt til den gamle landevej – fra Tim over Hvingel i Hee går forbi *Heebro* over *Hedehus, Gl. Toft, Heeager* og Rindum til Ringkjøbing – dog kun til en linje i syd fra Hedehus og langs sognevejen i vest til den nyere landevej Ringkjøbing – Holstebro. Til gengæld hørte dengang til No sogn gården *Ll. Voldbjerg* og dens jorder, for så vidt de ligger syd for den nævnte sognevej; den lille *Voldbjerg Pogeskole* lå således også indenfor No sogns daværende grænse.

Reguleringen betød således ikke blot en lille beskæring af No sogns område, men en udveksling af mindre sogneområder. Ll. Voldbjerg og Voldbjerg Skole gik til Hee. Til gengæld fik No så den del af gården Heebros jorder, der ligger vest for den gamle landevej, samt de to *ejendomme,* der nu ejes af *Chr. Olesen* og *Kleman Enevoldsen* og endvidere nogle enge, der ligger indenfor en ret linje ud til *Voldbjerg å,* som danner grænsen i nord mellem de to sogne. Det er sagt, at beboerne blev spurgt om deres stilling til skelreguleringen, og at deres ønsker blev fulgt. Ligeledes, at de to sognes hartkorn såvidt muligt ikke skulle ændres. Hvad der iøvrigt motiverede den iværksatte skelregulering, står uklart. En indstilling om fremtidigt at lade grænsen mellem kirkesognene følge kommunegrænsen, anbefaledes året efter af menighedsrådet i No, og formentlig også af Hee menighedsråd. Grænsen mellem de to inddelinger blev den samme.

Sogneinddelingen i Danmark er ældgammel. Man ved ikke med sikkerhed, hvornår og hvordan den er sket. At sognene er dannede før kristendommens komme og rejsningen af det første sæt kirker, trækirkerne, synes dog givet. *Svend Aakjær* skriver i sin udgave af *Kong Valdemars Jordebog* (bd. I, s. 63): „Sognene var i historisk tid i Danmark gejstlige kredse." Videre i samme forbindelse anfører Aakjær en noget forbeholden udtalelse af professor Johs. Steenstrup fra sidst i 1800-tallet: „Det må endnu stå hen, om sognene er opstået på grundlag af en tidligere hedensk inddeling efter ældgamle gudelige eller militære kredse." Aakjær fortsætter for egen regning: „At sogneinddelingen er gammel og omtrent uforandret fra middelalderen, fremgår blandt andet af Falsterlisten (I Kong Valdemars Jordebog). At der længe før kristendommens indførelse og muligvis endda allerede o. 450–500 har eksisteret sogne i Danmark, som synes at have været en art lokale retskredse under en stormands styre som godsherre, dommer eller hovgode, synes at fremgå af ordets anvendelse i Kent og Danelagen. Til de engelske *bondisoknemen* svarer det danske udtryk *sognebønder* som kronens selvejende skattebønder i herredet. Vægten skal åbenbart lægges på, at *sogn* er beslægtet med *sag* og *søge*." Sluttelig i denne sammenhæng citerer Aakjær retshistorikeren Poul Johs. Jørgensen: „At det er tænkeligt, at ordet sogn i hedensk tid har været brugt om områder, der søgte samme helligdom og ting; herfor taler ordets anvendelse i Danelagen i England, der i hvert fald viser, at det er ældre end kristendommen."

Sognedannelsen ser således ud til at være meget gammel. Og at være sket på grundlag af menneskeligt fællesskab af mere eller mindre omfattende karakter, indenfor et område, der i kraft af beboernes samkvem konstitueredes som *sognet.*

Det enkelte sogn, også vort, måtte have og fik sin afgrænsning fra de opståede nabosogne. Aakjær taler om *naturgroede skel* omkring *sysler og sogne, i modsætning til herredet,* som han anser for at være en militær inddeling i sin oprindelse; senere hen blev herredet et administrativt område.

De naturmæssige grænser mellem de gamle sogne var vel som regel enten vandløb eller ødemarker, overdrevene. Som følge af en sådan afgrænsning mellem sogneområderne fik disse naturligt nok i reglen en mere eller mindre uregelmæssig form. No sogn danner her ikke nogen undtagelse. Noget kan området i formen minde om femkanten, men der er dog mange små og nogle ret store afvigelser fra denne geometriske figur. *Mod nord* danner *Hover å* skellet til Hee sogn. Denne å har ikke de store slyngninger, men til gengæld en del af de mindre. Dens løb har tidligere slynget sig mere, end tilfældet er nu. Ved *Lybæk* kan endnu over nogle hundrede meter ses et lidt sydligere gammelt åleje. Her blev ved en opmudring af åen sidst i 1950'erne enkelte større slyng rettet ud. Her blev samtidig løbet, der før havde gået syd om en vandomflydt engparcel på ca. 3 tdr. land, lagt nord om denne. Her gik allerede en gammel, men øjensynlig i sin tid opgravet strøm, der passerede og afgav vandkraft til *Sandal mølle.* Denne

vandmølle er beskrevet af P. Storgaard Pedersen i hans lille skrift om Hing herred, 1896. Møllen hørte til gården Sandal. Den og møllen lå i Hee sogn; det gjorde også den nævnte engparcel, øen. Gården var gammelt krongods. Senere kom den under Timgård. Ved bondefrigørelsen sidst i 1700-tallet gik den over i selveje. Møllen, der sidst ejedes af ridefoged Iver Lauritsen på Voldbjerg, havde efter Storgaard Pedersen ikke nogen særlig lang brugstid, fra 1545 til 1674. Gården med de vidtstrakte jorder, der for en stor del lå hen i lyng, opkøbtes 1893 af aktieselskabet Sandal plantage. Gården blev nedlagt og jorderne tilplantede. Den nuværende gård Sandal er udparcelleret fra den oprindelige gård af dette navn. Med forlægning af åen som offentligt vandløb nord om øen, danner løbet på denne strækning ikke sogneskel, idet øen ligger i Hee sogn.

Nord for gården *Hebro,* hvor åen skærer den gamle landevej, har åløbet tidligere haft en slyngning i syd. Det udrettede, nordre løb er gennemgravet, vistnok omkring eller noget før år 1900. Her danner det nye løb sogneskellet.

Kirkehøj. Af gruppen Lybæk Høje

Heager å hedder officielt det vandløb, der gennemstrømmer No sogn fra *Stampen* i øst til *Heager* i vest, hvor den ved sogneskellet mødes med *Føling bæk.* Bæknavnet svarer også bedst til vandføringen i den nævnte strøm tværs igennem sognet. I daglig tale hedder den da også *No bæk, Heager bæk* eller simpelthen *bækken.* Også den danner i sit vestre forløb skellet til Hee, nemlig fra gården Ll. Voldbjergs østre markskel, på Hee-siden, og indtil No sogn i det vestlige Heager munder ud i en spids. Føling Bæk danner i sydvest skellet til Rindum

sogn, dog kun for den vestre halvdels vedkommende omtrent. Øst for bækkens udspring har en opkastet grøft dannet det forlængede sogneskel. Altsammen i en ret lige linje; så her på denne strækning er sogneskellet ret regelmæssigt.

Denne tidligere, gennem de høje jorder syd for *Noklit* ret dybe grøft, er nu rørlagt. Det er sket i forbindelse med afvanding af *Klitmosesø* og den omgivende lille *Klitmose*. Grøften skaffede tidligere afløbsforbindelse fra søen til Føling bæk. Op mod denne strøm, til udspringet i Klitmosesøen gik tidligere ålen, endda i ret stort tal. Ålen vandrede herop ude fra *Ringkjøbing fjord,* gennem *Vonå,* der vest for købstaden munder ud i fjorden. Fra åen gik ålen så op gennem den tilstødende bækmunding, her hvor de to forenede bække danner skel i engene mellem Hee og Rindum sogne.

Den yderste spids af No sogn derude vestligst i Heager, hvor de to bække mødes og forenes til et løb, har tidligere hørt til Hee sogn. Spidsen her er en engparcel på 3-4 tønder land, der hører til Jens Kjær Iversens gård. Overførselen fra Hee til No sogn af dette areal skete i 1920'erne, muligvis samtidig med den før nævnte skelændring mellem de to sogne, der blev foretaget på Voldbjerg østre mark, da den tidligere fælleskommune blev delt i to kommuner, sammenfaldende med hvert sit kirkesogn.

Føling bæk nævnes, overraskende nok, i skriftlige kilder første gang i 1870'erne. Derfor kan strømmen dog godt være langt ældre. Navnet som sådant skulle være meget gammelt. Det betegner eng- eller kærstrækningerne langs strømmen. Meget tænkeligt har hele området gennem lange tider henligget i morads, der vel i vid udstrækning har stået under vand, i hvert fald indtil strømmen brød sig vej og et vist afløb vesterud af Heager, ud i engene mod den gamle, vandrige Vonå.

Føling bæk har forhen haft sine slyngninger, som det naturligt bliver tilfældet, når et vandløb selv skærer sig frem gennem terrænet; det vil da finde sit leje langsvej, hvor bunden er lavest, og det bliver da sjældent eller aldrig i en ret linje. Føling bæks løb er så på et vist tidspunkt blevet reguleret og rettet ud. Det skete omkring 1910; men vistnok ved denne lejlighed kun indtil underføringen under den vestjydske længdebane, der går gennem det vestlige Heager. Vest for banelegemet er bækkens løb blevet rettet ud og reguleret længere frem i tiden. Det skete i forbindelse med et afvandingsprojekt.

Føling bæks forlængelse mod sydøst i form af den nævnte grøft, der senere blev rørlagt, var ikke ført igennem så langt med denne grøft i lige linje, som sogneskellet. Grøften drejede af i mere østlig retning, dels nord om, dels i den nordlige del af *No plantage;* derved tog den retning mod den gamle Klitmosesø. På den sidste strækning op til søen gik dog grøften omtrent parallelt med det fortsatte sogneskel; men en hel del østligere, øst om No plantage.

Sogneskellet Føling bæk–skelgrøften er fra det punkt, hvor grøften bøjede

af, fortsat i lige linje, op sydvest om No plantage og ind gennem den tilstødende *Femhøjsande plantage,* indtil dennes sydlige udkant. Af denne betragtelige plantage ligger ca. 4 ha i No sogn, mens den ørige del, der udgør den overvejende del af plantagen, ligger i Rindum.

Sydøst for Femhøjsande plantage, i Velling sogn, ligger *Schuberts plantage* og øst for denne den betydeligt større *Velling plantage.* Landevejen Ringkjøbing-Herning skærer sig gennem begge disse plantager. Sogneskellet mellem Rindum og No bøjer, der hvor det støder op til Velling, af og fortsætter i omtrent østlig retning. Grænsen mellem No og Velling sogne markeres her ved et lavt dige. Linjeføringen er her på et længere stræk nogenlunde regelmæssig. Den danner dog ikke her nogen ret linje, der kunne pege hen på en senere regulering af det gamle skel mellem de to sogne . Et skel, der nok, som regelen var, oprindeligt var enten naturgiven eller vundet ved hævd; det kunne vel også bero på en overenskomst mellem bønderne og brugerne af jorderne, hvor skellet blev draget, for henholdsvis de nord for linjen boende og dem syd for. Hele området her henlå formentlig lynggroet i sognedannelsernes fjerne og dunkle tid. Sådan set kunne det ikke synes naturgivet, hvor grænsen blev draget sognene imellem.

Ved *Røgind* bøjer skellet af i sydøstlig retning, hvor det vest om *Røgind kro* skærer landevejen, godt og vel, førend det i et lidt uregelmæssigt forløb drejer om og fortsætter mod nordøst. På skellets sydligste forløb skærer her *Røgind bæk* sig igennem. Røgind bæk løber fra Ølstrup sogn ind i No sogn i det nordøstlige Røgind. På et kort stykke danner bækken her skel mellem de to sogne. Bækken fortsætter sit bugtede løb i sydgående retning gennem Røgind, hvor den passerer tæt forbi kroen og *den gamle vandmølle* her, som fik sin knappe vandkraft fra den samme bæk. Møllen og dens beskedne vilkår finder vi beskrevet i den gamle *markbog fra 1683.* Denne således kaldte samling af beskrivelser af sognets jorder og bebyggelser er et forarbejde til Chr. d. V.s matrikel af *1688,* den såkaldte *landmålingsmatrikel,* der afløste *landgildematriklen af 1664.* Sagen var, at man dengang fandt, at man savnede et mere ensartet og nøjagtigt vurderingsgrundlag for påligning af skatter og andre afgifter. Man nåede med det omfattende opmålings- og takseringsarbejde frem til en ny hartkornsansættelse. Hertil var altså de i markbogen opsamlede oplysninger vigtige. I mere nutidigt sprog hedder det heri om Røgind mølle: „Hvilken mølle er en liden *Squat mølle,* som har sit vandløb fra heden, hvilket er $^1/_8$ mils vej fra møllen. Samme vand løber ud i mange små åer fra heden. Har et åbent vandfald til kværnen, der drives med tvende hjul. Møllen kan føre syv sjællandske kvarters sten."

Det er blevet bestridt, at Røgind mølle, ligesom nabomøllerne, skulle have været af typen med det ejendommelige navn skvatmølle. Det var en gammel vandmølletype i Danmark. Men allerede i Valdemarstiden skal der, af en eller anden grund, være blevet nedlagt forbud mod at drive den slags møller mere.

Markbogen hævder dog altså, at de endnu, flere århundreder senere, fandtes og var i brug nogle af disse.

Det er også bestridt, at kværnstenene her i Røgind mølle skulle have haft et tværmål af 1 ¾ alen. Godt nok var det sjællandsk mål, der i gammel tid var mindre end jydske mål. Var imidlertid møllen en skvatmølle, var det netop en lille mølle. Det passede også bedst til vandføringen på stedet, hvorom det hedder i den gamle bog: „(Kværnhjulet) har et mådeligt vandfald. Møllen må, når tørke er om sommeren, stå stille, formedelst mangel af vand. Møllen har derfor ingen vis søgning fra omliggende sogne, (også) fordi at her nærved, på ½ fjerdings vej, ligger 4 skvatmøller, som har stedse vand."

Røgind mølle havde søgning i hvert fald af beboerne i den sydlige del af No sogn. Sådan havde forholdet sikkert været langt forud for markbogens tid. Måske møllen var anlagt i skvatmøllernes blomstringstid i landet; i hvilken skikkelse den i så fald skulle have været holdt ved magt gennem de følgende århundreder. Noget sikkert herom ved vi imidlertid ikke. Første gang, vi træffer den i skriftkilderne, er i skattemandtallet 1610; da kaldes den *Røgenn mølle.* Endnu et par århundreder, godt og vel, efter markbogens tid vedblev denne gamle mølle at male kornet for sin gamle kreds af møllesøgende Noboer. De to nærmeste af de gamle konkurrerende møller var *Gammelmølle* i Lem og *Klapmølle* i Velling. Bønderne i den nordlige del af No sogn, samt dem i Heager, søgte til *Voldbjerg mølle* fra gammel tid. Hvorvidt folk fra Lybæk søgte Sandal mølle i dennes tid er nok tvivlsomt. Det sydlige åløb har her været en hindring, med sine ret høje brinker, en mosestrækning i engdraget ligeledes. Iøvrigt beklagede, efter markbogen, de samme bymænd sig over, at opstemningen til Sandal mølle satte deres enge under vand, hvorved deres høavl skadedes; undertiden flød endog det nyslåede græs ganske bort for dem. I ældre tid eksisterede der desuden en lille mølle ved bækken vest om det nuværende *Agerbæk,* den ejendom, der hidtil blev kaldt *Langhuset,* men som er ældre endnu. Møllen her nævnes i 1664. Den er da sat til 1 tønde hartkorn. En endnu ældre mølle ved *Grimstrup* findes omtalt i et gammelt tingsvidne[1]), år 1543. Da det er uvist, hvor denne mølles beliggenhed har været, kan den godt være identisk med den foran nævnte mølle ved Oxfeld bæk. Gården Grimstrups vidtstrakte jorder dengang nåede helt til den nævnte lille bæk på den østre side.

Materialerne fra Sandal mølle blev ved nedbrydningen ført til Voldbjerg mølle og anvendt der. Sandal mølle havde ellers efter markbogen rigelig vandtilstrømning med et godt fald, hvad der endnu er synligt på stedet. Den generedes dog i søgningen af andre møllers nærværelse, hedder det i markbogen. Hvem konkurrenterne er, nævnes ikke. De gamle vandmøller lå åbenbart ret tæt på hinanden. Også ved *Hebro* har der, efter Storgaard Pedersen, langt tilbage i tiden været mølleri.

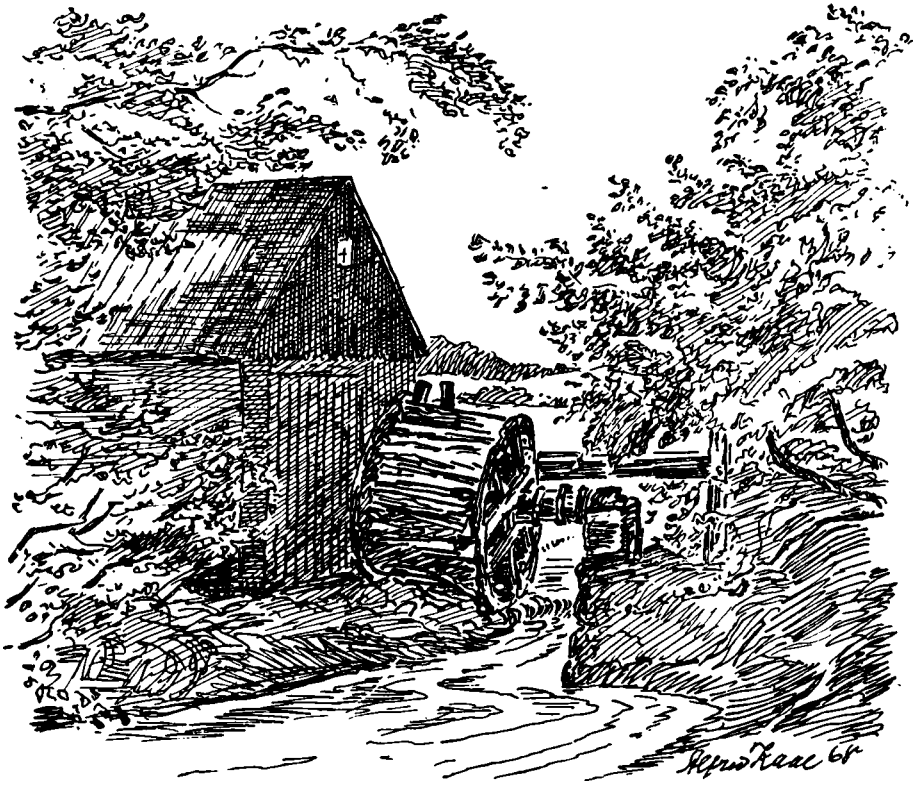

Røgind Mølle — nu render vandet uden om møllehjulet; men en gang malede møllen korn for folk i 4—5 sogne

Røgind bæk afgav altså vandkraft til Røgind gamle mølleværk, omend i beskedent omfang. Bækken fortsatte fra møllen ud af Røgind og dermed ud af sognet. Retningen er sydlig til sydvest. Bækken danner et godt stykke frem skel mellem Velling og Lem sogne. Den får tilløb fra Gammelmølle bæk, inden den passerer Klapmølle, på sin videre stræben mod Ringkjøbing fjord.

Stednavnet Røgind omfatter den del af No sogn, der som en tunge skyder sig ud i sydøst. En landsby kan man dårligt tale om. I hvert fald ikke i østdansk betydning som en bebyggelsessamling. Der er nu om dage nok en del bebyggelse i Røgind, men den ligger spredt ud over området. Og indtil for godt et hundrede år siden var der i hele Røgind næppe anden bebyggelse, foruden møllen, end Røgind gård, hvortil jorderne stort set hørte, samt ejendommen *Lille Røgind,* der som de to lige nævnte er meget gammel bebyggelse.

Landsbyen som sluttet bebyggelse var også ukendt i den øvrige del af sognet i ældre tid. Man talte dog her, som i Vestjylland i almindelighed, alligevel om

landsbyer eller sognebyer. En vis samling af bebyggelser var der også i almindelighed. Men den var, i modsætning til den østdanske, langstrakt og åben.

Omkring Røgind er der den ejendommelighed, at efter kortet ligger hele området i No sogn, mens det efter gammel og stadig gængs opfattelse strækker sig ind i både Velling og Lem sogne. Syd for møllen støder iøvrigt de tre sogne sammen.I et sådant tilfælde talte man i gammel tid om et *trebundet skel.* Sådanne steder fandt undertiden begravelser sted, af folk, der efter deres herkomst eller vandel betragtedes som udstødte af ordentlige menneskers kreds og desårsag ikke fandtes værdige til at stedes til hvile i kirkegårdens indviede jord. Der synes dog ikke at foreligge noget om handlinger af denne art i tresognskellet her i Røgind.

Endnu et fjerde sogn, *Ølstrup,* har No sogn fælles skel med ved Røgind. Her har der vist aldrig været tale om, at Røgind skulle ligge på begge sider af skellet. Her var på Ølstrup-siden den tidligere omfattende Brostrup hede. Heden, der før opdyrkningen har strakt sig på begge sider af sogneskellet på dette sted; den gik i nord i ét med en mose- og kærstrækning. Sogneskellet op gennem dette område går nu omtrent ret imod nord, indtil det et godt stykke vej øst for No Stampe støder til Heager å, eller bæk, som strømmen også kaldes, og som den rettelig er. Kommet hertil har bækken langvejs bugtet sig frem igennem Ølstrup; den kaldes da også her *Ølstrup bæk.*

Det lave område omkring det nord-sydgående sogneskel er på No-siden *Hjortmose,* på Ølstrup-siden *Ølstrup kær,* der støder til *Trehede* mod øst.

Dette samlede område må anses for at være gammel ødemark, der i længst svunden tid i hvert fald til dels har stået under vand. Fund i Hjortmose af stenalderbosættelse vidner dog for os om, at der, langt forud for historisk tid, har levet mennesker her. Selv om der senere skulle gøres flere bopladssamfund end det ene indtil nu fremdragne, må vi dog antage, at der i det store og hele har været øde og folketomt, derude i dette dalstrøg. Den fjerne fortids mennesker har været jægere og fiskere. De har ikke keret sig om noget sogneskel gennem deres enemærker. Det har der slet ingen anledning været til, dengang langt forud for sognedannelsernes tid; så meget kan vi fastslå.

Hjortmose og Ølstrup kær var fra gammel tid fælles overdrev for en del af bønderne i No og Ølstrup sogne. Motivet til denne fællesdrift var, at de pågældende Noboer manglede tilstrækkelig lyngslet og tørveskær. Underligt nok, forhen var der, for os at se, hedestrækninger i overflod også her i No. Men dengang så man altså anderledes på det. Det manglende lyng og de manglende hedetørv fik man da i Ølstrup kær og hede. Til gengæld fik så Ølstrupboerne, der indenfor et vist område manglede tilstrækkelig græsning til deres kreaturer, supplering i Hjortmose. Denne overenskomst havde de nedfældet i en skriftlig vedtægt, et *videbrev.* Denne vedtægt skal være blevet til i året 1649.

Det originale videbrev er gået tabt; det *formuldede,* hedder det senere. Vi kan dog se det af et par senere udgaver, fra 1671 og 1725. Hovedindholdet i de forskellige udgaver er vel det samme; de to sidste er dog på flere punkter lidt forskellige i affattelsen. Underskrivernes navne må jo nødvendigvis skifte med affattelsestiderne.

Alfred Kaae stødte, da han arbejdede med sin bog om Lem sogn, på det gamle videbrev. Han fandt det indført i tingbogen for Bølling herred, i bindet 1749-68, og dateret 30. jan. 1753, fol. 224 a. Det var sket i anledning af en strid om Hatkær hede i Lem, der grænser op til Røgind. Sdr. Lem ligger i Bølling herred. Kaae har senere sammenlignet videbrevets ordlyd og underskrifter, som det findes indført i tingbogen, med gengivelsen i Danske Vider og Vedtægter, IV, s. 329 ff. De to gengivelser stemmer ikke på alle punkter overens. Vi lader nu det ligge. Videbrevet af 1725 ligger i original affattelse i Voldbjerg godsarkiv i Landsarkivet i Viborg. Her har afdøde *Jacob Bæk* afskrevet videbrevet og siden fået det trykt i Hardsyssels årbog, 1925.

Det var nu noget om de samkvems- og brugsvilkår til jorderne derude omkring sogneskellet, de vilkår for fællesdrift, som bønder fra de to sogne selv, til visse tider, havde aftalt. Og efterlevet, så nogenlunde. Dog ikke altid til alles tilfredshed eller efter vedtægten. Det fremgår af den sidste vedtægt, og det kommer også frem andetsteds. Vedtægten kom dog til at gælde i 150 år, indtil jordfællesskabet i det hele ophævedes.

Men nu selve skellet mellem de to sogne, og mellem de to herreder, hvornår og hvordan var det draget? Til bunds i spørgsmålet kan vi næppe komme. Ikke ud over den almindelige antagelse, at naturforhold har adskilt bolavene, skilt dem imellem derude i området ,hvor ingen boede. Enten det nu var vand eller sump, skov eller hede eller andet ubekvemt og lidet tillokkende, der hindrede bosættelser herude og gjorde sådanne steder til grænseområder.

At der til at danne det enkelte sognesamfund skulle andet og mere end nabo-, slægts- og erhvervsfællesskab indenfor bolavene på de mere tilgængelige og frugtbare jorder, så vi Svend Aakjær påpege i indledningen til dette afsnit. Selve den konkrete og nøjere skeldragning mellem sognesamfundene, den blev vel i reglen til ved *sædvane- og hævdsret,* hvor først naturen gjorde skel. De egentlige skelforretninger kom ofte først til ret sent. For lovligt at afhjemle, hvad der allerede, og måske i mange århundreder havde været, hævdvundet skel.

Der kunne opstå strid om skellene. Enten fordi ikke alle respekterede de faktiske skel. Eller fordi skellene var uklare eller simpelthen ikke trukne.

En sådan strid om skellinjen mellem No og Ølstrup sogne netop herude, hvor Hjortmose og Ølstrup kær støder sammen, verserede i slutningen af 1700-tallet. Den fandt sted kort før jordfællesskabets ophævelse, men oprindelsen lå nogle år længere tilbage. To af herregården Voldbjergs skiftende ejere havde som

jorddrotter handlet noget vilkårligt og egenmægtigt herude. Den ene havde endda fået udvirket en forrykkelse af sogne- og herredsskellet bort fra den linje, som traditionen hævdede som ret skel. Bevarede aktstykker om striden findes i Voldbjergs godsarkiv. De kan vel forekomme nutidige læsere temmelig omstændelige og vidtløftige. De kaster imidlertid lys over forskellige forhold omkring både jordfællesskabet og bøndernes syn på autoriteterne, først og fremmest herremanden. Og da vi nu er på en rundtur omkring vort sogneområde, for at tage afgrænsningen til nabosognene i øjesyn, lad os da fremdrage akterne til denne sag . Skrivemåden er vist ikke anderledes, end at vi nogenlunde ubesværet fanger meningen i originalernes indhold.

Den første skrivelse er af 1791. Den bærer overskriften *„Underdanigst Pro memoria"* og er en sagsfremstilling, affattet og underskrevet af en del Ølstrupbønder, dels fæstebønder, dels selvejere. Skrivelsen er stilet til amtmanden i Ringkjøbing, hvem man beder hjælpe bønderne til deres gamle rettigheder derude, som de føler truede og til dels revet af hænde. Skrivelsen har følgende ordlyd: „Da eendeel af Ølstrup og eendeel af Noe Beboere haver havt i Fællig med Hverandre, og det saa længe, at ingen af Os, som nu lever, kand mindes nogen Begyndelse derpaa, og samme Fællig er kommet deraf, at Ølstrups Beboere behøvede Græsning til deres Kreaturer, da tilstedede Noe Beboere dem Drift i deres Kiær, som kaldes Hiortmoese, og Noe Beboere manglede Tørvegrøft og Lyngslet, hvilken blev dem af Ølstrups Beboere tilladt at bierge i deres Heede. Men forrige Hosbonde, *Hr. Peder Nissen* til Woldberg, satte et Stykke Skiæl, som skulde være et Sogne Skiæld, imellem fornævnte Ølstrup og Noe Sogne, og det omtrent en Fjerdingvej ind i Ølstrups Eyendom, eftersom både Herreds og Sogne Skiæld efter gamle Folks sigende skulde gaae. Og bemeldte Stykke Eyendom ville bemeldte Hr. Peder Nissen tilegne sig baade til sin egen og til Noe Beboeres Fordeel, da Hr. Peder Nissen tog sig Rettighed til af bemeldte Skiæld, og lod pløye paa vores Heede, som aldrig haver været dyrket før, og det i den Henseende, at han ville lade bygge Huuse derpaa, hvilket ikke skeede i hans Tiid, da han imidlertid flytted fra Woldberg. Og da nu eyeren af Woldberg, *Hr. Kammer Raad Richter,* fandt det pløyede Jord for sig, Saa lod han tvende Huuse sætte derpaa. Da ovenmeldte Skiæld, som bemeldte hr. Peder Nissen, ved baade Bye og Herredsfoged for Bølling Herred, Hr Raadmand Montagne, udvalgte fiire Mænd, som satte bemeldte Stykke Skiæld, gandske imod Vores Villie. Og da samme Skiæld var sadt, da forlangte Hr. Peder Nissen af Os alle, om Vi vilde samtykke og underskrive Skiællen, Hvilket Vi nægtede, at Vi kunde, enten for Os selv eller Vores Efterkommere, undtagen tvende Mænd. Den første som var Selveyer Christen Jespersen, som for lang Tiid siden havde afhænden Gaarden til sin Søn, saa Vi mener, at han ikke kunde fraskrive Sønnen sin Eyendom, langt mindre Vores. Den anden, som underskrev, var en af Peder Nissens Bønder, der tillige

med sin Svigerfader, ovenmeldte Christen Jespersen, som maaske gjorde det af Frygt for, at han maaske havde en Deel Restanz, som han paa den Tiid maaske ikke kunde betale, saa turde han måske ikke nægte Hosbonden sin Begiæring. Da alt det var til Ende, lod velbemelte Hr. Peder Nissen sine Skiæld ved Bølling Herreds Ting afhiemle, og det Os gandske uafvidende, og det fra Aaret 1779. Og fra den Tiid af og til nu haver. Vi paa ingen af siderne holdt Os bemelte Skiæld efterrettelig. Og ingen haver tiltalt Os herfor, før nu af 31. May, da Hosbonden til Woldberg, Hr. Kammer Raad Richter, lod Os skriftlig advare ved tvende Mænd, at Vi skulde holde Os samme Skiæld efterrettelig, og dersom Vi det ikke gjorde, skulde Noe Beboere drive Vores Kreaturer til Woldberg. Og strax efter, at bemelte Advarsel var Os forkyndet, og vi Fæstebønder nærmede Os til Vores Hosbonde, Hr. Kammer Raad Richter, og beklagede Os for ham, at Vi fandt Os storlig derved fornærmet paa Vores Eyendomme. Som han ikke nægtede, men Skiællen kunde han ikke kuldkaste, som hans Formand havde ladet sætte. Saa forlangte Vi af ham, om Vi måtte tillige med Selvejerne søge Høy Velbårne *Hr. Etatz Raad og Amtmand Hansen,* hvilket blev Os ikke nægtet. Saa er vores ydmygste Begiering til Høy bemelte Hr. Etats Raad og Amtmand, om De ville umage Dem for at see, om bemelte Skiæld kand blive kuldkasted, som ikke uden Betaling forlanges; da Vi troer Høy bemelte Hr. Etats Raaden til, at De skaffer Os Ret paa Vores Eyendomme, da Vi langtfra forlanger mere, end hvad Vores forfædre før Os haver nydt og brugt. Nu beder Vi Høyvelbemelte hr. Etats Raad og Amtmand Hansen, at De ikke tager denne Vores enfoldige Skrivelse fortrydeligt op. Alt, som her er skrevet, vil Vi alle tilstaae og beviise, baade selv med andre Vidner og med *gamle Viide Breve.* Vi beder underdanigst, at Deres Høyvelbaarenhed herpaa tegnet vil meddele Os Deres gunstige Svar tilbage.

Ølstrup, d. 5te Junii 1791.

Selvejerne af Nør Bostrup: Peder Madsen, Jesper Christensen, Mads Pedersen, Peder Jørgensen Bierg.

Fæstebønderne Niels Nielsen, Fløtkiær, Niels Sørensen, Niels Andersen, Jens Pedersen, alle Brostrup."

Richter sender for egen regning amtmanden en skrivelse, affattet få dage efter Ølstrupbøndernes. Det er den tinglæste skelforretning, tillige med Richters bemærkninger om de nærmere omstændigheder omkring denne og sidenhen. Richter ser noget anderledes på sagen end de Ølstrupmænd, hvis sag han stiller i et ugunstigt lys. Hvad han anfører om, at vedtægten No- og Ølstrupbønderne imellem om fællesbenyttelse af Hjortmose og Ølstrup kær og hede skulle være gjort ulovligt, synes i hvert fald at være en urigtig fremstilling. Videbrevet af 1725 var godkendt og undertegnet af de daværende fuldmægtige på Lundenes og Voldbjerg, på herskabernes vegne.

Richters erindringsskrivelse til amtmanden lyder sådan: „Skiældforretningen af 24. August 1779 følger in originale (originalen), af samme maatte Deres Høyvelbaarenhed behageligst erfare, at Ølstrup Beboeres Klage af 5te Dennes er uden grund og ikke medfører Sandheden. Thi efter Stævnemaalet er samtlige Brostrup Beboere saavel som Sognepræsten indstævnet, altsaa dem viidende, at slig forretning blev foretaget. Under Forretningen finder jeg ingen af Lods Eyerne, som har imodstaaet Skiældsætningen. Stævningen bekiendtgiorde dem, at bemelte Skiældforretning inden Tinge den 31te næstefter skulde afhjemles. Havde Lodseyerne troet dem fornærmet, var Dagen og Stedet dem bekiendtgiordt, hvor deres Klage kunde vinde Gehør, men Forretningen viiser afhiemlingen uden mindste Indvending eller Paastand. Lovens 1ste Bog, 17. Capitel, viiser,at Skiældforretningen er lovlig, og derfor vil jeg næppe troe, at de Brostrup Mænd kan vinde Gehør hos Deres Høyvelbaarenhed. Når jeg nu vil tilsiidesætte (se bort fra) Skiældforretningen og giennemgaae de Ølstrup Mænds Klage, saa finder jeg, at de rent ud tilstaaer, at de ingen lovlig Adkomst har til Græsningen eller Driften i Hiort Moese; men at Beboerne i Ølstrup og Noe har derom forenet sig, da Noe Sogn gav deres Græsning bort for at faae Heede- og Lyngslet. Hvorvidt slig Forretning kaldes lovlig, vil jeg overlade til Deres Høyv. at dømme om, da den Part af Noe Sogn, som kunde giøre slig ulovlig Accord, er Fæstere af Woldberg, og den største Mængde af Brostrup var den Tiid Fæstere af Lundenæs, nu Woldberg. – Landmaalingsforretningen (i 1683) over Woldberg Gaard og Gods siger en Fælligs Forte (her græsgang) ved Ølstrup Sogn, som ligger til Noe, Lyebech og Oxfeld, alt Ølstrup Sogn ganske uvedkommende. At Nissen paastod Hiortmoese befriet for Ølstrup Høveder, og i særdeleshed deres Tægt-Høveder, som de gode Mænd indtager en stor Mængde af og i disse Aaringer uden Grændser, var ikke at undre over, da Woldberg har Græsning i bemelte Moese til 25 Høveder. At Nissen har paa Treheede ladet pløye og opbryde en Deel, er rigtig og at jeg derpaa har opbygt 2de Huuse, medfører Sandhed. Men hvorfor har Ølstrup Selveyere til alt dette givet deres stiltiende Samtykke, naar de troede, at det var deres Eyendomme. Skulde Deres Høyv. troe, at et Aasteds Møde skulde være nødvendig, vil jeg ærbødigst bede, at sammes bekostning gaar paa de 8te Mænd i Ølstrup deres Regning, da Noe beboere henholder dem til Skiældforretningens Lovlighed og Klagernes egen Tilståelse, at de ingen Lod eller Deel har i Hiort Moese Fællig eller Græsning. – Naar Deres Høyv. har efterset den originale Skiældforretning, beder jeg mig den tilbage leveret.

Woldberg d. 8de Junii 1791."

Amtmanden resolverer imidlertid, at Ølstrupbøndernes klage bør følges op og prøves ved retten. Han får udvirket fri proces for Ølstrupperne til at anlægge sag mod Richter på Woldberg. Der udtages stævning mod denne, til med vidner at bevisliggøre sin påståede ret.

Stævningen kendes fra en genpart i godsarkivet. Ordlyden er denne:

„Johan Fuglsang, Deres kongelige Mayestædses Herredsfoged i Ulfborg-Hind Herreder giøre vitterlig: At for mig andrager Procurator Timmermann af Ringkiøbing, hvorledes han af Amtets Øvrighed er beskikket at føre en Sag for Peder Madsen og Mads Pedersen med flere Beboere af Ølstrup Sogn, efter at dem allernaadigst er meddelt Benificium Paupertatus af 11te Nov. 1791 mod Velbyrdige Hr. Kammer Raad Richter til Woldberg, som ej allene ubillig paa Øster og Vester Noe, Lybech og Oxfeld Beboeres, samt selveyerne Peder Therkildsen, Røgen Mølle, og Jørgen Fynboe af Noe deres Vegne har søgt at forbyde dem Græsning for deres Qreaturer i et Kiær, Hiort Moese kaldet, hvilken Rettighed de dog af ældgammel Tiid har haft og i alle Deele er overensstemmende med Viide Breve, saavel som af Woldberg Eierens Fuldmægtig som af alle Vedkommende er underskreven, men endog har Woldberg Eyere, til stor Fornærmelse for Ølstrup Beboere, ladet opbryde Jord i deres Heede, og derpaa er af nærværende Eier bygt Huuse, hvoraf svares årlig Landgilde til Woldberg. Desuden har velbemelte Hr. Kammer Raad Richter meget uberettiget i de sidste Aaringer ladet græsse 15 Stude i bemelte Hiortmoese, ja endog derpaa opført en Fold til samme. Hvilket altsammen forsvaret ved, at lovligt Tingsvidne agtes beviist, og til saadan Ende er denne Stævning begiært.

Thi stævnes herved Velbyrdige Hr. Kammer Raad Richter til Woldberg, samt alle de, for hvem han har ladet giøre forbud, nemlig Ole Pedersen, Anders Madsen, Iver Christensen, Simon Bech, Christen Graversen, Jens Juulsgaard, Mads Simonsen, Niels Nielsen, Jørgen Fynboe, Knud Jensen, Peder Hundersvang, Anders Christensen Bech, alle fra Noe, Peder Terkildsen og Christen Pedersen af Røgen, Niels Andersen, Jens Andersen og Christen Madsen af Lybech, Niels Lauridsen, Jens Bierre, Christen Kirchegaard, Lambret Pedersen, Christen Madsen og Ingeborg Christensdatter med Værge, alle af Oxfeld, for mig i Retten at møde under Ulfborg Hind Herreders Rett den 30. Maii førstkommende, for Vidner, stævnte og ustævnte, at anhøre, paasee Documenter og Beviiser, i Retten lagt, alt til et lovligt Tingsvidnes erhvervelse. Til bemelte Tid og Ting indstævnes som Vidner, under Faldsmaals Straf at møde, Jens Jensen og Jens Nielsen af Noe samt Laust Knudsen af Heager, for deres endelige Vidnesbyrd at aflægge.

Til Bekræftelse under min Haand og Seigl.

Ringkiøbing, den 14de Maii 1792. *Fuglsang*"

Originalen af ovenstående findes tilført justitsprotokollen for Ulfborg-Hind herreder det pågældende år. Heri findes også proceduren. Nogen kendelse i sagen har jeg ikke set. Proceduren er omstændelig og noget uigennemsigtig. Vidneudsagnene er til dels uklare og indbyrdes modstridende. De tre vidner, der i stævningen nævnes til sidst, er gamle mænd på 80 år og derover. De er, givet nok, udtaget som vidner i sagen, fordi de med deres høje alder skulle have forud-

sætning for længst tilbage at kunne huske sædvane og skeltradition derude i grænseområdet. Da det kniber med at komme til klarhed i sagen, foranlediger Ølstrupbøndernes sagfører sagen udsat to gange for at få nye oplysninger fremskaffet. Ved det sidste retsmøde, vi ser refereret, procederer Timmermann for en mindelig overenskomst. Herremanden på Woldberg må, uanset hvad der fik ham til det, have givet sig. Sogneskellet blev i hvert fald trukket tilbage, det kan vi se af kortet idag. Om det blev netop den oprindelige linjeføring, der igen blev gældende, kan vi imidlertid ikke se. Formentlig blev det dog tilfældet. Om Ølstrupbønderne fik tilbagegivet deres gamle græsningsret i Hjortmose, står uklart. Det fik imidlertid ringe betydning ud i fremtiden, hvordan udfaldet her blev. Med selvejets gennemførelse i 1793 blev det efter lov pålagt de nye selvejere i løbet af 2-3 år at ophæve deres gamle jordfællesskab. Tingbogen vidner da også om, at denne udskiftning fandt sted i de sidste åringer af 1700-tallet, herude som andre steder i sognet.

Skellet mellem No og Ølstrup, herude i moser og kær, støder som nævnt i nord til Ølstrup bæk. Her drejer skellet skarpt af i vest og fortsætter i et noget uregelmæssigt forløb. Et stykke vej går det syd for bækken, men slår så et slag over på dennes nordside, noget øst for Stampen, og fortsætter i vest til godt og vel forbi denne gård. Her drejer skellet mod nord et kort stykke, for så igen at gå mod øst. Sydøst for *Brændbakke* drejer det igen mod nord, hvor det fortsætter mod et punkt lidt nordøst for denne ejendom. Jorderne i det indhak, som Ølstrup sogn herved gør i No, hører dog overvejende til *No Stampe,* mens en mindre del hører til Brændbakke. På det sidstnævnte punkt på sogneskelstrækningen, omtrent ved *Granlide plantages* sydlige udkant, drejer skellet skarpt mod øst. Nord for linjen ligger *Lyngsmose* og *Grimstrup hede,* som tilsammen danner en ret stor udtungning af No sogn mod øst, med skel i syd og øst til Ølstrup og, ligeledes i øst, samt mod nord til Hover sogn.

Om skeldragningen mellem No og Ølstrup i området her har vi skriftlige efterretninger. Det blev her draget som en lovmæssig følge af udskiftningen, „hvor tilforn intet skel var."

En skelfastsættelse sidst i 1700-tallet var vel ikke så højtidelig en akt som i endnu ældre tid. Dengang sandmændene drog deres tog, udstak skellet i marken, og på tingstedet svor „på deres gode tro, sjæl og rette sanden", hvad de fandt for ret skel. Men også nu var en skelforretning både vigtig og omstændelig nok, med mindelser fra fortiden. Vi kan se dens ordlyd som den indførtes i tingbogen[2]): „Aar 1793, Mandagen dend 4de Marti, vare vi underskrevne forsamlede paa Heeden væsten for Hammelsvang, for at enes om, afgiøre og sætte Skiel imellem Woldberggaards Heede og Moese, Lyngsmoese kaldet, paa den ene side, og Hammelsvang Heede på den anden Side, paa de Jorder, hvor tilforn ingen Skiel har været. På Woldberggaards Vegne vare Jens Bonne Høyer, Sognepræst til Hee,

Birkedommer, Procurator Peder Grønlund af Ringkiøbing, Laurs Olesen, Sognefoged i Hee, og Laurs Pedersen af Noe, som commiteret af Woldberggaards Eiere, dens forrige Fæstebønder. – Paa Hammelsvang Byes vegne dens lods Eiere og Beboere, Jacob Møller af Lervang, Sognepræst til Ølstrup og Hover, og Peder Klit, Michel Christensen og Kr. Spaabæk af Hammelsvang. – Der var først intet Skiel Østen om Lyngsmose, mellem den og Hammelsvang Heede. Vi bleve derfor For Enede, at Skiellet der skal gaae i en lige Linnie fra Nord til Synder imellem *Grøn Albech Høi,* der ligger på Houer Mark, og den *Kløftede Høi,* som ligger paa Hammelsvang Heede. Thi satte vi under dennes Linnies Nør Ende, midt i Albeck (som Woldberggaards Commiterede erklærede at være Skiel imellem Lyngsmose og Houergaards Heede) En stoer Steen, der er tillige en Hiørne Steen, og lagde Kul, Tegl og Flint under den, til Beviis om, at den er en Ret Skiel Steen. Derpaa satte vi En stor Steen ovenpaa den Kløftede Høi paa Hammelsvang Heede og lagde Kul, Tegl og Flint under den til Beviis om, at den er en Ret Skiel Steen. Denne Steen er den sønderste Ende af bemelte Linnie, altsaa en Hiørne Skiel Steen for Lyngsmose. Denne lige Linnie imellem disse Tou Skiel Steene i Nord og Synder, altsaa og Linnien imellem Grøn Albek Høi og den Kløftede Høi, er saaledes Ret Skiel imellem Woldberggaards Heede og Moese, Lyngsmoese kaldet, og Hammelsvang Heede, Woldberggaards Heede og Mose væsten for Linnien og Hammelsvang Heede østen for Linnien. – Der var for det andet heller intet Skiel Synden om Lyngsmose. Thi vedtog og afgjorde vi, at dette Skiel skulde gaae fra den nu satte Hiørne Skiel Steen paa den Kløftede Høi i lige Linnie i væster mod *Mastrup Huus,* saa langt som Lyngsmose og Hammelsvang Heede strækker. – Og satte vi da i væster Ende af denne Linnie, lidet østen for Mastrup Huus, En stoer Steen og lagde Kul, Tegl og Flint under den. Og skal den lige Linnie imellem Tou Hiørne Skiel Steene holdes for og være Ret Skiel imellem Lyngsmose og Hammelsvang Heeder, Lyngsmose Norden for Linnien og Hammelsvang Heede Synden for Linnien. – Disse foranførte Skielsteene og Linnier skal, saaledes som melt, være Ret Skiel imellem Woldberggaards Eiendom, Lyngsmose paa den ene Side, og Hammelsvang Heede og Eiendom paa den anden Side, og være Reglen og Rettesnoren for Eiendommenes Grænser paa disse Steder. Hvilket Woldberggaards Nærværende og Efterkommende Eiere, samt Hammelsvangs Nærværende og Efterkommende Eiere forpligtes at holde dem efterrettelige paa begge Sider. – Tillige er herved afgiordt, at *den Brug, som Hammelsvang Beboere har giordt af at græsse deres kreaturer i Lyngsmose,* herefter aldeles ophører. – Dette Skiel og Afgiørings Dokumenter skal læses ved Ulfborg-Hind Herreds Ting og ved Bølling Herreds Ting. Alt til Bekræftelse under vore Hænder og Signeter. –

Datum Aastedet, forbemelte Fierde Marti 1793"

Sluttelig har de ved navn nævnte komitémedlemmer underskrevet det omstæn-

delige dokument om skelforretningen. Det nævnte *Mastruphus* synes at have været et udflyttersted, der forlængst er forsvundet og næppe huskes mere. Bostedet skulle vel ellers efter beskrivelsen kunne indkredses. Navnet er næppe et stednavn; det stammer snarere fra en beboer på stedet. Ved den tid boede der en Hans Jepsen Mastrup i *Brendbakkehuus,* der næppe var identisk med Mastruphus; i så fald må bebyggelsen senere være flyttet fra sit oprindelige sted. Christen Jepsen Mastrup synes at have beboet den lille gård *Tradsborg,* der lå umiddelbart nord for No Stampe og således slet ikke i flugt med skellinjen syd om Lyngsmose.

Vi oplyses om, at folk fra Hammelsvang har haft drift ind i Lyngsmose. Der har næppe ligget nogen vedtægt til grund herfor.

Der havde ellers tidligere været megen strid omkring Lyngsmose og tillige om Grimstrup Hede. Ikke særskilt om sogneskel omkring de to lokaliteter, der lå som et samlet område, men om selve ejendomsretten. Striden stod imellem de påstående indehavere af Hover mølle ved Hjelm – det var Voldbjergs skiftende ejere – på den ene side og ejerne af Hovergaard på den anden. Herom har Alfred Kaae imidlertid gjort fyldigt rede i Hoverbogen; så det vil være urimeligt her igen at forsøge at trevle de mange gamle tingsvidner i stridighederne op. Lyngsmose og Grimstrup Hede overgik sluttelig til at blive Voldbjergs ubestridte ejendom. Det synes at have haft indvirkning på, at de to hedestrækninger, der altså går i et, kom til at tilhøre No sogn endeligt. Men det vil nok overraske nogen, at på nordsiden er det ikke åen, der danner sogneskel. Den mellem den gamle hede og åen liggende engstrækning, indtil lidt vest for dalen *Engebæk,* hører til Hover sogn.

Så er vor rundgang til ende. Vi har i grove træk, så godt det nu lod sig gøre, set på, hvad der overfor omgivelserne afgrænsede vort sogneområde. De oprindelige konturer er uklare, ligesom det er dunkelt af hvor høj ælde, området som sognesamfund er. Stort set har dog nok sognet haft samme udstrækning op gennem tiderne. Den store parentes på vel o. 350 år, hvori No sogn var uden egen kirke og da som kirkesogn var lagt sammen med Hee, udraderede dog aldrig sognet som sådant, hverken i skriftkilderne eller i den mundtlige overlevering. Kommunefællesskab havde No sogn med Hee fra disse administrative inddelingers opståen i 1841 frem til adskillelsen i 1921. Senest er strømningen jo så afgjort gået den modsatte vej. Pr. 1. april 1970 indgik *No i kommunefællesskab* ikke blot med sin gamle partner, *Hee,* men tillige med *Tim, Stadil, Vedersø, Husby Klit, Thorsted, Hover, Ølstrup, Sdr. Lem* og *Velling* samt *Rindum-Ringkøbing,* i den nye *Ringkøbing kommune.*

Naturen

Mens nabosognene Hover og Sdr. Lem har et delvis ret bakket terræn, så har No, ligesom flertallet af de omgivende sogne, en forholdsvis jævn overflade. Helt plan er overfladen selvsagt ikke. Høje og lave jorder veksler med jævne overgange. Trap taler om den jævne bakkeøoverflade, der kulminerer, når sit højeste punkt, længst i nordøst med *Storehøj,* der er 30 m over havet. Denne bakkeøoverflade er stedvis påvirket af flyvesandsvirksomhed på de lave rygge mellem ådalene. På disse steder ligger der ofte småplantager, men af lynghede er der intet tilbage. Den største plantning er *No plantage,* mens *Schuberts plantage* på skellet til Velling sogn er et yndet udflugtssted (Trap, 5. udg.,1965). Af andre plantager nævnes *Granlide plantage,* der er på ca. 21 ha, og *Femhøjsande plantage,* hvoraf kun ca. 4 ha. ligger i No sogn, mens resten hører til Rindum.

Den sydligste del af sognet har den jævneste overflade. Den nordlige del er mere bakket, men overgangene er dog også her jævne; det storlinjede landskab kendes heller ikke her. Her mod nord i sognet ligger *gravhøjene.* Om dem siger Trap i den nævnte udgave, i sit knappe leksikonsprog: Fredede oldtidsminder: 16 høje, hvoraf de fleste ligger i sognets nordøstlige del omkring Grimstrup; her ligger også den anselige Storehøj. Syd for Lybæk ligger de 3 *Lybækhøje,* de sidste tilbageværende af en gruppe på 8. – Sløjfet eller ødelagt: 14 høje.

Haverne og de mange *læhegn* er tilsammen i høj grad med til at præge sognelandskabet. Et større eller mindre haveanlæg har gennem en lang årrække skærmet og forskønnet næsten ethvert bosted i sognet. Læplantningen er blevet til ad mange gange. De største fremstød på området skete vel fra først af med plantningsforeningens oprettelse i 1890'erne. I 1940'erne blev der ligeledes plantet meget, af Hedeselskabets flyvende korps. Senere er et mere samlet fremstød sket på Landboforeningens initiativ eller tilskyndelse. Gamle og store hegn af gran og fyr og nyere af både nåletræer og forskellige løvtræer veksler således udover sognet. Og bryder, skærmer og forskønner derved såvel de enkelte hjem og deres jorder som det samlede sognelandskab.

Den samlede *bebyggelse* sætter sit afgørende præg på sognet.

Vandløbene er ligeledes med til at formgive og præge landskabet. Mod nord danner Hover å sogneskellet til Hee. Tværs gennem sognet fra øst til vest løber Heager bæk. Og nord om Oxfeldt, med retning mod åen i nord, rinder Oxfeldt

bæk. Endelig har vi Føling bæk, på en del af skelstrækningen mellem No og Rindum. Dertil kommer de opgravede vandløb som *Vandgrøften,* der udspringer i det vestlige Lybæk, og *Pebelen* gennem Lybæks østlige del. Vandgrøften er nu, i forbindelse med afvanding, rørlagt. Pebelen er på den største del af sin udstrækning enten rørlagt eller sløjfet. I Hjortmose har vi to *afvandingskanaler.* Endnu nogle vandførende grøfter findes rundt i sognet.

Af *vandsamlinger* er der meget lidt tilbage i vore dage. Indtil for få år siden havde vi den lille *Klitmosesø* sydligt i sognet. Den er nu afvandet og tørlagt. Det samme gælder den endnu mindre *Fåredam* sydligst i Lybæk; den lå i en daværende lynghede og var iøvrigt så lavvandet, at den tørrede ud om sommeren. Nu er der næsten kun vandsamlinger i *grusgravene* ved Lybækhøje samt i enkelte *mergelgrave* i øst og i vest i sognet. Endelig er der *fiskedammene* i dambruget ved bækken vest for Stampen.

Når vi nu prøver at danne os et billede af sognelandskabets udseende, vil det være nærliggende at skelne mellem, hvad der på den ene side er egentlige *naturgivne træk,* og på den anden side hvad der er *kulturtræk,* hvad der er menneskers frembringelser. Kulturtrækkene strækker sig fra anlægget af den første gravhøj, engang i oldtidens dunkelhed, til de seneste plantninger, dyrknings- og andre former for jord- og jordbundsarbejder; såvelsom de nyeste byggearbejder. Disse kulturtræk i sognet berøres nærmere i andre afsnit. Her vil vi prøve på at danne os et nøjere billede af naturen og naturbetingelserne.

Lad os en stund give ordet til en sagkyndig på området. Professor dr. phil. *Niels Nielsen* har i Danmarks Kultur ved Aar 1940, bind I, skrevet en afhandling om landets natur. Niels Nielsen taler her ganske vist om naturen set i den store sammenhæng. Forskelligt af, hvad han siger her, kan dog nok kaste lys også over vore lokale forhold. Landets geologiske tilblivelse spænder, efter Niels Nielsen, over et uhyre tidsrum, hvis historie for de ældste tidsafsnits vedkommende ofte er vanskelige at få rede på.Efter en redegørelse for tilblivelsens hovedtræk opsummeres: „Danmarks grundvold består altså så at sige af tre etager. Dybest ligger en ældgammel masse, som antagelig allerede i Jordens oldtid har fået sin nuværende skikkelse med dale og rygge, der nu ligger dybt begravede, måske i dybder på 1000-3000 meter. Derpå hviler aflejringsserien fra Kridttiden til slutningen af Tertiærtiden – –. Endelig dækkes det hele af et indtil 100 meter tykt overfladelag, der er afsat under Kvartærtiden af is og smeltevand, og som suppleres med aflejringer fra tiden efter sidste nedisning."

Lagdelingerne kan være færre i nogle egne. Niels Nielsen opstiller for det sydlige Vestjylland følgende teori: „En boring vil altså i almindelighed give følgende resultat: Øverst ligger istidsdannelserne, så følger yngste Tertiær, og derefter mellemste og ældste Tertiær, der hviler på et lag Danskekalk, som atter hviler på et lag skrivekridt".

Om selve overfladen i dens forskellige former siger Niels Nielsen blandt andet: „Danmarks *overfladeformer* er for størstedelen opstået under *Istiderne* og skyldes først og fremmest den *virksomhed,* som *indlandsisen* og *smeltevandet* udøvede under de sidste nedisninger. – – – Forekomsten af højder og lavninger, bakker og sletter, skrænter og flader tydes altså i hovedsagen som virkninger af indlandsisen og smeltevandet . . . . "Niels Nielsen påpeger dog, at: „i de isfrie perioder – – har dog et stort system af andre kræfter været virksomme og har i visse egne af landet præget landskabsformerne stærkt . . .". Dette særpræg, der består i store linjer og bratte overgange, gælder dog kun i visse egne: udenfor Vestjylland.

„De to sidste nedisningers virkninger i det danske landskab er først og fremmest betinget af det forhold, at isen udbredte og bevægede sig på en overflade, der var bygget af løse jordlag. Såvel isen som smeltevandet kunne altså, når omstændighederne begunstigede det, ret let fremkalde betydelige ændringer i det forud eksisterende terræn. Det må antages, at isens bundlag medførte betydelige mængder af indefrosset materiale fra de skandinaviske klippeoverflader, men de ismasser, som nåede ned i det danske lavland, har haft muligheden for at fragte endnu langt større mængder af den herværende løse jordbund. – Isens bortgravende og overfladeforstyrrende virksomhed har imidlertid været mærkelig uensartet . . . ."

Det er altså isen med dens følgestoffer på dens vandringer, der har bestemt såvel jordbundens lagdeling som overfladens former, også i vort sogn. At sognet og egnen i det hele ikke fik de storformer i landskabet, der kendes andetsteds, skulle stærkt skyldes, at den sidste istids bræer ikke nåede ind over egnen her. Hvad det bevirkede med hensyn til at formgive overfladen i Vestjylland, skriver Niels Nielsen blandt andet følgende om: „Foran isranden frembringer smeltevandsfladerne svagt skrånende grus- og sandsletter, hvis højeste dele ligger i smeltevandselvenes udspring på isranden. Her i landet benævnes disse *hedesletter.* – – Smeltevandet opsøgte naturligvis de laveste dele af terrænet, og de højere dele rager op over de ideligt skiftende vandstrømme som øer, der ikke bliver overskyllet. Her i landet kalder vi en sådan ikke-overskyllet bakke i en smeltevandsslette for en *bakkeø.* Overfladen her er ældre end den omgivende hedeslette, idet den er opstået under næstsidste nedisning. Typiske eksempler haves *i hele Vestjylland,* hvor modsætningen mellem de lavtliggende, næsten plane hedesletter og de højere liggende kuplede bakkeøer er meget iøjnefaldende. Under den sidste nedisning kom indlandsisen dels fra nord og dels fra øst og sydøst."

Forfatteren påpeger, at der mellem *jordbunden, klimaet* og *det organiske liv* foregår et *intimt sammenspil,* der videreudvikler jordtyperne, af hvilke de to vigtigste her i landet er *muld* og *mor,* eller *mineraljord* og *mosejord.* Meget tidligt menes landet i ret udstrakt grad at have været skovklædt; de fremherskende træarter har skiftet med ændrede klimaforhold over lange tidsrum.

„Næst efter *skoven* er *lyngheden* det nuværende Danmarks vigtigste plantegeografiske træk (1940). Angående lynghedernes alder og oprindelse foreligger flere anskuelser. Man har således ment, at lynghederne skulle være det oprindelige på det meste af den plads, hvor der nu står eller indtil for nylig stod skov, d. v. s. at man opfatter dem som en naturlig efterfølger af en arktisk tundravegetation fra Istidens slutning. En anden anskuelse går ud på, at vore hedeområder i tidligere tid i meget stort omfang har været skov. De seneste års undersøgelser af dennes planterester har med stor tydelighed vist rigtigheden af den sidste opfattelse. De store sammenhængende bevoksninger af lyng i det vestlige og nordlige Danmark er i virkeligheden ganske unge, for størstedelen kun et par tusind år eller mindre endnu, og de står på områder, der tidligere i stort omfang har været skovklædte. Årsagerne til denne forskydning er sikkert flere, men der er to forhold, som man anser for væsentlige årsager til hedens sejr over skoven. I *overgangstiden Bronzealder-Jernalder* skete der således en ændring i Danmarks klima, idet dette blev køligere og mere fugtigt, og denne ændring fik i flere henseender vigtige følger for planteverdenen, vor jordbund og tillige for menneskenes livsvilkår. En af følgerne blev, at hedelyngens vækstbetingelser forbedredes i en sådan grad, at denne plante blev i stand til at erobre og præge en stedse større del af vort land. Men den hurtighed, hvormed denne erobring foregik, var utvivlsomt betinget af et andet forhold. Forudsætningen for, at heden i så kort tid kunne erobre en så væsentlig del af det gamle skovland, var nemlig den, at skoven i forvejen var blevet fjernet, og dette er menneskenes værk. Det land, hederne erobrede, var for en stor del kulturland, som havde været dyrket i Bronzealder og Jernalder eller endog ind i historisk tid, og de tilbagestående skovrester var rimeligvis så mishandlede af ild, forhugning og husdyrhold, at de kun hist og her formåede at modstå den fremtrængende lynghede. Ruinerne af den gamle skovbevoksning kan endnu ses i de midt- og vestjydske egekrat. Endnu en omstændighed fortjener i denne sammenhæng at blive nævnet. Den lette og sandede jord i Midt- og Vestjylland har altid været udsat for afblæsning og sandflugt og naturligvis navnlig i sådanne perioder, da plantedækket var svagt. Dette har f. eks. været tilfældet i tiden under og umiddelbart efter den sidste nedisning, og vi har da også vidnesbyrd om en voldsom sandflugt i dette tidsrum. Da landet blev skovbevokset, standsedes eller begrænsedes denne proces, men efter skovrydningen tog den fat igen, og navnlig efter indførelsen af en særlig brugsform, hedekulturen, hvis væsentligste kulturtekniske hjælpemiddel var en stedse gentagen afbrænding af hedevegetationen. Den således afsvedne hede blev dyrket nogle få år og derefter igen overladt til lyngen, eller man anvendte den efter afbrændingen fremspirende plantevækst til græsning, indtil lyngen pøny tog magten. Denne stadige afklædning af jordoverfladen og en dermed følgende forarmelse af jordbundens næringsindhold begunstigede sandflugten,og i perioden fra vor tids-

regnings begyndelse til omkring år 1800 træffer man talrige vidnesbyrd om denne ødelæggende hærgen. – Lyngheden nåede sin største udbredelse omkring år 1800."

Nu er som nævnt lyngheden praktisk taget forsvundet her i sognet. Det er sket dels ved tilplantning, men navnlig ved opdyrkning. Denne forvandling af heden til dyrket jord og plantage er sket ved mange små og større fremstød. Vi må nok regne med, at hedelandet først kom i aftagende fra omkring 1800. Enkelte nye ejendomme var godt nok oprettet i tiden forud; til gengæld sprang nok i tidens løb nogle hedeagre her og der igen i lyng. Med selvejets gennemførelse af jordernes udskiftning af fællesskabet, steg mulighederne og lysten til at oprette nye bosteder og dermed til at tage ny jord ind til dyrkning. Selvom der vistnok ikke findes tal for denne landvindings fart i tiden efter landboreformerne, må det antages, at det næppe er gået særlig stærkt i de første lange tider. For i længden at kunne påregne et tåleligt udbytte af de nye jorder, og forøvrigt også af den gamle agermark, skulle der *mergel* til; den begyndte man næppe at opgrave før i slutningen af 1800-tallet. Meget spredte var endda forekomsterne. Lidt oparbejdedes i Lyngsmose i 1890'erne, men næppe mere end til privat brug. Senere tilkom en noget mere omfattende oparbejdning ved Grimstrup; også i Heager hentede man noget af denne mangelvare op af jorden. For ret at få afhjulpet den almindelige kalktrang måtte mergelen i stor udstrækning hentes udensogns. Her kom Ringkjøbing-Ørnhøjbanen, da den åbnedes i 1911, til som en betydelig hjælp til fragtningen.

Endnu for omkring 50 år siden havde sognet omkring 600 tdr. l. heder og lyngbakker liggende hen udyrket.

Den gamle skovklædning, som Niels Nielsen påviser at have eksisteret forud for lyngheden, i hvert fald over store drag af landskabet, har sognet intet tilbage af. Mindelser om fortids skov har vi imidlertid i stednavnet *Ous-holt* eller *Oxfeld,* som det næsten altid er blevet kaldt. Også *Skovgaard*-navnet peger tilbage på tilstedeværelsen af en fjern tids skov.

I *mosedragene* rundt i sognet er der ved tørvegravning jævnligt fremdraget *rester af træer.* Hvor tæt og hvor vidt omkring træbevoksningen i sin tid har været, kan vi af disse fundrester dog ikke skønne. De i mosen bevarede træer har vokset på mosens bred og er af alder eller stormen væltet ned i mosens sump eller vande, hvor de efter omstændighederne kunne konserveres. Træbevoksningen på de højere liggende områder derimod gik med tiden til grunde. Hvordan, har Niels Nielsen påpeget i det foregående.

Moserne dannedes efterhånden som smeltevandet fra isaflejringerne blev tilbage i lavningerne, enten i en afløbsløs sumpstrækning eller i åbent vand. Hvordan dette nærmere gik til, beskriver *Hedeselskabet* således: „Moserne er dannet på steder, hvor der har været rigelig ferskvand og som følge heraf en yppig

vegetation. Der er her sket en stadig ophobning af døde planterester, som på grund af den forholdsvis lave temperatur i forbindelse med mangelfuld eller helt manglende tilgang af luftens ilt kun er blevet ufuldstændig omsat og derved er blevet til tørv. Medvirkende til dette forløb har den omstændighed været, at de mikroorganismer, som sædvanligvis medvirker ved sønderdeling af organiske stoffer, ikke har haft fornødne livsbetingelser.

Man skelner mellem lavmoser og højmoser samt en mellemform, overgangsmoser.

Lavmoserne er dannet bl. a. i ådale, ved tilgroning af søer og ved kildevæld (disse sidste benævnes dog ofte vældmoser). Lavmosetørven har et højere askeindhold end højmosetørven, idet den er dannet af planter med større askeindhold, hvortil kommer, at der ofte under tørvedannelsen er foregået aflejringer af mineralske bestanddele, sand og ler, samt i mange tilfælde af kalk eller kalkholdige mikroorganismer.

Højmoserne er dels opstået ved forsumpning af en landstrækning uden afløb og dels ovenpå lavmoser. Der har været betingelser for en livlig vegetation af de for højmosen karakteristiske tørvemosser (spagnum). Disse planter er, som følge af deres særlige opbygning, i stand til at fastholde en meget stor del af nedbøren og på den måde skabe mulighed for ny vækst. Typiske højmoser er Store og Lille Vildmose.

Overgangsmose er lavmose, hvorover der er ved at udvikle sig større eller mindre højmosedannelser. Højmoser og til dels overgangsmoser er oftest bevokset med lyng, kæruld, klokkelyng, revling, tranebær m. v. samt som før omtalt tørvemos, medens vegetationen på lavmoserne er meget forskelligartet, hyppigst fremtræder lavmoserne dog som græsgange (tørveenge)[1]).

Alle mosedragene i vort sogn er lavmoser. Efter den sidste istids afsmeltning må der have været store vandsamlinger, både hvor et vandløb skar sig igennem lavningernes bund og dermed skaffede sig et vist afløb for vandsamling, og tillige på steder, hvor der, som i Klitmosens bund, dannede sig en sø. På de steder, hvor vandet kom til at stå i lavningens jordbund uden afløb, synes der ikke at have været betingelser for tørvedannelse. En passende plantevækst synes ikke her at have slået an, muligvis fordi lavningen ikke har været tilstrækkelig dyb til den nødvendige vandtilbageholdelse. Umiddelbart måtte man vel mene, at Lyngsmose var af højmosetypen. Det er den ikke. Der findes meget lidt mor her; jordbunden er overvejende mineralholdig. Hedeselskabet karakteriserer Lyngsmose som en *hedemose* eller et *hedekær*. De lave morløse eller overvejende morløse drag, som f. eks. Lybækmose, har mest haft kærets præg, den mineralholdige, før afvandingen gennemgående vandlidende og sure jord. Omkring 1920 foretog Hedeselskabet en undersøgelse af alle amtets enge og moser over 5 ha. Hjortmose er som den eneste i sognet medtaget her. Som *tørvemose* får den nu ikke noget godt skudsmål. Askeindholdet er

for stort og mordybden for ringe, i hvert fald til erhvervsmæssig tørveproduktion. Det forholder sig, vurderingen til trods, dog sådan, at der i Hjortmose i tidens løb er oparbejdet en mængde tørv, *klyne* kaldet, også til salg. Det samme skete i Klitmosen, der ligesom Hjortmose ved udskiftningen af jordfællesskabet blev delt i et meget stort antal lodder. Også i engstrækningerne langs vandløbene har rundtom mangen lodsejer her gennem en række årtier hentet en væsentlig del af sit ildebrændsel. Gennem årene fragtedes dog med hestevogne, pr. bane og senest pr. bil, mange mortørv ind i sognet; fra moser, hvor kvaliteten og forekomsten af tørvemosser var bedre. Efter 2. verdenskrig forstærkedes tendensen til at gå over til andre brændselsemner og fyringsmåder; senest har oliefyrede centralvarmeanlæg bredt sig stærkt.

Afvandingen af enge og moser er et andet forhold, der stærkt bidrog til at beskære mulighederne for en fortsat tørveproduktion. Den har tillige stærkt ændret landskabsbilledet i de lave strøg, i moserne og langs de rindende vande. De tarvelige græsser, der tidligere bredte deres grønne tæppe ret ubrudt på disse steder, er veget for *kulturgræsser* og navnlig for *kornmarken.*

Af undergrunden her i sognet er der, foruden af mergel og tørv, også oparbejdet andet materiale: *grus, sand og sten.* Forekomster heraf er ret udelukkende konstateret og udnyttet nordligst i sognet: ved Grimstrup-Brændbakke, men især ved Lybækhøje. Oparbejdningen har strakt sig over de sidste to-tre menneskealdre og sker stadig; endda mere intensivt end forhen, nu teknikken er taget i brug.

Længe var gruset hovedartiklen, hvorfor man talte om grusgrave. Efterhånden vendte billedet sig. Til vejene som til byggeri og støbeformål, blev sand mest efterspurgt. Det passer da også meget godt med, at forekomsterne af sand er langt større end af grus; af den sidste artikel er der stadig for lidt til behovet. Hertil kom så stenene, hvoraf de store blev anvendt som fyldsten eller opsætning af diger og gærder, eller de blev slået i skærver til vejbelægning; de mindre, pakstenene, anvendtes dels som vejfyld dels som brolægning. Af sten er der dog nok fremdraget langt flere af pløjelaget end af undergrunden. Nu bruges natursten næsten ikke mere. Denne oparbejdningsproces fra undergrunden har jo været erhvervsmæssig. Det præg, den afsætter i landskabet, er givetvis ikke naturens værk; det er menneskenes. Noget kulturtræk i den forstand, at det forbedrer eller dog forskønner landskabet, kan der jo ikke tales om. Tværtimod at være en pryd er grus- og sandgravene det modsatte, kan dårligt være andet; undtagen da, hvor der bagefter gøres noget for at afdæmpe og forskønne udsynet til de bare skrænter og flader. I en enkelt grav er en vis tilplantning sket; det liver op på stedet. Der gik i tidens løb et par gravhøje med i opgravningen. Det var før fredningernes tid. En mindre lå på grund, der nu ejes af Svend Olsen. Herfra blev indsamlet Danefæ, som omtalt under afsnittet om Oldtiden. Den anden lå noget sydøst for den førstnævnte, lige syd for vejen i øst-vest, der nu er asfalteret. Af gruppen

Lybækhøje var den den største. Ingen af dem var eller er særlig store, 2-2½ m i højden. Fra den størstes top kunne der dog, da min fader var dreng, og beplantning endnu ikke stængede for udsynet, tælles mindst 14 kirketårne.

Grus- og sandgravningerne har været et nødvendigt led i den erhvervsmæssige udvikling, herom kan der næppe rejses tvivl. Skønhedspletterne er så fulgt med. Der er, når talen er om undergrundsforekomsterne, en anmærkning af anden art at gøre, en tilføjelse til prof. Niels Nielsens redegørelse foranstående. Siden den fremkom o. 1940 er der gjort nye geologiske undersøgelser. Dr. phil. S. A. Andersen gør i Hards. Årb. 1963 rede for sine undersøgelser af Holmsland og dens Klits geologiske udviklingshistorie, hvorved han i mange måder også befatter sig med undergrunden i sognene heromkring. Kystlinjen, har han fundet ud af, har i tidernes løb været forskudt, både i vest og i øst, alt eftersom henholdsvis land og hav under stærkt skiftende klimatiske forhold, hævede eller sænkede sig i forhold til hinanden. Når man selv er ikke-geolog, er det vanskeligt i et kort og klart begreb at fange og forme, hvad fagmanden med mange ord og enkeltheder lægger frem som sine iagttagelser. En kerne heri er imidlertid, at S. A. Andersen vil påvise, at havet til tider har gået helt herind over vor egn, hvorved strøm og bølgeslag har tumlet med de fyldstoffer, som isbræerne bragte med hertil fra Skandinaviens fjeldegne. Og at havvandet dermed har opslemmet og aflejret undergrundslagene for så efterhånden (havet) at trække sig langsomt tilbage, d. v. s. sænke sin vandflade. Mens landet på sin side, endnu langsommere, hævede sig, da isen med stigende temperatur smeltede og ophævede sit umådelige tryk på landjorden. Jeg indrømmer, at det er svært at forestille sig, at havet skulle have været helt herinde – om også det er længe siden. Men har hele landet endnu længere tilbage, været under vand – og det mener sagkundskaben, så kan vel også det andet være rigtigt. Hover å, „da den var ung" (S. A. Andersen), skal have været som en hel flod, da isen for alvor smeltede. Mægtige har naturkræfterne været, i forne tider.

Menneskene

Det er *menneskene,* der i fællesskab danner samfundene. Det har de gjort gennem deres liv og virke i indbyrdes fællesskab. Fra de mindste samfund, familierne, over slægts- og stammefællesskab til de mere omfattende landsdels og landsdækkende fællesskaber, folkesamfundene.

Tit blev der vel, administrativt eller magtmæssigt, grebet afgørende ind i dannelsen eller videreudviklingen af disse fællesskaber. En afgørende forudsætning for fra oven dels at inddele dels at sammensvejse forskellige samfund, var dog, at folkene, menneskene, var tilstede; at der forud var en vis bosættelse og befolkning i et givet område.

Sognesamfundene synes, som vi så det før, at være groet frem organisk, indenfor hvert sit naturgivne område.

Hvor folksomt har der gennem tiderne været i No sogn? For langt den største del af den tid, hvori der overhovedet har levet mennesker her, ved vi ikke ret meget herom. Og i hvert fald har vi ingen bestemte tal herfor. *Hjortmosefundet* vidner om, at allerede i *Stenalderen* har her eksisteret folk. Få har de uden tvivl altid været; spredtboende måske også. Vi har kun det ene bopladssamfund fra denne lange periode, der ligger langt forud for sognedannelsen. Bofaste i nutidig betydning har menneskene dengang ikke været. Erhvervsmulighederne har de fundet ved *fiskeri,* derude og ved andre vande; som *jægere og samlere* har de måttet strejfe omkring i egnen. *Gravhøjene* viser sammen med fund fra *Bronze-* og *Jernalder* en stadig og sikkert talrigere befolkning i det nu vordende sogn. Vi skal dog ind i *historisk tid,* før vi mere nøje kan danne os skøn over folketallene. Fra den længste del af også denne tid endnu kun indirekte og skønsmæssigt. Først med *folketællingerne,* der indledtes for et par hundrede år siden, får vi fast grund at bygge på.

I marts måned 1969 blev beboertallet opgivet til 752. Tallet har tidligere været højere; det har dog næppe på noget tidspunkt nået de 800. Efter Traps sidste opgivelse, der stammer fra folketællingen i 1960, boede der på tællingstidspunktet 767 personer i No, der fordelte sig på 212 husstande. Efter erhverv fordelte disse

mennesker sig sådan: 525 levede af landbrug med videre; 84 af håndværk og industri; 35 af handel og omsætning iøvrigt; 32 af transportvirksomhed; 8 af administration og liberale erhverv; 1 af anden erhvervsvirksomhed og 73 af formue, rente, understøttelse og lignende; 9 havde ikke opgivet erhverv.

I den halve snes år, der er forløbet siden denne tælling, er erhvervsstrukturen i sognet forrykket en hel del. Vi savner bestemte tal herfor; de forældes iøvrigt hurtigt, idet strukturændringen foregår i hastigt tempo. Man taler ligefremt, her som andetsteds, om landsognet i opbrud.

Disse års strukturændringer rammer i landsognet først og fremmest hovederhvervet, landbruget. De henved 200 landbrugsbedrifter, sognet gennem en årrække havde kunnet mønstre, er mindsket med over en trediedel. Det er sket ved nedlægning af især mindre landbrug, der er blevet fritaget for deres hidtil påhvilende landbrugsforpligtelse; hvorefter jorden fra den enkelte bedrift er tilkøbt og sammenlagt med en eller flere naboejendomme. I nogle tilfælde er bygningerne fulgt med jorden til et andet landbrug, i andre tilfælde har den tidligere ejer beholdt dem og er blevet boende her med sin familie, mens han og eventuelt også hans kone har taget andet arbejde, i et byerhverv for eksempel. I en del tilfælde driver en familie fortsat bedriften, men som regel da mere ekstensivt end tidligere,samtidig med at en af ægtefællerne har arbejde udenfor landbruget.

En direkte fraflytning fra sognet af hidtil selvstændige landbrugere, der opgiver erhvervet, har der sjældent været tale om, når det ikke drejede sig om naturlig afgang på grund af alder. Derimod er landbruget og dermed sognet gennem en årrække blevet åreladt for ret mange medhjælpere, der oftest er opsuget i byerhvervene. Hvor der før på en gård var en eller to, i enkelte tilfælde tre karle, og en pige, er der nu i meget få tilfælde nogen af delene. Der findes ikke 10 karle i sognet mere. Og piger i tjenende stilling er et særsyn. En modsat indvirken på folketallet i sognet har derimod de unge mennesker, der efter konfirmationen er hjemmeboende på grund af fortsat skolegang eller anden uddannelse.

Beslægtede erhverv som transport- og maskinstationsvirksomhed berøres også af ændringerne indenfor landbruget; serviceopgaverne er blevet stadig flere, og dermed flere beskæftigede. Nogen større indvirken på beboertallet i sognet har dette dog ikke haft. Dels er de beskæftigede for en dels vedkommende folk, der i forvejen var bosat indensogns, dels reducerer de tekniske hjælpemidler, biler, traktorer og maskiner, behovet for menneskelig arbejdskraft ret meget i forhold til, hvad behovet var før teknikkens fremkomst. Tilsvarende gælder også indenfor de enkelte landbrugsbedrifter.

Vort lille situationsbillede, der er tegnet noget skematisk op, er velkendt, i sogn ved sogn udover landet. Med udgangspunkt i dette vort øjebliksbillede kan vi derefter kaste blikket tilbage på tidligere tællinger og opgivelser. For derigennem at forsøge at kaste lys over folksomhed og menneskekår i sognet til visse tider.

Ifølge Trap havde No sogn i 1955 det højeste antal indbyggere ved nogen tælling, nemlig 786. Ved tællingerne i 1930 og 1901 var tallene henholdsvis 739 og 693. Et lille halvt hundrede år tidligere, i 1855, viser en tælling 504 personer, der fordeler sig på 121 familier og 107 gårde og huse. Tallene er lidt for lave, idet en del af Voldbjerg østre mark, der dengang hørte til No sogn, ikke er medregnet under No. I det område, der ikke er medtaget i sammenhængen, lå to gårde og tre mindre ejendomme samt i hvert fald et hus.

Tællingen var opgjort samlet for Hee og No, der endnu dengang var et kirkesogn. Skolelærerne i No, Haelby Hvingel og Ejstrup forestod tællingen i hver sit skoledistrikt. Biskolen på Voldbjerg har utvivlsomt haft hele Voldbjerg mark som distrikt; læreren her har dog ikke stået for tællingen i distriktet.

En forudgående tælling fandt sted i 1834. Skolelærer Knud Jepsen i No opgør tallene til 503 personer på 105 bosteder. Ved denne lejlighed er imidlertid hele Voldbjerg østre mark medregnet under No. Her boede 55 personer på 12 bosteder. De mange huse i området gør det uigennemsigtigt, hvordan de fordelte sig i hvert af vore to sogne. Samme vanskelighed gør sig gældende i 1801. Ved den tid optaltes bostederne ikke. At de var noget færre end en menneskealder senere, fremgår af tallet på familier, der er 79, med tilsammen 380 medlemmer. Heraf bor på hele østermarken 33, i 7 familier.

I 1801, få år efter selvejets almindelige gennemførelse, havde udstykningen fra mange af de gamle gårde endnu ikke ret taget fart. Den medførte ellers efterhånden oprettelse af temmelig mange husmandssteder, der i mange tilfælde blev altfor små til at ernære en familie. Daglejere og jorddyrkende småhåndværkere tager til i tal. Fattigfolk gør det uden tvivl også. Det ser underligt ud, nu efter Landboreformerne i slutningen af 1700-tallet. Årsagerne var nok flere. Statsbankerotten, der fulgte ovenpå Napoleonskrigene, skabte uorden og forvirring i landets pengevæsen. Hertil kom så landbrugskrisen i 1820'erne, den sværeste, hævder nogle, vort landbrug har oplevet. En høj prioritetsgæld fra ejendomsovertagelsen trykkede mange steder hårdt. Da der så kom en årrække med meget lave produktpriser, blev mange slået ud; de måtte lade tvangssælge. Nogle skaffede sig fortsat udkomme ved at opbryde ny jord i heden og herpå at få klinet eller opbygget et trangt husrum. Heden ansås for ret værdiløs og var meget lavt sat i hartkorn. Kom den i kultur, kunne den nok bære nogen afgrøde, når den ellers ikke var enten vandlidende eller udsat for sandflugt; helst skulle der dog, til en hedeejendom som til ethvert andet landbrug, høre noget eng, der kunne give hø til kvægets vinterfodring. Ikke alle, der havde lidt nederlag som bønder, magtede ved nybrydning at blive selvstændige igen. For dem stod vel i reglen kun daglejerarbejdet hos mere heldigt stillede standsfæller tilbage, som en tung og træls vej frem. Eller, når indtjeningen ikke forslog eller helt glippede, kun fattighjælpen som den sidste og lidet tillokkende eksistensmulighed.

Til fattigvæsenet måtte ikke blot de, der nok var raske og med deres arbejdsevne i behold, men iøvrigt var dårligt stillede, ty. Det samme gjaldt syge, vanføre og gamle mennesker i de tilfælde, hvor ikke familien eller en aftægtsyder kunne forsørge dem.

Den første tælling, der har beboernes navne med, er fra 1787. Tallene er noget lavere her, end dem blot 14 år senere, i 1801. Der nævnes 319 personer, fordelt på 59 familier. I nogen grad har de lavere tal nok deres rod i, at tidspunktet ligger forud for den udparcellering og bebyggelse af en del af hovedgården Voldbjergs marker, der fandt sted i årene omkring 1795. Dette skete på foranledning af de tidligere fæstebønder. De fik ved frigørelsen fra fæsteforholdet skøde ikke blot på hvert sit tidligere fæste, men tillige i fællesskab skøde på hovedgården. I disse år op mod 1800 fandt der også udparcellering sted fra flere af No sogns gårde. Lyst til handel som til ny foretagsomhed indenfor bondebruget synes ubestrideligt at være vågnet blandt de nye selvejere. Næsten med et slag var det gamle og trange fæsteforhold til herremanden faldet til jorden. Nu åbnede der sig nye og friere muligheder for erhvervet. De nye bosteder er et udtryk herfor. De forklarer selvfølgelig ikke i sig selv det kendeligt højere folketal i sognet i årene frem til 1801-tællingen. Til det årlige fødselsoverskud synes der at skulle lægges en vis tilflytning af familier udensogns fra. Den friere adgang til at oprette nye bedrifter har utvivlsomt tillige fastholdt en del af sognets ungdom, som ellers havde måttet se sig om efter andre udveje for at stifte hjem og skabe levevilkår for en familie.

Før folketællingernes tid kan man nok til visse tider ad indirekte vej tilnærme sig folketallet. Tilbage til omkring år 1600 finder der med mellemrum opgørelser over skattebønder samt over jordegodset sted.

Ser vi på 1787-tællingens forhold mellem antal beboere og familier, finder vi, at hver familie gennemsnitlig er på 5,4 personer. Lægger vi dette gennemsnit til grund, når vi ser på tidligere opgivelser, kan vi regne os til nogle omtrentlige folketal, der ser således ud:

År	Fortegnelse	Bosteder	Brugere	Personer
1716	Voldbjergs jordegods m. v.	46	49	265
1688	Matriklen	45	52	281
1677	Skattemandtal	52 (ildsteder)		281
1664	Matriklen	41	46	249
1650	Voldbjergs jordegods m. v.	45	50	270
1610	Skattemandtal		39	210
1599	Stifts Register			200

Tallene svinger lidt op og ned. Et lille forbehold over for fortegnelsernes tal: Hee og No er hver gang med i samme fortegnelse, og det står ikke altid helt klart, om et enkelt bosted eller en enkelt skattebonde hører hen det ene eller det andet

sted. Navnlig stiftsregistrets summariske opgørelse over de ialt 96 tiendeydere kan kun skønsmæssigt fordeles på de to områder. Men ellers tør vi vist nok fæste lid til tallenes omtrentlige rigtighed.

Hen i 1300-tallet satte en erhvervskrise ind i Danmark. De daværende frie og selvejende bønder forarmedes herved, og de så sig da i stort tal nødsagede til at ty ind i fæsteforhold under en stormand. Til stormændenes kreds hørte først og fremmest kongemagten, der ved den tid befæstedes mere og mere; desuden den opkommende adelsstand; samt endelig den officielle kirke, der også samlede på jordisk gods.

Den nedgang i sognefolkets tal i forhold til tidligere, der nu synes at ske her i No, skyldtes dog næppe de dårlige tider erhvervsmæssigt. Folk døde nok ikke hverken af forkuelse eller af sult; det sidste kunne selvfølgelig udmærket ske, men var vel da undtagelsen. Nogen større bortvandring fra sognet forbød dels fæstevæsenets afhængighedsforhold, dels dette, at udenfor sognets grænser stod det lige så ringe til.

Overleveringen siger, at det var *pesten,* der stærkt udtyndede sognefolket. Den rasede i epidemier i senmiddelalderen her i landet, hvortil den havde vandret gennem en række andre lande. Pesten har haft frit spil, hvor den nåede frem, den har uhindret kunnet brede sig. Nogle har ment, at den særligt bredte sig langs de gamle færdselsveje; og da en af dem gik gennem No sogn, skulle det sandsynliggøre, at No blev hårdt ramt. At det var tilfældet synes at fremgå af, at *sognekirken* forarmedes, idet dens skatteevne sank ned til et minimum. Muligvis forfaldt kirken i denne periode, der strækker sig over et par hundrede år, frem til reformationstiden. Ved den tid blev kirken nedbrudt og *No gamle kirkesogn* lagt sammen med Hee.

At sognet har haft egen kirke forud for sin nuværende, har som en virkelighed levet i folkebevidstheden til vore dage. Udgravninger indenfor de senere årtier på den udpegede gamle kirkeplads har bekræftet overleveringen. Er nu kirkenedbrydningen for sin tid et udtryk for en affolkning af sognet, så synes modsat en vis folksomhed på kirkerejsningens tid at være godtgjort. Et kirkehus af en vis betragtelig størrelse måtte forudsætte søgning fra en ikke helt lille kreds af mennesker, endda ufortalt, om alle eller de fleste indenfor sogneområdet følte trang hertil.

Man mener, at tilslutningen til sognekirkerne var almindelig, og man understøtter dette med, at stenkirkerne i den store kirkebygningstid i almindelighed hverken er rejst på enkeltmands initiativ og bekostning eller på noget magtbud fra enten kongen eller moderkirken; men derimod frivilligt og i fællesskab af det enkelte sognefolk og under ledelse af en tilkaldt bygmester med sine håndværkssvende. At et sognefolk har magtet det hårde og årelange slid med opbrydning af markens sten og fragtning af dem og de andre materialer til byggepladsen,

hvor de tillige har været håndlangere, det må stå som udtryk for talstyrke, for vilje og enighed. Endda kan man undres over, at der var kraft til at fuldføre værket.

Svend Aakjær udgav i sin tid *Kong Valdemars Jordebog*. Dette gamle kildeskrift er for Hovedstykkets vedkommende anslået til at være fra år 1231, mens andre dele skulle være et hundrede år eller mere ældre. Det er affattet på latin, efter den tids skik, men også i oversættelse betegnes det som utilgængeligt for folk uden for faghistorikernes kreds. Selv inden for denne kreds har der været indbyrdes forskellige fortolkninger af jordebogens enkeltheder. Kong Valdemars Jordebog handler nok om jord og andet gods, som kongens ejendom, hvoraf der flyder bestemte angivne indtægter. Jordebogen forudsætter imidlertid, som grundlag for sine reale angivelser, forskellige ældre inddelinger og vurderinger samt visse befolkningsforhold. Disse ting gør jordebogen gennemgående ikke nærmere rede for. Og da heller ikke andre samtidige eller ældre kilder i tilstrækkeligt omfang gør dette, så er det, at forskerne er slået ind på fortolkningernes og beregningernes vej; der altså ikke på alle punkter har ført til samme resultater.

Hvad Svend Aakjær har udledt af sit eget og andres studium af det gamle kildeskrift, har han som en meget omfattende redegørelse føjet ind i sin udgave af Kong Valdemars Jordebog. Ny forskning har bestridt det rigtige i nogle af Aakjærs synspunkter. Hvad der kan have interesse her, er navnlig, hvad Aakjær udleder om befolkningsforholdene.

Den store kirkebygningstid falder sammen med det tidsrum, hvori Kong Valdemars Jordebog er affattet. Det er almindeligt antaget, at det var en forholdsvis folkerig tid i landet. Overraskende er det alligevel, når Aakjær finder det sandsynliggjort, at middelaldersognet i *gennemsnit* havde omkring 360 indbyggere, fordelt på omved 60 gårde. Efter en landsomfattende gårdtælling ved midten af 1600-tallet at dømme, skulle gårdtal og folketal i løbet af den godt firehundredårige periode være sunket med to femtedele, eller ca. 40%. At det i grove træk skulle have forholdt sig således, forudsætter, at Aakjær har ret i sin opfattelse af, at gårdens størrelse i gennemsnit har holdt sig nogenlunde konstant fra middelalderen og frem til 1650 (1682) og at forholdet mellem gårdtal og folketal også har det.

Det er senere blevet bestridt, at udviklingsforløbet skulle have været så ensartet landet over i dette lange tidsrum. Uden videre synes det heller ikke indlysende. Aakjær bygger sin vurdering af befolkningsudviklingen på et omfattende studium af de middelalderlige inddelinger. Han nægter da heller ikke, at folketallet i løbet af den undersøgte periode har været ret langt nede, tværtimod. Det belyses med et citat: „. . Et kirkekort er sikkert den bedste illustration, der kan gives af den middelalderlige bebyggelse. – Bebyggelsen synes ved midten af middelalderen at have været mere jævnt fordelt på hele landet end på noget andet

tidspunkt op til vore dage. Specielt synes de vest- og midtjydske egne samt Vendsyssel at have været forholdsvis tættere bebygget end nu (1938). – Fra tiden omkring midten af det 14. århundrede, ca. 1340, begynder tilbagegangen. Ødegårde og nedlagte kirker peger på, at folketallet har været dalende, og at tilbagegangen fortrinsvis har ramt Jylland. – Den nedgang, der var begyndt i det 14. århundrede, må i løbet af det 15. århundrede være bragt til standsning og allerede før reformationen være afløst af en ny fremgangsperiode (Aksel E. Christensen i Nordisk kultur, II)."

At folketallet i vort sogn i en periode har været langt nede synes ubestrideligt. Kirkens nedlægning står som et markant udtryk herfor. Ligeledes ødegårdene, men de knappe kilder taler noget utydeligt om både dem og de beboede steder. Kilderne dækker ikke på noget tidspunkt hele virkeligheden. Det synes dog at fremgå, at befolkningstilbagegangen her er sat ret tidligt ind, måske omkring midten af 1300-tallet, at den har holdt sig på et lavpunkt over længere tid, men at den har vendt sig til en ny omend nok langsom fremgang en rum tid før reformationen.

Først omkring reformationen blev kirken nedlagt. Selvom flere forhold kan have spillet ind, så synes denne aktion først og fremmest at være forårsaget af den langvarige udmarvning af det lille sognefolks åndelige og fysiske kraft og hermed også kirkens ydre og indre kraft.

Bemærkelsesværdigt er det da, om der et par menneskealdre senere, o. 1600, skulle være et par hundrede mennesker i sognet. Tallene bygger som nævnt (se den lille liste foran) på et skøn ud fra senere tællinger. 1500-tallets nu mere fyldige kilder påviser dog også en efterhånden større folksomhed. De 200 personer ved år 1600 er næppe helt ved siden af.

Går vi ud fra Aakjærs tal, skulle herefter No sogn i *1200-tallet* have haft *et folketal et sted mellem 400 og 500,* måske endda nærmest det sidste tal. Nu er Aakjærs tal altså gennemsnitstal, som der tilmed er sat spørgsmålstegn ved. Aakjær synes da også selv at mene, at en del sogne og egne falder noget uden for gennemsnittet, der jo altid er et beregnet middeltal. No var blandt egnens sogne forholdsvis hårdt ramt af nedgangen i folketallet.

Men derfor kan det jo udmærket have været et folkerigt sogn i kirkebygningstiden. Det synes egentlig at have været en nødvendig forudsætning for rejsningen af et kirkehus af en vis betydelig størrelse. Hvor stort sognefolkets tal har været ved den tid, ja, det kan vi kun ad skønnets vej tilnærme os; som det er forsøgt ovenfor.

Minder fra oldtidsdage

Oldtiden kalder man den periode, der ligger mellem på den ene side en urtid af årmillioner, der synes at være medgået til vor klodes fysiske tilblivelse, og på den anden side historisk tid. Oldtiden, mener videnskaben, strækker sig over et tidsrum af o. 11-12.000 år. Man forudsætter periodens begyndelse ved den tid, da de første spor af organisk liv synes at vise sig, mindst en halv snes tusind år før Kristi Fødsel. Afslutningen sætter man ved år 1000 e. Kr. f., der rundt regnet danner indledningen til historisk tid.

Skematisk inddeler man Oldtiden i tre hovedafsnit: *Stenalder, Bronzealder og Jernalder.* Det første og længste tidsafsnit inddeles igen i to underafdelinger, *ældre og yngre stenalder.* Ældre stenalder strækker sig skønsmæssigt over 7-8000 år, frem til o. 3000 f. Kr. f.; yngre stenalder er betragteligt kortere, o. halvandet årtusind.

Bronzealder deles ligeledes i et ældre og et yngre afsnit. *Ældre bronzealder* regnes fra o. 1500-800 f. Kr. f., mens *yngre bronzealder* er kortere, o. 800-400 før vor tidsregning.

Jernalderen, der tidsmæssigt hører til både før og efter Kristi fødsel, er som de foregående tidsaldre også delt i flere afsnit. *Keltisk el. førromersk jernalder* omfatter o. de fire sidste århundreder f. Kr. f., *Romersk jernalder* de følgende tre årh., 0-300 e. Kr. f., mens *Yngre jernalder* er tidsrummet o. 300-1000; dette sidste afsnit deles undertiden igen i 2, *Germansk Tid,* 400-800, og *Vikingetid,* o. 800-1000. Oldtidens aldre har navn hver især efter det hovedmateriale til forarbejdning navnlig af redskaber og våben, som tidens mennesker enten forefandt på stedet eller, i de senere perioder, tilhandlede sig udefra. Andre natur- og kulturforhold af forskellig art var selvsagt med til dels at afgrænse, dels nærmere bestemme de enkelte perioders særpræg. Det bliver for vidtløftigt her at komme ret meget nærmere ind på alt dette. Nogle af disse forhold er iøvrigt omtalt i afsnittet om naturen, omend i mere almen og teoretisk form.

Hvad vi kan skaffe os at vide om forhold og livsvilkår i oldtidsdage i vort sogn, vil naturligt nok være begrænset. De mere almene oplysninger kan dog godt i nogen måde suppleres udfra de minder, denne fjerne tid har efterladt os. Disse minder består af de gravhøje, vi endnu har en del af samt af, hvad grav- og mosefund som fund iøvrigt har fremdraget om bosættelser og gravskikke, af våben

og redskaber som andre brugsting og smykker. Sammenlagt bliver det til slet ikke så lidt, omend selvfølgelig stadig et ret ufuldstændigt billede af livet dengang.

Gravhøjene, de sløjfede som de tilbageblevne, synes som nævnt andetsteds alle at have været placerede i sognets nordlige del. Det er *højgruppen nord for kirken,* det er *Lybækhøjene, Grimstruphøjene* samt *dem i Lyngsmose.* De bevarede er stort set ret lave høje, der vistnok må henføres til enten yngre bronzealder eller til tidlig jernalder; der kan være undtagelser, som Storehøj ved Grimstrup, der muligt er af ældre dato. Almindeligt bærer højene i toppene spor af at have været ude for udgravning. Man mener, det sandsynligvis er sket for et hundrede år siden eller så, da en del landeveje anlagdes. For at skaffe materiale til stenkisterne over vandløbene søgte man at plyndre gravhøjene for deres mulige indhold af passende store, flade sten. Ingen kender formentlig mere, hvad en sådan mulig fremfærd kan have bragt for dagen. De sene bronzealderhøje har jævnligt vist sig at være af forskelligartet indhold.

De afbildede stensager er tegnede af Alfred Kaae. Det er sket på grundlag af et par samlinger, hvorudaf Kaae skønsomt har udvalgt ting, der kunne repræsentere oldtidens forskellige afsnit. Den ene af de to samlinger opbevares i *skolen.* Den er fra lærer Aaes' tid, da børn og voksne bragte ham de mange ting, spredt fundne over det meste af sognet. Den anden, en anselig privat samling, ejes af *Anders Bonde;* han har selv ordnet samlingen og iøvrigt i de fleste tilfælde også selv fundet tingene, der overvejende stammer rundtom fra Hjortmoseområdet.

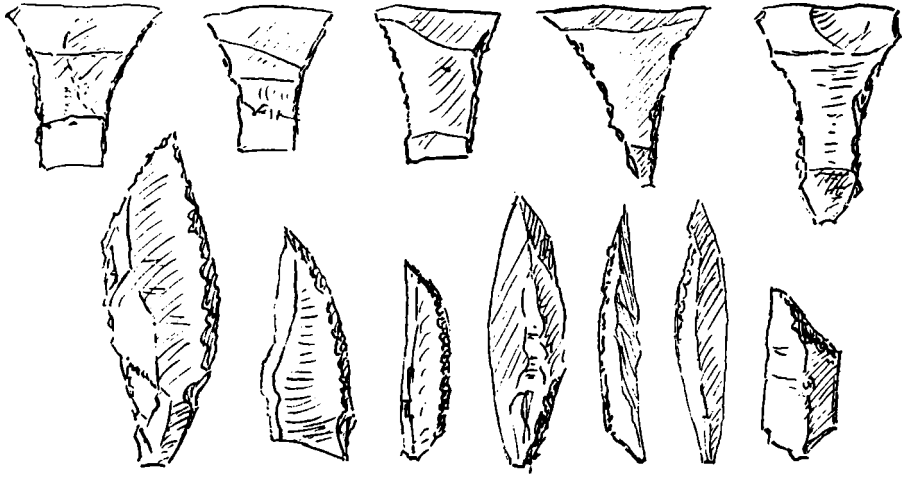

Tværpile og mikroliter fra Hjortmose. Mikroliterne peger på ældre stenalder

Hertil kommer endvidere en række andre fund, som i de fleste tilfælde er nøjere beskrevet af enten finderen eller af museet, hvor fundene opbevares. En gennemgang af disse fund danner tilsammen næsten en lille mosaik af livet i vort sogneområde i de fjerne tider. Vi begynder med, ikke det ældste fund i sig selv, men det tidligst gjorte af dem, vi kender til. Det skete i 1843. I en *mose ved Heager bæk* blev fremdraget en *guldring* og et *bronzespænde.* Denne kortfattede oplysning er alt, hvad vi ved om dette fund. Oplysningen er givet af *Storgaard Pedersen* i bogen „Om Oldtidsminder i Hardsyssel", 1921.

50 år senere gjordes et andet mosefund, hvorom vi ved bedre besked, idet det blev indbragt til Nationalmuseet. Efter museets beskrivelse[1]) skete fundet i januar 1893 under pløjning i *Roldemose,* på *Jens Jeppesens mark* i Lybæk *(„Dødemose")* i No sogn. Fundet, som museet efter beskrivelsen har tilbyttet sig af fabrikant Tang, Østerbrogade, (sikkert Østergade i Ringkøbing), bestod i *„6 pålstave* af form som ... (uden afbildning). Kun en har sin oprindelige længde, 18 cm; de øvrige er mere eller mindre opskærpede, fra 13 til 17 cm længde – (1) pålstav ..., brudt i 2 stykker; 17 cm l. ...". Benævnelsen pålstav er afledet af det islandske *pålstafr,* der betyder *smal spade.* Redskabsteknisk er hos os imidlertid pålstaven en videreudvikling af øksen. Man skelner mellem to typer: våbenpålstaven og en anden til arbejdsbrug, en særligt udformet, lang og smal arbejdsøkse. Efter den opgivne længde på de i Roldemose fundne pålstave, synes her at være tale om arbejdsredskaber. I modsætning til stenalderens redskaber er pålstaven af metal; den hører hjemme i bronzealder og er støbt af den legering (80-90% kobber + 10-20% tin), man benævner bronze. Endnu et mosefund her i sognet skal omtales. Fremdraget og nøje undersøgt af sagkyndige kaster det et omfattende lys ind over ældre afsnit af oldtiden i egnen her.

O.1960 blev *Andreas Steiner* i *Hjortmose* opmærksom på, at der kunne have været en *gammel boplads* på hans jord. Han satte sig i forbindelse med Ringkøbing Museum, hvorefter en systematisk udgravning straks iværksattes under ledelse af lrs. *J. Dalgaard-Knudsen* og advokat *K. Dalgaard-Knudsen* og gennemført af disse med forskellig bistand i de følgende år. I løbet af sommeren 1963 afsluttedes undersøgelsen i Hjortmose ved et samarbejde mellem Ringkøbing Museum og Forhistorisk Museum i Aarhus, hvorefter den endelige bearbejdning af det udgravede materiale påbegyndtes.

Ovenstående indgår i en redegørelse for fundet, som *Søren H. Andersen* fra Forhistorisk Museum i Aarhus har givet i en afhandling i Hardsyssels Aarbog 1966. Søren H. Andersen giver i sin afhandling denne karakteristik af Hjortmose og fundstedet i mosen: „Hjortmose udfylder en større lavning i overfladen af Skovbjerg Bakkeø *(Skovbjerg Bakkeø* o. 2000 km² – o. ½ af Ringkøbing Amt), og undergrunden består overalt i området af deluvial- og morænesand, der stammer fra den næstsidste istid (Hjemstavnsbogen for Ringkøbing Amt, 1937). I

ældre stenalder har den nuværende mose fremtrådt som en stor, fladvandet sø med talrige holme og øer, der for datidens mennesker har været særdeles velegnede som fangstpladser og samtidig har ydet beskyttelse mod vilde dyr og fjender. I årtusindernes løb er denne sø på grund af den stadige tilvoksning langsomt blevet forvandlet til mose, der i dag har en udstrækning NV-SØ på ca. 3-4 km og i ØV på ca. 1-2 km.

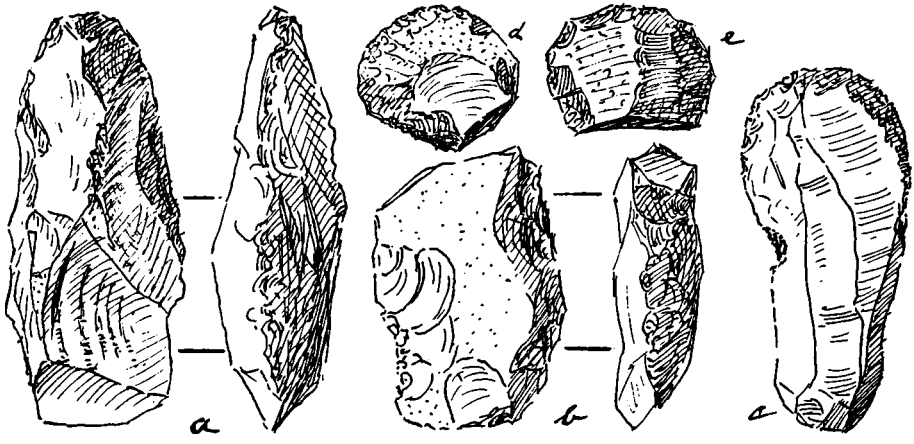

Ældre stenalder. a og b er primitive økseformer, der som de to små skiveskrabere d og e er fra 8—10.000 år gamle og fundet i Hjortmose. c er en tungeformet flækkeskraber og måske lige så gammel, a og b set fra fladen og fra venstre side, b er muligvis knækket.

Den holm, der åbenbart har været mest velegnet for stenalder-jægerne,er beliggende i den nordvestlige del af Hjortmose. Holmen er aflang, tungeformet og orienteret nogenlunde ØV. Bredden veksler mellem 25 og 30 m og længden er ca. 100 m. Det højeste parti, området nær holmens spids, ligger i dag ca. 0,5-1,0 m over den omgivende moseflade. Mod nord er holmen forbundet med „fast land" ved en lav landtange, mens bredderne mod vest falder relativt stejlt mod den sumpede moseflade. Konturerne er mere slørede mod øst og nordøst. Hvor meget af holmen, der i oldtiden har raget op over vandspejdet, er vanskeligt at afgøre, formodentlig drejer det sig kun om den yderste, beboede spids. Afstanden fra Holmens yderste spids til søbredden har formodentlig været 250-300 m, måske lidt kortere".

Opgaven, at klarlægge de nærmere omstændigheder omkring den gamle bosættelse herude, vanskeliggjordes stærkt ved, hedder det videre i S. H. A.'s redegørelse, at dræning, smuldharvning og talrige mosebrande, i forbindelse med sandflugt og anden form for nedbrydning af jordstrukturen, havde ændret jordbundsforholdene stærkt. Bevis for, at her virkelig i gammel tid har boet mennesker, fandt man i tilstedeværelsen af en mængde flintredskaber (ialt 389) samt

i endnu mange flere (15909) stykker affald fra tilvirkningen af disse redskaber. O. en trediedel af redskaberne fandt man gennem undersøgelsesårene ovenpå den mellem kampagnerne sandføgne jordoverflade. Råmaterialet til redskaberne har her udelukkende været flint. Den er kun forekommet i små knolde på stedet her. Som følge heraf er de forarbejdede ting små og gennemgående af en noget tarvelig udførelse, sammenlignet med tilsvarende fund andetsteds i landet. Man har benyttet to forskellige flinttyper. De peger hen på hver sit tidsafsnit: ældre og yngre stenalder (muligvis ind i ældre bronzealder). „Langt den overvejende del af fundstoffet fra Hjortmose er dog af mesolithisk (ældre) art; ovenikøbet fra et relativt tidligt afsnit af ældre stenalder. Det mesolithiske redskabsinventar synes heller ikke ganske homogent (ensartet), tilsyneladende kan der konstateres flere forskellige bosætninger i ældre stenalder, hver repræsenteret ved sit særlige redskabsinventar". Ud fra den yngre flinttypes redskaber konkluderer forfatteren bl. a.: „De må karakterisere en senere bebyggelse på stedet. Denne bosætning har sikkert været kortvarig og eet-årig(måske kun en enkelt familie)".

Søren H. Andersen betegner i indledningen til sin afhandling (der er bilagt med illustrationer; fundsagerne opbevares iøvrigt på Ringkøbing Museum) bopladssamfundet i Hjortmose som en betydningsfuld videnskabelig landvinding i sin art. Afhandlingen slutter med denne sammenfatning: „Sammenfattet kan man da sige, at holmen i Hjortmose i stenalderen må have frembudt en ideel bosætningsplads, der hyppigt er blevet besøgt af de omstrejfende jægerstammer i Vestjylland. Allerede på et meget tidligt tidspunkt af ældre stenalder, for ca. 8000 år siden, er holmen for første gang blevet besøgt af *Maglemose-jægerne,* der tilsyneladende har frekventeret holmen gennem lange tidsrum af den ældre stenalder. Holmen er siden blevet forladt, først i slutningen af yngre stenalder, eller i begyndelsen af ældre bronzealder er der atter jægere, der for en kort tid har slået sig ned på holmen for at benytte den som udgangspunkt for jagt og fiskeri i og omkring den store sø, der sikkert allerede på det tidspunkt har været delvis tilgroet".

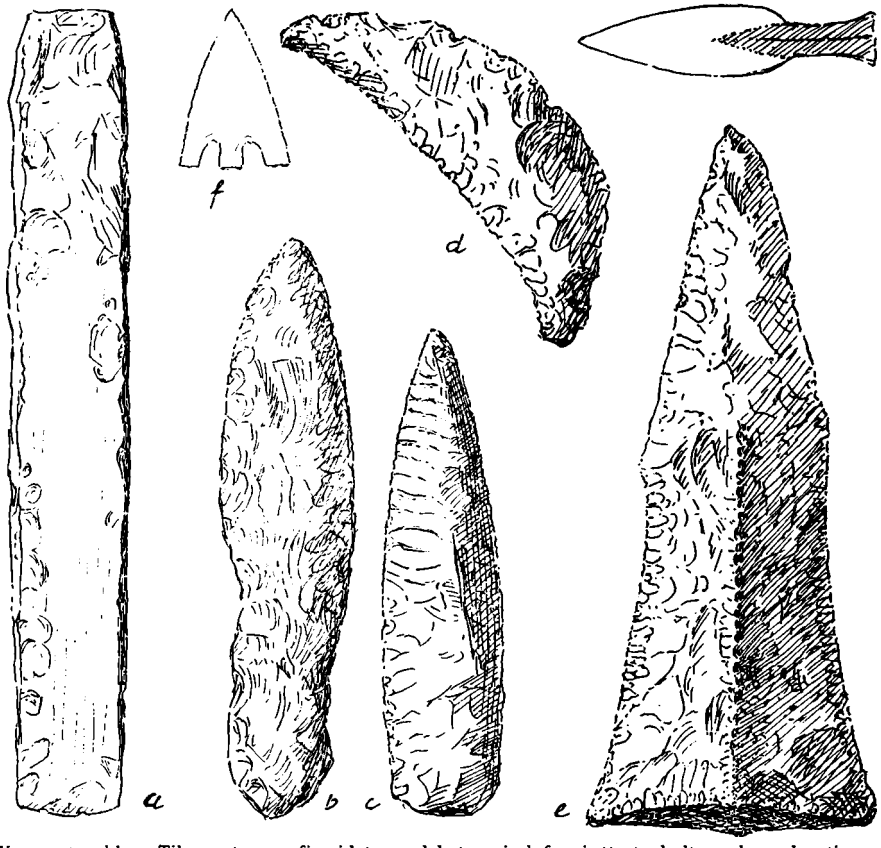

Yngre stenalder. Til venstre en firesidet og slebet mejsel fra jættestuekultur; de andre ting er fra dolktiden, den sidste periode af stenalderen. b) er en dolk fra Lyngsmose, c) et knivblad eller lansespids fundet i Dalkjær af Niels Bork, d) et lille seglblad fundet i en klyne i Lyngsmose, f) er en ualmindelig fin pilespids af rødbrun flint fra Hjortmose, hos Anders Bonde. Og så er der e); det er en fiskehaledolk eller rettere den sidste opskærpede rest af en sådan. Den er funden i Lybæk. Ligesom vi sliber et godt knivsblad, til det er næsten slidt op, sådan har stenaldermanden tilhugget dolkbladet her, så der næsten kun er håndtaget tilbage. Den lille tegning over dolkspidsen viser, hvordan dolken oprindelig har set ud. a) stammer fra Heebro; a og b fundet af Kr. Bøndergaard. e er fundet på Jens Venners mark.

S. H. A. var i indledningen til sin afhandling inde på, at også en række mindre holme og øer, spredt ud over Hjortmose, kunne have været tilholdssteder for stenalderfolkene. Tanken understøttes af den kendsgerning, at redskaberne i Anders Bondes samling, som nævnt, i vidt omfang er fundne ud over hele moseområdet. Og ikke blot enkeltvis, men under forhold, der peger hen på en række adskilte bopladser.

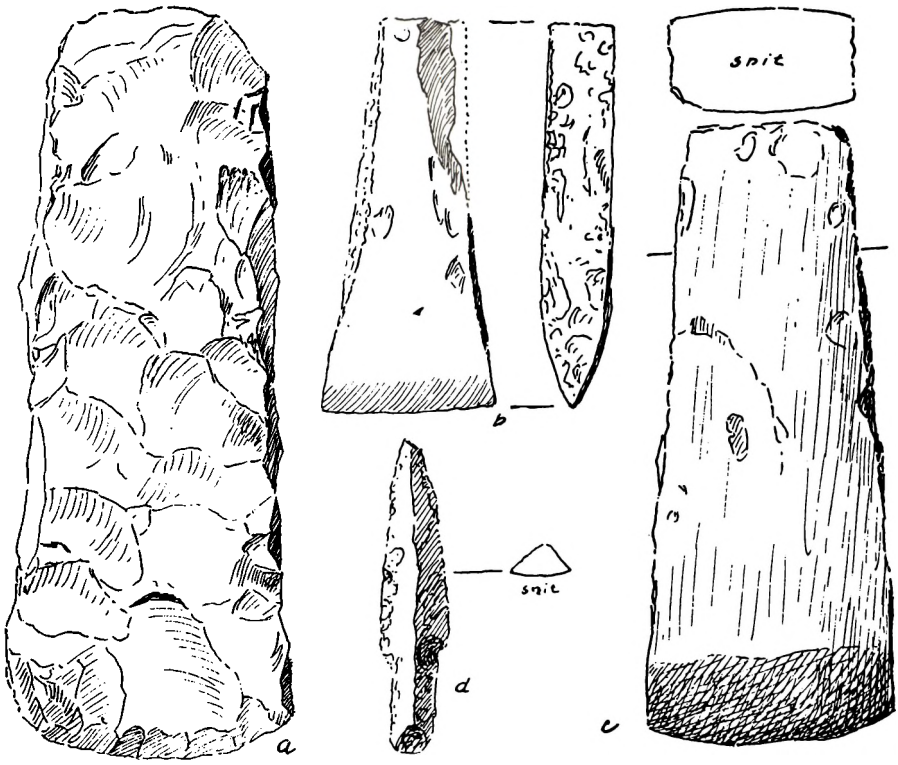

Flintesager fra dyssetid og jættestuetid. a) Dyssetidens tyndnakkede økse, uslebet eksemplar fundet 1921 af Søren G. Jensen. b og c) Jættestuefolkets slebne tyknakkede flintøkser med slibning på bredsiderne. d) En pil af en tildannet flintflække, formodentlig fra jættestuetiden.

Et indskud i Søren H. Andersens redegørelse dels underbygger yderligere teorien om en tidlig bosættelse derude, dels støtter en teori om visse andre forhold der på stedet i de nu så fjerne tider. Det hedder: „Adskillige steder iagttages der „rodvæltere", d. v. s. forstyrrelser i undergrunden forårsaget af væltede fyrretræers rodsystemer. Enkelte steder konstateredes der også „aftryk" af rodsystemer af fyrretræer i overfladen af den glaciale undergrund. I disse „aftryk" fandtes der flintaffald, hvilket viser, at bebyggelsen på holmen må have fundet sted samtidig med eller efter at disse træer har vokset på holmen (Fra o. 6000 f. Kr. f.) – – Sluttelig må det anføres, at undergrunden overalt på holmen var gennemsat af ellerødder – formentlig af ret ny dato".

Allerede mens fyrren var det førende træ i landets skovklædning, taltes kronhjorten blandt dyrevildtet. Tænkeligt har der også i Hjortmose været naturbetingelser for hjorten, dyret, der blev navngiver til mosedraget her.

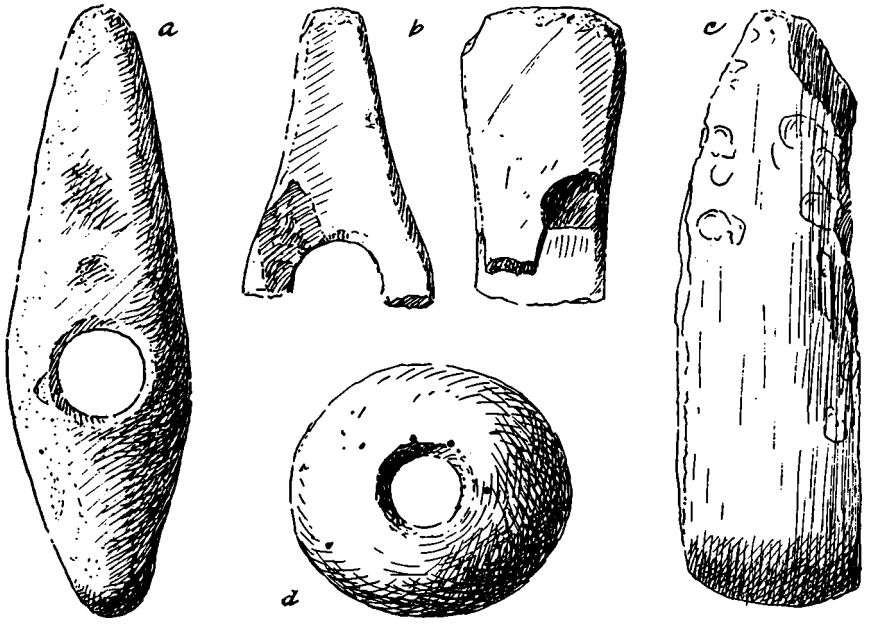

Enkeltgravsfolkets stenvåben og redskaber. a) En kølle eller økse af grønsten. b) Stridsøkse af grønsten. En lidt ældre form. Øksen er knækket ved skafthullet. Til højre ses den fra siden. c) Slebet flintøkse af lidt uregelmæssig form. d) Kølle af natursten.

Om to *højudgravninger,* hvorom der blev gjort indberetning til Nationalmuseet, skal der her, på grundlag af museets meddelelser[2]) fortælles. Udgravningen betegnes som flere sammenblandede gravfund. De blev gjort i 1908 af entreprenør *J. P. Johansen,* Hee st., under grusarbejde i en *jordhøj* på matr. nr. 78c *i Lybæk* her i No sogn (på ejendommen, der nu ejes af Svend Olsen). Her fandtes *Danefæ,* bestående af *sølvnåle,* hvis metalværdi, 2 kroner, sammen med godtgørelse for indsendelse og indberetning, 8 kr., udbetaltes finderen. Ved samme lejlighed gjordes et *omfattende lerkarfund.* For dette sidste modtog J. P. Johansen 40 kr. I finderens indberetning hedder det i museets gengivelse: „Der var 3-4 lerkar i hvert kammer. Kamrene var i en afstand af 2-3 alen mellem hver. Nålene lå sammen i et lag med en afstand af ¼ tomme (½–¾ cm). Om gravene synes at have været *stensætninger*". Fundet i sin helhed henfører Nationalmuseet til *jernalderen.* Nedenfor gengives, i sammentrængt form, museets beskrivelse af de forskellige funddele.

Danefæ: 6 hele sølvnåle og fragmenter af endnu 2. 1 nål 0,116 m lang. Riflet, smalt hoved, øverst med en lille skive, i midten firdelt (som en lanterne). De øvrige nåle alle ca. 0,073 m lange, med kegledannet hoved.

Lerkarfundet: 8 skåle, hvoraf de 7 af nogenlunde samme størrelse, i højden 7-16 cm, i bredden 16-20 cm; 1 skål i miniaturestørrelse, højden blot 22 mm, bredden 45 mm. De fleste af skålene med buede eller svungne sider og tillige med forskellige ornamenter. Nogle af skålene var beskadigede.

2 små hankekar, højde 1-8 cm, br. 14 cm, ornamenterede, samt et noget større hankekar, 24 cm høj, 23 cm bred, ligeledes med linjer og anden prydelse på udvendige sider. Et fjerde hankekar var helt i skår.

Et sort fad, 0,165 m høj, 0,37 m bred, stærkt beskadiget, kasseret, 3 bægere, hvoraf 1 0,09 m høj, 0,107 m bred; 2 af forskellig størrelse, stærkt beskadigede.

2 kopper, ørede, 6-7 cm høje, 9 cm brede, lidt beskadigede. Endvidere skår af forskellige lerkar, hvoriblandt af 3 større vaser, 2-3 hankekar samt 1 kop, alt i svungne former og prydet med ornamenter.

Alle dele i dette fund var af brændt ler.

Den anden højudgravning Nationalmuseet har indberetning om[3]) skete i 1933, i *højgruppen nord for kirken og skolen.* Udgravningens leder var *læge Tryde,* Grønbjerg, der sendte en detailleret indberetning om resultatet.

„Lige nord for No skole, som en del af legepladsen, ligger et stort, sandføget areal, hvis overflade er stærkt gennemgravet og hvis største højde er o. 2 meter over det omgivende niveau. – Højdeplateau'et, der har, råt set, form af en ligebenet trekant med spidsen i nord og grundlinjen mod syd, ligger langs vejen, der fører mod Lybæk fra No.

Den største højde er mod syd, hvor „grundlinjen" danner en bakket højdelinje, der overfladisk set, kunne ligne en langhøj med lavt, afgravet midterparti og 2 høje. Begge disse har nedgravninger i midten. Hele plateauet er græstørvsdækket.

For nogle år siden antraf man, ved tilfældig gravning, i den vestlige „høj"s sydside en eller to urner, der blev knust og iøvrigt ikke nærmere bestemt.

Ved en prøvegravning, der førtes i en grøft i Ø-V retning gennem toppen af den østlige „høj" (konstruktør Aaes pt. No skole), blev der, i oktbr. 1933, antruffet *stensætning.* Stedet lodes urørt og jeg blev af lærer Aaes, No skole, opfordret til at undersøge stedet nærmere.

Stensætningen er antruffet i gennemsnitlig 70 cm's dybde og er i den 50 cm brede grøft nærmest at opfatte som en jævn brolægning af hovedstore og lidt større sten. Jordfylden var lagdelt (hedetørv-lagdeling). Gravningen udvides i løbet af nogle dage til alle sider og derved afdækkedes en næsten cirkulær stensætning, hvis mål i diameter er: N-S 7,90 m og Ø-V 7,85 m. Øverste højde, omtrent på midten, er 70 cm over fast højbund. Randen af stensætningen er omhyggeligt opstablet af ret store sten med indtil håndstore sten i fyldning og er ganske jævn og ret stejlt stigende mod midten, men gennemsnitlig 1 meter oppe (laveste sted 0,90 m, højeste sted 1,20 m) er sætningen afbrudt og hele den egent-

lige, i sin tid sandsynligvis hvælvede midte er ganske ujævn med store afbrydelser og grøfter. Kun enkelte steder genkendes den originale overflade, som, da afdækningen er tilendebragt, står tilbage som øer med lodrette affald mod det næste antrufne stenlag. Hele overfladen giver udseende af at være stærkt gennemrodet og forstyrret i ældre tid. Nedgravningen går ca. 50 cm i dybden.

I nordsiden af stensætningen er der overhovedet ikke sten indtil bunden på et ca.2 gange 1 m stort stykke og ved fortsat gravning på dette sted blottes et rum, hvis længderetning er Ø-V, og som ved første øjekast synes at være en grav. Jordlagene og bunden blev omhyggeligt gennemgåede, uden man træffer på mindste antydning af gravgods.

Stensætningen, der i de urørte dele er så fastpakket, at der næsten ikke er jord mellem stenene, fjernes nu – så vidt muligt i lag, uden at der noget steds antræffes gravgods eller mindste antydning deraf. Jeg anfører, at der ejheller fandtes kulstumper, lag af kul eller potteskår.

Stenlaget hviler på en bund, der består af et jævnt, brunsort, formuldet lag, der er ca. 4 cm tykt og som, ret skarpt, går over i undergrundens ret alm. grå sand. Sandlaget bliver grusblandet i ca. ½ m's dybde. Jeg opfatter det formuldede lag som rester af det originale lyngdække. Dette ligger ca. ½ m over „højens" omgivne niveau og støtter derved tanken om, at højen er opført på en sandføget højde.

„Lyngdækket fjernes – helt uden der fremkommer spor af undergrave. Stenkransen bliver stående urørt, medens de øvrige sten fjernes og udgravningen dækkes af den opkastede jord".

Her slutter læge Trydes minutiøse indberetning til Nationalmuseet. I skolen er blevet opbevaret en genpart af indberetningen og til den har Tryde vedføjet en sammenfattende vurdering af udgravningens resultat, en sammenfatning, der vel i vor forbindelse har størst interesse, hvad angår den omhandlede højgruppe. Tryde anfører, at han til udgravningen fik frivillig hjælp af omboende folk. Lederens vurdering af fundet lyder sådan: „Da stensætningen er så fuldstændig blottet for fundsager til bestemmelse af alderen og i sig selv ikke kan siges at være absolut karakteristisk og da den utvivlsomt iøvrigt er gennemsøgt, omend overfladisk, i ældre tid, vil en tidsangivelse altid være udsat for berettiget kritik. Uden at ville fastholde det skarpt, vil jeg personlig være tilbøjelig til at *antage,* at det drejer sig om *en stensætning fra overgangen mellem ældre og yngre bronzealder,* idet jeg støtter denne antagelse på stensætningens røse-agtige karakter og måske kan regne med, at det stenløse, nordre parti i virkeligheden repræsenterer en, i ældre tid tømt, *gravsætning* for et ubrændt lig..

At stensætningen er menneskeværk er udenfor enhver tvivl, og at den har været genstand for ukyndig undersøgelse i tidligere tid er også sikkert. Gennem denne undersøgelse kan fundsager være fjernet – særlig på „gravsætningen", men iøv-

rigt må man også regne med den destruktion, som små og store fundsager nemt bliver genstand for, særlig i den lette, sandede jord".

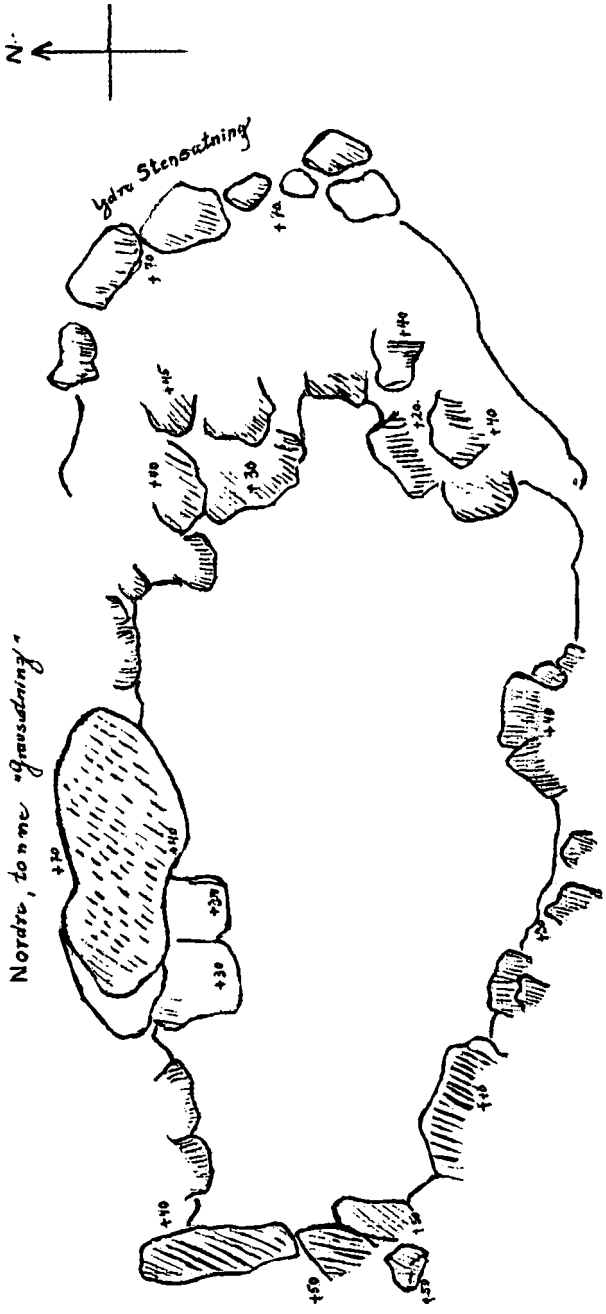

Til læge Trydes omfattende beretning kan føjes et par bemærkninger, der kaster en smule mere lys ind over den gamle begravelsesplads. Den ene er af Storgaard Pedersen, der i sin forannævnte bog om egnens oldtidsminder skriver, at der i vor højgruppe flere gange er fremdraget *gravurner*. Om tidspunkterne eller omstændighederne iøvrigt meddeler St. P. intet. Vi må imidlertid forstå, at der kan have været gravsætninger efter ligbrændinger. Formentlig er de af Tryde omtalte gravurner udtryk for det samme. Urner i grave kunne dog undertiden indeholde gravgaver til den døde der her, brændt eller ubrændt, jordfæstedes. – Den anden bemærkning angår et *menneskekranium,* der findes i skolens samling, og som skulle stamme fra hedebakkerne, altså vor højgruppe. Det kan muligvis stamme fra den nordre gravsætning, som Tryde fandt tømt for indhold.

I 1968 blev der i *Jens Frydenvangs mark i Røgind* fundet skår, vistnok af *lerkar*. Undersøgelsen af fundet har hidtil ikke været så omfattende, at sagkundskaben er nået til en enig besvarelse af, fra hvilken tid, fundsagerne stammer.

Noget lignende gælder måske andre fund i sognet. At en foreløbig undersøgelse eller enkeltfundets karakter lader formode, at der er andet og mere af interessante oldtidslevn på det givne sted. Der er i tidens løb gjort mange fund rundt i sognet, udover de foran beskrevne, som det bliver for vidtløftigt her at omtale. En del af disse fundsager findes nu i Ringkøbing Museum.

En del af sognets oldtidsminder er vitterligt gået til grunde. Ved uagtsomhed eller bevidst nedbrydning og ødelæggelse. Alligevel, fremgår det formentlig af denne oversigt, er meget bevaret og fremdraget, som bidrager til at kaste lys ind over livet og kårene i vort sogneområde i den fjerne og ellers dunkle fortid. Og mere vil komme til.

Stednavne sognet rundt

Sådan uden videre finder vi måske ikke, at det med *stednavne* er noget særligt. Ser vi os rundt i sognet, ja, så er der vel en del naturnavne og navne på bosteder. Men hvad siger de os egentlig, andet end at de er en række kendingsmærker, som man af praktiske grunde har set sig foranlediget til at tage i anvendelse.

Det med at have skelnemærker af praktiske grunde har selvfølgelig altid spillet og spiller vel en stadig større rolle. I vore dage er landets jorder i matriklen inddelt i *numre.* De engang nummererede jordstykker er så sidenhen ofte, endda i de allerfleste tilfælde, igen delte med bogstavangivelse særskilt for hver enkelt del, anført efter den oprindeligt udelte lods nummer. Også i vore byer har man nødvendigvis nummereret, om ikke just gaderne, så deres enkelte bopæle; og i mange og et stadigt stigende antal tilfælde er den enkelte bygning tillige nummereret, i etager eller trappeopgange eller begge dele, mangen gang desuden med et til venstre og et tilhøjre. Udover nummereringen i de bymæssige bebyggelser kommer så hertil angivelse af beboernavne på dørskiltet til den enkelte lejlighed, *navne* på de forskellige gader og veje, på åbne pladser, eventuelt på hele bydele med videre. Allerede her, i det moderne samfund, er vi langt inde i en *navngivnings-proces,* der påkalder både fantasi og opfindsomhed, men som i virkeligheden rækker langt videre ind i den fortid, vi bevidst eller ubevidst har rod i. Og hvorfra vi stadig, enten vi vil være ved det eller ej, har et forråd af viden om personer og hændelser, af tanker og forestillinger om *steder,* deres *navne* og fortidige *betydning.*

Når en vis stednavngivning og -symbolik stadig trives også i vore byer, hvor meget mere da ikke i det gamle landsbysamfund. Man var nok udstyret med en vis praktisk sans; men navnlig levede de gamle tiders mennesker i en langt mindre rationel tankeverden. Det gav sig, gennem de lange tidsrum, ret brogede udslag også i stednavnegivningen. Dette kan vi få mange beviser for, om vi forsøger at

følge den betydelige forskning, der på dette område er sket. Det kan vi måske i endnu højere grad, om vi lader dem, der lokalt virkelig ved noget herom, fortælle. Undertiden også, ved blot at bruge vor egen iagttagelsesevne. Der findes vitterligt meget navnestof bevaret også i vort sogn. Både oprindelige og udskiftede navne kan være glemte. Andre gik af brug, men er bevarede i kilderne. Mange har et dunkelt betydningsindhold, der forudsætter en tolkning for at forståes. En hel del navne siger naturligt nok ligeud, hvad der tænkes på. Således f. eks. høj-, lav-, ny-, gammel-, stor-, lille-, syd-, nord-, øster-, vester-, hver enkelt med et tilknyttet navneled. Undertiden skal man dog kende noget til det enkelte navns baggrund for ikke at ledes på vildspor. Men i almindelighed volder forståelsen af den slags navne ikke større vanskeligheder. Som regel er de af nyere oprindelse, nogle helt unge, andre et eller et par hundrede år gamle. *Stednavneforskningen* interesserer sig især for de ældre og mere vanskeligt bestemmelige navne. Ved sprogstudier og ad andre veje er man nået frem til at inddele og bestemme dem i typer, navnlig ud fra de forskellige navneformers efterled. Vi kan skaffe os et lille overblik over hovedresultatet af denne inddeling og bestemmelse af landets stednavne i almindelighed ved at se på nedenstående skema. Det skal bemærkes, at en del af navneformerne ikke træffes i vort sogn. Til gengæld falder en hel del marknavne udenfor denne opstilling. [1])

År	antal	endelse	eksempel
før ca. 500	ca. 400	–inge	Pepringe (Pipr-inge) (inge = eng)
før ca. 500	ca. 250	–um	Mårum (d. v. s. „skov" + „hjem")
fra ca. 500	ca. 80	–løse	Vanløse (d. v. s. „kvan" (planteart) + „enge")
fra ca. 500	ca. 280	–lev	Huderslev (mandsnavn: Hader's „arvede besiddelse")
fra ca. 500	ca. 220	–sted	Tisted (mandsnavn + sted)
fra ca. 800	ca. 100	–toft	Lundtoft(e) (d. v. s. „Ljung", lyng + tofte)
fra ca. 800	ca. 650	–by	Viby (d. v. s. helligdom + by)
fra ca. 1000	ca. 2000	–torp	Alsønderup (d. v. s. Alexanders torp)
fra ca. 1000	ca. 150	–rød	Ebberød (d. v. s. Ebbes rydning)
fra ca. 1000	ca. 200	–bøl	Terkelsbøl (d. v. s. Terkels bolsted)
fra ca. 1200	–	–holt	Holt (d. v. s. skov(rest)
fra ca. 1200	–	–ager	

Vi får her et indtryk af de typiske gamle navneformer, der, hvad endelserne angår, går igen og igen i mængder udover vort land. Der er her taget sigte på landsbynavnene. En del af endelserne genfindes dog i mark- og bostednavne.

Den nyeste forskning har vel pillet ved enkeltheder i denne grove skematiske oversigt. Men stort set må vi dog påregne skemaets rigtighed. Noget andet er, at et sæt af navne, der er endnu ældre, ikke er medtaget i oversigten. Det er de såkaldte kortnavne. De har et enten utypisk, måske forkortet, afsnuppet, efterled; eller efterleddet helt mangler, enten det nu er helt afslidt, eller der aldrig har været noget. Rodnavne kaldes undertiden disse kortnavne. En del sogne bærer navne af denne art, men også på andre større og mindre områder kan de træffes. Således bærer en del sognebyer sognenavnet, hvilket af disse forskellige lokale områder, der så ellers først blev navngivet.

Sognenavnet

No sogn bærer et udpræget *kortnavn*. Den ældste skriftlige form, vi kender og som er fra 1300-tallet, er *NOO*. Op gennem de følgende århundreder træffes i kilderne en række vekslende navneformer: *NOH, NUE, NOU, NOUE, NOW* – der er nærmest egnens dialekt – *NOE* og vort nuværende officielle *NO*.

Disse let skiftende former udtrykker givet nok det samme. De er blot udtryk for sprogets udvikling. Men er sognenavnet det oprindelige, og hvad siger det egentlig? Fra nyere tid kender man til navneskifter. Det gælder dog overvejende bostedsnavne samt, sjældnere, navne på andre små lokaliteter. At sogne kan have skiftet navn er vistnok i historisk tid noget ret ualmindeligt. Hvad der i den henseende ligger forud for det historisk kendte, kan man af gode grunde ikke vide ret meget reelt om. I sin bog „Vore Stednavne" 2. udgave, 1965, siger prof. *Kr. Hald* om landsbynavnene bl. a.: „Vi har ingen garanti for, at landsbyerne ikke kan have skiftet navn siden deres grundlæggelse, men der er på den anden side ikke fremført noget, der kunne tyde på, at et sådant navneskifte har været almindeligt". Hvad der her forsigtigt er sagt om landsbyerne, gælder næppe mindre for sognene: At sognets nuværende navn er det oprindelige, bortset fra de små sproglige forskelle. Det næste bliver så, om *sognebyen No* har været til og båret sit navn, førend dette knyttedes til det omgivende sogneområde. Og om måske endda gården *Nogård* var den allerførste bærer af navnet. Det ville næppe være urimeligt at antage. Lad os høre stednavneforskernes mulige mening om No-navnets oprindelse. Kr. Hald siger i sin ovennævnte bog, at No(o) hører til de usammensatte navne. Ordets oprindelige betydning er gået tabt, er, som han kalder det, et uddødt ord i dansk. Det er måske meget gammelt, men det er usikkert. Så er vi sådan set lige vidt. I sin „Nudansk Ordbog" nævner han dog, at No muligvis er det samme som det svenske dialektord *no*, der betyder *rende*, og som nyislandsk *nor*, der står for *trug*. Prof. *Skautrup* udvider denne forklaring med, at både i svenske og norske dialekter kan *no* betyde et udhulet stykke træ, og at det oldnordiske *nor* betyder *skib* (som på latin hedder *navis)*. Prof.

Skautrup siger videre i sin velvillige besvarelse af spørgsmålet, „at et *kar (vandtrug, kumme, kiste)* skulle være grunden til navngivningen, synes jo lidet troligt. Derimod ville *rende* jo nok kunne tænkes. Men hvilken rende? Skulle man endelig tænke sig, at det var en *båd* eller et *skib* (af de primitive vel at mærke), der var årsagen, skulle man jo have ventet en sammensætning med et andet ord (ligesom *No-gård, No-bjerg, No-bæk)* – ligesom vi i oldnordisk har *Noa-tun,* (d. v. s. skibstunet, navnet på guden i Njords hjem). Men så skulle vi igen antage, at denne sammensætning var blevet forkortet, ved at sidste led gik tabt. Der har vel nok været sejlads på *Heager å* (ude fra Vond å)".

Strømmen tværs gennem sognet fra øst til vest, der midtvejs løber tæt nord for Nogård og Nobæk samt Noby syd for de to gårde, kaldes i daglig tale *Heager bæk* eller blot bækken, og det svarer i vandføring til bæknavnet. Tidligere, da vandafstrømningen stort set selv skaffede sig vej og alene af den årsag stod højere, kan strømmen meget vel have svaret til å-navnet. Dette er ellers ikke ret gammelt i kilderne. Men en vis afstrømning, og sikkert bredere, måske også dybere end nu, har der givet nok tidligere været gennem det tværgående dalstrøg. Hvad der kan have været af sejlads her, kan vi vel blot gisne om. Den har dog nogen sandsynlighed for sig, med små, ret fladbundede fartøjer. Gode muligheder for fiskeri har der utvivlsomt gennem lange tider været for en fåtallig befolkning, der netop søgte fiskepladserne som en næringskilde. Tidligst vel ved siden af jagtmarkerne. Endnu førend de, vore forfædre, slog sig på jorddyrkning og dermed grundede faste bosteder.

I Hardsyssels Årbog for 1928 giver *Gudmund Schütte* et bidrag til navneforskningen indenfor sysselets område. Om No siger han, at navnet efter sin type hører til dem, hvor „tilknytning til å, sø eller fjord – – sædvanligvis turde være navnets udgangspunkt". Også denne vurdering af navneoprindelsen er forsigtig, man kender ikke med bestemthed oprindelsen. De anførte forskere hælder dog åbenbart alle til den anskuelse, at No er et *naturnavn,* at det naturgivne er *vandet,* i dets samspil med menneskene; og vandet må da naturnødvendigt være strømmen midtvejs gennem sogneområdet.

Schütte henregner også No blandt det ældste navnelag. Hans afhandlings kortskitse angiver en vis bosættelse midt i sognet allerede i bronzealderen. Netop i bækkens sydlige nærhed.

Alt i alt er det da nok det mest sandsynlige og troværdige, at sognenavnet NO har sin oprindelse i nogle menneskers nære tilhold og tilknytning til den tværgående strøm, åen eller bækken. Engang omkring vor tidsregnings begyndelse eller måske nogle hundrede år, muligvis endda et årtusind eller mere før. Troligt har da en tidligt indledt bosættelse her, nær det rindende fiskevand og sejlløb med omgivende græsgange, efterhånden udviklet sig til en klynge faste bosteder. Den landsby, der så har overtaget det oprindelige naturnavn. Det, der endnu se-

nere er blevet overført på den omkransende større sognedannelse. Her, midt i vort sogneområde, stod måske også et *gudehov,* vore stedlige forfædres religiøse kultsted. Kan være, det endda har haft sin plads netop, hvor ved trosskiftet sidenhen sognet første kirke, *trækirken,* og efter den *kvaderstenskirken* blev rejst. Lige nord for den gamle kirkeplads findes en begravelsesplads, antagelig fra bronzealderen, som foran omtalt.

Bostedsnavne

Det synes altså, at de første faste bosteder, som vi i dag kender til, er grundede indenfor *Noby's* område. Eller at de i hvert fald er blandt de første indenfor den senere sognedannelse. Også andetsteds end netop her, midt i vort sogneområde, kan jo godt ligeså tidligt, for den sags skyld også endnu tidligere, nogle mennesker have slået sig ned. Mest sandsynligt er det dog nok, at af faste bosættelser, der førte til bydannelse, har Noby været med fra første færd.

Nogård skrives 1610 *Nougårde.* Samme benævnelse bruges senere hen i flæng med Nogård. Vitterligt bar to gårde gennem lange tider navnet, indtil den ene for et par menneskealdre siden nedlagdes. Det har næppe i 1610 været bydannelsen No-gårde, navnet gjaldt, for da bruges om andre skatteydere stedbenævnelsen *Nouby.* Nogårde-navnet dengang har nok omfattet i hvert fald to gårde. Skattemandtallenes stedangivelser er ofte mangelfulde. Fra første færd har vel Nogård været blot én gård. At den fik navnet, fordi den var byens største gård, synes hartkornangivelserne at modbevise. Den kan derimod udmærket have været den første. Mon ikke gården har navn efter sit naboskab til vandstrømmen, der flød forbi, tæt nord om den? Og at den i så fald efter vort sprogbrug kunne hedde Rende – eller Skibsgård. *Nobæk* nævnes 1625 som *Noubæk,* 1664 *vedt bech;* I 1610 nævnes husmand Jens Iffversen i bech. Gården er således gammel. Den nære strøm nordfor har vel haft bæk-navnet, da gården grundedes. *No præstegård,* der senere undertiden kaldes *Annexgården,* nævnes i et tingsvidne 1580. Den må imidlertid være en hel del ældre, om den har tilhørt præsten, mens den gamle sognekirke endnu var i brug. Egentlig hørte gården kirken til, 1688 Hee kirke; men den skal nok have været vor gamle sognekirkes ejendom. Sognepræsten har blot nydt de faste afgifter. *Meldgård* har sit navn efter beliggenheden mellem Nobæk, Præstegården og byens andre gårde. Fra præstegården udskiltes 1848 *Udflyttergården. No Hede* er et mindre område mellem Præstegården og Meldgård på den østre side og *Gammeltoft* på den vestre. Her lå den lille gård No Hede eller *No Hedegård,* samt to bol. Det ene bol forsvandt i slutningen af forrige århundrede; det andet, Aage Nørgårds ejendom, henregnes nu til *Nobækmark.* Gården No Hedegård blev i 1834 lagt under Præstegården. Gammeltoft er et navn, der går igen forskellige steder i landet. En bosættelse af det

navn må, efter P. Skautrup, anses for at være lagt på et tidligere nedlagt bosteds toft. Vort Gl. Toft træffer vi i matriklen 1688. *Lille gl. Toft,* et bol nord for bækken, synes noget yngre; det er nedlagt for omkring et par menneskealdre siden. *Nørgård* og *Østergård* er yngre navne på to af de gamle gårde i *Øster No.* Til de navngivne i denne gamle gårdgruppe hører ligeledes *Gammelgård, Skovgård* og *Juelsgård* samt *Vantinggård* og *Gjelstrupgård.* Navnenes alder er forskellig. Gammelgård-navnet er nok opstået, da *Nygård,* der ligger noget syd for Noby, udskiltes fra den gamle gård i sidste halvdel af 1800-tallet. Efter i 1937 at være nedbrændt, deltes Gammelgård i tre statshusmandsbrug; det ene opbyggedes på brandtomten og beholdt det gamle navn, mens det andet, lige øst for, kaldes *Nyvang* og det tredje, der ligge østligst i *Hjortmose,* ejes af *Chr. Dahl Christiansen,* er navnløst. I 1850'erne udskiltes *Vejlgård* fra Skovgård. Vejlgård har navn efter en strøm øst for gården, en *vejle,* hvori et vadested var passage for færdselen til tilliggendet i Hjortmose; nu er vejlen udgrøftet og vadestedet erstattet af en bro. Skovgård kaldes 1640 *Schovgaard;* Navnet træffes ellers sjældent i kilderne, men gården må efter navnets karakter være ret gammel. Juelsgård-navnet følger heller ikke konsekvent gården; det er dog sikkert nok samme Juelsgård, der nævnes 1610 og troligt nok er den Jess Juell, der nævnes i 1474, brugeren af samme gård. Vantinggård er et nyere navn, men gården og dens brugere træffes i 1600-tallet. I forrige århundrede træffer vi navnet *Vantinghuse* eller blot *Vanting.* Navnet forekommer forskellige steder, også her på egnen: i Rindum, i Ølstrup og Brejning samt ved Skjern. Prof. Skautrup tolker navnet i betydningen vante, mangle. Skautrup antager, at ordet oprindeligt er et karakteriserende øgenavn for et kummerligt lille brug, hvor der er „knapnæring". Bebyggelserne synes alle at ligge lidt afsides, på et bakkehæld ned mod en engstrækning. På sognekortet over No ligger Vanting huse et godt stykke sydvest for Vantinggård. Stedet bar i folkemunde det ironiske navn *Rommeltud.* Her lå tre småbeboelser med lidt jord til; den ene opnåede at blive fattighus for kommunen. Så der har nok i hvert fald været mangel på livsfornødenheder her. Alle disse beboelser er nu for længst nedlagte. Nu ligger her to veldrevne gårde, der bærer navnene *Søndergård* og *Højvang.*

Gjelstrupgård er et yngre navn, som den har fået fra en tidligere ejer. Gården hørte 1664 under Rybjerg.

Røgind. 1610 nævnes *Røgenn mølle,* 1664 tillige *Røgindgård.* Efter Kr. Hald skal forleddet Røg være en afledning af et gammelt dansk ord for hob, i betydningen kornhob; vi tænker vel uvilkårligt på en tørvehob, en tørveøge eller tørvestak. Men udtrykket Røgen kan også betyde en forhøjning, bakke eller lignende. Alfred Kaae gør opmærksom på, at Røgen eller Røgind her i No (der findes et Røgin sogn i Østjylland) godt kan tolkes som „stedet, hvor jordsmonnet hæver sig". Set fra No-siden ligger der et bakkedrag bagved, op over Nørhede

i Lem. Navnets oprindelse regnes til samme periode som -ing-navnene; så det må anses for at være meget gammelt. Røgind mølle gik i stå først i 1900-tallet; den gamle vandmølle, der stod tæt nord for gården i den nuværende have, virkede sidst som benmølle. I gården har der været priviligeret krohold fra 1838. *Lille Røgind* omtales i 1600-tallet som et selvejerbol, med herlighed til kronen.

Noklit. Sandflugten må tidligere have hærget her, i en sådan grad, at den sine steder har afsat klitlignende regulære sandbanker på de lette jorder. Måske har sandophobninger i større stil ikke fundet sted på gårdens hjemmemarker, hvorfra *Lille Noklit* samt flere bebyggede og ubebyggede parceller i en senere tid udskiltes. Banker kan idag ses syd for *Bjerggård.* Denne gård ligger på en stigning i terrænet; så den kan have navn dels heraf, dels af naboskabet til sandbankerne. Sandflugtsdannelserne synes dog at være sket i et større område i denne del af det sydlige No, omfattende den nuværende *Noklit plantage* samt *No plantage,* der er på flere hænder; eller dog dele af den sammenhængende tidligere lynghede. Området har strakt sig i sydøst hen til den lille *Klitmosesø,* der nu er afvandet. Forbindelse har der også været med *Femhøjsande plantage,* hvoraf størstedelen ligger i Rindum. Noklit var tidligere to gårde. 1610 nævnes *Harboeklit* samt *Clitt.* 1580 og 1650 nævnes *Orboeklitt.* 1625 skrives *Ørboeklit* for begge bosteder, mens 1688-matriklen har *Øster-* og *Vesterklidt.* Hvorvidt de to bosteder lå hver for sig eller var sammenbyggede, lader sig vist ikke afgøre. I marken havde man hver sin toft, men ellers fuldt markfællesskab. En af markerne benævnes i 1683 *Haugegårds agre.* Disse agre stammer måske fra et nedlagt bosted, som vi iøvrigt ikke kender.

I Hardsyssels Diplomatarium, en samling tingsvidner, udgivet med forklaringer af dr. Oluf Nielsen i 1869, omhandler fire tingbreve jordegods i No m. fl. sogne. Der spores en indbyrdes sammenhæng mellem disse breve. Det ældste af dem, der er fra 1406, nævner en *Tyngsgorth* i Noo sogen. O. Nielsen forklarer navnet som *Tingsgård.* Sprogligt skulle der næppe være noget at indvende herimod. Vi kender blot ikke til noget tingsted i No. Hing herreds ting lå dengang ved Hee kirke. Tingsvidnet, der er på latin, oversætter O. Nielsen således: „. . . Peder Arythsons arvinger pantsatte til Esther Nielsdatter for 12 mark sølv i bopenge Damgård og Bjerggård i Rindum og Tingsgård i No sogn". Af den kortfattede tekst kan vi ikke se, hvem de navngivne formentlige standspersoner er. Det næste tingsvidne, fra 1425, har andre, navngivne parter i sagen. Det er et skøde, omhandlende en hel del jordegods, spredt over en række sogne, bl. a. øde gods i No, Rindum og Ringkøbing. Det tredie tingsvidne, fra 1440, er ligeledes et skøde. Igen er de optrædende personer andre. Det ses, at det omhandlede gods tilskødes gejstligheden. I resumé lyder brevet på, at „den afdøde Anders Orms fæstemø, Maje Jensdatter, skøder kannik, hr. Anders Brok gods på Ringkøbing mark, 3 gårde i Rindum og en gård i No sogn. Hun fik derfor 100 mark

og årlig sjælemesse i Ribe Domkirke for sig, Anders Orm og Deres forældre, samt 100 sjælemesser for hende selv efter hendes død." Af brevets tekst fremgår, at denne Maje Jensdatter, efter at have afhændet det nævnte gods, tager det i brug igen, på fæstevilkår. Hun, og efter hende hendes arvinger, skal i landgilde yde 2000 hvilling, som skal erlægges i Ringkøbing ved midsommer. Desuden skal fæstegodset hvert år „fries for *hærschaps ræt*". Denne „herskabs ret" er herlighedsretten, der må være kronens medejendomsret. I hvert fald hvis vi tør forudsætte sammenhæng med endnu et tingsvidne, af 1447, i den nævnte samling. Det lyder i sammendrag på, at kong Christoffer (af Bayern) giver Sankt Mikkels alter i Ribe Domkirke al *leding* og *setgærd* af det gods på Ringkøbing mark, i Rindum og No sogne, til gengæld for en gård i Stadil sogn, som hr. Anders Brok har udlagt til kronen. Gården i Stadil er„een syn gorth", en synet, d. v. s. en velbesat gård. Den tilstand er det andet jordegods ikke i. I tingbrevets originale sprogbrug hedder det bl. a.: „all then leding oe settegærd, som gaar aarlig til konnings bordh af Anders Orms øhde jordhe gotz oc aff Mattis Christiernssøns jordhe gotz, som ligger paa Rinkøping marck oc i Rynnom soghn oc i Noo soghn, oc fore *all annen konninglige thynge . . .*".

Et øde bosted var vel som sådant både ubeboet og udyrket. Var ødegårdstilstanden af forbigående karakter, behøvede vel ikke beboelsen at forfalde og jorden at overlades til vildmarken igen. På de ovennævnte tingbreves tid må der dog utvivlsomt have været en hel del ødegods ikke mindst i No. Pestens hærgen var næppe forbi, tværtimod vel, idet man mener epidemierne fortsatte, måske endda blev værre, op gennem 1400-tallet. No skal have været et af de hårdest ramte sogne her i egnen. Sine steder hærgede enten sandflugt eller vandflod som naturkatastrofer, der kunne lægge beboede steder øde for lange tider. Direkte oplysninger om noget sådant kendes ikke herfra sognet. Engang må nu alligevel sandflugten her sydligst i No, som også andetsteds i sognet, have været stærkt generende for menneskelig tilværelse. Vi kender blot ikke hvornår. I 1400-tallet var imidlertid, ved siden af pesten, en erhvervskrise i fuld udvikling her i landet. Som man ved, satte også denne krise for lange tider dybe spor i bondesamfundet. De afgifter, der påhvilede en fæstegård, kunne, sammen med svigtende priser og andre trængsler, blive så svær en tyngde, at den satte sin mand fra stedet. Og afskrækkede andre fra at tiltræde det. Om de, reelt, havde nogen mulighed for at unddrage sig. Kan en *tyngde,* af den ene eller anden art, have været årsag til navnet *Tyngsgorth?*

I Rigsarkivet findes et løst jordebogsblad omhandlende gods her på egnen, underlagt Ribe Domkapitel. Bladet er udateret, men stammer formentlig fra omtrent samme tid som de foran fremdragne tingbreve. Her findes angivet en *seuren marquartsøn i noo* og angivelse af en-gorth mitt - - gotz; gårdnavnets forled er ulæseligt. Endvidere er på bladet anført „ien lydell øde tofft mellem rynkøpingh

och rindum" samt oplysninger om 4 bol, hvoraf 1 i Lambæk i Lem, mens de tre andre er „damgor" og „brindgor" i Rindum, „item *ien bol y noo,* jess lassøn nw y boer, skylder ien ørthe korn". 1 ørte er noget over 1 tønde. Også de to Rindumgårde står for hver 1 ørte korn. Betegnelserne *bol* og *gård* findes her som senere hen undertiden brugt i flæng om bosteder med omkring 1 tønde hartkorn; tit findes dog i gamle kilder intet hartkorn angivet. Kirkegodset skal i det hele taget først være blevet sat i hartkorn.

Ved Lybæk Høje. Vejen imod Hammelsvang

Ribe Domkapitel har ejet jordegods 3 forskellige steder her i sognet. I Lybæk *Lydbeckgaardt* det senere Knygsand. (Udtrykket Lydbeckgaardt synes at have omfattet en gruppe af gamle gårde, vistnok 5, i landsbyen *Lybæk.* En anden af gruppen kaldes 1617 *Lydbeck)* samt en mølle, der hentede sin vandkraft fra den lille bæk,der løber østen om gårdens daværende jorder. Møllerens bosted var det nuværende *Agerbæk,* som i 1700-tallets slutning kaldtes *Langhus.* Disse to bosteder hørte 1408 under Rybjerg, hvilket år de sammen med denne hovedgård samt 12 andre gårde i Velling tilskødedes domkapitlet[2]). Et bol i Noby hørte 1629 og 1650 ligeledes under kapitlet. Senere kom det i Ringkøbing-borgeren Rasmus Andersens eje; fra denne mand er det formentlig gået over til Voldbjerg. Bolet er den senere *Meldgård.* Endelig hørte 1629 *Noklit* - Klitt - til kapitelgodset. 1650 hørte under

Orboeklitt 1 bol kapitlet til, mens 1 gård tilhører Horsens hospital, en af de „milde stiftelser" under kirken. 1688 benævnes hospitalsgodset Vester Klit; men da er det, i stedet for hospitalet, „benådet" organisten ved Sorø Akedemi. Det andet bosted, Øster klit, var 1664 tillagt den pågældende organist; 1688 står det under Horsens hospital. I 1580 ses „1 gård, kaldet Orboeklit" at have været besiddet af Palli Juel til Strandit, en adelsmand, der muligvis tillige tilhørte gejstligheden. Nævnte år får kronen af denne mand mageskifteskøde på gården. Kronen betragtede og handlede efter Reformationen med bispe- og kapitelgodset som sin ejendom. Men også op gennem 1600-tallet ser vi, at de to Noklit-gårde formelt er kapitlet tilhørende. Har Ribe domkapitel ejet jordegods udover det forannævnte, må det ret tidligt have afhændet det. Kapitlet som kirken i det hele skilte sig vistnok sjældent frivilligt ved sit engang erhvervede gods. Ufrivilligt derimod kan der, ved magtbud eller andre overgreb eller i tilfælde, hvor ejendomsretten ikke i længden er blevet hævdet tilbørligt, godt være gledet både moderkirken, (domkapitlet) som lokalkirken jordegods af hænde. Har imidlertid domkapitlet ikke ejet andet jordegods end det nævnte, i hvert fald siden omkring år 1400, så synes Tyngsgorth at have været et tidligere navn for en gård i Clitt. Og jess lassøns bol kan have eksisteret samme steds; eller have været kapitlets bol i Noby. *Nobjerg* hedder 1610 *paa biergh.* Navnet skyldes gårdens forholdsvis høje beliggenhed. Modsat kommer *Riskjær* af gårdens overvejende lave, tidligere stærkt vandlidende jorder; 1641 skrives navnet som *Riiskiær. Kjærgård* er et yngre navn. Gården oprettedes i begyndelsen af 1800-tallet af sammenkøbte, tildels lave lodder; senere tilkøbtes der flere. *Sinkjær* er et slægtsnavn, der fra tidligere ejere er overført på gården; endelsen -kjær stemmer også her godt med de lave jorder.

Sydvest for Nobæk og nær diagonalvejen, der fra Røgind skærer skråt gennem sognet for at udmunde i hovedvej 16 i Heager, ligger idyllisk og halvt skjult af beplantning *Villa Pax;* Navnet er det latinske ord for fred. Nu bor Else Christensen her alene. Der har været en hel del gartnerblod i hendes familie, der har boet i Meldgård, hvorfra jorden til hus og have stammer. Ligeså idyllisk ligger lige øst for den gamle landevej Ellen og Knud Buchholts *Danebo.* Den store have er sammen med den tætte beplantning omkring huset som en oase på den sandede jord. Kønt og godt i læ ligger på vejens modsatte side først Martine og Peter Byriel Jensens nybyggede hus og lidt tilbage Viktor Mouridsens hus, som tidligere beboedes af Marie Røjkjær og hendes far, Knud Kristensen; husets første beboer var Stine Jepsen, til hvem det blev bygget. Beplantning og dermed læ og som regel også både hygge og skønhed omgiver iøvrigt nu de fleste bosteder i sognet. Med de sidstnævnte bosteder er vi i *Heager.* Før vi i denne del af sognet går videre for at opsøge gamle og nye bostedsnavne, må nævnes ejendommen *Knakker,* sydøst for Danebo. Den er fra første halvdel af 1800-

tallet. Navnet har nok engang været udtryk for bostedet på sandbrinkerne, på Knakkerne.

Landsbyen Heager nævnes 1465. Den synes dog at være af langt ældre oprindelse. Den formodning er fremsat, at forleddet i navnet, *He-*, ligesom sognenavnet He, kan være opstået af herredsnavnet, der i Kong Valdemars Jordebog skrives *He-inge*. Endelsen -inge er tilforladelig her, hvor der både i syd mod *Føling bæk* og i nord mod *Heager bæk* er lave strækninger af eng og kær. Navnet Føling betyder ligefremt *føl-eng*. Efter et gammelt sagn skulle her færdes et hovedløst føl. Landsbynavnet i den form, vi kender det, peger dog snarere hen på *hedeager*. Efter Kr. Hald kommer ager af at age; ordets oprindelige betydning skal være „sted, hvor kvæget drives hen", altså græsgang. Ager i den betydning peger godt nok snarere hen på engen, på -inge, end på den dyrkede ager. På den anden side mener Hald, at ager i et landsbynavn antagelig kommer af et oprindeligt marknavn. Marken er den dyrkede jord, der var indtaget enten fra ryddet skov eller fra heden. Landsbynavne, hvori ager indgår, kan efter Hald være af højst forskellig alder. Vort skema foran anfører, at landsbynavne, der ender på ager, regnes at være fra omkring år 1200 og fremefter. Vort He-ager er vist *hede-ager*.

I et tingsvidne 1474 om Voldbjergs ejendom nævnes i *Hieagger* 8 „bygget" gårde samt „alt det øde gods, som til forskrevne by ligger". Hverken den daværende ejer af Voldbjerg, Erik Christensen, eller gårdens senere ejere synes ubestridt at have kunnet hævde deres påståede ejendomsret i Heager i fuldt omfang; ikke før Christian Rantzau engang op i 1700-tallet fik skøde på den sidste rest. Al den handel og strid om jordegodset her, som kilderne beretter om, det er nu sin sag. Hvad der i forbindelsen her særligt fanger opmærksomheden, er den omfattende bebyggelse i byen, som tingbrevet af 1474 fortæller om. Formentlig var det al ejendom i Heager, man fra Voldbjerg her gjorde krav på. Byen synes nemlig dengang lige så velbebygget, som kilderne frem til selvejets opkomst angiver. Også selv om det nævnte ødegods blot er ødemark og ikke tidligere beboede steder. Det sidste kan dog udmærket have været tilfældet, således at der måske kan have været tale om en nedgang i folketallet, også i denne del af sognet. Muligt var endda på det omhandlede tidspunkt nedgangslinjen brudt, sådan at der tidligere var endnu flere øde bosteder i landsbyen her. Oplysningerne vi har, er de end sparsomme om befolkningsforholdene i sognet som helhed i senmiddelalderen, taler herfor.

Iøvrigt er det også frem gennem de følgende århundreder mere end vanskeligt at følge de enkelte bosteder op, særligt netop for Heagers vedkommende. Det har flere årsager. En er den, at der her forekommer så få bostedsnavne. 1551 og 1580 nævnes *Hiegård*, vel hedegård; brugeren Jep Fisker, kaldes bolsmand. 1551 nævnes *Gammel Smedegård*. Bysmeden var selv bonde blandt by-

fællerne. Tit fulgte vistnok smedehåndværket eftermændene i en sådan gård, hvor smedie engang var anlagt. Vistnok i højere grad end på de bosteder, hvor bonden havde enten murer-, tømrer-, snedker- eller skrædderhåndværket som bibeskæftigelse. Vi ser heller ikke sjældent disse bønder og landsbyhåndværkere i samme person benævnt som f. eks. Simon Skrædder, Laurids Snedker, Mads Bødker eller Niels Murmester; eller Niels Jensen ungsmed. Den sidste, der nævnes netop i vort tingsvidne fra 1474, i Lybæk, er åbenbart ikke den første smed i gården. Men bestemte smedegårde, der vedvarende bærer dette navn, synes vi ikke at træffe. 1620 nævnes tillige Tegltoft, men denne Tegltoft synes at være en gård i He, hvis jorder 1683 lå under Voldbjergs takst, men iøvrigt lå nær Voldbjerg mølle og nævnes blandt møllens marker. I Heager kendes godt nok en *Tegltoft,* men kun fra nyere tid og på det gamle målebordsblad fra 1871 kaldes stedet *Toftbol.* Dette bol, der for mere end 50 år siden blev lagt under den gård, som nu ejes af Jens Kjær Iversen, benævnes dog op gennem 1800-tallet som Tegltoft. Her var ler i grunden, og det var jo det råmateriale, der var forudsætning for teglbrændingen, der gav stedet navn. I en periode i forrige århundrede havde teglbrændingen her et betydeligt omfang. Denne murstensproduktion blev drevet på to mænds initiativ og for deres fælles regning: Iver Gravesen, i den ovenfor nævnte gård, og Christen Sørensen, ejeren af Voldbjerg.

Heagergård nævnes i årene op mod 1900. *Holmgård* er opbygget i 1917; jorden er kommet dels fra Heagergård, dels fra to nedlagte ejendomme. *Trekløver,* opført 1889 på en grund fra Heagergård, øst for landevejen, har navn efter 3-sognssamvirket, der etableredes indenfor andelsmejerikredsen, som fra begyndelsen omfattede hovedparten af No og He samt Rindum sogn. Tidligt gik Rindumleverandørerne til Ringkøbing mejeri og i 1930 gik de fleste fra He til det nybyggede mejeri der. I 1967 gik Trekløvers tilbageværende leverandørkreds ind i Ringkøbingegnens Mejeriselskab, og mejeriet som sådant blev derefter nedlagt. Kun bygningerne og navnet er nu tilbage og minder os om en betydningsfuld periode af sognets og egnens næringsliv og samvirke. Udviklingen går videre, her som på andre områder.

Østligt i den lille mejeriby ligger *Holmbohus.* Huset er ikke nyt. Navnet derimod fik det først, da Anne og Chr. Christensen flyttede hertil fra Holmgård. *Nytoft* er et nyere navn på en af Heagers gamle gårde. På Voldbjerg østre mark bærer en af de ejendomme, der her opførtes efter udparcelleringen sidst i 1790'erne, navnet *Østergård,* efter beliggenheden; navnet er dog nyt.

Søgård lå sydvest for *Hebro.* Disse to bosteder lå i gammel tid under Voldbjergs hartkornstakst. *Siøgård* nævnes 1474, i Laughævden på Voldbjerg gård og gods. Søgård har nok sit navn fra engene i nord og nordvest. Til op mod vore dage var de overvejende fugtige og bløde; de blev ligefrem kaldt for *Bløden.* Tit har de været oversvømmede fra åen, når den ikke kunne tage tilløbet øst fra, hvor

faldet var stærkere. Sikkert har i ældre tid engene her eller en stor part af dem til stadighed været oversvømmede, således at her har dannet sig en formelig sø. Om Hebro skriver Storgård Pedersen i sin bog, „Hing Herred", at der her, ved åen, har ligget en mølle, og at det måske er denne mølle, der nævnes blandt gods i Hee sogn, som domkapitlet efter et kongebrev af 1290, der findes i „Ribe Oldemoder" fik skattefrihed for. Har mølleriet ved åen her været drevet fra bostedet Hebro, må det jo have henhørt under No sogn, mens det efter kongebrevets ordlyd hørte til Hee; dengang var de to sogne endnu ikke slået sammen. I et andet kongebrev af 1523[3]), nævnes Hebro direkte. Peder Skram til Voldbjerg får det år livsbrev på Hebro. Han skal annamme brokorn af almuen i Hing herred, for samme almues ret til at benytte broen; men ligefuldt som vederlag for hans forpligtelse til at holde broen ved magt. Senere ejere af Voldbjerg fik dette faktiske broprivilegium stadfæstet med ret til at lade opkræve bropenge af de vejfarende. Selve bostedet, hvor bom- eller bromanden boede, kaldes 1683 *Broehuuset*. Det har vel også dengang ligget, hvor i vore dage svinget er fra Lybækvejen og nordpå ad den gamle landevej mod broen over åen, der her danner skel mellem No og Hee sogne. Ved overgangen til selveje afskaffedes broprivilegiet. I flere generationer herefter var der til bostedet knyttet et priviligeret krohold. Ved køb af jord, blandt andet den sidst i 1800-tallet nedlagte Søgårds jorder, voksede stedet efterhånden til at blive en jævnt stor gård. I 1912 nedbrændte bygningerne og samme år genopførtes *Hebrogård* på sin nuværende noget sydligere plads. Bostedsnavnet kommer tydeligt nok af beliggenheden og tilknytningen til åbroen.

Lybæk. Den ældst kendte navneform er *Lydbeck,* fra 1408. Senere former er *Lødbech, Lydbech, Løckebek, Lydbek, Lyebek* og nu Lybæk. Indtil forrige generation var udtalen *Løjbæk,* hvor forleddet tolkes som ly, kuldslået, vel med henblik på bækkens vand. Da imidlertid de ældste skriveformer har lyd som forled, må dette forled betragtes som det oprindelige. Det tolkes som *lyd, larm eller bulder,* af vandstrømmen. Udtrykket lyd, både enkeltstående og i sammensat form, indgår i flere skandinaviske vanddragsnavne. Denne sidste tolkning synes trolig nok, også for landsbyen Lybæks vedkommende. Det er dog næppe den lille bæk, der løber øst om Lybæk, og som egentlig hedder *Oxfeld bæk, der har givet* navn til byen; det er nok snarere *Hover å,* der passerer nord om Lybæk i hele byens udstrækning. Her er større fald og en anderledes vandmængde end i Oxfeld bæk; men rigtignok svarer åstrømmen ikke, og har vel i kendt tid heller ikke svaret til bæknavnet. Vi skal dog næppe hænge os i nuanceforskelle som f. eks. om Hover å er, eller var, en bæk eller en å; eller om Heager å har svaret til ånavnet eller om denne strøm også forhen var blot en bæk. Gennem Lybæk har også løbet endnu en strøm, Pebelen; den er nu på den længste strækning dels rørlagt, dels tørlagt. Den er dog næppe ret gammel og øjensynligt en opgravet grøft, anlagt for vandafledning fra de lave jorder i landsbyen. Det er nok Hover å, der strøm-

mer rask forbi Lybæk, der har givet navn til byen. Det blev nævnt, at bynavnets ældst kendte skriveform er Lydbeck. Egentlig er det ikke helt rigtigt. Det var *Lydbeckgaardt,* som blev nævnt tidligere i dette afsnit. Navnet gjaldt den gård, der sidst ejedes af Karl Nielsen; jorderne er nu frasolgt. De til dels lette jorder, hvor før læplantningens opvækst sandflugten kunne være ret slem, afstedkom navnet *Knygsand,* undertiden blot *Sand.* Det ældre navn skal vistnok ikke umiddelbart opfattes som Lybækgård. I kendt tid var den ikke byens største gård og heller ikke den eneste. Foruden den her nævnte gård har tre andre gårde i byen i 1664 afgifter til kronen, der må antages at være gamle byrder. Endnu en gård i Lybæk nævnes 1664 og tidligere. Desuden nævnes 1664 den mølle, der også 1408 nævnes sammen med Lydbechgaardt. 2 af gårdene med de gamle kongelige byrder kaldes i 1600-tallet hver for sig „Lydbeck". Udtrykket Lydbeckgaardt sigter utvivlsomt på hele gårdgruppen i byen, *Lybækgårde.*

Mellem det gamle Hebro og den gård, der nu hedder *Nørrevang,* lå den ene af de ovenfor omhandlede gårde, som i 1643 *„kaldis Lydbeck". Fra denne ud*skiltes, vistnok i første halvdel af 1700-tallet, endnu et bosted. Hver af de to bosteder fik det halve hartkorn af den oprindelige gårds, td. 3.1.2.0 Begge bostederne er nu for længst nedlagt og jorderne lagt til nabogårdene. De gamle bosteders pladser er næppe kendt eller kendelige mere. Men sikkert nok har de begge ligget i en flugtlinje, der kunne trækkes fra det gamle Hebro, over den noget bedre sandmuldede jord med retning mod Nørrevang; en linje, der kunne forlænges langs ad gårdrækken mod øst gennem byen.

I 1617 er der en anden gård vestligt i byen, som „kaldis Lydbeck." Så vidt jeg kan se, er det ikke netop vort Nørrevang, men derimod Nørrevang plus den følgende gård, der nu ejes af Peder Jensen. Omkring år 1800 kaldes den sidste gård *Poulsgård.* Poul var et navn, beboere forhen jævnligt havde båret. Tidligere gårdejer i Grønne i Tim, Johannes Christensen, der er født og opvokset i Nørrevang, har fortalt, at hans fødegård i 1838 blev flyttet fra sin gamle plads: ind mod skellet til nabogården i øst, op på sin nuværende plads. Her nedbrændte den i 1904 og genopførtes på samme sted. Nabogården, der på sin side ligger ikke langt fra skellet, er sandsynligvis engang rykket ud fra samlaget med den vestlige gård. De to gårde har så forhen været sammenbyggede eller nok rettere været én gård. Efter matriklen 1688 var gårdens hartkorn tdr. 6.6.2.0 og både før og efter var der oftest to fæstere i gården.

Sådan var forholdet endnu i 1716. I 1770'erne står imidlertid to fæstere opført med hver det halve hartkorn. Gården må da være blevet delt, muligvis en årrække i forvejen. De to halve gårde er da blevet adskilt, enten ved, at den ene er bygget ud fra den gamle helgård, eller derved, at begge halvgårde er nyopført på hvert sit sted. Den ene fæster kaldes nu Anders Gl. Toft. Af tilnavnet kan utvivlsomt udledes, at den gamle bostedstoft, som hans fæstegård – det er nu

Peder Jensens gård – var opført på, var den „Ødegårds Eye i Lødbech, vesten ved Marquardts gaard", som omtales i 1474. Denne ødegård kom med tiden på fode igen, det er netop den omhandlede helgård. Om det så er helgården, der rejstes igen på det gamle gårdsted, eller det først er den halve gård, der ved delingen er flyttet hertil, det kan næppe afgøres.Der peges med benævnelsen „Gl. Toft" ikke særskilt på selve gårdstedet, men på gårdens toft, gårdens omgivende særjord. Fæsteren med tilnavnet Gl. Toft hed ellers Anders Andersen Skanderup. Denne mand har Alfred Kaae omtalt i Hards. Årbog 1966, på grundlag af justitsprotokollen for 1777. Manden blev på den tid, på grund af misligholdelse, sat fra fæstet, hvor han sad sammen med svogeren Poul Mortensen. Ved husbondens hjælp fik han opbygget et nyt bosted på Lybæk mark. Det er, med senere tilkøb af jord, det nuværende *Rosvang.*

Den „Marquardts gaard", der 1474 omtales som liggende øst for ødegården, er det nuværende *Strømkjær.* Den var selvejergård til op i 1700-tallet. Herlighedsretten tilhørte indtil 1667 kronen.

Susgård er et slægtsnavn, knyttet til den næste gård mod øst. Omkring 1850 benævnes den *Harvbogården* eller *Harvboet.* Navnet skal være „bostedet med gravhøjene". De fleste af Lybækhøjene lå dengang på gårdens grund. Gården omtales 1621, da den kom under Voldbjerg.

Ågård er et nyt navn på en ejendom, der midt i forrige århundrede udskiltes fra Harvbogården. Senere er der til Ågård tilkøbt en hel del jord. *Høvring* er en højtliggende ejendom indenfor det nuværende *Fladbjergs* område. Høvring er, samtidig med Ågård, udskilt fra Harvbogården.

Agerbæk er et nyere navn på den ejendom, øst for Oxfeldt bæk, der tidligere hed *Langhus.* Det er det foran omtalte gamle møllested.

Grimstrup var en enlig gård, der nævnes i et tingsvidne 1465. Efter navnet er manden *Grims torp* et bosted, der i vikingetiden eller noget senere er grundlagt her, udenfor et gammelt landsbyfællesskab, formentlig det i Lybæk. Nu om stunder er der i Grimstrup bostederne *Øster Grimstrup, Grimstrupgård* og *Vester Grimstrup* samt, i den tidligere Grimstrup Hede, der som hede stort set er forsvunden, endnu to gårde og et bosted. Dette sidste bosted bærer, sammen med den tidligere tilhørende plantage, navnet *Granlide.* Vester Grimstrup kendes som ejendom fra sidst i 1700-tallet; formentlig er den udgået fra enestegården Grimstrup, men er dog så gammel, at hovedparcellen har sit selvstændige matrikelnummer, 99. Gamle Niels Clausen hævdede, at gården Grimstrup engang har ligget på den nuværende Øster Grimstrups plads. Jeg har ikke fundet andre holdepunkter for den antagelse, men utænkelig er det ingenlunde. I 1819 eksisterer begge gårdene, efter at Øster Grimstrups jorder var udskilt fra den gamle Grimstrupgårds. Men hvis den gamle gårds bosted er blevet flyttet, må det derfor være

sket senest samtidig med oprettelsen af den udskilte gård. Granlide må vi forstå som bostedet på hældningen, en sydskråning, i forbindelse med den omgivende granplantning; Granlide er oprettet sidst i forrige århundrede af Simon Jensen. De øvrige to bosteder, der nu eksisterer i den tidligere Grimstrup Hede, er *Chr. Oxfeldts gård* samt *Brændbakke.* Navnet Brændbakkes oprindelse er usikker. Der er nok to muligheder. En brand på bostedet her på bakken kan have afsat forleddet i navnet. Snarere er det måske solens brand i tørketider her på den højtliggende, sydskrånende jord, der har navngivet stedet. Brændbakke nævnes 1793, men med den oplysende tilføjelse, at bostedet kaldes, eller tidligere blev kaldt, *Mastrup.* Herved fjernes den i et tidligere afsnit udtrykte usikkerhed om, hvorvidt de to navne gjaldt samme bosted. Det gør de altså, men bostedet må være blevet flyttet, fra den lavere liggende jord mod syd, der hører til ejendommen, op på brinken i nord, eller nordvest. Mastrup, eller *Mastruphus,* som bostedet kaldes i den foran omtalte skelforretning, må vist karakteriseres som huset på engtorpen, idet navneforleddet Ma- nok er et forkortet Made, der er et gammelt ord for lav, fugtig jord, egentlig eng eller kær, mens -strup er en af omskrivningerne for torp, udflytterstedet.

Skuldbøl i den vestlige del af Lyngsmose er formentlig at forstå som manden *Skulds bosted.* Nok fra tiden efter år 1000. Mærkeligt nok kender vi ellers intet til bostedet før ind i 1800-tallet. *Øster Kjærgård,* der er naboejendom til Skuldbøl, herude i randen af *Lyngsmose,* er opbygget omkring 1935. *Oxfeldt* er det nutidige navn på en gammel bebyggelse. Navneformen har gentagne gange ændret sig, men grundstammen synes dog at være den samme. Omkring år 1800 skrives *Oxfold.* Der findes vitterligt i dag digevoldinger omkring et jordstykke, østligst i gårdens hjemmemark. Traditionen siger, at Voldbjergejerne, eller en af dem, har ladet folden anlægge og benyttet den til samlingssted for kreaturerne, måske for i ufredstider at have et vist hold på dem, her afsides fra alfarvej. Måske tillige for, år efter år, når sommeren var forbi og dermed græsningstiden, da at samle herremandens som bøndernes græshøveder her, for i fællig at få flokken skilt ad,sådan at enhvers rette individer og antal blev overladt vedkommende igen, efter fællesdrøvten somren igennem. Denne fællesdrift gjaldt næppe Oxfeldts jorder, men derimod Hjortmose og Ølstrup kær. At navneendelsen *feld* er den hyppigst forekommende, og tillige den oprindelige, tolker overleveringen derhen, at det er en fortyskning af det danske *fold,* fra en tid, da Voldbjergslægten havde tysk indblanding eller fra en anden lidt ældre tid, da tysk havde en væsentlig indflydelse på sprog og tankesæt i de toneangivende kredse. Forleddet *Oxe* må utvivlsomt have en tilknytning til kreaturhold på stedet, så langt tilbage, som stednavnet rækker. Efter stednavneforskernes opfattelse har imidlertid efterleddet feld en anden oprindelse end den, som den mundtlige overlevering forudsætter. Feld, siger P. Skautrup, kommer af ordet *fælle,* der betyder et sted, hvor

træerne er fældet. Kr. Hald hævder det samme, idet han skriver, at trærydningen måske er sket ved hjælp af ild – det såkaldte svedjebrug. Efter dette skulle stednavnet godt kunne være omkring et par tusind år gammelt. Om forleddet Ox- siger Kr. Hald, at det formentlig kommer slet og ret af oxe, og at det kan være fra jernalderen. Jernalderen inddeler man i tre perioder, der tilsammen strækker sig fra o. 400 år før Kristi fødsel til o. 1000 år efter. Stednavnet her synes således at være ret gammelt. At bosættelsen må være jævn-gammel med navnet, tør vi vel slutte deraf, at jorddyrkerne dengang var bofaste bønder; selvom den dyrkede jord ikke sjældent efter en tids forløb, ved udpining, ved sandflugt eller på anden måde, blev overladt til naturen igen. De direkte skriftlige efterretninger er, naturligt nok, gennemgående væsentlig yngre end de omtrentlige aldersbestemmelser, man ad indirekte vej, som her ovenfor, kommer frem til. I 1532 nævnes i et tingsvidne[4]) 2 gårde i *Oxefeld.* 1610 skrives *Oxfeld;* 1688 derimod *Ousholtgaard,* 1769 *Ovsholt gaard.* De senere variationer er omtalt foran. Forleddet er, trods omskrivningerne, nok stadig møntet på oksen, hornkreaturet. Endelsen -holt tolkes som en skovrest efter lille skov, der dateres som yngre end vikingetiden. Der synes på de tider at have været en restbevoksning tilbage som et minde om den ældre tids storskov, der i hovedsagen var blevet fældet og ryddet.

Tambjerg er et slægtsnavn, der stammer fra Tambjerg i Nysogn på Holmsland. Her i No er det knyttet til en gård, der op i forrige århundrede dannedes af tre af den række af ejendomme, der var udgået fra Oxfeldt. Denne udstykning var stort set sket i tiden før til kort efter bondefrigørelsen. *No Stampe* bliver fyldigt omtalt i et andet afsnit. Oprindelig var der næppe ret meget jord til Stampemøllen. Efter selvejet købtes et større tilliggende fra Oxfeldt. Hovednæringen kom oprindeligt utvivlsomt fra den virksomhed, der gav bostedet navn. *Trads bjerg* eller *Tradsborg* tolkes som bostedet, der er oprettet i trods – den trodsiges borg. Gården Tradsborg nævnes i 1801. I 1844 havde Tradsborg 1½ td. nyt hartkorn. Allerede 1827 var ejendomsforholdet gået over til ejeren af Stampen; Tradsbjerg lå tæt nord for denne gård. *Hjortmosegård* har naturligt navn efter Hjortmose. Beskedent oprettedes dette bosted som *Hjortmosehus,* omkring 1860. I mere end to menneskealdre var dette bosted det eneste herude på de lave vidder. Inden vi slutter ringen af bostedsnavne sognet rundt må endnu nævnes *Hedehus.* Et sådant navn kunne tidligere, da lyngheden bredte sig vidt omkring, ventes antruffet omtrent hvor som helst. Netop dette bosteds navn er dog truffet blot et sted, sydvestligt i Lybæk. Bostedet findes i 1688-matriklen; det lå da under Voldbjergs hartkornstakst. 1716 synes der at være tale om to *Heehuuse.* De har dog een fælles fæster, og hartkornet beregnes under et. Endvidere har der været et bosted, der bar navnet *Ringstrup,* ligeledes i Lybæk. Det kan være det andet Hedehus, idet fæsteren af de ovennævnte to bosteder etsteds synes at være den

samme som i Ringstrup. Ringstrup har ifølge navnets efterled været et udflytter-sted, en torp. Hvad angår forleddet er der nok to muligheder. Ring kan sprogligt tilbageføres til rand, der så må stå for skellet mellem moderbyens jorder og heden eller ødemarken. Ring kan på den anden side ret sandsynligt tages helt bogstaveligt. Anders Bonde fortæller, at han og Kr. Bøndergård i tørketider har iagttaget en ringformet lysere tone i muldlaget, der tyder på, at der her har været gravet dybere ned, end ploven har gået. Muligvis har fylden fra den ringformede rende været opkastet i et dige, som et let værn omkring bostedet. Et *Toftbol* i det sydlige Heager nævnes i slutningen af det forrige århundrede; det er formentlig det samme som stedet *Tegltoft.* Endelig nævnes i et skøde fra frigørelsen i 1790'erne *Trindtoft;* men ikke som et selvstændigt bosted, det hører da under No Præstegård. Antagelig har der været tale om et tidligere bosted, hvis særjord, toften, har været kredsformet.

Andre navne i naturen og kulturlandskabet

Nærliggende nok tegner de til en række bosteder knyttede navne sig for en stor del af de i sognet forekommende stednavne. Tilbage står dog endnu at nævne en del bevarede navne. Ligesom for bostedsnavne gælder her, at de er af forskellig oprindelse. I hovedsagen har stednavnene en eller anden tilknytning til enten naturen eller kulturforhold i vid forstand. Sidst i dette afsnit anføres en fortegnelse over en række stednavne fra sognet. Den stammer fra *Stednavneudvalget,* nu *Institut for Navneforskning,* på hvis foranledning, navnene er indsamlede, optegnede og for en dels vedkommende forklarede, når navnene ikke uden videre forklarede sig selv. Hovedparten af fortegnelsen er udarbejdet først i 1920'erne. Denne hovedpart er nedskrevet af lærer Aaes. Ved indsamlingen af navnene havde Jacob Bæk og Jens Iversen været medarbejdere. Sidst i 1950'erne er der ved magister Hans Veiiup tilføjet endnu en del navnestof. Meddeleren har her været Mads Bonde. Fortegnelsens navne kan ved numre jævnføres med kortet bag i bogen. Også kortet er i sin givne skikkelse udarbejdet på Stednavneudvalgets anledning. Det skal bemærkes, at dette kort knap nok svarer til sognet idag, men derimod til den skikkelse sognet havde, før de mindre skelreguleringer fandt sted, der er omtalt i afsnittet „Området". På grundlag af vor fortegnelse samt markbogen af 1683, hvor de to kilder ikke dækker hinanden, skal forsøges en gennemgang af det navnestof, der enten ikke allerede er forklaret under bostedsnavnene, eller som umiddelbart forklarer sig selv. Som støtte for tolkningen har vi først og fremmest de gamles udsagn; det var dem, der kendte forholdene på stedet.

Store og Lille Djælkjær i det vestlige Heager er eng, der deles af bækken. *Bommer,* æ Bommer, karakteriseres som noget dårlig eng. *Mølleengen,* stadig i

Heager, må have hørt til en mølle, hvilken mølle, om det var en på stedet, står uklart. Måske skal vi her søge stedet for den lille stampemølle, som markbogen omtaler; vi ved det ikke. De lavtliggende strøg i sognet iøvrigt tegner sig naturligt nok for en række navne. *Kratkjær* er et engdrag i det nordøstlige Lybæk, *Dalkjær* ligger sydvest for *Riskjær;* denne sidste hører, som omtalt, under bostedet af samme navn. *Pøtting,* midt i Heager, er en mark med lerpøtter syd for Gammeltoft, samt *Lergrave* på Svend Harpøths nuværende ejendom i Lybæk. Fælles lergrav har der ligeledes været på Eigild Hansens nuværende ejendom på Fladbjerg. Ler er der givet nok, til byggeformål først og fremmest, senere vel i nogen grad også til vejbelægning, opgravet mange steder rundt om i sognet. Således i hvert fald på Tegltoft i Heager, ved *Sorte Bakke* på skellet mellem Anneksgårdens og No Hedegårds jorder; her lå en teglovn. Ved den Nogård, der lå sydvest for den nuværende, har der været en teglovn, med tilhørende lerforekomst; herfra leveredes stenene til sognekirken. I Lyngsmose, i *Rævgravshøj,* nordvest for Niels Laurids Ahles ejendom, findes rester af en teglovn; leret til brændingen er tydeligt nok hentet i en slugt noget vestligere i samme mose. Ved Susgård i Lybæk er der ligeledes en gammel lergrav. Der skal nok have været en del flere andetsteds her i No end de nævnte. De lave lokaliteter var mange og af flere slags. I Heager har fortegnelsen *Brøns-* eller *Brynshøj* – der givet nok er en forhøjning; markbogen derimod har *Brynsig,* der er lav og sur jord. Forleddet her er uklart; ligeledes i *Gynning* sammesteds, utvivlsomt dog også lav jord. Områder, der afgrænsedes ved grøfter, diger eller vækstmæssige hegn er de forskellige *Lukker,* således *Kolukke, Kolukkemark, Trasbjerg Lukke* samt *Trekant Lukke;* den sidste er den, der er omtalt under Oxfeld. I vor fortegnelse betegnes den som gemmested fra gammel tid for kreaturer i krigstid. *Koflod* var et fælles vandingssted, der synes at have ligget til Riskjær. Hvad *Smørflod* i Nokjær står for, er uklart; muligt et frugtbart stykke jord. Modsat var *Pinholm* i det sydlige Oxfeld ikke videre frugtbart heller på markbogens tid; da var det et overdrev for Oxfeldt og Lybæk bymænds kreaturer og bestod da af hede med små grønpletter i; nu ligger området til dels hen i plantage. *Meder,* i daglig tale *Mjerre,* var i forrige århundrede en mindre ejendom. *Fwot* er talesprogets udtryk for *Forte,* den gamle benævnelse for en fælles markvej, der i reglen var græsklædt. Af samme karakter var *Driften, æ Drøwt,* kreaturernes drivvej fra stalden til udmarken.

Af andre navne fra de lave jorder træffer vi markbogens *Sive-* eller *Siffueagre,* ved Nobjerg og Røgen gård; *Damagre* var fællesjord i Lybæk, *Hafredal Fald* ligeså. Det er et spørgsmål, om det er denne Havredal, der endnu kendes under Oxfeldts tilliggende; det er det næppe, da der ikke synes at have været andet jordfællesskab mellem Lybæk by og de to Oxfeldtgårde end på overdrevene. Oxfeldts *Holm Agre* på markbogens tid har nok også ligget til den lave side.

På høj jord har derimod de to gårde *Brinck-* og *Grif-Agre* været at træffe. *Grif-, Grib-* eller *Grybjord* var oprindelig, ligesom *Stug-* eller *Stufjord,* benævnelser for „løse jorder", uden tilknytning til nogen bestemt ejendom. Den under Oxfeldt nævnte Grifjord lå på det nuværende Fladbjerg; nu hører Grif til Svend Olsens ejendom i Lybæk. På markbogens tid havde Lybæk på den høje jord *Höye Marck, Hee Marck* samt *Nørre-* og *Synder Höurild;* om det sidste har noget med ild eller solsvidning at gøre, er ikke så let at forstå. Hee Marck kendtes endnu på vor navnefortegnelses tid som *Hedemarken;* ligeledes *Nørre Wing Agre Fald* som *Vingerne,* der vel var nogle krumme eller langagtige agre. Hedemarker som nyopbrudt jord, og Vingagre, eller andre benævnelser for en uregelmæssig agerform, har nok ikke været ualmindeligt forekommende. *Toftagre* var hver enkelt bosteds særjord, udenfor bymændenes samdrift. Toft forekommer i sammensatte navne, således *Stentoft Agre* i Grimstrup, *Skaartoft* ved Noklit; den mulighed er nævnt, at Skaartoft kommer af skår gennem sandklitten. *Kirketoft,* i daglig tale endnu kendt som *Kjer'towt,* ligger øst for kirken, skolen og forsamlingshuset og hører nu til Nobæk; på markbogens tid havde flere gårde i Noby fællig i Kirketoft. Under Nobjerg nævner markbogen *Kællings- Kjærlings Toft. Stens-*agre hører under gården Kjærgård. Et dunkelt navn er *Munkekrog,* der ligger til gården Oxfeldt; i skriftlige kilder er navnet kun truffet i vor stednavnefortegnelse, men navnet i sig selv er utvivlsomt gammelt, vel et levn fra Katalocismens tid. Så er det lettere at forbinde noget bestemt med *Tyrekrog.* Her skulle Voldbjergs stude have haft deres tilholdssted. *Blid, æ Bli,* er et strøg i Hjortmose; blid jord er let finkornet sandmuld, højtliggende og et let bytte for vinden. Her er blevet plantet læ.

Gammelt fællesskab glimter gang på gang frem i stednavnene. Vi har allerede set en del eksempler herpå. Endnu skal enkelte fremdrages. *Fælledbakke,* under Oxfeld, var utvivlsomt en del af den på udskiftningstiden omhandlede *Oxfold Fællig,* der strakte sig et godt stykke ind i det område, vi i dag henregner til Hjortmose. Oxfold Fællig synes at have været et område, der forholdsvis kortvarigt har været benyttet til tørvegrøft og lyngslet for beboerne af gården Oxfeld samt, overvejende, af de ejendomme på Oxfeld mark, der på papiret først eksisterer ved selvejets opkomst; i virkeligheden var nogle af dem af noget ældre dato. Et andet gammelt fællesskab minder *Fællesengen* i Lybæk os om. Om dette fællesskab i Lybæks enge engang har været altomfattende, ved vi ikke. Som omtalt i et andet afsnit melder dog allerede i 1474 et tingsvidne, at der til en enkelt gård i Lybæk lå særskilt eng. Vor navnefortegnelse afgrænser Fællesengen til et område, der i dag er på 4 lodsejeres hænder, men efter 1844-matriklen har dette samlede engdrag fået samme nummer, 87. Ind midtvejs kiler sig to andre matrikelnumre; måske også de tidligere hørte med til fællesskabet, måske mere endnu. Udskiftningen af jordfællesskabet foregik nok i hovedsagen i

løbet af de påbudte 2-3 år efter udstedelsen af de mange selvejerskøder i 1793-94. Men iøvrigt var, naturligt nok, en sådan omfordeling af jorderne en kilden og omstændelig sag. Vi ser jo den dag i dag eksempler på både uhensigtsmæssig fordeling af jord som på endnu ikke fuldt ophævet fællesskab.

Kasten, æ Kaast, er den kanal, der efter den mundtlige overlevering blev opgravet fra bækken ved No Stampe og ført frem igennem sognet og videre ind i Hee sogn, frem til fiskedammene ved Voldbjerg; endnu ses en rest af kanalen i Nobæk plantage.

Mosenavne. Tungemose ligger noget vest for Noklit. *Starmose* er en langagtig sænkning, beliggende i Røgind; i mosens sydlige del hæver terrænet sig og danner *Starmosebjerg.* Vejen fra Røgind kro mod No skærer sig tværs gennem lokaliteten. Stednavnets forled må være Stargræsset, et halvgræs eller naturgræs, der ynder fugtig, ukultiveret bund. Bjergnavnet er nok ret fordringsfuldt. Det er det iøvrigt i sognet i det hele taget, hvor det da også er meget lidt brugt. Klitmose, Lyngsmose og Hjortmose er omtalt i tidligere afsnit. Oprindelsen til disse mosenavne synes at ligge nogenlunde klar. Om Lyngsmose hedder det i 1520 i et tingsvidne på 12 dannemænd[5]) bl. a.: „at den moese, som ligger vesten fra Allerbeck haffde verret *Liungmoese* i fyrgetiuffe aar och mere, siden de kand mindes... Item vunde och forn. 12 dannemænd, at de aldrig haffuer hørdt eller kundet spørge, at der haffuer liggit nogen anden besynderlig moese, der andet haffde hedit, uden een høøff, som hedder *Reffgrauffs Høy..".* Så vidt, så langt. Er datidens sprog end knudret og omstændeligt for os, forstår vi let nok, at lyngen også dengang bredte sig over området. Og nok havde gjort det i meget lange tider. Noget andet er, at netop det beskrevne område sidenhen på kortet blev *Grimstrup Hede.* Det vidner om, området her må have været henregnet til gården *Grimstrup.* Et tingsvidne af 1580 smst. om tørvegrøft i Lyngsmose benævner desuden området som *Grimstrup mark* og som samme gårds *ensom mark.* Ensom har i sandhed denne gård med sine tilhørende jorder ligget og det gennem lange tider. Der skulle både kraft og mod til at overleve og hævde sig herude i al denne ensomhed. Og det var netop hvad selvejerslægten i Grimstrup længe formåede. Et tilbageslag indtraf med eftervirkning for deltagelse i Grevefejden på Reformationstiden. Nu om dage, hvor hele det større, samlede moseområde er taget under plov, kaldes det under ét *Lyngsmose.*

Om *Hjortmose* er nævnt den mulighed, at den kunne være en oprindelig *Hjordmose.* Kvægdriften derude, som vi gennem videbrevet hørte var af gammel dato, er sikkert af langt ældre oprindelse end vedtægten, vi kender. Kvægdrift og hjord er beslægtede navne. Imidlertid fastholder de skriftlige kilder hele vejen hjortenavnet i forleddet; 1498 hedder stedet *Hiortemoese.* Træfund under tørvegravning bekræfter da også antagelsen af tidligere skov. Vanskeligheden er fremskaffelsen af tilstrækkelig bevismateriale til at bestemme, hvorvidt et gam-

melt skovområde her har været af et omfang og en tæthed, der kunne yde hjortevildtet tilstrækkeligt af livsrum og tryghed. Eksisterende fjender har det i givet fald haft i både jægeren og vilddyret. Snarest har vel skoven bredt sig over et måske meget større område. Det er nok hjorten, der har været navngiver til mosen.

I vore dage hedder det sydvestlige Lybæk *Lybækmose.* Dette navn er officielt omkring 100 år gammelt. *En Roldemoese* nævnes 1498, da Peder Skram får tingsvidne på, at han og hans forældre til Voldbjerg har haft fri fædrift i Roldemose, samt i Hjortmose. Hvad navnet Roldemose står for, er ikke godt at vide, udover at området er gammel mosejord. Tolkningen *Rundmose* har været foreslået. Rund passer imidlertid ikke på formen, som vi kender den; her er tale om et aflangt firkantet stykke jord på o. 3 tønder land. Roldemose grænser op til nordsiden af Lybækmose og ligger således i Lybæk. Lybækmose er op til nutiden i daglig tale blevet kaldt *Dødmose.* Tanken ledes umiddelbart hen på sot og død, ved et så dystert navn. Det er dog nok tvivlsomt, at der i ældre tider har boet mennesker herude i dette moseområde. Dertil har sikkert fugtigheden dengang været for stor. Efter matrikelnumrene hørte desuden jorden til nogle af gårdene i Lybæk. Det kunne selvfølgelig have været anderledes tidligere endnu. Snarere end at menneskene her engang skulle være uddøde, kunne det, som tidligere foreslået, være en kvægpest, der har navngivet mosen. Sådan at forstå, at her kunne være sket en fælles nedkuling. Vi har ingen efterretninger, der kan fortælle os noget om pest og død – vedrørende specielt moseområdet her. Det kan godt være, at det forholder sig noget mindre drastisk: At Død i talesproget er en omskrivning af *Dyd;* Dyd er atter en omskrivning af *Dynd.* Selv om vor mose her har meget lidt med en tørvemose at gøre, har der næppe, mens grundvandet stod højt, skullet særlig stor morforekomst til, for at man kunne tale om dyndmosen. I de skriftlige kilder finder vi ikke benævnelserne Dyd- eller Dyndmose; Dødmose ses nævnt i kirkebogen for 1857. Efter den tid hedder det Lybækmose. Mon ikke forholdet i ældre tid var det, at både den nu meget snævert afgrænsede Roldemose og den noget større Lybækmose begge under ét har udgjort Roldemose? Dette navn er gammelt; omend sjældent forekommende, så har dog det førnævnte tingsvidne meddelt os det. Og fædriften, der omtales ved samme lejlighed, kunne dog næppe begrænses til nogle få tønder land. Hvad enten der blot var tale om kreaturer fra herregården, eller driften også gjaldt bøndernes fra Lybæk; formentlig har det sidste været tilfældet.

Høje. I Traps næstsidste sognebeskrivelse, fra 1928, nævnes, at ca. 35 høje kendes i sognet, alle i dettes nordlige, mere bakkede del. Måske er heriblandt medregnet den sluttede gruppe forhøjninger nord for kirken og den gamle skole, vi nu kalder *Hedebakkerne.* Som nævnt er der heri, ved en af flere udgravninger, fundet en tømt gravplads, der antages at stamme fra Bronzealderen. Traps femte

og seneste beskrivelse, der udkom i 1965, opsummerer kun 14 tilbageværende høje, der alle efter den gældende naturfredningslov er fredede; sløjfet eller ødelagt er 14 høje. Ialt har man nu afgrænset de oprindelige højes tal til 30. Nogen særlig rig eller gammel navnetradition synes der ikke at have været knyttet til disse sognets høje. I hvert fald ikke i skriftkilderne. Hvad der mundtligt kan have levet, uden om det skriftligt bevarede, måske i tilknytning til nu forsvundne høje, synes i så fald stort set gået i glemme. Den ældste datering af bevarede højnavne er den nævnte af 1520, *Rævgravshøj* i Lyngsmose. Et såre prosaisk navn, der taler for sig selv. Fra omtrent samme tid stammer sikkert nok navnet *Kirkehøj,* med sagntradition til den nedbrudte sognekirke. I gruppen *Lybækhøje* er der nu blot 3 tilbage af en oprindelig, langstrakt gruppe på 8. To af de sløjfede, der lå i nordvestlig retning fra den nordligste af de tilbageværende, bortgravedes ved grusgravning. Den ene hed i daglig tale *æ stor' hyw.* Fra dens top kunne man, fortalte min fader, i hans barndom i 1880'erne, før beplantningen voksede op og stængede udsynet, tælle 14 (eller var det 18?) kirker. Højrækken her fortsatte i vest, fortalte Johannes Christensen. En af højene, og nok den vestligste, havde ligget på hans fødegårds mark; den var blevet sløjfet vistnok omkring midten af forrige århundrede. En anden sløjfet høj lå på Vester Grimstrups mark. Iøvrigt findes flertallet af de bevarede høje omkring Grimstrup samt ind over Lyngsmose. Et blik på sognekortet viser beliggenheden. Anseligst er *Storehøj,* der hæver sig 30 meter over havet; langt den væsentligste del af højden skyldes højningen i terrænet. Modstykket er *Lillehøj,* der i forhold til sin større kollega ligger på faldende højde, i sydvestlig retning. *Markskjel Høje* er en langstrakt gruppe på 5, der ligger ud over den sydlige del af Lyngsmose, langs med vejen til Ølstrup.

Henvisning til nr. på kortet

1 Store Djælkjær
2 Lille Djælkjær
3 Bommer
4 Sønder Enge
5 Ny Enge
6 Mølleeng
7 Lukken
8 Føling Bro-Føling Bæk
9 Mellemhede
10 Brønshøj
11 Pøtting
12 Pøttingvej
13 Vester (Øster) Længde
14 Øster Længde
15 Stakkelagre
16 Lerpøtter
17 Kolukkemark
18 Kolukke
19 Voldbjerglille
20 Iver Hedegårds Fenne
21 Ny Enge
22 Lille Gammeltoft
23 Ringstrup
24 Lergrave
25 Vingerne
26 Lybæk Vestermark
27 Hedemarken
28 Fællesengen
29 Kratkjær
30 Lybæk Grusgrave
31 Lybæk Høje
32 Roldmose
33 Dødmose
34 Kasten
35 Nohede
36 Sorte Bakke
37 Meldgård
38 Riskjær
39 Anneksgården
40 Koflod
41 Kirkeloft
42 Dalkjær
43 Fwot
44 Smørflod
45 Langmark
46 Gammeljord
47 Stensagre
48 Vejlgård
49 Høvring
50 Kirkehøj
51 Munkekrog
52 Fælledbakke
53 Trekant (Lukke)
54 Trasbjerg Lukke
55 Oksfeldt Vad
56 Pinholm
57 Ingebæk
58 Blid
59 Ny Lukker
60 Tyrekrog
61 Rommeltud
62 Mjerre
63 Fwot
64 Øster Klitte
65 Skårtoft
66 Tungemose
67 Starmose
68 Starmosebjerg
69 Driften
70 Møllevejen
71 Trindtoft
72 Tegltoft
73 Gammelgård
74 Klitmosesø
75 Lyngsmose
76 Hjortmose

Sogn og middelalder

Ved indgangen til historisk tid træder vi ind i en anden verden end den, der var oldtidsmenneskets. Det er klart, at dette ikke markeres ved et skarpt tidsskel, at det ikke var sådan, at f. eks. årstallet 1000 klart adskiller to vidt forskellige tidsaldre. Skellet mellem Oldtid og Middelalder skal ellers have været radikalt nok. Overgangen er blot ikke sket i et nu. Gradvis og i en glidende overgang skete det tidsskifte, som der her virkelig har været tale om.

Selve det, at den ny tid kaldes historisk, i modsætning til forhistorisk tid, betyder ikke, at man pludselig oplysnings- og bevismæssigt får fast grund under sig, hvor der før kun var mørke og hængedynd.

I det foregående afsnit så vi dog i lokale minder og fund fra oldtidens dage spor og træk af menneskelig eksistens og virke. Trods de relativt mange fundsager belyser disse dog kun brudstykkevis oldtidens mennesketilværelse. Det er spredte glimt af hverdagens gøremål som af begravelsesskikke og dødekult, vi her træffer fra forskellige tidsafsnit. Nogen hel menneske-tilværelse afslørede fundene ikke. Hvad mennesker dengang troede og tænkte om livet i sin helhed som om døden, fik vi ikke opklaret. Dertil udkræves et mere omfattende oplysningsmateriale. Et sådant har nok i nogen måde forskningen fremdraget, bearbejdet og påpeget i større sammenhæng og fremstillinger. Det er sket dels ved sammenligninger af forhistoriske fund, dels ved tilbageslutninger ud fra forskningsmæssige landvindinger i en senere tid, den historiske. Det er dog ikke sådan, at der med indgangen til denne såkaldte historiske tid pludselig står en hel række bevisligheder til rådighed; tværtimod er kilderne foreløbig stadig sparsomme, omend de begynder at flyde rigeligere end forhen.

Når det drejer sig om at belyse og forstå den middelaldertid, der er sat som overskrift over dette afsnit, er hele den menneskelige tilværelse principielt vor

arbejdsmark. Det er den ud fra betragtningen, at alle sider af livet er indbyrdes forbundne og for så vidt vigtige for forståelsen af tilværelsen til den givne tid. Deraf følger dog ikke, at det er lige let eller blot muligt at anskue denne tilværelse ud fra enhver synsvinkel. De første skriftvidnesbyrd, *runestenene,* har vi her i sognet ingen af. Vi skal temmelig langt ind i historisk tid, ind i 1300-tallet, før vi træffer den første skriftkilde. Den angår kirken, den kirkebygning, der allerede på den tid synes at være i forfald og som da også sidenhen gik helt til grunde. Om den har vi da også andre spor og efterretninger, navnlig fra udgravninger i vore dage af den gamle kirketomt. Inden vi prøver at gå videre ind på disse lokale forhold, kunne vi måske forhøre os lidt om, hvad forskningen siger om religion og kirke i større almindelighed, her i den tidlige middelalder, på overgangen fra Hedenskabet til Kristendommen.

Om religionsskiftet

Vi lader her kirkehistorikeren, prof. *Hal Koch* få ordet[1]): „Et religionsskifte sætter skel i et folks liv – hvis det da virkelig er religionen, og ikke blot navne og ydre handlinger, der skifter. Et religionsskifte rammer folkets livsgrundlag og det indre fællesskab, som alle lever ud af, det fylder sjæl og sind med et nyt indhold, skaber nye idealer, nye sæder. Et sådant skifte foregår ikke med et slag og kun sjældent slår det helt igennem. Ofte lever gammelt og nyt videre mellem hinanden, og det kan være vanskeligt nok at bestemme, hvad der hører fortiden til, og hvad der har sit udspring i den nye religion. Da Danmark åbnede sig for Sydens kristendom, var der . . . en overgangstid på et par hundrede år, og endnu længere stod skiftet i virkeligheden på. Langt op i Middelalderen levede gamle tanker og gammelt sind videre i og udenfor kirken. Vi stiller os imidlertid her det spørgsmål: hvad betød selve den historiske overgang til Kristendommen? Betød den blot, at man byggede kirker, ansatte præster og søgte til de nye helligdomme i stedet for de gamle, medens sjæl og sind levede videre i samme tro? Var det kun et kultskifte – eller blev menneskers indre nyt? Tænkte vore forfædre nye tanker om godt og ondt, om liv og død, om salighed og undergang – eller havde det gamle blot forklædt sig under nye ord? Var livets indhold blevet fornyet, eller var det i grunden det samme som før? Enhver vil forstå, hvor svært det er at give svar på disse spørgsmål. Tilmed er der den vanskelighed, at vor viden om det gamle hedenskab er meget mangelfuld. Religionshistorikerne er ganske uenige om, hvad der var kernen i det. Var det troen på sagnenes guder, på Odin, Thor, Frey og Njord, der var det bærende i det gamle, må man vel sige, at hedenskabet var ved at dø ud allerede før kristendommens komme. Vikingetidens krigere var det gået omtrent som Homérs græske helte: Troen på guder veg mere og mere pladsen for tro på skæbnens ubegribelige og urokkelige magt og for tillid til mandens egen kraft.

Men bag sagnenes gudeskikkelser skimter vi en *folkelig religion* bundet til dyrkelsen af de døde, af naturens magter, kilden og træet, øksen og ilden, beboede som de var af gode og onde vætter, hvis bevågenhed det gjaldt at skaffe sig; kun således opnåede man frugtbarhed for marker, dyr og mennesker, kun således skabtes der „fred og god åring", således fik livet tryghed, sammenhæng og fylde. Denne folkelige religion viser en ganske anderledes evne til at leve videre, længe efter at kirken officielt var blevet herre over menneskenes sind. I overtro og folkelige forestillinger levede det gamle Middelalderen igennem, ja, helt op til vore dage. Undertiden har man deraf villet drage den slutning, at det som skete i 9.-10. århundrede væsentlig kun var *et kult – ikke et trosskifte,* at sjæleindholdet vedblev at være det samme.

Der er ingen tvivl om, at dette synspunkt indeholder meget rigtigt. Gik man over til Kristendommen, afsvor man samfundet med de gamle guder, med slægtens diser og vætter; men disse døde jo ikke; de var overvundet af Kristus, de var drevet ud i ødemarken, udenfor menneskenes samfund; men hvor Kristus og kirken ikke nåede hen, der levede de stadig, og frygten for dem var en virkelighed; altid lå de på lur, og kun ved præstens og og sakramenternes bistand kunne man håbe at holde sig dem på afstand. Det var imidlertid ikke blot udenfor kirken, at Hedenskabet bevarede sin kraft; også *indenfor kirkemurene levede gammelt sind og gammel fromhed videre:* ofte er nordiske guders træk let skelnelige bag middelalderlige helgener, tydeligst måske hos den populæreste af dem alle, den norske Hellig Olav, hvis røde skæg og mange oplevelser klart viser, at han i vid udstrækning har taget arv efter Thor. Og når Middelalderens præster bar helgenbilledet ud over markerne for at skabe frugtbarhed og afgrøde, gjorde de kun det samme, som deres forfædre havde gjort med Njords billede. De hellige kilder, der havde haft en vigtig plads i folkets religion, blev ved skiftet ikke mindre hellige, men de kaldtes efter nye navne, som kirken kunne sige god for. Og selv de germanske „Gudsdomme" jernbyrd, tvekamp og hvad de nu alle hed, selv dem anerkendte kirken som gyldige beviser i hvert fald til en tid. Et højdepunkt i Nordboernes liv var festerne, hvor de samledes i gudehovet, spiste offerkødet, viede ølbollen og således gennem offerets og måltidets fællesskab opbyggede og sikrede fremtiden, øgede livets kraft. Disse fester afskaffede kirken ikke; Tværtimod hører vi i Norge, at det ligefrem var lovens krav, at hver mand skulle fejre den hellige julenat med ølgilde; kun var det nu for Kristus, Jomfru Maria og Skt. Michael, man drak. Her, hvor talen er om, hvorledes det gamle sætter sit præg på den nye tro, kan der også være grund til igen at minde om opfattelsen af Kristus som den sejrrige drot, der stormer dødsriget, og apostlene som hans tro mænd. Her mærker vi vikingetankegang, og mangen en kriger valgte Kristus, fordi han ønskede at tjene den stærkeste konge, ham der formåede at sikre livet og give de rigeste gaver. En islandsk høvding spurgte: „Når jeg bygger

kirke, kan jeg da tage med mig i himlen så mange frænder og kendinge, som der bliver plads til i mit gudshus?" Han spørger, om kirken og dens hus kan gøre, hvad fordums slægters guder formåede: sikre slægtens fremtid. Og mange kom med endnu mere prosaiske spørgsmål – ikke for intet var nyttehensynet så fremtrædende i nordisk religion: Er Kristus stærkere end de gamle guder, formår han at give rigdom, trivsel og fylde? Og kirken svarede med at drive de gamle guder på flugt og lade Kristus og alle helgener indtage deres plads.

Men når alt dette er sagt, har man dog kun set den ene – og mindre væsentlige side af sagen. Det nye var *alligevel noget andet* end en ny gudsdyrkelse og nye navne. Overalt hvor Kristendommen møder os, står „troen" i centrum, og vel kan det ske, at den opfattes som „troskab", heltenes troskab mod føreren, men hovedvægten ligger dog på tro som tillid, tro på Kristus. „På Kristus skal alle tro, at han er Gud og ej er guder flere", hedder det i en gammel nordisk lov, og når man tror på Kristus, er det fordi, han er stærkest af alle guder, men først og fremmest dog fordi han formår at frelse sjælen fra synd". Allerede runeindskrifterne viser os, at dette er kristendom: at bjerge sin sjæl, at frelse den fra synd og Helvede. „Synd volder, at vi sorgfulde farer af jordens ø", hedder det; derfor gælder det i tide at „bygge bro", berede vej til Paradis. Men dette formår man ikke alene eller gennem sin private gudsdyrkelse; kun med kirkens bistand kan man holde sig det onde fra livet, frelse sjælen og berede vejen til Himlen, thi kirken er den eneste formidler af den guddommelige nåde, uden hvilken menneskelivet er fortabt og elendigt. Og kirke er kun der, hvor kirkebygning rejser sig og gudstjenester holdes af viet præst; derfor forstår man også den hast, hvormed praktisk talt hele landet forsynes med kirker. I en vis forstand overtog præst og gudstjeneste de gamle opgaver: at *skabe fred og god åring,* og øge livets kraft; men hovedsagen var og blev dog dette, at gennem dem kunne *sjælen bjerges fra synden og de onde ånders magt,* gennem dem åbnedes der vej til Paradiset. Der kan således ikke være tvivl om, at religionsskiftet har bragt noget helt nyt ind i Nordboernes liv, først og sidst begreber som *tro og frelse, sjæl og synd,* og man må i virkeligheden undre sig over, hvor hurtigt dette nye livsindhold trængte ned i sindene – om vi da tør tro runestenenes vidnesbyrd.

Religionsskiftet var mere end et kultskifte – det var et virkeligt trosskifte, men derfor gav det sig også udtryk i et nyt liv, *et etisk skifte.* Ved de gamle guder var der den ejendommelighed, at de egentlig ikke stillede moralske krav til menneskene. Det er overhovedet tvivlsomt, om modsætningen god–ond i moralsk forstand kan siges at have nogen mening indenfor denne verden. Religionen udgår fra menneskene, og de står alle i den spændte kamp for at holde sig selv og deres slægt oppe, kampen for „lykke", og i denne kamp var guderne og „magterne" gode medhjælpere mod alle de onde jætter, mod alt det livsnedbrydende. Men guderne forstås ikke som opretholdere af en sædelig verdens-

orden, ikke som lovgivere for menneskers færden. Her bringer Kristendommen noget nyt: Krav der omspænder hele menneskelivet, krav om faste og kyskhed, om selvopofrelse og ydmyghed, ophør af slægtsfejder og bedre behandling af trælle og fattige; gang på gang ser vi, hvor vanskeligt nordiske bønder eller vikinger har ved at fatte disse krav – ikke mindst de asketiske. Men selv hvor man ikke efterlevede kravene, betød det dog meget, at man i ærbødighed bøjede sig for dem, at man anerkendte deres ret. Man forstod, at kun munke og præster, der i fuld alvor søgte at leve det gudvelbehagelige liv, levede ret; men ude i Verden lod det sig ikke gøre; der måtte man følge andre synspunkter – og så ære og hjælpe kirkens fromme mænd og håbe på, at deres fromme bønner ville komme dem selv til gode.

Religionsskiftet betød således en omformning af hele menneskelivet indefra, men gradvis og langsomt er det gået, og stadig har mangt og meget af det gamle holdt sig. Det kunne dog ikke forhindre, at kristen begrebsverden stærkere og stærkere indarbejdedes i sprog og tankegang og derved kom til at beherske sindene"

Det billede af religionsskiftet, som Hal Koch her opruller, er sammenfattet af mange brudstykker indenfor ikke blot en dansk, men en fælles nordisk synskreds. Det vil være lidet eller intet, der herudaf direkte ville kunne eftervises ude fra det enkelte sogn, i hvert fald når talen er om indre, usynlige forhold. Sådan vil det oftest være, når det drejer sig om åndsliv. Skal man prøve at forstå og give det udtryk, må man i reglen knytte udsagnet til de ydre rammer. Den erfaring gør Hal Koch ligeledes gældende der, hvor han andetsteds[2]) skildrer den danske middelalderlige kirkes stilfærdige daglige, indre liv. „Ganske vist vil det også her i fremtrædende grad blive institutionerne, der står i midtpunktet. Af to grunde. For det første fordi vi kun har yderst få muligheder for at danne os et billede af de enkelte kristne menneskers liv og tankemåde. Dertil mangler næsten enhver form for kildemateriale. Vi har ingen dagbøger, kun enkelte breve af mere personlig karakter; ja vi har end ikke prædikener eller opbyggelsesskrifter bevaret. Vi ved derfor meget lidt om, hvorledes præsterne har prædiket kristendom for deres sognebørn, og da slet ingenting om, hvorledes disse har forstået og tilegnet sig det, de hørte. Det er dog næppe helt tilfældigt, at et mere personlig præget materiale så godt som helt mangler – og hermed står vi ved den anden grund til at drage institutionerne så stærkt frem. Man må ikke forestille sig middelalderligt kristenliv i billedet af den moderne protestantiske fromhed, vi kender fra nutidens Danmark. I den spiller den personlige tilegnelse, den enkeltes oplevelse, en fremtrædende rolle, mens kirken som institution træder i baggrunden. Mennesker var i Middelalderen ikke individualister, de tænkte ikke individualistisk. Deres liv var sat ind i en helhed og bestemtes af denne. De var mere passive end aktive. De modtog deres kristendom fra kirken og tilegnede sig den i lydighed. Derfor er det for

den, der vil forstå noget af den tids kristenliv, trods alt det vigtigste at danne sig et billede af, hvorledes de kirkelige institutioner virkede, hvad det var, de gennem deres arbejde tilførte folket. Derfor vil det her blive opgaven at skildre bispestolene, domkapitlerne, sognene og klostrene -- på den måde, at vi giver indtryk af, hvad deres daglige arbejde og funktion var."

Om kirkestiftelsen i sognene

Den omfattende omtale som Hal Koch herefter giver af disse kirkelige institutioner skal vi her lade ligge. Kun en af dem vil vi til vort brug medtage omtalen af: Sognet, eller rettere Sognekirkerne, som Hal Koch har sat som overskrift her: „ --det ejendommelige ved det privatkirkelige system er decentraliseringen. Sognet og dets lokale kirke bliver i en vis forstand af større betydning end bispestolen. Medens det ved omtalen af en typisk katolsk kirke næsten må blive en selvfølge, at man begynder ovenfra, er det, når det drejer sig om en middelalderlig landskirke, næsten ligeså selvfølgeligt at begynde nedenfra, med sognekirkerne. Rent kronologisk vil dette også i Danmark være det naturligste. Endnu i midten af det 11. århundrede var landet kun sparsomt forsynet med bispesæder (Slesvig, Ribe, Odense, Roskilde), og vi hører så godt som intet om, at bispestolene har været midtpunkt for opbygningen af kirkeorganisationen. Denne var dog ret vidt fremskreden. Omtrent samtidig beretter Adam af Bremen, at landene øst for Lillebælt havde ikke mindre end 550 kirker. Tallet for det samlede rige kan da næppe sættes meget under 1000. I løbet af det følgende århundrede voksede dette tal til henved det dobbelte, og siden har det lige til vore dage holdt sig nogenlunde konstant – når man ser bort fra udviklingen i byerne. Missionstiden, hvor alle de første kirker bygges, og tiden fra Sven Estridssøn til Valdemar Sejr, hvor henved et tusind nye kirker opførtes, og hvor de gamle trækirker vel efterhånden alle afløstes af stenkirker, var således en kirkebygningsperiode som ingen anden. Des ejendommeligere er det, at man har så overordentlig få spor af, at initiativet i denne sag er udgået fra biskopperne, eller at udviklingen har fulgt linjer, der var afstukket af en centraliseret ledelse. I udlandet træffer vi stadig begrebet „moderkirke", en kirke, der oprindelig har været midtpunkt for et større distrikt, dåbskirke, og hvorfra der efterhånden er blevet bygget kapeller, som har vundet selvstændige sognerettigheder, men som vedblivende har stået i et vist afhængighedsforhold til moderkirken. Svarende hertil har man også i Danmark søgt at vise, at de første kirker blev rejst herredsvis, ofte på tingstederne, som midtpunkt for et helt herred, og at der fra disse udskiltes „fjerdingskirker" og sognekirker. Beviserne kan imidlertid ikke bære. Det er kun undtagelsesvis, at man i Danmark hører om „kapeller" og afhængige kirker, der ikke nyder fulde sognerettigheder. Det normale er, at kirkerne står på lige fod og

uden gensidig forpligtelse, medens ordet „moderkirke" kun anvendes om stiftskirkerne og altså i en helt anden betydning.

Det sikre er imidlertid, at kirkerne blev bygget i et meget stort tal. Derfor rejser spørgsmålet sig kun des mere pågående: Hvem stod bag dette omfattende kirkebyggeri? Hvem har taget initiativet? Hvem har leveret kapital og arbejdskraft? Hvem har stået som ejer af de fuldførte kirkebygninger? Søger vi svar på vort spørgsmål hos krønikeskriverne, viser det sig, at disse ofte nævner kongerne som kirkebyggere. Oplysningerne er imidlertid holdt i helt almene vendinger, som når Saxo om Knud den Store fortæller, at han mange steder oprettede kannikesamlag og øgede gudshusenes tal med nye sognekirker. Kun yderst sjældent får vi en konkret meddelelse om, at en enkelt konge har bygget en bestemt kirke – bortset fra de store stiftskirker. Efter de oplysninger, vi iøvrigt har om kongemagten, kan man da også vanskeligt tænke sig, at kongeslægten i 10.-12. århundrede skulle have siddet inde med en sådan jordrigdom, at den skulle have været i stand til at bygge blot en væsentlig del af landets 2000 kirker og forsyne dem med kirkejord og præstegård. Ved siden af kongen har man navnlig fremhævet stormændene og de med dem nært beslægtede biskopper som kirkebyggere Der er da heller ingen tvivl om, at adskillige kirker er opført af stormænd. Enkelte steder bekræftes det ved indskrifter (Gumløse og Nr. Åsum i Skåne), andre steder har vi skriftlig overlevering om det (Slaglille, Bjernede og Fjenneslev), og hertil kommer, at en række kirker har kalkmalerier, hvor en eller to personer frembærer en kirkebygning. Sådanne stifterbilleder findes f. eks. i Fjenneslev, Hagested og Gørlev. Særlig ejendommeligt er et kalkstensrelief fra Sønder Kirkeby på Falster, der afbilder de to navngivne stiftere, Toke og Conrad, den ene verdslig, den anden gejstlig. Navnlig i Midtsjælland synes Hvideslægten, der sad inde med store rigdomme, at have udfoldet et kraftigt kirkebygningsinitiativ. Det ville dog sikkert være for dristigt herudfra at drage almengyldige slutninger. Snarere må man tage den omstændighed, at det – i sammenligning med udlandet – er forholdsvis sjældent, at vi hører om stormænds kirkebyggeri, som et fingerpeg om, at det store flertal af danske kirkegrundlæggere er at søge andetsteds. Efter det indtryk, som Landskabslovene giver af jordens fordeling, kan man også vanskeligt forestille sig, at enkelt mand normalt skulle have været i besiddelse af så stor rigdom, at han alene kunne overkomme den vældige opgave at opføre en kirke og forsyne den med det fornødne. Hvis det er rigtigt, hvad ovenfor er hævdet, at grundstammen i det ældre middelaldersamfund udgjordes af frie jordejende bønder, hvis gårde normalt omfattede et enkelt bol eller mindre, og hvis det er rigtigt, at Sunesønnernes store rigdomme på Sjælland må ses som resultat af en udvikling, der fandt sted i 12. århundrede og tilmed på den tid var noget ekstraordinært, kan der næppe være tvivl om, at hovedmængden af kirkerne må være opført og udstyret med jordegods af bønderne selv. Hvad denne store anonyme mængde foretog

sig, blev imidlertid ikke nedfæstet, hverken i inskriptioner eller i krønikeskrivernes værker. Ad anden vej kan man dog føre et stærkt sandsynlighedsbevis for, at det virkelig har været sognets mænd, der i fællesskab opførte hovedmængden af kirkerne

I tidens løb blev der et stort antal sognekirker overdraget til – inkorporeret under, er det tekniske udtryk – domkapitler, klostre og andre kirkelige institutter. En sådan inkorporation blev foretaget af biskoppen, men kunne kun finde sted, når patronen, som kirkeejeren hedder i det kirkelige sprog, gav sit samtykke. Ved sådanne inkorporationer blev der gerne udformet et diplom (skriftligt dokument), og af disse diplomer er ikke helt få reddet fra undergangen. Inden udgangen af 14. århundrede er således, kan vi konstatere, henved 150 kirker inkorporeret. Det er naturligvis ikke noget stort materiale, men der er ingen grund til at mene, at det ikke skulle være typisk. Det ejendommeligste træk ved disse inkorporationer er, at der så at sige ikke forfalder enkeltmandspatronater. Et ganske lignende billede får man iøvrigt ved læsning af de middelalderlige testamenter. Kun Peder Olafssøn kan tale om Karise kirke som „min kirke" og Jacob Herbjørnsen om „min egenkirke" og „min sognepræst". For den, der kender udlandets diplomer og testamenter, virker dette højst påfaldende. Her møder man stadig stormænd, der skænker patronatsrettigheder til kirkelige stiftelser. Man fristes unægtelig til heraf at drage den slutning, at kirker, der har været opført og altså ejet af enkelte stormænd, har været meget sjældne i Danmark.

Påfaldende er det endvidere, at det kun er forholdsvis få kirker, hvor kongen som patron giver sit samtykke til inkorporationer, og i flere af disse tilfælde viser det sig tilmed, at kongen ikke har haft enepatronat, men har delt sin ret med lokale bønder. Forholdene maner til en vis skepsis overfor den gamle forestilling om kongerne som de største kirkebyggere i landet.

Ved en lang række kirker siges det udtrykkeligt, at biskoppen selv har patronatsretten, og i andre tilfælde disponerer han ganske frit uden at nævne patronerne, således at man med føje kan slutte, at han selv har siddet inde med retten. Forklaringen på disse mange bispepatronater har man i ældre tid(A. D. Jørgensen) fundet deri, at kongerne oprindeligt har ejet kirkerne, men overdraget dem til biskopperne. Det ville imidlertid være højst mærkeligt, at disse talrige og betydningsfulde kongelige gaver ikke skulle være nedfældet i gavebreve, navnlig når man betænker, hvor mange kongelige gavebreve, der er bevaret. Forklaringen er da også, som vi straks skal se, en helt anden.

Ved en mindre gruppe af kirker nævnes flere enkeltpersoner som patroner. Der kan være tale om et konpatronat mellem konge og lokale jordejere,mellem sådanne indbyrdes, mellem gejstlige og verdslige patroner, undertiden mellem konge og biskop.

Tilbage bliver imidlertid den gruppe, som ved siden af de biskoppelige patrona-

ter udgør langt den talrigeste. Her sker inkorporation med sognemændenes samtykke, og det er ganske klart, at disse sognemænd sidder inde med kirkeejerens eller patronens rettigheder. Vi står ganske tydeligt overfor et „menighedspatronat". Vi nærmer os således her den slutning, vi ovenfor drog af overvejelser over samfundets sociale opbygning og jordfordelingen. Det kan imidlertid også ad anden vej godtgøres, at bønderne normalt har siddet inde med de rettigheder, som efter landskirkelig skik tilkom kirkeejeren.

Når det i Skånske Kirkelov hedder: „Bliver kirke løs (d. v. s. uden præst), skal bønderne med biskoppens samtykke vælge en præst dertil ... bønderne må ikke afsætte en præst, og han må ikke skilles fra dem uden deres samtykke", taler det et mere end tydeligt sprog: det normale er, at bønderne vælger præst, en af de væsentligste kirkeejer-rettigheder. Denne ret er så grundfæstet, at både Eskil og Absalon er nødt til at bøje sig for den. De har kun kunnet få indføjet en bestemmelse om, at der tillige krævedes biskoppens samtykke – et første skridt frem imod den kanoniske (pavekirkelige) rets bestemmelser. Ganske det samme forhold møder vi under det skånske oprør imod Absalon. Her lader Saxo bønderne ræsonnere på følgende måde: Præsterne skylder folket, ikke biskopperne deres underhold, folket ved hvis virksomhed og velgerning de er forsynet med det, der er nødvendigt til livets opretholdelse. Derfor må de enten, som bønderne forlanger, forrette deres gudstjeneste, eller også må de forsvinde og give afkald på deres besiddelser. Her har vi den klare og typiske landskirkelige eller privatkirkelige tankegang. Her er lige så lidt som i kirkelovene nogen vaklen med hensyn til det normale forhold. Her tales hverken om stormændenes, kongernes eller biskoppernes patronatsrettigheder. Det ville naturligvis være urimeligt deraf at slutte, at sådanne rettigheder overhovedet ikke har eksisteret. Det ved vi fra anden side, at de har. Men de har været undtagelsestilfælde – i visse egne måske temmelig talrige undtagelser, men dog ikke talrigere, end at kirkekontrakterne har ladet dem ude af betragtning.

Lad os imidlertid et øjeblik vende tilbage til kirkeinkorporationerne. De to hovedgrupper var bispepatronaterne og menighedspatronaterne. At disse sidste beror på, at menighederne selv har bygget deres kirke og forsynet dem med kirkeager og præstebol, kan næppe bestrides. Spørgsmålet er nu, hvor man skal søge oprindelsen til de mange bispepatronater. Skyldes det, at biskopperne har opført og doteret (skænket gaver til) et stort antal kirker landet over? Man kan vanskeligt tænke sig det. Hvor skulle i de første århundreder bispestolene have haft en sådan rigdom fra? Går man derimod ud fra, at bondepatronatet har været det oprindelige, melder forklaringen sig næsten af sig selv. I løbet af 12.-13. århundrede foregik der en afgørende forskydning i samfundets sociale sammensætning. Jorden koncentreredes på færre og færre hænder. Navnlig fik bispestole og klostre store jordegodser, de frie bønders tal svandt ind med rivende

hast. Deres magt og indflydelse var ved at forsvinde. Hvorledes skulle de i det lange løb kunne hævde deres kirkelige rettigheder? Disse måtte gå over til andre samfundsklasser. Ifølge hele samfundets økonomiske udvikling var det givet, at menighedspatronaterne måtte forsvinde – i Danmark som i andre lande, hvor de havde eksisteret. Spørgsmålet var blot, hvem der skulle tiltræde arven. Her er det i Danmark gået som i Norge, at det i de allerfeste tilfælde blev biskoppen, der kom til at råde over bøndernes kirker og bestemme valget af præst .Den eneste farlige konkurrent, biskoppen kunne have, var kongemagten, men i de afgørende år var der et harmonisk samarbejde mellem konge og kirke, således at der ikke blev anledning til konflikt. Først da det var for sent, omkring midten af 13. århundrede, begynder striden, hvor biskoppernes klage er den, at kongerne forsøger at udvide deres krav ud over de kirker, hvor de fra gammel tid havde patronat.

Skal man give et sammenfattende billede af hele denne udvikling, kan det bedst formes således: normalt er kirkerne i Danmark blevet opført på den måde, at sognemændene, flere eller færre alt efter byens størrelse, har sluttet sig sammen om den fælles opgave. Af deres egen mark har de udlagt jord til underhold for kirken og præsten, og selv har de leveret arbejdskraften til kirkebygningernes opførelse. De har da også klart og tydeligt følt sig som kirkeejere og betragtet præsten som deres mand, hvem de valgte og som de afskedigede. Indgreb fra biskoppens side følte som overgreb. I en række tilfælde er det dog – formodentlig på grund af særlige ejendomsforhold i sognet – gået anderledes til. Undertiden har kongen, undertiden en enkelt stormand, undertiden konge og stormænd i fællesskab, opført og udstyret kirken. Men dette har kun været i de særlige tilfælde. I tidens løb arbejdede selve den sociale udvikling imidlertid hen imod en ordning, der stemte bedre overens med den kanoniske lovs krav. Bønderne kunne ikke opretholde deres ret, og den gled da lidt efter lidt over til biskopperne. Således formindskedes lægmandsindflydelsen til fordel for de gejstlige, og denne udvikling forløb i det store og hele fredeligt. Først efter midten af 13. århundrede kom der stridigheder om patronatsrettighederne til sognekirker og navnlig til kannikeembeder ved domkirkerne".

Sognepræst *P. Severinsen* skrev i Hardsyssels Årbog 1909 en afhandling om Hardsyssels kirker i Middelalderen. Udfra et mere afgrænset materiale kommer han her frem til nogle af de samme slutninger som Hal Koch, hvis udredninger er nyere, fra o. 1950.

Severinsen går ud fra, at der i de allerfleste sogne først stod en trækirke. Han peger på den mulighed, at denne første kirkebygning *kan* være opført, enten af en storbonde på dennes private grund, eller efter kongelig tilskyndelse på lokalt krongods; for i så fald først senere at være blevet organiseret og viet som sognekirke. Men da han ikke har fundet de skriftlige beviser herfor, er han – som Hal Koch gør det i større almindelighed – tilbøjelig til at forkaste denne

antagelse. Severinsen mener dog, at der i missionstiden (8.-11. årh) godt kan have været privatkapeller på kristne mænds gårde; men sognekirker har de ikke været.

No gamle kirke

Det er vistnok en udbredt opfattelse, at sognekirkerne vel er rejst af bønderne, men som hov- eller tvangsarbejde, påbudt af folk af overklassen. Forskningen afkræfter altså denne antagelse som alment gældende. Den gamle stenkirke i No har da næppe heller haft nogen enkeltperson som bygherre. Oprindelsen til de kongelige byrder, som vi i en senere tid ser hæftet på nogle af sognets gårde, fortaber sig ganske vist i uklarhed. Kongelige besiddelser var dog, efter det ovenfor anførte, meget lidt udbredte i kirkebygningstiden. Helt store gårde synes sognet ikke nogentid at have haft. Den nærmeste herregård, Voldbjerg, lå udensogns, og den nævnes iøvrigt først i slutningen af 1300-tallet, altså længe efter kirkerejsningernes tid. Det nærliggende er da, at stenkirken her er blevet rejst på sognefolkenes fælles foranledning, på deres bekostning og ved deres egen arbejdsindsats; men under ledelse af en bygmester, bistået af nogle håndværkere. Det grove slid, fragtning af byggematerialerne og håndlangerarbejdet, har været sognefolkenes fysiske bidrag til byggeriet. Men også kirkens anlægs- og sidenhen dens driftskapital har sognefolket måttet præstere, jord til kirkegrund og kirkegård har de haft på hånden og skudt til; ligeledes jord til præstens beboelse og underhold. Selvom præsten muligt har været tilfælles med Hee og boet der, så har vel fra første færd Gl. Præstegård været udlagt til hans og kirkens underhold. Jord er også derudover skænket kirken, vel som dødslejegaver til gengæld for sjælemesser for giveren; sådan jord blev gerne udfæstet og fæsteafgiften tilflød kirken, til dennes drift. Kampestene til kirkens mure har man vel også kunnet bryde op af sognets jord. Men tømmer og bly til taget, kalk til murværket, glar, jern og endnu flere materialer har man nok altsammen måttet tilhandle sig og fragte måske langvejs fra. Også aflønning af den fremmede medhjælp har man måttet udrede.

Til de nævnte kirkelige midler kom endnu en vigtig indtægskilde, *tienden.* Denne ydelse, der kom til at flyde landet over gennem en række af hundredår, blev pålagt bønderne i begyndelsen af 1100-tallet. I dette århundrede, hvor flertallet af stenkirkerne byggedes, må vi regne med, at også No kirke blev rejst. Vi har ingen efterretninger om det nøjagtige tidspunkt.

Vidnesbyrd om kirken

Den første skriftlige efterretning er fra en forholdsvis sen tid. Den stammer

fra et pergamenthåndskrift kaldet „Ribe Oldemoder", latinsk Avia Ripensis, hvori Ribe Domkapitels rettigheder og adkomstbreve er indført. Tidligere satte man dette skrifts fremkomst til omkring 1340. P. Severinsen daterer det i stedet til o. 1325; denne antagelse er vistnok ikke siden blevet anfægtet. Udfor Noo kirke står heri anført 4 Solidus, der betyder 4 skilling sterling. Man benyttede officielt engelsk møntberegning. Dansk møntberegning var på den tid forskellig fra egn til egn. De 4 skl. sterling var lig 4 ørter eller o. 5 tønder byg. Det var en skyld, en årlig afgift, som kirken skulle svare til Ribe bispestol. P. Severinsen mener dog, at afgiften vist i stedet tilflød sysselprovsten, for at „høre" kirkens regnskab, d. v. s. udøve sin tilsynspligt. Varetagelsen af kirkens tarv lå lokalt i hænderne på to kirkeværger, valgt af det menige sognefolk; disse værger skulle ligeledes, vistnok sammen med sognepræsten, føre og over for overtilsynet „forsvare" kirkeregnskabet. En vis lægmandsindflydelse indenfor sognekirken er der således stadig tale om. Men ellers er afhængigheden af overordnede gejstlige instanser tydelig nok nu, jævnfør Hal Kochs udredning fra før.

Den mundtlige overlevering har sikkert aldrig været i tvivl om, hvor den gamle kirke stod: nord for den nuværende kirke og kirkegård, klods øst for sognets første, nu nedlagte skole. Dette kirketomtens sted er indenfor de senere årtier blevet påvist ved udgravninger. Herom blev der udarbejdet en rapport til Nationalmuseet, der undervejs var blevet orienteret og havde været repræsenteret under den sidste del af undersøgelsen. En genpart af rapporten findes i menighedsrådets arkiv. Herfra er de følgende oplysninger hentet.

Rapporten er udarbejdet af afdøde museumsforstander, lrs., borgm. *J. Dalgaard-Knudsen,* Ringkøbing. Undersøgelsen faldt i 2 dele, den første i begyndelsen af 1940'erne, den anden i 1959. Initiativet til den første undersøgelse blev taget af kirkearkitekt *Fritz,* der ledede udgravningsarbejdet; han blev dog afbrudt heri af sygdom. Til arbejdet ydede Arbejdsministeriet et tilskud på 300 kr. til aflønning af en arbejdsmand. Deltagere var iøvrigt læge *O. Søndergaard Christensen,* Ringkøbing, samt J. Dalgaard-Knudsen. Man stødte ved denne udgravning på syldgrøfter og dermed omrids af kirketomten, hvad angår koret og den østlige del af skibet; den vestlige del af dette forsvandt ind under østfløjen af skolen, der endnu dengang var i brug. Syldstenene var i vid udstrækning fjernede; man mener til indsættelse i kirkegårdsdiget omkring den nye kirke, i slutningen af 1870'erne.

I midten af 1950'erne, efter at den nye skole havde afløst den gamle, blev den sidstes østfløj nedrevet. I forsommeren 1959 blev der fra sognerådets og menighedsrådets side rettet opfordring til Dalgaard-Knudsen om at lade også den vestlige del af den gamle kirkes omrids undersøge. Man ønskede på tomten at etablere et grønt anlæg med markering af den forsvundne kirkes omrids, ligesom man agtede at beplante den omgivende frilagte del af den gamle kirkegårds

plads. Opfordringen blev efterkommet. 1959-undersøgelsen blev ledet og foretaget af advokat *K. Dalgaard-Knudsen* og J. Dalgaard-Knudsen; i arbejdet blev de bistået af en søn af kirkeværge P. Stampe, en af kommunen betalt arbejdsmand samt 2 ferierende lærere. *Peder Stampe* deltog i drøftelser og planlæggelser. Undersøgelsen foregik iøvrigt efter aftale med Nationalmuseets II afdeling og under arbejdets forløb blev tomten besigtiget af inspektør *Olsen* fra nævnte afdeling samt af konservator dr. *Helbæk*.

Man fandt i kirkeskibets vestlige del syldstenene nogenlunde urørte, øverst ret store sten, underneden mindre, men dog jævnt store sten. Ved en dybergående gravning end ved første undersøgelse fandt man endvidere en del sten i de østlige dele af syldgrøfterne. Således kunne tomtens fulde omrids konstateres. Kirken har været øst-vestvendt, med en misvisning nordøst-sydvest på o. 10 grader. Koret, der har været retvinklet, lå altså i øst. Kirkens omtrentlige ydre mål var: Koret, længde 5,75 m, bredde 5,50 m; Skibets længde 11,50 m og bredden 7,25 m. Murene har været metertykke. Et par store sten, der på overgangen mellem kor og skib konstateredes i en søgerende, lader formode, at muren mellem koret og skibet fra begge sider er ført længere ind i kirkerummet end korets bredde; antagelig har de været fundamenter for en korbues to bærepunkter. Det er dog et af de forhold, man – på grund af undersøgelsens foreløbige karakter – ikke tør udtale sig om med fuld sikkerhed. Et andet usikkerhedsmoment var dette, om den ene af to konstaterede begravelser – den fandtes lige indenfor kirkeskibets sydmur – var at opfatte som, enten en egentlig indendørsbegravelse, eller den udtrykte en fortsat praksis med begravelse på den indviede plads, efter at kirken var nedrevet. Endnu et tredje, påvist forhold tør man ikke for nærværende afgøre med fuld sikkerhed. „Man foretog i koret en planafgravning i 30-40 cm's dybde. Da det øverste omrodede lag var fjernet, og man kom ned i lag, der ikke var berørt af senere bebyggelser, viste der sig i grunden en smuk og tydelig aftegning, som vi opfattede som et stolpehul, og da det kunne formodes, at der kunne være flere mærker efter stolper, og at disse antagelig skulle findes i øst-vestlig retning, blev der foretaget en afgravning af et bælte i vestlig retning. Her stødte man på yderligere et rundt fyldskifte af samme karakter. Derefter besigtigede museumsinspektør Olsen tomten. Museumsinspektøren er enig i, at mærkerne må opfattes som stolpehuller. Der kan på nuværende tidspunkt ikke siges noget om, om det drejer sig om spor af et eller andet, der har været anbragt i den gamle kirke eller om spor efter en trækbygning (kirke?), der har stået på tomten forud for kirken. Da man havde det indtryk, at det var af særlig betydning for sognerådet og menighedsrådet at få anlæget etableret inden alt for længe, og da en indgående undersøgelse vil være tidkrævende og koste en del, og da Nationalmuseets sagkyndige ikke indenfor indeværende år har mulighed for at deltage i undersøgelsen, hvilket efter stolpehullernes fremkomst skønnes absolut

nødvendig, foreslog museumsinspektør Olsen, at menighedsrådet etablerede anlægget, men med græsbelægning i hele kirkens indre del, således at Nationalmuseet, når tid og penge er til rådighed, kan fjerne græsbelægningen og fortsætte undersøgelsen".

Med mindre forbehold, fremgår det videre af rapporten, konstaterede man, at der synes at have været bebyggelse på den gamle kirkeplads mindst et par gange; at det skrånende terræn skyldes jordfygning, fra vest-nordvest; at den gamle kirke har ligget nogenlunde vandret placeret. Der blev endvidere fundet rester af et lergulv, o. 3 cm tykt. Desuden brudstykker af gulvfliser af tegl, dels med rødlig og dels med gullig glasuragtig flade; samt enkelte teglstensbrudstykker med dels grønlig, dels sort glasur.

Arkitekt Fritz oplyste, at han på det sted, hvor alteret formodes at have stået, fandt brudstykker af flade granitsten, der kan have stammet fra et granitalterbord.

Dalgaard-Knudsen pointerer bl. a. i rapporten: „. . undersøgelsen blev ikke ført igennem i det omfang, som efter underskrevnes opfattelse ville have været hensigtsmæssigt, nemlig at hele den indre kirkeflade var blevet planafdækket, så man kunne få lejlighed til at iagttage, om der var spor af gulv (det ovenfor nævnte lergulv var ikke kirkens og teglbrokkerne og gulvflisestumperne fandtes i fyldlag), af placering af alteret, døbefond, indgangsdøre, ligesom placering, antallet og andre forhold vedrørende indendørsbegravelser og visse undersøgelser vedrørende begravelser på kirkegården muligt kunne give oplysninger . . . ". Grundene til, at undersøgelsesarbejdet ikke blev ført helt igennem, er der redegjort for ovenfor i Dalgaard-Knudsens rapport. „. . (det) kan anføres, at der blandt de til kirken anvendte sten var en enkelt kværnsten, øjensynlig fra ældre jernalder. Der fandtes en del knusesten, og der fandtes også nogle lerkarskår, heraf et randskår. Dateringen af disse skår er ikke helt sikker, men førromersk (keltisk) jernalder er sandsynlig."

Ved den nuværende kirkes 75-års jubilæum skrev J. Dalgaard-Knudsen i Ringkjøbing Amts Dagblad (29. nov. og 1. dec. 1952) et par artikler om den forsvundne No kirke. Det hedder heri bl. a.: „Skønt vore hedenske forfædre lige op til den tid, da landet blev kristnet med sikkerhed, må antages at have haft gudehov, huse til gudsdyrkelse, rundt i sognene . ., og skønt arkæologerne i stort omfang er bekendt med bygningsrester fra forhistorisk tid,er det endnu ikke lykkedes at fastslå tilstedeværelsen af rester af et gudehov. Det kan jo være tilfældigt, men det kan jo også være, at det har sin grund i, at kirkebyggerne ved Kristendommens indførelse lagde kirken på det ødelagte gudehovs plads. Kristendommen kom sent til Danmark, og den kristne kirkes ledere havde da rig erfaring i hensigtsmæssig fremgangsmåde.

Det kan derfor ikke udelukkes, at der først har ligget et hedensk gudehov,

hvor kirketomten nu er. De ældste kirker, der blev bygget rundt i sognene, var trækirker, og hvis tomten i No har været med ved første færd, tør det anses for nogenlunde givet, at der først har ligget en trækirke på pladsen, og at den så sidenhen er blevet afløst af en stenbygget kirke. Hvornår den stenbyggede kirke er opført, vides ikke, men fra historisk efterretning vides, at Svend Estridsen, der døde 1076, lod opføre flere hundrede stenkirker i Jylland,og den mulighed, at den ældste stenkirke stammer fra den tid, har nogen sandsynlighed for sig". Den sidst nævnte mulighed, at stenkirken her kan være rejst på kongens initiativ, afsvækkes dog af både de forannævnte udredninger af omstændighederne omkring kirkebyggeriet i almindelighed landet over, samt af de sandsynliggjorte forhold her på stedet dengang. Mest taler således stadig for, at stenkirken er sognefolkenes eget værk. Derimod synes de kirkehistoriske forhold i almindelighed, sammenholdt med de ovenfor rapporterede undersøgelser af kirketomten her, at føre et stærkt sandsynlighedsbevis for. at også No sogn har haft sin trækirke. Stenkirken *kan* være rejst ret tidligt; men de fleste stenkirker blev dog, som nævnt, opført i 1100-tallet.

Baggrunden for rejsning af de mange stenkirker er efter Hal Koch dels nye åndelige strømninger, *klosterbevægelsen og de pavelige kirketanker,* der samtidig når ind over Danmark, dels den orden og fasthed i landet, som forårsages af den *stigende kongemagt,* samt endelig en *økonomisk fremgang,* der blandt andet skabte forudsætning for Tienden, hvis gennemførelse gav kirken et solidt økonomisk grundlag. „De (stenkirkerne) står som et vidnesbyrd ikke blot om økonomisk fremgang, men om et virkeligt åndeligt nybrud i kirken". Endnu en væsentlig forudsætning, *en vis folkerigdom,* påpeges af Svend Aakjær; det er omtalt i et tidligere afsnit.

Der er næppe grund til at antage, at No sogn har skilt sig særligt ud fra denne almene baggrund. Det sikre er, at en stenkirke af en bestemt størrelse blev rejst midt i sognet; og det sandsynlige er, at den afløste en forgænger af træ. Sandsynligt er det også, at Gl. Præstegård fra første færd har tilhørt sognekirken. Hvad der derudover kan have været tillagt kirken af jordegods, ved man meget lidt om. Fra et sent tidspunkt har vi en enkelt oplysning. Den findes i Hardsyssels Provstis jordebog fra 1655, udarbejdet af sysselprovst Jørgen Rosenkrans. Ved den tid er kirken forlængst borte og sognet lagt sammen med Hee. Under Hee kirke står en notits om to bol i Klaptoft i Velling, som sysselprovst Iver Juel lagde under Rybjerg „der Noue kiercke bleff affbrøtt".

Om den skyldsætning, der i Ribe Oldemor 1325 angives for de enkelte kirker og som for No kirkes vedkommende var 4 skilling sterling, siger P. Severinsen, at den nok er fastsat efter et vist indbyrdes forhold, kirkerne imellem. Han mener, at kirkernes *indtægter* kan være blevet takserede til en vis sølvværdi (ligesom

kronens indtægter – ikke selve de faste værdier – efter Kong Valdemars Jordebog synes at være blevet skyldsat, ganske vist på forskelligt grundlag i de forskellige dele af landet). Severinsen anser dog beregningsgrundlaget for en sådan kirkelig taksering for at være for vaklende til, at han tør udlede noget bestemt heraf. En vis interesse kan det dog godt have at se, hvordan No kirke 1325 var skyldsat i forhold til nabokirkerne.

Hee	8 skl. sterling
Hover	4 skl. sterling
Ølstrup	4 skl. sterling
Lem	6 skl. sterling
Velling	4 skl. sterling
Rennumkøpingh (Rindum)	10 skl. sterling
No	4 skl. sterling

No, der er et forholdsvis lille sogn, lå blandt samtlige Hardsyssels kirkesogne takstmæssigt i mellemklassen.

Kirkelisten indeholder en takstangivelse mere. Den er to hundrede år yngre, fra 1525. Den havde et andet formål end den ældre skyldsætning. 1525-listens tal tager sigte på en såkaldt landehjælp, en slags krigsskat under urolige forhold i landet, beregnet til at skaffe krigsfolk for til at holde Chr. II ude af landet. Denne beskatning kan, mener Severinsen, godt være lignet noget vilkårligt. Kirkerne skulle gennemsnitlig yde 15 mark hver, men de rige skulle hjælpe de fattige. Listen ser for egnens kirker sådan ud:

Hee	25 mark
Hover	10 mark
Ølstrup	5 mark
Lem	20 mark
Velling	25 mark
Rindum	18 mark
Ringkøbing	10 mark
No	5 mark

5 mark var laveste takst i Hardsyssel. Ikke ret mange kirker kunne nøjes med denne ydelse. No og Ølstrup kirke taltes således ved den tid blandt egnens fattigste.

Efter oplysningerne foran om sognekirkernes stiftelse i almindelighed, sammenholdt med Svend Aakjærs teori om folkerigdommen i kirkebygningstiden, er det meget vel tænkeligt, at No kirke havde egen præst fra første færd. Vi har i-

midlertid ingen efterretninger herom, så det må stå hen som et uløst spørgsmål. Det ser ud til, at Hee og No udgjorde et pastorat, i hvert fald inden No kirke blev nedlagt. Muligt er det fælles pastorat først opstået efter, at sognefolkenes tal var svundet ind, hvilket da for alvor skete her i No.

Oplysningerne om middelalderlige præster i Hee er meget sparsomme og om forholdet til No siger de ingenting. I slutningen af 1400-tallet nævnes sognepræst Christen Huid i Hee flere gange som tinghører, en enkelt gang ligeledes Hans Degn i Hee. I et tingbrev 1499 nævnes igen Christen Huid, der da er død, mens det er hans eftermand i embedet, Jens Nielssøn, der har sin sag for. Den drejer sig om, hvorvidt noget jord i Hee tilhører kirken eller præstegården. Sagen angår altså ikke No sogn. Tingbrevet[3]) giver imidlertid et vist indblik i både kirkens og rettens institutioner. Vi giver ordet til tingskriveren: „Hertvig, biskop i Ribe, hr. mester Claus, provst i Hardsyssel, Palle Juel til Wdstrup, Hendrich Steen til Sønderschou, Niels Thybo, Jep Lassen i Eistrup og hr. Tøger i Torsted hilser alle mænd o. s. v. Inden Hie kirke var for os på et siddende dom hr. Jens Niels (søn), præst i Hie, og havde for os ladet stævne „kierkeværge" og sognemænd af Hie sogn om 2 stykker enge, kaldes Mindre Prestewige og Store Prestewige. Da „berette" hr. Jens, at forskrefne stykker enge er ret ejendom til hans præstegård, og hans formænd har samme enge haft i deres „rolighed" i 100 år og mere ukæret, hvilket han beviste med gode gamle velbeseglede breve, som han i rette lagde. Der til svarede „kierckeværgene" og sognemændene, at samme stykker enge skal høre kirken til, og at hr. Christen Huid, som nu næst før hr. Jens afdøde, gav deraf årlig til skyld til kirken 1 fjerding smør og bepligtede sig med sit brev og indsegl hvert år at give kirken samme fjerding smør. Dertil svarede hr. Jens og satte i rette, om sådant brev, som hr. Christen var nødt til ud at give, bør ham at komme til skade. Og havde forskrefne „kierchewærge" og sognemænd ej anden bevisning til stede. Og tilstod samme hr. provst, at samme stykker enge findes ej indskrevet i regnskabsbog, og han aldrig kunne befinde, at kirken fik der skyld af, uden i hr. Christen Huids tid. Da sagde vi derpå så for rette, at hr. Jens bør at beholde samme stykker enge, og det brev, som hr Christen Huid udgav, ej at komme ham til skade".

Når bispen i egen person gav møde i egnen her for at pleje retten, skete det normalt på bygde- eller sysseltinget ved Holstebro. Her har han undtagelsesvis indfundet sig på herredstinget. Muligt har netop biskoppens tilstedeværelse afgjort sagen til fordel for hr. Jens, om hvem vi ikke ved, om han havde tilknytning også til No. For en af hans senere eftermænd i embedet, Jens Christensen Giødstrup gik det imidlertid anderledes, netop med hensyn til brugsretten til de 2 nævnte enge. De var blevet „forvildet og fraforvendt", som det hedder i den gejstlige sprogbrug om ejendoms eller brugsret til jord, som ikke var holdt tilbørligt i hævd. Retten til engene tilkendtes hen i 1600-tallet Niels Krag til

Strømkjær

Julsgård

Peder Jensens gård

Østergård på Voldbjerg mark

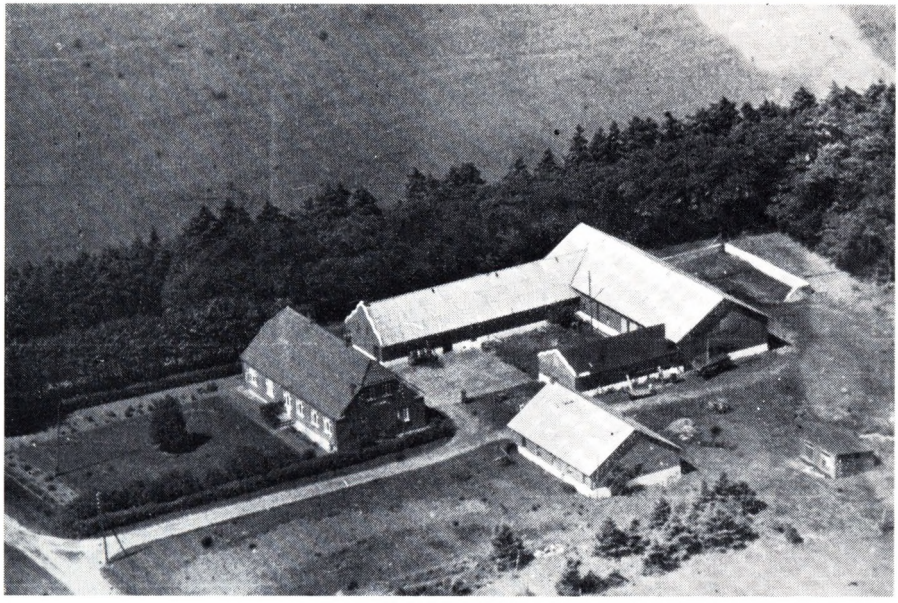

Grimstrupgård

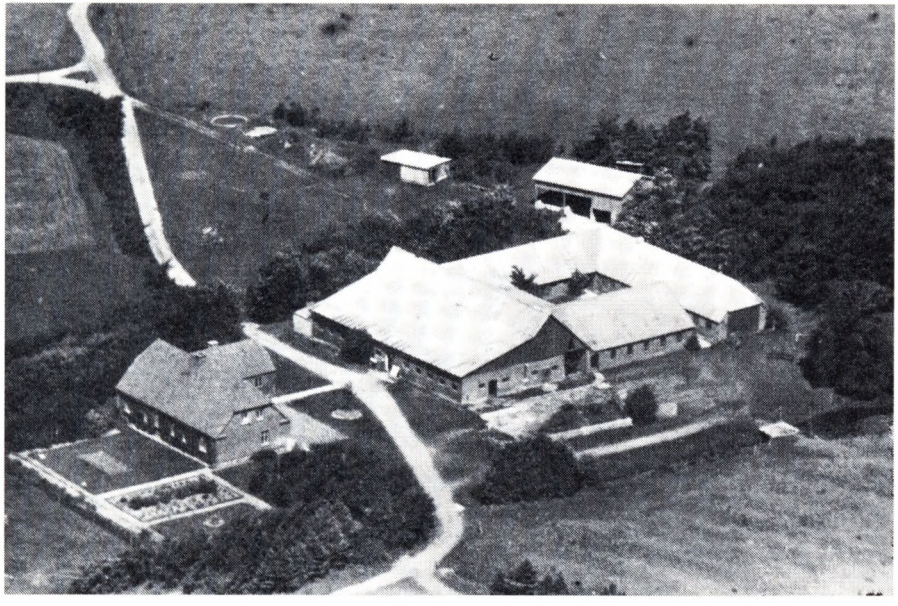

No Stampe

Agerbæk

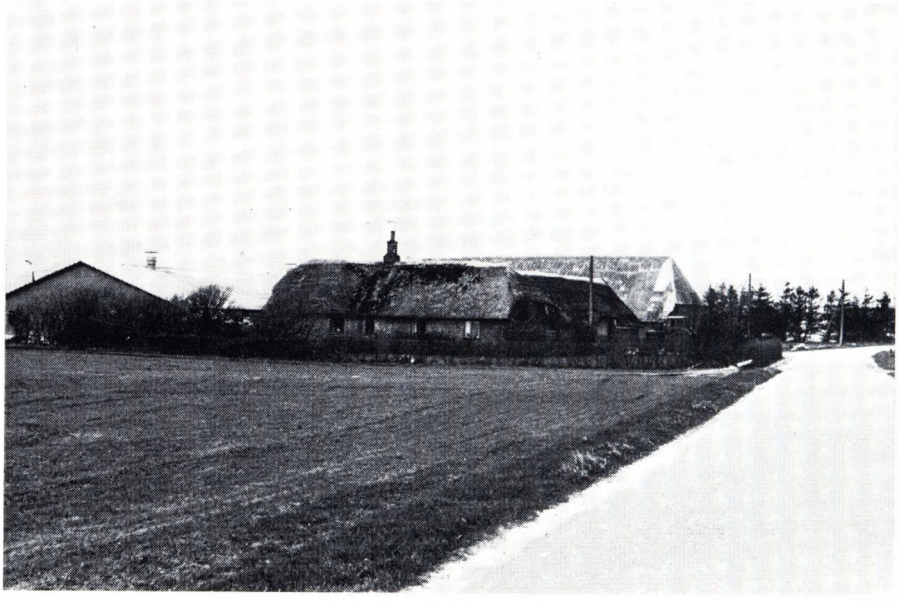

Udflyttergården i Noby

Voldbjerg, hvis fæster af gården Tegltoft, Christen Jensen, ved hævd fik brugsretten. Denne strid om jord kommer som nævnt ikke No sogn ved. Der er såmænd rigeligt endda af retstrætter, der angår jord eller folk i vort eget sogn. Flere, end det vil være overkommeligt eller af større interesse at søge optrevlet her; nogle er omtalt i tidligere afsnit, hvorfor de udelades her, også nogle fra Middelalderen. For sammenhængs skyld kan det nu godt være, at der bliver nogle gentagelser.

Når vi nu tager nogle af de gamle tingsvidner frem pånv, sker det ikke for juridisk at efterprøve udsagn og domme. Disse sager er for nutiden gamle og udlevede. I sammenhængen her ville det nok blive et „over evne" at forsøge nye domfældelser. Oftest er vel imidlertid de længst svundne tider tavse om deres jævne hverdagsliv. Mens det er de særlige hændelser, hvorom der berettes. Vil man skaffe sig nogen viden om menneskene, deres vandel og vilkår, må man jo ty til de kilder, der forefindes. For Middelalderens vedkommende er tingbrevene ikke den ringeste kilde; den flyder som nævnt ret rigelig.

I afsnittet om stednavnene er gennemgået nogle breve fra 1400-tallets første halvdel, der fortrinsvis synes at omhandle kapitelgodset her i sognet. Antydet er i samme afsnit et lidt senere tingbrev om Voldbjergs formentlige rettigheder[4]). Der findes en del senere breve om samme emne. Originalerne findes alle i Det konglige Biblioteks Ny kgl. Samling. En del er optrykt i Erslevs: Danmarks Breve i Middelalderen, hvor de er mærkede ved numre, der anføres ved citater af brevene. Sproget er kun let tillempet nutidens.

8 dannemænd vidnede den 21. april 1474 på herredstinget i Hee, „at de hørte og så, inden alle 4 stokke, Erich Christensens lovhøringe, Jes Simonsen i Hieagger og Jes Knudsen i Bierregaard, og kundgjorde, at de hørte og så, at Erich Christensen giorde hans laugheffd på Woldbierg, med ald hendis tilliggelse i Hing herridt". Hvilket jordegods, spredt over andre herreder, som Erik Christensen også muligt gjorde krav på, er et kapitel for sig, som er brevet her uvedkommende. Her i Hing herred gjorde han krav på gods i 3 sogne. I *Hee* drejer det sig om en del gårde, nogle øde, samt en eng. Hesthaffuen imellem Grobene. I *Hover:* „„Houer mølle med dam og damsbund och tørregrøft i Liungsmose och med fuld del i forte og fælled, sønden ved åen til at demme med. Item (ligeledes) en gård ibidem (sammesteds), som Tammes iboer".

I *No:* „... en gård i Noe, som Bænnæ iboer; item en gård ibedem, som Jes Juel ibor. Item en ødegårds eye, westen wed byen; item en gård, som Iffuer iboer; item en gårds eye norden wed Niels Persen. Item i Hieagger VIII bygget gårde: En, som Per Paulsen iboer; en, som Nis Simensen iboer; en, som Nis Willumsen iboer; en, som Peder Mortensen iboer; en, som Peder Clemmendsen iboer; en, som Jes Schytte iboer; en, som Hans iboer; en, som Morten iboer; med alt det ødegods i forskrefne bye, som til forskrefne Woldbierg ligger med rette. Item en

ødegårds eye i Lødbech, westen ved Marquardts gård, så bred som de toffte steen udviser, med VIII vitterlig agger foruden gribsiord. I det forskreffne byggested, der boede en mand, som heede Nis Jensen Ungsmed; och med witterlig enge liggendes norden ved forskreffne byggested. Item Siøgård. – – – Dette forskreffne gods indworde forneffnde Erich Christensen på hans hustrus vegne, med riddersmændsmænd osh hans kiønn (slægt og frænder) och sielff eyer, som fogden och herridsmænd funde hannem for rette".

Sognets forhen frie bønder er nu i vidt omfang sunket ned i et afhængighedsforhold til overklassen. Vel er tallet ikke særlig stort på dem, hvis ejendom vi her ser blive gjort krav på fra adelsslægten til Voldbjerg. Ad anden vej ved vi, at både kronen og kirken som jorddrotter havde fodfæste i sognet; også fjerntliggende hovedgårde har haft strøgods her. Selvejernes tal synes at have været forsvindende; enkelte var her dog stadig. Den samlede sognebefolkning var iøvrigt uden tvivl svundet stærkt ind i forhold til tidligere. Det har ikke været så lige en sag i de tider at hævde en påstået ejendomsret. Gridskhed efter jordisk gods og grove midler til dets erhvervelse er vel forekommet. Bonden var vel i reglen ham, der havde mindst at skulle have sagt, også om det gjaldt hans egen gård, som uden tvivl mangen gang er blevet handlet „hen over hovedet" på ham. Og så alligevel synes trods bondens fornedrelse retsbevidstheden at have holdt stand. Tinget som retsinstitution bevaredes og vedblev at fungere. Derom vidner som alt sagt de mange tingbreve. Bønderne er selv i vid udstrækning med til at varetage rettens funktioner. Som sandemænd, når skel skulle drages i marken, som stokkenævn og som vidner på tingstedet; enkelte svang sig op til fogedstillinger på herredstinget. Tingmændene skulle dog være „lovfaste, uvildige dannemænd", og herredsfogden var „i reglen . . en selvejer. Herredsfogden skulle også være „vederhæftig", d. v. s. kunne stille en vis økonomisk sikkerhed. Man kan tilføje: af storbøndernes klasse"[5]).

En ejendomsret kunne i gammel tid på tinge afhjemles ved dom indtil 4 gange og dog stadig, under iagttagelse af visse regler og varsler, anfægtes. Først et på den fjerde dom følgende låsebrev var endelig og ukrænkelig tilsikring. I tingbreve, der følger på Erik Christensens foran citerede laughævd i 1474, ser vi noget til denne praksis.

I et udateret brev[6]) henvises til kongens stadfæstelse af laughævden. Stadfæstelsesbrevet[7]) kan, mener Erslev, være fra 1487. Det har omtrent samme indhold som laughævden. Stadfæstelsesbrevet fremlægges på Kong Hans's retterting af et bud, sendt af „welbyrdige" kvinde, fru Ellene af Woldberg. Fru Ellen skal have været datter af den tidligere ejer af Voldbjerg, Jens Skram (eller Peder Skram). Hun ægtede Erik Christensen Fasti, hvem vi før, på sin hustrus vegne, så gøre laughævd på Voldbjerg gård og gods i Hing herred. På tidspunktet for det udaterede brev må vel så Erik Christensen være død

Fru Ellen får dom på sin ejendom. Det hedder i brevet: „Thi tildømmer vi 1. sinde fru Ellene foreskrevne gods, som hun nu i hendes „werd" (værge) har, forbydende alle fru Ellene på forskrevne gods .. hinder at gøre, så længe nogen kommer for os med bedre bevisning på vort retterting".

Det udaterede brev påfølges af et andet af 1494, ligeledes fra rettertinget i Viborg. Tilstede var her repræsentanter for gejstligheden og adelen med flere. Nu er ejendomsretten til noget af Voldbjergs gods blevet anfægtet. Gårdens nuværende ejer, Iver Eriksen Krag, er indstævnet. Det hedder i dette brev: „.. Peder Iffuersen af Stabye på sine og Esche Tangs vegne, som havde hidstævnet med vor egen (kongens) stævning welbåren Svend Iffuer Erichsen af Woldberg om trætte om gods i Lydbeck mark og Woldberg Grobbe. Da i rette lagde Peder Iffuers et brev af Hing herreds ting, Jep Lassen med flere havde udgivet og beseglet, lydende, at 6 synsmænd havde været på Lydbecks mark, hvor Iffuer Erichsen kender sig at have en øde gårdsted ved Esche Tangs gård, neden under „dygen"; da var der ej gårdsted „oensted eller arnsted", og ej kunne finde noget, som gårdsted tilhørte. – Nok et sognevidne, som hr. Christiern Huid, sognepræst i Hee, Erich Christensen af Woldberg med flere mænd havde udgivet, lydende, at 12 dannemænd vidnede, at de aldrig andet har hørt, end det er „grybejord" på Lydbeck mark så meget, som sønden vejen ligger, og Hørdall med. – Nok et laughævdsbrev af samme herredsting, som Las Tange havde „indwogt" Lydbeck mark. – Nok et brev, som hr. Peder Skram, ridder af Woldberg, havde udgivet og beseglet med flere, lydende, at, hand haffuer sig i sit oben breff och sine arffuinger, at Claus Jensen og Iffuer Jensen, dennem och deres arffuinger, huert år en hest at haffde i Woldbjerg grobe frii, for den rettighed, de haffue derudi til ewindelig eye". Derimod i Rette lagde Iffuer Erichsen et laughævdsbrev af Hing herreds ting, lydende, at hans fader Erich Christensen „indworde" sig et gårdsted i Lydbech mark og 8 agre dertil som sit enemærke og fuld fællig i „Gryb" i Lydbech mark, og „indworde" Woldberg grobbe med flere breve.

Derom var så for rette påsagt, at der skal tiltages 12 ejermænd, halvdelen riddermænd og halvdelen bønder, som de opnævnede, og nøjes med. Iffuer Erichsen opnævnede Niels Krabbe i Tanderup, Palle Juel i Wdstrup og Malte Juel som fri mænd, og Jens Lassen i Hoffuergård, Palle Christensen i Torsted og Christen Nielsen ibedem. Og Peder Iffuersen opnævnede Søffren Stigge på Holmb, Peder Grøn i Welling, Thammes Fasti ibid, unge Jens Christensen på Holmb, Christen Howelsen ibid, Jens Persen Blamand ibid, hvilke skal dem forsamle på Lydbech mark og granske, om Iffuer Erichsen har noget byggested i forskrefne mark; „siuffnis" der ingen byggested, da har Iffuer Erichsen ingen rettighed i Lydbech mark, uden han kan vinde det ind på noget særkøb med åbne, beseglede breve; og hans sag om hans laughævd at komme for biskop og „byggemænd" i sagen. Om Woldberg grobbe var så påsagt, at Claus og Iffuer Jensen

havde ingen magt (til) Woldberg grobbe „dees" bøndereje (til) hr Peder Skram uden „wor forfædre och wor" minde. Thi bør Claus og Iffuer Jensens arvinger at nyde deres rettighed i Woldberg grobbe, eftersom hr. Peder Skram kender i sit brev, Claus og Iffuer Jensen at have deres rettighed (der) i; og gå (fragå) det laughævd, derpå gjort er, som før er rørt".

Efter laughævden af 1474, der er udgangspunktet i retstrætten, er Heager særdeles velbebygget, også selv om det er al ejendom i byen, der fra Voldbjerg gøres krav på, hvad det nok så nogenlunde er. Gårdenes tal er det samme som 2-3 århundreder senere. Det er dog næppe muligt, selvom laughævden sammenholdes med senere tiders oplysninger om byen, at få nogen sammenhæng i navnefølgen på brugerne af hver enkelt gård. Der er så lidt af gårdnavnene nævnt løbende og i senere tid så megen omhandlen af gårde og jorder, at det ligesom går i hårknude med udredningen.

De få gårde og navne, laughævden har fra Øster og Vester No får vi heller ikke rede på alle, med nogen sikkerhed vel kun et par af dem. Jes Juell sidder formentlig på vort nuværende Juelsgaard; navnet har senere beboere af gården nu og da haft påhæftet. Bænnæ er vel en nabomand, men usikkert er det, i hvilken gård han sidder. 4 gårde i Vester No omtales; kun de tre gøres der fra Voldbjerg krav på, af hvilken en er øde og en anden muligvis også er det, da ingen beboer nævnes. Den fjerde, som beboes af Niels Persen, er antagelig Nobæk; navnene Niels og Peder forekommer i hvert fald gentagne gange på gårdens brugere. De tre øvrige omtalte gårde kan næppe stedfæstes nøjagtigt, da der vistnok også dengang var flere gårde i denne bydel. Også fraregnet Præstegård og Meldgård, der tilhørte gejstligheden. I 1650 skrives Nobæk som tilhørende Voldbjerg. Gården i Lybæk, som der i de anførte tingbreve står så megen blæst om, er den, der sidenhen blev delt i de to, der nu ejes af Peder Christensen og Peder Jensen. Gården kom dengang ikke under Voldbjerg. Der synes ikke at have været ovn eller arnested, så forfalden har den været, at den ligefrem kaldes øde, skat har den så åbenbart ikke kunnet svare; efter ordlyden må den anses for at have været ubeboet. Nis Jensen Ungsmed har nok siddet her som kronfæster. Måske er dog, trods de slette forhold, denne mand med sin familie blevet hængende ved gården. I hvert fald tyder navnefølgen på, da sidenhen gården igen må være kommet på fode, at den stadig beboes af samme slægt. I forfaldets tid – om årsagen nu var pesten eller slette kår for bonden – har gården imidlertid været så ringe, at Kong Hans øjensynlig har været lige ved at overdrage den til Voldbjergfolkene. Noget må i hvert fald Erik Christensen have haft at grunde sin påståede ret på. Efter skattemandtallene kom gården imidlertid først 1617 under Voldbjerg. Da tilforhandlede Niels Krag sig den sammen med andet bøndergods her i sognet, fra „Kongelig Mayestæt", Chr. IV. Særjorden, gårdens toft, siges 1474 at være afmærket med sten; den omfatter de nævnte 8 vitterlige agre. De ligeledes som

vitterlige nævnte enge synes ikke at have ligget i et samlet stykke, men nok at have hørt særskilt under gården. Grybe- eller gribsjorden derimod henhørte vistnok under landsbyens fællesjord i tilfældet her. Sådan jord synes i tidens løb at at være indtaget fra vildmarken, „hidtil ikke tilegnet jord, hvorover man skaffer sig hævd ved rydning og indhegning"[8]). Nogle grib- eller grifagre på det nuværende Fladbjerg tilhørte 1688 Oxfeldt. O. 1800 solgtes de til den ejendom i Lybæk, der nu ejes af Svend Olsen. Den i tingbrevet 1487 nævnte Hørdal kendes ikke fra andre kilder; den er næppe identisk med Havredal, østligst i Oxfeldt mark.

I laughævden 1474 nævnes en Marquardt, hvis gård ligger østen for den omstridte gård i Lybæk. I indledningen til vor laughævd nævnes Marquardt Juell, herredsfoged i Hing herred. Skautrup mener,[9]) der her må være tale om Markvard Ejlersen Juel, „som iøvrigt ikke ses at have haft tilknytning til Hing herred, medmindre han har ejet den „Marquards gaard" ved Voldbjerg (i Lybæk), som nævnes 21/4 1474". Markvard Ejlersen Juel var væbner og stammede fra den gamle herregård Øgelstrup i Råsted, Juel'ernes stamgård. Alfred Kaae omtaler ham i sin bog om Hover sogn. Her ejede han to gårde, som han i 1473 solgte til Peder Skram til Voldbjerg, der havde pant i gårdene. Når vedkommende Markvard eller Marquardt havde haft gods i nabosognet, kan han for den sags skyld også have haft det her i No; men noget sikkert herom foreligger vistnok ikke. „Marquardts gaard" er det nuværende Strømkjær. Den synes gennem lange tider at have været den eneste gård i bondeeje i Lybæk. Herlighedsretten tilhørte kronen indtil 1667, da den overgik til Voldbjerg; 1728 gik bondeskylden samme vej. Det hindrer jo ikke, at gården på det givne tidspunkt kan have været fæste under Øgelstrup. Markvard Juel, hvis det da ellers var ham, der ejede gården, har givet nok ikke selv beboet den. Vi skal om lidt vende tilbage til denne gård i en anden forbindelse.

I de ovenfor omhandlede tingbreve nævnes flere gange Claus og Iver Jensen samt Peder Iversen, i forbindelse med en omtvistet ret til Voldbjerg grobe, også kaldet Hestehaven. Det står uklart, om også Kong Hans gør krav på samme hestehave. Claus Jensen skrives 1483 til Stadil. I et brev[10]) fra omtrent samme tid som vor retstrætte hedder det, at „Bisp Hartvig i Ribe fæster Svensholm (i Staby) med mere gods til Iver Jenssons og hans hustrus, Elynes, børn for disses livstid". Svensholm var vistnok dengang en ret stor gård, nærmest en mindre herregård. Claus og Iver Jensen var vel brødre og Peder Iversen sidstnævntes søn. Det er nok en slægt af en vis anseelse. Hestehaven, eller en del af den, tildømmes den „til evindelig eje". Uanset denne uendelige ejendomsret, og uanset at der var andre end disse folk, der gjorde den fra Voldbjerg påstående ret stridig, så gik dog siden ejendomsretten til Voldbjerg. Over Hestehaven som over en række andre enge „i Voldbjerg mark". Hvordan det foregik, afspejles i hvert fald i vidt omfang i en række senere tingbreve. Dem skal vi ikke her forfølge i alle enkeltheder. Jorderne ligger i Hee sogn. Da der imidlertid også er folk med tilknyt-

ning til No sogn indblandede, skal vi alligevel prøve at udrede nogle af trådene.

En af de indblandede, Eske Tange, er allerede nævnt i det foregående, i et brev fra 1494. Da ser det ud til, at han er mand i den tidligere benævnte „Marquardts gaard". Eske Tange var imidlertid nævnt også ved tidligere lejligheder. Første gang i et brev, vistnok fra o. 1485[11]). Da skrives han til Grimstrup. Men 1494 synes han vitterligt at sidde på omtalte Marquardts tidligere gård. Om den Per Marquardsen, der nævntes i et tingsvidne 1492[12]), er søn og efterfølger af alt nævnte Marquardt, har vel nogen sandsynlighed for sig. Er det tilfældet, har der næppe været tale om Markvard Ejlersen Juel som gårdejer i Lybæk. Det spørgsmål kan næppe fuldt oplyses. Nu ser det imidlertid ud til, at Eske Tang fra Grimstrup er tilflyttet den her omhandlede gård i Lybæk. Og at han her efterfølges af flere af sin slægt. Det kommer frem i senere retstrætter,der afsløres i tingbrevene.

Eske Tangs krav på Hestehaven synes tinget ikke at have givet ham medhold i. Her er han vel blevet tilsidesat for medbejlerne Claus og Iver Jensen. I et tingsvidne udtales, at Hestehaven har været „fri Enemærke" til Voldbjerg i 50 år og mere, i et andet, at den har været det i Arilds tid. Det sidste skal nok forståes sådan, at rettigheden går så langt tilbage, som nogen af vidnerne kan huske. Det illustreres med, at dette enemærke har været til Voldbjerg gård „och i hr. Johan Biørnsens tid och dengang han havde Woldberg; och i hr. Peder Skrams tid, den stund han levede; och siden i fru Elnes tid, efter Erich Christensens død. . ."

Tinget gav i andre sager bonden medhold. I 1524 fik „beskeden mand *Nis Tonge (Tang)* i Lydbech" et tingsvidne[13]), der „wonne på deris gode Troe, Siell och rette sanden, at dennem fuldvitterligt ehr i Guds sandhed, at Esche Tang want Hille Eng fra Iffuer Erichsen osh fru Elne i Woldberg, for hans rette Arffue och Eye". Det står ikke efter brevets ordlyd helt klart, hvis arv og eje, der her tales om, Eskes eller Nis Tangs. Formentlig den sidstnævntes, da det er ham, der udtager vidnet. Et andet vidne sværger på, at det her omhandlede jordegods har Nis Tange arvet fra fader och forældre. Nis må være søn af Eske Tang. Nis fik året før, i 1523, tilkendt 3 enge „*i* Woldberg mark"[14]). Samme år udtager Peder Skram et synsvidne, der fastslår skellet mellem herremandens enge og *Las Tangs* „2 pøtt stander wester paa". Las Tang er vist broder til Nis.En række år senere, det er i 1563, træffes på tinge brevviser Morten Tang fra Lydbech. Morten er sikkert søn af Nis Tang, som på sin side jævnligt havde været medudsteder af tingsvidner. Morten har ved en lejlighed nævnte år udlånt en herredstingsdom til Christen Jacobsen i Biørstrup. Denne Chr. Jacobsen påberåber sig, på egne og medarvingers vegne, retten til nogle engskifter i Voldbjerg mark. Disse enge fradømmes imidlertid ham og hans slægtninge; de sidste er ikke navngivne her. Engene lå i Iver Skrams indsvorne mark. Det beviser denne ved fremlæggelse af en række tingsvidner, syn og domme, senest et låsebrev, udstedt på rettertinget i Odense 9. februar 1551, ly-

dende på Voldbjerg gård og ald hendes tilliggelse i Hing herred. Det er i den forbindelse værd at bemærke, at det ved låsebrevet endeligt erhvervede gods er af adskilligt mindre omfang end det, vi så opregnet i Erik Christensens laughævd af 1474. I No sogn omfatter låsebrevet Siøgård, 3 gårde i Heager, hvoriblandt Gl. Smedegård, 2 bol i Nou samt en toft sammesteds. Blandt det iøvrigt i brevet nævnte gods nævnes „6 boelle for Woldberg" hvis beliggenhed er usikker, formentlig lå disse bol i Hee sogn. Det i laughævden iøvrigt nævnte jordegods her i No kunne vel være borthandlet i mellemtiden. Det er nu ikke meget sandsynligt, idet tendensen i almindelighed gik i modsat retning: at samle mest muligt af en hovedgårds omliggende bøndergods. Det var en hovedbetingelse for ret at få arbejdskraft til hoveriydelser.

Den ovenfor nævnte Christen Jacobsen med samt sine unavngivne slægtninge ejede, som Christen Jacobsen havde hævdet, de omstridte engskifter som tilliggende til Oxfeld. Faderen, Jacob Christensen, gjorde 1532 laughævd på 2 gårde udi Oxfeld[15]). Disse to Oxfeldgårde gik fra Jacob Christensen over til sønnen Christen og hans medarvinger. Retten til Oxfeld forblev uantastet, mens altså engene blev dem fradømt. Efter tingbrevene pågår der gennem hundrede år eller mere næsten til stadighed trætter om enge i Voldbjerg mark. Mod slutningen af Iver Skrams tid (han døde i 1580) synes der at finde en vis afklaring sted. Engene var naturligt eftertragtede, mens brugs- og ejendomsret jævnthen synes at have været udflydende, ikke ordentlig sikret. Det samme gjaldt åbenbart tit også den dyrkede jord. Det synes, at tilsikring af ejendomsretten, afhjemlingen, som det ofte hedder, mangen gang er kommet langt bagefter indtagning til brug af jorderne. Det oprindelige var vel ligefrem, at man simpelthen slog sig ned, hvor livsbetingelserne naturligt forefandtes eller de ved rydning og opdyrkning lod sig tilvejebringe. Den der kom først, havde uden videre hjemstedsret på stedet – om ikke andre og stærkere fordrev ham og hans familie. Lov og orden, og navnlig den praktiske gennemførelse heraf, blev et nødvendigt, senere anliggende.

Voldbjerg og dens folk har vel til en begyndelse måttet tilkæmpe sig hjemstedsret på nogenlunde samme vilkår som omegnens bønder. Meget hurtigt måske har dog byrd og blod og stand sat indehaverne i stand til at forskaffe sig større og større albuerum. Navnlig da krisetider satte ind og ramte de uprivilegerede bønder hårdt. Ind fra en kant sank de forhen frie bønder ned i fæsteforhold til de privilegerede stænder, der på deres side blev jorddrotter af stadigt større format. Denne proces synes også på vor egn at have været langt fremme mod en endelig fuldbyrdelse på den tid, da trætterne om engene i Voldbjerg mark verserer. Ikke alle, der her strides med Voldbjergfolkene, er bønder, men nogle er det. Og selvejere synes de alle at være. Selvom der nogle steder tales om brugsret og om løse enge, stug enge, så nævner brevene intet om fæsteforhold.

Voldbjergfolkenes klager går ud på dels, at nogle bruger engene uden lovlig afhjemling, dels at nogle ikke benytter de udlagte veje til engene, men færdes enten gennem Voldbjergs gård eller simpelthen tværs over gårdens korn og enge, dels at nogle – fra Hie, Rindum og Hollum (Holmsland) – lader deres gæs nedtræde Voldbjergs korn og græs[16]). Brevene synes som helhed ikke at afsløre, at Voldbjergfolkene på tinge stilles gunstigere end menigmand. Ret skal her gælde for ret. Om der undertiden har været lagt tryk, f. eks. af økonomisk art, på tingsvidner, er vel tænkeligt; det afslører brevene ikke. Ej heller, hvorvidt den privilegerede jorddrot har haft lettere adgang end menigmand til at få sin sag forfulgt på tinge, ved de kald og varsler, syn og domme, som loven foreskrev. Tværtimod synes det af brevene at fremgå, at overfor retten stod høj og lav lige. Vel arbejdede retsmaskineriet langsomt og tungt. Dets demokratiske islæt er dog meget fremtrædende. Menigmand kendte næppe meget til lovens bogstav; han kunne hverken læse eller skrive, blev desuagtet meget benyttet som synsmand og tingsvidne. Hvor meget mere kendte mon de menige herredsfogeder som dommere i enkeltheder til lovens ord om ret og billighed. Lovens ånd derimod synes dannemanden nok at have været fortrolig med og at have evnet at udmønte i rettens praktiske udøvelse. I trætter om hjemmelsret i Voldbjerg enge trækker snart herremanden, snart bonden det længste strå. Det synes, at den, hvis ret anfægtedes, fik, om han kunne møde frem med gyldig hjemmel på tinge, her sin ret tilsikret efterhånden. At så ejendomsretten til disse enge sidenhen i hovedsagen gik over på Voldbjergfolkenes hænder, det er en anden historie.

Kirken i Højmiddelalderen

Efter den store kirkebygningstid, hvorom der tidligere er fortalt og hvori også her i No sogn en kirke i sten var blevet rejst, fulgte en periode i Danmarkshistorien, som man kalder højmiddelalderen, afgrænset ved de omtrentlige årstal 1170-1240. Den tidligere landskirke stod ved indledningen til denne periode stærkt påvirket af åndelige bevægelser ude fra Europa. Dels af fromhedstanker, der fra forskelligt hold fandt vej her til landet, hvor de afsatte sig i forskellige munkeordener, fra hvis klostre der udgik påvirkninger til kirkelivet som direkte til menigmand. Dels af vidtspændende pavelige kirketanker, der kendetegnes ved udtryk som Kirkeretten eller Den kanoniske Ret, undertiden Kirkens frihed. Disse kirkeretslige tanker gik ud på at unddrage kirken både fra den tidligere herskende lægmandsindflydelse og fra den verdslige indflydelse, repræsenteret ved kongemagten, der havde været stigende i tiden op mod højmiddelalderen og som i denne periode skulle yderligere befæstes. Det stejle forhold mellem kirke og kongemagt ændredes imidlertid derved, at et forligsmøde de to parter imellem kom i stand i Ringsted i året 1170, altså på tærskelen til højmiddelalderen, der

herved blev en frugtbar periode, på o. 70 år, for land og folk som helhed. En af denne periodes betydningsfulde frugter var Valdemar Sejrs Jyske Lov af 1241. Netop ved den tid indlededes et brat omslag i vilkårene her i landet. Inden vi fordyber os i de kommende forhold melder naturligt det spørgsmål sig, hvad de forudgående bevægelser på landsplan betød herude i vort lille, lokale sogn. Noget direkte svar herpå får vi imidlertid ikke, da kilderne endnu på dette tidspunkt er tavse. Klostrene, fra hvilke der i nogle tilfælde er bevaret jordebøger, årbøger eller andre beskrivelser, oprettedes der ingen af hos os eller i vor nærhed. Stiftskirken lå så fjernt som i Ribe. Bispestolen dér må dog, efter alt at dømme, længe have haft sine forbindelsestråde også til sognet her; det samme gjaldt givet nok også det tilhørende domkapitel, der var grundlagt allerede i 1145. Domkapitlet, præsteskabet ved domkirken i stiftsbyen, skulle bistå biskoppen i dennes mangeartede og omfattende tilsynsvirksomhed med sognekirkerne. Af dennes kreds udgik i reglen sysselprovsten, regnskabsprovsten, der lokalt havde det direkte tilsyn med kirkerne. Domkapitlet, der i forhold til bispen var beføjet med stor myndighed skulle ved embedsledighed vælge hans efterfølger. Foruden bistanden i de bispelige embedsforretninger og den nævnte præstetjeneste skulle kapitlet tage sig af skolen. Denne undervisning, der dog kun gjaldt kordegnene og de af deres kreds siden udgåede præster, den omfattede nok bønderdrenge; det er dog sikkert mere end tvivlsomt, at nogen af de således oplærte drenge og unge mænd skulle være blevet udtaget helt heroppe hos os. Undtagen da – det er selvfølgelig ikke utænkeligt – at en præst ved ansøgning har skaffet sin søn eller, hvad der igen er mere tvivlsomt, et andet ungt menneske indpas i domkirkens kor. (Universitetet i København stiftedes først i året 1479). Om tidens forbindelse mellem den kirkelige administration i stiftsbyen og vor lille sognekirke tier imidlertid kilderne. Også, hvorvidt domkapitlerne allerede da ejede jordegods her, sådan som det i hvert fald sidenhen var tilfældet.

Nedgangsår

I Danmarks kirke gennem tiderne (s. 53 og flg.) har Hal Koch givet en fremstilling af de trange tider, der påfulgte den blomstrende højmiddelalder. „Kong Valdemars strålende sejre i Nordtyskland viste sig at være uden rod i virkeligheden; brat styrtede det hele sammen, og dermed indledtes en mere end 100-årig nedgangsperiode i landets historie. Skæbnesvangert var det, at kongen indførte det tyske lensvæsen: at riget opdeltes i arvelige len, der bortgaves til sønnerne. Herved undergravede han den stærke kongemagt, som han selv og hans forfædre havde bygget op, og fastheden i styret veg pladsen for uendelige stridigheder mellem kongerne og lensmændene, der havde egen hær og var uhyre selvstændige. Beretningen om disse stridigheder som vi alle kender fra Ingemanns romaner,

hører ikke hjemme her, uden for så vidt de greb ind i kirkens liv. Det var klart, at kongen måtte forarmes gennem det nye system; indtægterne aftog og samtidig øgedes udgifterne, når det kom til åben krig mellem konge og hertug. Allerede Erik Plovpenning (1241-50) søgte udvej ved at *forgribe sig på kirkens rige midler,* navnlig tienden. På et møde i Odense svarede den danske gejstlighed imidlertid ved at true enhver med bandlysning, „som af ret ondskab djærves til at skille kirker ved deres ret eller bryder og forkrænker deres frihed eller med vold og overlast røver kirkens gods og ejendom". Dermed var spillet gående. Kongen lod sig ikke true, men beslaglagde uden videre store kirkelige besiddelser. Fra begge sider gik man derpå til Rom for at vinde pavens medhold. Yderligere skarphed fik striden, da *Jacob Erlandsen* mod kongens vilje var valgt til ærkebiskop, og den fortsatte nu med skiftende konger og ærkebiskopper gennem flere menneskealdre. Da der samtidig var heftige stridigheder mellem kongehusets forskellige linjer og mellem modsatte partier indenfor stormændenes kreds var det klart, at også striden med kirken måtte få politisk karakter. Kongerne stemplede de genstridige prælater og beskyldte dem – ikke altid med urette – for at spille under dække med rigets fjender. De tider var forbi, hvor Lunds og Roskildes biskop kunne møde kongen med væbnet følge; i stedet måtte de flygte af lande, og i lange tider opholdt den danske kirkes ledende mand sig uden for rigets grænser; men derfra havde de andre midler til at bekæmpe kongen; de kunne støtte hans fjender, men først og fremmest kunne de med pavens bifald lyse kongen i band og landet i interdikt. Band betød en personlig udelukkelse fra kirkesamfundet og fra delagtighed i sakramenterne, interdikt var en slags kirkelig „generalstrejke", idet al gudstjeneste, klokkeringning, sakramentforvaltning skulle ophøre (som regel dog med visse undtagelser) i det område, der ramtes af interdiktet. Begge disse våben kunne undertiden virke overordentlig stærkt, men i Danmark svækkedes deres virkning derved, at en del af gejstligheden og munkene stod på kongens side og ikke rettede sig efter ærkebiskop og pave. Ved listigt diplomati lykkedes det også flere gange kongen at opnå støtte i Rom.

Hvad stridens principielle indhold var, er ikke helt let at bestemme. Mange forskellige tråde er filtret ind i hinanden, konkurrencer mellem kongeslægtens medlemmer, angreb fra rigets fjender, den mægtige Hvideslægts uvilje mod kongehuset, modsætning mellem jyder og skåninger. Men hovedsagen skimtes dog gennem det altsammen: *kampen mod kirkeretten,* hvorvidt kirken var selvstændig og uafhængig af det nationale kongedømme, men navnlig en strid om, hvorledes denne kirkeret, hvis gyldighed egentlig ingen vovede at bestride, skulle udlægges og anvendes. Hvad betød den for kirkens gods og kirkens rettergang, nvilken indflydelse kunne kongen som kirkens værner og som den,der havde skænket kirken store dele af dens rigdomme, gøre krav på? Der var her spørgsmål nok, og i en tid af almindelig nedgang, hvor sæderne forråedes og retten

sad i spydstagen, var det ikke mærkeligt, at det kom til åben uenighed. Denne kamp måtte imidlertid bidrage til yderligere at svække riget og fremskynde den indre opløsning. Og det må vel også siges at være det eneste sikre resultat af kampen. En virkelig løsning på konflikten fandt man ikke. Snart havde den ene part overhånd, snart den anden, og enden på det hele blev, at kræfterne ebbede ud på begge sider, og man enedes om utilfredsstillende kompromiser. For riget endte det med fuldstændig opløsning. De holstenske grever havde magten i landet, og da Kristoffer II døde 1332, fik han ingen efterfølger. For så vidt slap kirken mere fredeligt fra ufredsårene. Den blev dog ved at bestå og var i virkeligheden det samlende bånd i riget. Men indadtil havde denne periode selvfølgelig betydet stor nedgang og åndeligt krafttab. Vel gjorde mange steder præst og biskop deres fredelige gerning som før, men det er dog kun altfor tydeligt, i hvilken grad også kirkens mænd er præget af almindelig opløsning. Verdslige interesser har taget overhånd, og kirken er forarmet åndeligt og timeligt.

Aldrig har det vel set tristere ud i Danmark, og som afslutning på det hele kommer da i årene 1349-50 den „sorte død". Fra Kina havde pesten bredt sig gennem Asien til Europa, og i midten af 14. århundrede gik den som en hærgende sot hen over landene og spredte overalt rædsel og fortvivlelse. Nogle steder nærmede det sig en fuldstændig udryddelse af befolkningen, men selv hvor angrebet var mindre voldsomt, betød sygdommen dog en betydelig formindskelse af befolkningstallet, en lammelse af livskraften og en rystelse af menneskenes hele sjælelige ligevægt, som kunne spores gennem lange tider. Kun forholdsvis få er vore oplysninger om dens virkninger i Danmark, men når i den følgende tid klostre står tomme, og kirker mangler betjening, vidner det dog tydeligt om, at pesten også her har krævet talrige ofre og har bidraget til yderligere at formørke den himmel, der i forvejen var dækket af tunge skyer".

Nedgangsårene indkredser Hal Koch mellem årstallene o. 1240-1350. I og for sig er der næppe grund til at sætte noget særligt skel mellem denne og den følgende senmiddelalderlige periode. Hal Koch kendetegner da også langt fra denne tid ved lutter lyse farver. Kongemagten kom godt nok på fode igen. For kirken gik det både op og ned, mest det sidste. Til tider blev der nært samarbejde mellem kirke og kongemagt, der på sin side skænkede kirken rige gaver. „Navnlig dronning Margrethe – en af de bedste regenter landet har haft – viste sig rundhåndet, idet hun erstattede en mængde af det gods, som Valdemar Atterdag havde frarøvet kirken". Samarbejdet befordredes videre derved, at en række af højgejstlighedens mænd sammen med klosterabbeder fik sæde i rigsrådet, og der afholdtes over en periode en række koncilier, kirkemøder, der faktisk underkendte pavestyret som det højeste. Pavedømmet på sin side var på grund af forhold ude i Europa, inde i en åndelig svækkelse, en svækkelse der, som vi så før, i den mørkeste tid herhjemme havde præget navnlig højgejstligheden. Senere undsagdes kirken fra flere

hold: Europæiske mystikere og asketer som af den frembrydende Renæssances videnskab og kunst. Når hertil kom pestårenes frygtelige oplevelser, så rystedes grunden i det indre under den forhen trygge og harmoniske middelalderkirke. I det ydre udmarvedes kirken derved, at pavehoffet med dets tilknyttede embedsstand indenfor højgejstligheden efterhånden udartede til at blive et rets- og pengeinstitut (processer og afladshandel). Administrationen heraf krævede til stadighed en masse penge, der som skatter og afgifter pålagdes lokalkirkerne. Det var en udvikling, der især tog fart på Kristian I's tid. „Kongen forstod i høj grad ved snedigt diplomati at spænde paven for sine økonomiske interessers vogn, således at man, ikke helt med urette, har kunnet sige, at det betød, at pave og konge slog sig sammen om at udsuge den danske kirke."

Omtrent sålunde var vilkårene i senmiddelalderens Danmark, set fra et bredt kirkehistorisk synspunkt. Der forekom imidlertid et andet væsentligt træk i tiden, som Hal Koch ikke her omtaler. Om det skriver Hans Lund (Det danske Samfund, IV udg. s. 59 o. flg.): „Af størst betydning (indenfor jordbruget) i denne periode er den vældige forskydning i ejendomsforholdene, som da fuldbyrdedes. Endnu i første halvdel af det 13. årh. er langt den overvejende del af Danmarks bønder selvejere. Men et århundrede efter er alt forandret. Vi kan imidlertid ikke talmæssigt fastslå forandringens omfang med sikkerhed, før vi når op til o. 1650; men man regner med, at forandringerne har været mest omfattende i den første tid, så der o. 1400 kun er 10-15% selvejere, 1650 er tallet dalet til 6-7% (5500 af 80.000 bøndergårde).

Hvor skal nu årsagerne til denne omvæltning søges? Hovedårsagen er øjensynlig at søge i skatteforholdene. Forskellige pligter, der før havde påhvilet bønderne, var blevet afløst med afgifter i varer eller penge. Vigtigst var den jordskat, som Valdemar Sejr pålagde til afløsning af værnepligten. Meldte man sig frivilligt til landets forsvar og bekostede man selv våbnene, slap man for skatten, men ville man ikke påtage sig værnepligten – og det var nu, da rytteriet spillede den vigtigste rolle, ikke hvermands sag – måtte man svare jordskat. Mens herremænd og storbønder påtog sig værnepligten, foretrak bøndernes store mængde at betale jordskatten. Denne skattebyrde var ingenlunde ringe – Erslev har beregnet, at den i Halland udgjorde en sum lig udsædens værdi – men den kunne dog bæres i gode tider. Anderledes blev det, da nedgangstider henimod det 13. århundredes slutning begyndte. Østersøbyerne havde skaffet os Europas priser, men på denne tid påførtes de danske varer en overmægtig konkurrence fra de østlige østersølande med Danzig som eksporthavn, og følgen blev et betydeligt prisfald på landbrugets produkter. Nu blev skattebyrden mange bønder for tung at bære, og de måtte da se sig om efter veje til at blive fri for den eller få den lettet. En sådan vej fandtes, og ad den vandrede nu danske bønder i tusindvis.

De, der var fæstere under herremanden eller kirken (eller kronen), var efterhånden blevet helt eller delvis fri for den som deres herrer. Nu overlod man ejendommen til herremanden og fik den igen i fæste af ham. Selv om man nu måtte betale landgilde af fæstet, blev afgifterne ikke nær så store som før. – En medvirkende årsag til overgangen har været de opløste retsforhold, der fulgte efter Valdemarstiden. Man var mest skærmet, når man stod i afhængighed af en stormand.

For os nutidsmennesker synes overgangen fra fri selvejer til afhængig fæster så stor, at vi måske knapt forstår, at vore bønder for en økonomisk fordels skyld kunne gøre den. Erslev har i denne forbindelse gjort opmærksom på, at for bønderne sker opgivelsen af ejendomsretten da staten kræver skat af dem; nu ombytter man kun den ene afgift med den anden.

De dårlige tider for landbruget mærkes også ved, at det ofte var forbundet med store vanskeligheder at få folk til at overtage fæstegårde – ikke mindst efter den store nedgang i befolkningstallet ved den sorte døds hærgninger. Vornedskabets indførelse på Sjælland og Lolland-Falster er et forsøg på at gennemtvinge jordens dyrkning; ved det fik herremanden ret til at tvinge fæstebondens søn til at overtage en ledig fæstegård, mens fæstebonden selv mister den ret til opsigelse af fæstet, som han før har haft. En tvivlsom ting er det imidlertid, om man opnåede det, man tilsigtede; efter opgørelser i det 17. årh. er ødegårdenes tal større på Sjælland end i Jylland og på Fyn.

Den opløsning af den gamle bymark, der måtte blive en følge af ødegårdenes tilstedeværelse søgte man, hvor ejendomsretten til en landsby var på en enkelt stormands hånd, at afbøde ved en omregulering af landsbyens jord. Man tilstræbte herved at give hver gård lige stor andel i bymarken og lige god jord. Jorden deltes da i åse efter sin godhed og hver gård fik sin ager i hver ås. Gårdene havde da som regel deres jord liggende 20-30 forskellige steder, ja, man har eksempler på, at de har haft den spredt på op imod 80.

„Det gav fællesskabet en sammenfiltrethed og ubevægelighed, som det ikke i ældre tid led under. Overalt i marken var til det simpleste arbejde alles enighed en nødvendighed." (Arup). – Disse omreguleringer påbegyndtes og afsluttedes først i det 17. årh.

Oplysning om, hvad der her i sognet kan have fundet sted af omregulering af jord, har vi meget lidt af og først fra en ret sen tid. Egentlig ved vi kun, at i Heager blev af landsbyens 8 gårde de 7 gjort lige store i hartkorn, hvad de ikke hidtil havde været. Det er først sket ind i 1700-tallet, engang i tiden 1716-1771, mens Christian Rantzau ejede Voldbjerg og da under denne hovedgård havde hele Heager by – og iøvrigt næsten hele No sogn – som tilliggende. Tænkeligst er det sket efter stavnsbåndets indførelse 1733 „i tilknytning til militære foranstaltninger, men i virkeligheden var det en agrarlov, der skulle give herremændene

rådighed over de unge bønder til udnyttelse af fæstegodset". (Hans Lund). Det må dog bemærkes, at Chr. Rantzau havde ord for at være en mild husbond og at det iøvrigt ikke kan ses, at der på hans tid var ubesatte gårde her, bortset måske fra et par enkelte. Motivet for Heager bys jordregulering står således uvis hen. Den indfiltring af jorderne i landsbyfællesskabet, der er omtalt ovenfor, synes heller ikke at have været nær så omfattende hos os, som den således må have forekommet i andre egne af landet.

Ødegårdenes forekomst, der i senmiddelalderen væsentligst må tilskrives pestens hærgen, finder vi i tingbrevene som i andre kilder ikke rigtig noget talmæssigt billede af. Det skyldes nu nok, at det væsentligst kun er Voldbjergs påstående tilliggende, der beskrives. Det var på den tid alligevel forholdsvis beskedent her i No sogn.

Det dystre billede af pestens virkninger, Hal Koch gav i det foranførte, skal nok i fuldt mål have haft gyldighed også her i sognet. Den mundtlige overlevering er vel ikke helt entydig, men hævder, at sognefolket uddøde, næsten, eller at sognet i hvertfald affolkedes stærkt; således at det medførte sognekirkens nedlægning.

Om den mulige forbindelse mellem kirkenedlægningen og pestens affolkning af sognet skriver Storgaard Pedersen i Træk af Ringkøbingegnens Skole- og Kirkehistorie: „ . . . vistnok fordi alle sognefolkene her (i No) ligesom i Finderup og Herborg sogne var uddøde i pestens tid. Den ældgamle alfarvej langs ad Vestjylland gik igennem den østlige del af Hee sogn og forbi Lybækhøje ad No kirke, hvor man flere steder endnu (1919) kan se de gamle vejspor, og da pesten fulgte de gamle færdselsveje, vil man forstå, hvorfor de tre her nævnte sogne var ødelagte."

J. Dalgaard-Knudsen skriver om samme emne (Ringkj. Amts Dagblad 1-12-1952): „Skønt No kirke synes at have været i brug i ca. 175 år efter „den sorte død"s hærgen (omkring 1350), hvor omkring halvdelen af landets befolkning døde, er det dog troligt, at det er pestepidemier, der i tidens løb har affolket sognet så stærkt, at kirken ikke kunne opretholdes. I Danmark har pesten hærget gang på gang gennem middelalderen og renæssancetiden, således rundt regnet hvert 20. år fra 1405, og epidemierne fortsatte 1400-tallet ud og ind i det følgende århundrede, hvor de tilmed tog til. Hvad overleveringen fortæller om „den sorte død, samler sig i traditionsstof fra mange senere frygtelige epidemier." Det er uvist, fra hvilke kilder, Dalgaard-Knudsen har sin viden om de mange pestangreb, der fulgte efter den o. 1350. Oplysningen herom falder imidlertid godt i tråd med vore tingbreves ganske vist fåtallige opregnede ødegårde her i sognet og navnlig da med at sognekirken – på det forholdsvis ret sene tidspunkt – sandsynligst faldt som følge af affolkningen.

I kirkelisten i Ribe Oldemoder fra egnen her o. 1325 står der, efter P. Se-

verinsen, ved Grove, Fjelstervang, Herborg og Finderup samt ved *No kirke* anmærket: *desolata,* på dansk *øde.* Anmærkningen er tilføjet med en anden håndskrift end kirkelistens og må være fra en senere tid end denne, men dog før 1525. I 1525-listen er de fire førstnævnte kirker slet ikke medtaget, hvad No kirke dog endnu er, men med sysselets laveste takst. Troels Dahlerup mener, at kirken bestod endnu 1537, idet den dette år var opført i stiftets tienderegister. „Af det ganske ubetydelige tiendebeløb fremgår det dog, at det dyrkede areal i sognet må have været ringe, og da kirken i skattelisten (1525) opføres med den lavest forekommende sats, har den næppe heller haft andre midler af betydning„[17]).

Tingbrevene fra senmiddelalderen taler nu og da om ødegårde. De afspejler dog ikke rigtig disses tal, heller ikke de beboede steders tal og da slet ikke sognefolkets. Selv om brevenes indhold må anses for troværdigt, så er dette til oplysning om folksomhed i sognet for spredt og mangelfuldt. Det tager slet ikke sigte herpå. Anliggendet i brevene er, som vi har set, at søge retsligt afgjort, hvad Voldbjergfolkene samt enkelte andre, adelsfolk som fribønder, ejer af jord og bosteder her indensogns (og i Hee). Om folk og bosteder i den øvrige og største del af sogneområdet får vi hverken i tingbrevene eller andetsteds noget oplyst. Når imidlertid tingbrevene præsenterer os for en ødegård, må det være mest nærliggende at anse den som et udtryk for pestens hærgen. Andre og mere forbigående årsager kan vel også have spillet ind. Den samtidige erhvervskrise, der ramte bønderne så hårdt, kunne nok bevirke, at en og anden gård overgangsvis stod uden fæster. Men, som nævnt, er det utvivlsomt i reglen pestens spor, vi ser, når vore breve lejlighedsvis taler om ødegårde.

Synsfeltet udvides, når en kilde omtaler kirken, sognets midtpunkt, som øde. Så må den på stedet indtrufne ødelæggelse have været omfattende. Det er rigtigt, at liv og ejendom kan gå til på forskellig måde. Ildsvåde, naturkatastrofer, krigs- og andre voldshandlinger, epidemiske sygdomme og endelig simpelthen forfald i den løbende tid kan hver for sig eller flere årsager i følge være indtruffet og anrettet det nedbrydende værk. Om denne række af mulige ødelæggende årsager bærer dog hverken de mundtlige eller skriftlige overleveringer noget vidnesbyrd. Bortset fra de to sidstnævnte, pestsygdommen og det almindelige forfald. Det er utvivlsomt disse to samvirkende årsager, der tages sigte på, når der i den kirkelige institutions sprogbrug anvendes betegnelsen *øde.* Når det hedder, at kirken er øde, betyder det næppe slet og ret, at bygningen er sunket i grus. Dertil var vel i hvert fald murene, af granitkvadre, for solide; frostsprængninger, vand, vind og vejrliget i det hele kunne derimod nok nedbryde bindemidler, træværket og andet mere forgængeligt materiale. Hvis over længere tid kirkebygningen måtte savne nødvendigt tilsyn og vedligehold fra sine ansvarlige folk. Havde pesten bortrevet dem, blev en sådan tilstand efterhånden åbenbar.

Også selve *brugen* af det fælles sognets hus, til de kirkelige handlinger, omfattes naturligt af udtrykket øde. Var sogne- og kirkefolkets tal svundet ind til et minimum, var måske tillige den kirkelige betjening borte, gik brugen af kirken med nødvendighed i stå, i perioder eller over et længere tidsrum. Herom får vi næppe klar besked; så lidt som om, hvor tidligt pestens hærgen satte ind; om den her optrådte i én eller flere epidemier; eller hvor mange ofre den over kortere eller længere tid krævede. Vist er det, at den har bragt megen elendighed og ødekår ind over sogn og kirke.

Oplysningerne er altså temmelig ufyldestgørende, når det over en 200-årig periode gælder tider og tal for affolkningen af sognet som for kirkens brug og tilstand. Helt uddødt har dog næppe sognet på noget tidspunkt været. Var det sket tidligt, allerede omkring 1300-tallets midte, havde vel kirkebygningen ikke kunnet eksistere omkring reformationsåret 1536, hvad den vitterligt gjorde, dens tilstand ufortalt. Tidens tand, eventuelt ransmænd, ville vel alligevel have nedbrudt den så stærkt, at der dårligt kunne tales om kirkehus efter så lang tid ikke at have været vogtet og værnet tilbørligt. Ganske vist kunne måske i den mellemliggende tid igen sognet være blevet befolket i et vist omfang. Men hvor skulle en eventuel „indvandring" komme fra i et nogenlunde tilstrækkeligt omfang, hvis også egnens som landets sogne indfra en kant var mere eller mindre udtyndet for beboere? Bedre mulighed var der dog formentlig for, at sognets egne overlevende, var de kun få, regenererede sig, når epidemien ebbede ud, befolkede og nyopdyrkede sognet, tilførte det nyt liv, også til sognekirken. En sådan proces tager imidlertid lang tid, før den ret kan kendes.

Ret meget senere kan der ikke have været tale om en total affolkning. De første tingbreve melder om livstegn i sognet allerede i begyndelsen af 1400-tallet, som det fremgår af afsnittet om stednavnene. Det skal dog bemærkes, at der til at begynde med her mere tales om godset, bostederne, end om deres beboelse. Personnavne forekommer dog. Betegnelsen øde gods er ganske vist et fremherskende træk i de bevarede jordebogsoplysninger fra 1400-tallets første halvdel. Det kan jo være, når det kommer til stykket, at vi alligevel her ser et spinkelt udtryk for, at pesten allerede har hærget sognet på den tid, eller indenfor det foregående halve århundrede (1350-1400). Kommer vi frem til 1400-tallets sidste trediedel, optræder der alligevel en hel del sognefolk i tingbrevene, der som kilder nu også bliver adskilligt flere end i århundredets første halvdel. Som nævnt er de dog stadig ikke af et sådant omfang sognemæssigt eller af en sådan beskaffenhed, at vi ud af dem kan læse noget bestemt om folksomheden. Alligevel taler de, gennem årtierne frem til Reformationen og fremdeles efter dette kirkelige vendepunkt, stadig om en vis folksomhed, der godtgør at *så* sent, i hvert fald, har sognet ikke været i færd med at uddø. At folketallet dog var lille på reformationstiden, fremgår af Dahlerups oplysning om det ringe tiendebeløb

1537. 1525-kirkelistens lave takst for No peger vel hen på skattetrykket, men nok navnlig på sognekirkens armod; denne kirkens armod kan have sin årsag i, at jordegods er blevet fraskilt, måske frataget den. Den løbende indtægt i form af fæsteafgift, der flød heraf, måtte i så fald standse. Sammen med de svigtende tiendeindtægter, på grund af lavt folketal og indskrænket agerdyrkning, måtte kirkens økonomiske forhold blive forringede.

Kirkenedbrydning og sognesammenlægning

„I middelalderen dannede No et kirkesogn", skriver Storgaard Pedersen. Efter kirkehistorien i almindelighed, jævnfør Hal Kochs udredninger som gengivet foran i dette afsnit, var reglen den, at kirke og sogn hørte sammen; at sognet synes at have eksisteret længe forud for kirkens og kristendommens komme til landet, er omtalt under afsnittet om sognet. De sparsomme kilder til No kirkes historie må da også tages som udtryk for, at til kirken hørte et selvstændigt sogn. I et tingbrev fra 1440 hedder det: *Noo soghen.* Om der derimod skulle have været tale om et oprindeligt præstefællesskab med kirkesognet Hee, da vidner kilderne hverken for eller imod. Den almene danske kirkehistorie (Hal Koch) omtaler ingen praksis med flersogns pastorater, men tværtimod at reglen var, at hver kirke havde sin særskilte betjening (præst). No gamle degnebol, der omtales under afsnittet om skolen, må da også egentlig ses som et udtryk for, at No kirke havde egen betjening; og mest nærliggende må No Præstegård antages at være udlagt til samme indensogns formål.

Hvornår imidlertid den sammenlægning af No og Hee til et kirkesogn, der med tiden blev en kendsgerning, er sket, har kilderne ingen sikre oplysninger om. Som nævnt tales der intetsteds om nogen person som særskilt præst for No sogn, lige så lidt som det om de to-tre nævnte middelalderlige præster i Hee anføres, hvorvidt de havde noget at gøre med No. Forholder det sig, som det vel af det foregående er sandsynliggjort, sådan, at No sogn ret tidligt blev stærkt affolket, kan det vel ikke udelukkes, at sognesammenlægningen kan være blevet en snarlig følgevirkning, f. eks. på grund af manglende kirkelig betjening her i No. Det er dog blot en tænkt mulighed. To kilder, der begge synes at bygge på mundtlig overlevering, taler om hver sin bestemte årsag til sognesammenlægningen.

„Danske Atlas, 1769, hævder, at præsten søgte om sammenlægningen, fordi han, „især om vinteren, havde svært ved at færdes mellem Hee og No, idet han skulle passere to rivende strømme." Efter dette synes præsten forud at have været indsat til at betjene begge sogne, og det han faktisk ansøger om, må da være No kirkes nedlægning. Hverken præstens navn eller ansøgningstiden oplyses her. De to rivende strømme må være Hover å og Heager bæk eller å. Gennem den sidstnævnte var der nok i ældre tid kun passage gennem et vad, hvorimod der over den

første i hvertfald fra 1523 skulle være broforbindelse, idet Peder Skram til Voldbjerg dette år fik „livsbrev på Hebro, med ret til at annamme brokorn af almuen i Hing herred mod til gengæld at forpligte sig til at holde broen ved magt"[18]). Muligvis var broforbindelsen her, hvor alfarvejen skar åens antagelig dybe vand, endda af langt ældre dato. Noget andet er så, om broen virkelig altid blev holdt i farbar stand.

Den anden kilde er præstehistorikeren *Wiberg,* der skrev for o. 100 år siden. Efter Wiberg skyldtes sognesammenlægningen, at „det daværende herskab på Voldbjerg, der yndede sognepræsten som selskabsmand og særlig som en god violinspiller, for at forhindre, at præsten søgte forflyttelse, fik udvirket sammenlægningen".Det fremgår ikke af beretningen, om denne akt skulle indbefatte No kirkes nedlægning. Såfremt præsten i forvejen betjente No sogn, må det have været tilfældet , hvis ikke, måtte det betyde, at præsten ved indlemmelse af No under hans eget kirkesogn fik forøget sine indtægter. Efter Wiberg skulle præsten være Jens Christensen Giødstrup (1622-66). Denne anfører selv 1638 i en sognebeskrivelse af Hee og No, at No kirke er nedbrudt „for mange år siden". Det sidste er rigtigt. Beretningens omtrentlige tidsfæstelse af sognesammenlægningen derimod synes ikke overbevisende. No sogn kan næppe i generationer efter kirkenedlægningen have været uden kirkelig betjening. Allerede 1543 havde da også sognepræst Morten Persen i Hee noget at gøre med folk i No. Vi kender godt nok blot et enkelt eksempel, tilmed i et sådant set materielt anliggende, idet han låner penge ud til brødrene Jep, Anders og Laurids Christensen i Grimstrup til genkøb af deres gård, som af kongen var blevet dem fradømt for deres deltagelse i Clementfejden[19]). Det fremgår ikke af tingbrevet, at Morten Persen er sognepræst også for No. Storgaard Pedersen mener, at han var det. Det må nok anses for sikkert, at No og Hee har udgjort et pastorat helt fra Reformationen. Om fællesskabet skulle have sin oprindelse allerede engang i Middelalderen, får vi næppe klarhed over.

No gamle kirke synes at være blevet nedbrudt på overgangen mellem Middelalderen og Reformationstiden. I Hardsyssels Provstis Jordebog 1655 står anført, at „Tou boell i Klaptofte, Iffuer Juel lagde til Ryebierrig, der Nou Kiercke bleff affbrødtt". Iver Juel var Sysselprovst 1526-56. Ved mageskifte 1543 blev denne mand ejer af hovedgården Rybjerg i Velling, der fra 1408 havde tilhørt domkapitlet i Ribe. De kirkelige besiddelser blev ved Reformationen i vidt omfang inddraget under Kronen, med hvem Iver Juel handler. De to bol må så have tilhørt No kirke, selvom de altså lå udensogns, i Velling, hvor de har ligget godt for inddragning under Rybjerg. De synes ikke simpelthen at være fulgt med i handelen mellem provst Juel og Kronen. Når de står opført i provstiets bog over sognekirkernes jorder, må de have været lokalkirkelig ejendom. Sådan ejendom lagde Kronen vist ikke på dette tidspunkt beslag på. Provstens tilegnelse af de

to bol ser derfor ud til at være gjort for personlig vindings skyld. Var det ikke sket, ville ejendommene være fulgt med No kirkes øvrige værdier over i det fælles kirkesogn Hee-No. Bolene var sikkert skænket kirken engang.

Om kirkehusets skæbne skriver Storgaard Pedersen: „Kirkens gamle solide granitkvadre var meget brugelige til verdslige bygninger, og det ser ud til, at herremændene på Voldbjerg og Rybjerg har gjort sig særlig fordel af at plyndre de gamle kirkerester . En stor del af de granitkvadre, der førtes til Voldbjerg, blev senere solgt til opførelsen af den gamle toldkammerbygning i Ringkøbing, og i hovedbygningen på Rybjerg, som fornævnte Iver Juel byggede, findes endnu en fløj, som sikkert nok stammer fra No gamle kirke. Resten af granitstenene førtes til Hee kirke og brugtes der til den udbygning, der endnu bærer navnet No kirke." Rigtigheden af det sidste har vi et bevis for i præsten J. C. Giødstrups nævnte sognebeskrivelse, hvor det hedder: „Der ehr ehn sogen annexeret til Hie sogen, kaldis Nue sogen, huis kiercke ehr for mange aar siden nedbrøtt och udi tuende capeller opbygt till den sønder siide på Hie kiercke, huor forskreffne Nue sognefolk indnu haffuer standen deris stollstaede, och kaldis Nue kiercke. Stræden med ehn del grave, huor forskreffne kiercke haffuer standen, findis indnu och kaldis Nue kierckegaard."

Noboernes holdning til at andre lod deres kirkehus og sikkert retmæssige ejendom nedbryde og bortfjerne, ser vi et glimt af i overleveringen. Det blev hovarbejde, men bønderne vægrede sig ved at deltage. Herremanden lod da sine egne heste spænde for det første læs sten. På vejen til Hee styrtede de døde til jorden i Lybæk ved den høj, der fra den tid kaldes Kirkehøjen. Foretagendet blev alligevel gennemført. Men overleveringen beretter videre, at i staldbygningen på Voldbjerg, hvor en del af kirkestenene blev anvendt, blev der hver nat uro, fordi en mand i en grå kappe, nemlig sognepræsten i kirkenedlægningstiden, gik derinde og søgte de gamle kirkesten ud. En senere ejer af Voldbjerg skal have sagt, at man ikke kunne komme i stalden ved midnatstid, undtagen at alle kreaturerne stod op. Kirkestenene blev da i forrige århundrede fjernet fra stalden for, som nævnt, at blive solgt til offentligt byggeri i Ringkøbing.

Overleveringen nævner ikke Voldbjergmandens navn på kirkenedbrydningens tid. De skriftlige kilder er ikke helt samstemmende om årstal og navne, når det gælder Voldbjergs ejere gennem en længere periode. Trap (4. udg.) nævner slet ikke Iver Eriksen, der mod slutningen af 1400-tallet jævnligt, som vi så det tidligere, optrådte på tinge som gårdens ejer. Peder Skram, der synes at have været broder til Iver Eriksen, henfører Trap til Voldbjerg 1497-1532. Storgaard Pedersen mener, han sad på gården endnu 1542, hvad et tingsvidne fra dette år bekræfter[20]). Hans enke, Christense Lunge, skrives efter Trap 1545 til Voldbjerg og samme kilde Iver Skram som gårdens indehaver 1548-80. Det sidste årstal bekræfter Storgaard Pedersen, det var Iver Skrams dødsår. St. P. er imidlertid inde

på, at Voldbjerg i nogle år, han nævner ikke præcist hvilke, vistnok ejedes af Peder, Erik og Iver Skram i fællesskab. Tingbrevene om Voldbjerg enge bekræfter ikke dette. Erik Skram nævnes her første gang 1544, men det er muligt, at Iver Skram har været medejer omtrent fra denne tid. De to brødre var, som også St. P. nævner, fælles om gården til 1551, hvilket år de fik det førnævnte låsebrev på gård og gods. Fra den tid var Iver Skram eneejer sin tid ud.

Da overleveringen taler om en mand på herregården og kun om en, er det sandsynligste nok, at det var Peder Skram, der fra Voldbjergs side stod for kirkenedbrydningen her i sognet. Den har formentlig fundet sted i tiden efter 1537 og kan godt have strakt sig over en årrække. Det var jo nok lettere at nedbryde kirken end at bygge den op. Nu var dog materialerne både tildannede og samlede på et sted. For at kunne bruges andetsteds måtte de imidlertid fragtes påny og så igen føres op i de forskellige bygningsværker, hvor de synes at være blevet anvendt. Skulle disse forskellige arbejder fortløbende afpasses efter hinanden, måtte det nødvendigt tage sin tid. Som kirkelig embedsmand og siden som herremand på Rybjerg kan Iver Juel godt have medvirket i foretagenet både før og efter året 1543.

En del af kirkestenene reddedes altså til Hee, for der at blive opbygget til et rum i kirken for det lille sognefolk i No. De lokale magthavere synes ellers at have bjerget rigeligt af værdierne for sig selv. Nogle lysekroner fra den nedlagte kirke skulle være reddet til Hee, hedder det i et notat i menighedsrådets forhandlingsprotokol for No, hvor den nye kirke har haft dem til låns, indtil her 1917 blev installeret elektrisk lys. Meddelelsen synes at bygge på overleveringen. Det gælder for det gamle kirkeinventars skæbne i det hele, at her er kun mundtlige, usikre udsagn at bygge på. J. Dalgaard Knudsen har foretaget en kritisk vurdering: „Hvor den gamle romanske døbefont, som No nye kirke fik som gave af kasserer Harpøth i Ringkøbing, oprindelig har stået, vides ikke. Overleveringen vil vide, at den romanske døbefont, som står i Rydbjergs have (1952), skulle stamme fra No kirke. En anden romansk døbefont, som står i en gård i Ringkøbing og et vievandskar i en have i Højmark, kan lige så godt stamme fra No kirke. En søjlestamme af granit, der har stået i en have i Ringkøbing (nu museumshaven) skal efter overleveringen stamme fra den forsvundne kirke.

Det er altsammen usikkert, og når sandstensgravmæler, der er brugt som trappesten flere steder i Ringkøbing, således i Østergade og ved Toldboden, også angives at hidrøre fra No kirke, er det i hvert fald urigtigt. Gravsten af den art var ikke almindelige, da No kirke var i brug, og det drejer sig om gravsten fra Ringkøbing kirke og den i 1811 nedlagte kirkegård omkring kirken, hvorfra der i 1816 solgtes gamle gravsten for hele 361 rbd.

Tre romanske søjlekapitæler, der nu er på en gård i Rindum, og som den nyeste overlevering henfører til No kirke, lå tidligere på Åbjerg i Vedersø sogn,

og da sagde traditionen, at de stammede fra Timgaard, hvortil der skal være anvendt materiale fra Vestervig klosterkirke, og i Timgårds have findes en overliggersten af granit til et romansk dobbeltvindue, ligesom der på Timgaard er fundet brudstykker af ligsten (Nationalmuseet) og foden til en døbefont af kalksten (Ringkjøbing Museum), hvorhos der yderligere på Timgaard for ca. 150 år siden skal have stået en granitdøbefont, som nu er forsvunden, så den oprindelige overlevering om søjlekapitælerne i Rindum, nemlig at de stammer fra Timgaard, der atter muligt har fået dem fra Vestervig, har afgjort størst sandsynlighed for sig."

Efter Dalgaard-Knudsen er der i overleveringen ikke noget, der beviser eller blot sandsynliggør, at bestemte dele af det omhandlede kirkegods stammer fra No kirke. Den var da heller ikke den eneste, der blev nedlagt og adspredt. Man synes heller ikke at være gået af vejen for undertiden at flytte vidt omkring på godset.

Det kan vel ikke afvises, at flere end herremændene på Voldbjerg og Rybjerg har fået del i kirkegodset her, eventuelt ved handel med hovedmændene. Af de to har formentlig Iver Juel som egnens provst haft størst indflydelse på kirkens skæbne. En ejendommelig skikkelse forekommer denne mand at have været, på samme tid gejstlig person, adelsmand og godsejer. En sammenstilling, der, efter Hal Koch, ikke var ualmindelig i tiden, præget af forfald og verdslighed. Hvilket ikke forhindrede, at der stadig fandtes gode repræsentanter for kirken. Man mener, at Iver Juel ikke var af de ringeste, men tværtimod en myndig embedsmand, der nidkært vogtede kirkens tarv og rettigheder.

Nedlægningen af No kirke og selvstændige kirkesogn er nok sket efter en myndighedsbeslutning ovenfra. Lands- og kirkepolitiske hensyn kan have spillet ind, men formentlig var hovedårsagen til beslutningen et lavt folketal; skønt det dog synes at have været endnu lavere forhen. Da imidlertid afgørelsen var truffet, er man på stedet gået håndfast til værks og uden småligt hensyn til sognefolkets ret og syn på tingene.

Det er nærliggende, at sysselprovsten under hensyn til Noboernes tarv har stået for tilbygningen til Hee kirke. Også at han, da kirkenedrivningen her nu var en kendsgerning, har ført dele af kirkegodset til sin gård i Velling, dels måske for at redde det fra ødelæggelse, dels måske med henblik på opførelse af et husly for 12 nonner, der fulgte med ham fra Stubber kloster til Rybjerg; han havde forpligtet sig til at yde dem fortsat underhold.

Traditionen siger, at under transporten af kirkegods til Rybjerg tabte man to kampesten ved Noklit. Her forblev de og siden indbygget i staldmuren. For nogle år siden blev de ved ombygning frigjort, og Jørgen Hansen gav dem da tilbage til den gamle kirketomt.

Udfra tanken, at traditionen kunne tale sandt om kirkegodset på Rybjerg, førtes

der sidst i 1950'erne en forhandling mellem på den ene side No menighedsråd ved formanden, sognepræst Bårris, og på den anden side Rybjergs tidligere ejer, P. Møller, og dennes slægtning og gårdens daværende indehaver, proprietær Hecquet, om en eventuel overdragelse af døbefonten på Rybjerg til No. Forhandlingerne førte til et positivt resultat, og en overdragelse fandt senere sted.

Man havde i menighedsrådet arbejdet med en plan om at frilægge den gamle, nu fredede kirkeplads, om at markere ved stensætning kirketomten, som de tidligere omtalte undersøgelser havde udstukket, om endvidere at beplante den omgivende gamle kirkegård samt at lade opsætte en mindesten på stedet.

Planen blev virkeliggjort. Efter et forarbejde, forestået af pastor Bårris, kirkeværge P. Stampe og graver Knud Buchholt, men med bistand fra folk i sognet og forskellige udefra. Således blev der givet en hel del kampesten til tomtens stensætning samt til et dige ved kirkegårdens østside langs vejen; desuden tilhugne sten til et rundbuet dobbeltvindue, og fra Rybjerg foruden fonten bl. a. en formodet sokkel til et granitalterbord.

Ved anlæggets færdiggørelse blev der med stor deltagelse afholdt en kirkefest. Det hedder i forhandlingsbogen: „(ovennævnte) fest med mindestensafsløring for No gamle kirkes tomt afholdtes den 14-8 1960. Biskop H. Dons Christensen, Ribe, prædikede i No kirke ved en festgudstjeneste kl. 14.

Kirkeværgen Peder Stampe afslørede mindestenen (indskrift v. denne). Derpå overgav sognerådsformanden på No kommunes vegne tomtens plads med omliggende tidligere kirkegård til No menighedsråd, idet han kaldte de tilstedeværende til vidne, ligesom han ønskede overdragelsen tilført dels sognerådets, dels menighedsrådets protokoller, mens han således mente at kunne undvære forandring i tinglysningsbogen. Sagen var på denne måde her klar for efterslægten. Pladsen tilhører nu No sogns menighed med kirkens menighedsråd som administrator.

No menighedsråds næstformand, Gade Holm, modtog pladsen til eje på menighedsrådets vegne, idet han pointerede, at menighedsrådet nu må være pladsens ejer og ville sætte en ære i at holde pladsen med minderne i en forsvarlig og smuk stand.

Derpå overdrog Rybjergs tidligere ejer den gamle døbefont ved et gavebrev, undertegnet både af landbrugskandidat Peder Møller (den tidligere ejer) og prop. Hecquet, nu Thorstedlund i Himmerland. Døbefonten, der sandsynligvis er No kirkes oprindelige, ført til Rybjerg i 1540'erne af provst Juel, blev ført til No 1. september 1959.

Sognepræsten modtog på menighedens vegne gaven samt gavebrevet. Festen fortsatte senere i No forsamlingshus."

Jorddrot og bonde

Efter Reformationen

Det er ikke sådan, at Reformationen, der kirkeligt danner skel mellem Middelalderen og Den nyere Tid, også betød en nyordning af sognefolkenes sociale vilkår. Ændringer heri skete nok, men til andre tider og af andre årsager. Det store skred for bonden, fra fri selvejerstand til et fæste- og afhængighedsforhold til godsejerne var, som vi har set, forlængst sket her i sognet og nu, på den anden side af reformationstiden, omtrent fuldbyrdet. Der foregår dog stadig nogen omsætning af bøndergods, men som regel skifter det blot fra én godsejers hånd til en andens. Det er en udvikling, der tager til ind i 1600-tallet, der især er de mange *mageskifters* tid.

Hvad er årsagerne til de mange handeler? På landsplan skriver Hans Lund bl. a. følgende herom: „Med Reformationen kommer kirkegodset for størsteparten under Kronen. Prof. Fridericia beregner, at bøndergårdenes fordeling på de forskellige ejere har været omtrent således:

	1500	efter 1536	o. 1650
Kronen	20-25 pct.	50 pct.	50 pct.
Kirken	30-35 pct.	–	–
Adelen	25-30 pct.	40 pct.	44 pct.
Bønderne	15-20 pct.	10 pct.	6 pct.

Nedgangen i bøndernes selvejendom skyldes dels skatteforhold, dels at kronen efter grevefejden i 49 herreder i Jylland konfiskerer så godt som al selvejendom.

Når adelens andel i bøndergodset øges, hænger det bl. a. sammen med, at den nu i en helt anden grad end før samler sin interesse om jordbruget. Omdannelser i krigsvæsenet (landsknægtene, krudtets opfindelse) mindsker adelens militære betydning, samtidig med at prisstigningen bevirker, at der er rigdom at erhverve

som jordbruger. Ridderen bliver agrar, krigerstanden landaristokrati. Denne omdannelse, der er fælleseuropæisk, betyder herhjemme som andetsteds ingen fordel for bønderne – tværtimod.

Denne herremændenes øgede interesse for landbruget viser sig først i de talrige godshandler mellem adelen indbyrdes og mellem den og kronen. Mens man før har haft bøndergodset liggende spredt over store arealer, søger man nu at samle sin ejendom omkring hovedgården. – – For bønderne fik denne samling af sammenhængende godskomplekser skæbnesvangre følger. Det blev nu muligt for godsejerne at udnytte bondens arbejdskraft i højere grad end før, og mens hoveriet tidligere kun har spillet en ringe rolle, øges det nu således, at det bliver den af bondens byrder, der tynger allerhårdest. Og det var ikke alene til arbejdet på hovmarken, der blev lagt beslag på bondens arbejdskraft, men den blev også taget i brug til de omfattende byggearbejder, godsejerne satte i gang, når de havde fået godset samlet. – – Når der arbejdedes med så stor fremgang på herregårdene, hænger det sammen med, at den af opdagelserne fremkaldte store prisstigning først og fremmest kom de besiddende til gode. 1540 når prisstigningerne hertil, 1560 er varepriserne oppe på det dobbelte for atter at fordobles i det følgende århundrede.

I enevældens første år ændrer godsejerstanden præg. Det foregående århundredes stærke tid havde slidt hårdt på den gamle danske adel; mange slægter uddør. – – Enevældens indførelse (1660) berøvede dem deres særrettigheder (bl. a. skattefriheden), krigens hærgninger og de nu begyndende dårlige tider gjorde yderligere stillingen vanskelig; mange bukkede under disse forhold under og gårdene gik over på andre hænder. Samtidig så kronen sig på grund af financielle vanskeligheder nødt til at afhænde store godsmasser. Man antager, at således o. halvdelen af landets jord har skiftet ejer i enevældens første århundrede; alene kronen afhændede ca. 112.000 tdr. hartkorn eller ca. $^1/_3$ af landets samlede hartkorn. De nye ejere var dels den ny højadel af grever og baroner, som Christian V skabte i 1671, for en stor del indvandrede holstenere og tyskere, dels velstående borgere og spekulanter. O. 1760 udgør kronens andel i landets jord 15-20 pct., den gamle og den ny adels 60 pct., de borgerlige godsejeres 15-20 pct. og selvejernes 5-6 pct.

For bønderne betød dette ejerskifte ingen forandring til det bedre. De tyske godsejere kom fra egne, hvor bøndernes stilling var endnu ringere, hyppig overlod de godsforvaltningen til ridefogederne, og mange borgerlige ønskede kun hurtigst muligt at skaffe sig den størst mulige fortjeneste af godset for så at skille sig af med det igen. Det betød da en forringelse af bondens retslige kår. På herregårde med en bestemt størrelse fik herremanden hals- og håndsret over bønderne, barbariske straffemidler (træhesten!) fandt i denne tid anvendelse, den personlige frihed indskrænkedes – 1733 gennemførtes stavnsbåndet – i tilknytning til militære foranstaltninger, men i virkeligheden var det en agrarlov,

der skulle give herremanden rådighed over de unge bønder til udnyttelse af fæstegodset. – – Til det retslige tryk føjedes det økonomiske: høje indfæstningssummer, udvidelse af hoveriet, tyngende skattebyrder i nedadgående tider. – –"

Mange forhold er indføjet i denne sammentrængte fremstilling. For bondens vedkommende synes billedet gråt i gråt. Forfatteren fortsætter fremstillingen frem til og med landboreformerne, hvor billedet nu radikalt ændres. Men lad os standse op her for at se lidt nærmere på de lokale forhold i den ovenfor beskrevne periode. Kilderne bliver flere, end de var for Middelalderens vedkommende; samfundslivet antager i nogen grad fastere former derved, at centralstyret i landet vokser i omfang. Landsomfattende kilder har vi i Kronens Skøder og Kancelliets Brevbøger; de to samlinger, der er trykte, og som stærkt dækker ind over hinandens områder, har et væld af handeler og sager, som centraladministrationen har taget bestemmelser i. Også en del fra sognet her. På kongelig foranledning har vi ligeledes 1600-tallets række af ekstraskattemandtal, fra o. 1610-48 næsten årligt og fra 1677 til først i det følgende årh. med jævnlige mellemrum. De er vel udarbejdede lokalt, ordnede dels herredsvis, dels sognevis. Deres mange oplysninger tiltrods fremgår ikke umiddelbart antallet af sognets bosteder og bønder. Sognene er ikke altid skarpt adskilte – Hee og No udgør jo nu ét sogn – og desuden udgår af mandtalslisterne de skatteydere, der efterhånden kommer ind under Voldbjerg. Bliver udedagstjenere, som det hedder. I Bøvling lens jordebøger og regnskaber findes oplysninger om fæsterne under kronen samt om selvejerne, der ikke var indehavere af den fulde ejendomsret til deres gårde; kun af det såkaldte *bondeeje,* mens kongen ved siden heraf besad en række gamle rettigheder til dels af dunkel oprindelse, rettigheder, der tilsammen kaldes *herligheden* eller *herlighedsretten.* Voldbjergs jordegods her i sognet, der alt som tiden skred frem, blev stadigt mere omfattende, findes beskrevet forskellige steder; afhjemlingen finder fortsat sted på herredstinget, senere dog ved landstinget i Viborg. Ved selvejets almindelige gennemførelse i slutningen af 1700-tallet har Voldbjerg godsarkiv blandt mange andre papirer vedrørende overgangen også de nye selvejeres navne og ejendomme med mere optegnede. Blandt periodens omfattende kilder må ikke glemmes matriklerne 1664 og 1688 med hartkornsansættelserne; af matriklernes øvrige oplysninger er flest samlede i den sidstes tilhørende markbog. Kirkebøgerne, påbegyndt 1699, kan undertiden give oplysninger til et mere afrundet billede af sognet i tiden.

Trods den tilsyneladende kilderigdom bliver det måske alligevel så som så med udfra dem at tegne et egentligt, sammenhængende sognebillede. Officielle meddelelser har den egenskab, at de, tit i hvert fald, fornemmes som udvendige og upersonlige, som brudstykker uden sammenhæng. De kan være oplysende nok, i og for sig, og vi vil da også benytte stoffet, de nævnte kilder tilbyder, i vor fremstilling.

Tingbrevene, som der i forskellige afsnit er fremdraget en del af, er ejendommeligt nok måske den kildeart, hvorved man kommer menneskene tættest ind på livet. Sådan at de fornemmes som levende, virkelige personer, og hvor vilkår eller skæbner bliver vedkommende.

Forholdet mellem herremanden som jorddrot eller godsejer og bonden som fæster var ubestrideligt et afhængighedsforhold, som den sidste stod i til den første. Men det var nu nok ikke til enhver tid, at afhængighedsfornemmelsen var den fremherskende, det ville vel også have været uudholdeligt ihvert fald for bonden, måske også for den anden part. Et vist gensidighedsforhold mellem parterne indebar fæstevæsenet også. Hvordan ordningen af forholdet har været affattet på papiret, kender vi ikke direkte meget til hos os, da så godt som alle fæstekontrakter er forsvundet. I almindelighed var forholdet dog det, at herremanden undte fæsteren sådanne kår, at han kunne klare fæstets forpligtelser og sidde her med udkommet til sig selv og familien for livstid. Sådan har regelen været, når tiderne var nogenlunde normale. Satte det derimod ind med misvækst, krig eller anden ulykke, havde selvfølgelig fæstebonden ikke langt til armoden, hvis ikke husbonden kunne eller ville forstrække ham med hjælp udenom fæstebrevets bestemmelser. Det sidste blev ikke sjældent aktuelt og tillige praktiseret. Men langmodigheden kunne slippe op; fæsteren selv kunne jo også gøre sig skyldig i misholdelse af fæstet eller på anden måde bryde kontrakten. Udaf dette indbyrdes forhold mellem fæsteren og hans husbond kunne undertiden opstå situationer af anden art, hvor det ikke er til at misforstå, at de to parter har gjort fælles sag overfor tredjemand. Et tingbrev af 6. oktober 1580[21]) er et bevis herpå. Det går ud på, at folk fra Agersbæk i Hee (dengang en mindre hovedgård), uretmæssigt har kørt nogle tørv hjem fra Lyngsmose. Tørvene er Iver Skrams på Voldbjerg; i hans fravær sætter nogle af hans folk sig imod denne tørvekørsel. De vidner siden herom på tinget, da sagen indbringes her. Tingskriveren er Christen Ibsen i Grimstrup. I nutidssprog hedder det i brevet: „Jens Lauridsen i Muldbjerg, dommer ved Hing herreds ting, Adser Andersen i Sirsbæk og Christen Ibsen gør vitterligt, at år efter Guds byrd 1580, torsdagen næst efter Skt. Mikkelsdag på fornævnte ting var skikket for os i dag Claus Mortensen i Voldbjerg på ærlig og velbyrdig mands vegne Iver Skram til Voldbjerg, hvilke lovligt bad og fik et fuldt tingsvidne af 8 dannemænd, som var Oluf Mortensen, Vederbæk (?), Anders Olsen i Rindum, Christen Jørgensen i Vdsøe (?), Jens Larsen i Heeager, Christen Jensen i Alrum, Laurids Jensen, sammesteds, Chresten Madsen i Estrup (Ejstrup?) og Mads Olsen i Muldbjerg. Disse otte dannemænd alle samdrægtigt vidnede på deres gode tro, sjæl og rette sandhed, at de så og hørte samme dag på fornævnte ting, at Oluf Jensen i Voldbjerg, Christen Jensen ibm. og Mourids Christensen i Heeager stå i dag på fornævnte ting, for tingsdom, og vidne hver med deres oprakte fingre og højeste

ed: At den næste fredag efter Sankt Knudsdag, i sommer nu sidst forleden, om morgenen før sol stod op, blev sagt i Voldbjerg, at der var nogen af Agerbæks folk og tjenere i Iver Skrams tørv i Lyngsmose og ville tage dem bort. Så tog fornævnte Oluf Jensen og Mourids Christensen en vogn og ville age hen og se, om så var. Da de kom på vejen så de nogle tørvelæs køre over Hee bro; dem kørte de efter og kom til de fremmeste i sanden vesten for tinget (herredstingstedet ved Hee kirke). De spurgte folkene, som var med de forreste vogne, som var Jeppe som tjener i Agersbæk, Peder Jensen, Iver i Grimstrup, Jens som tjente Jens Ibsen i Grimstrup, om det var Ivers tørv, de havde på vognene. Da sagde de ja; det var dem imod, men de var med de andre vogne, Hans Knudsens i Haelby, Peder Midtiby's, Jep som tjente Tommis Midtiby's, Jens Nielsen, Niels Nielsens i Hundesvang, Peder Christensens, Christen Iversens i Grimstrup, Niels Heegårds og Steffens i Velling, Peder Nielsens i Øltoft, Oluf Gråkjærs og Peder Sørensens. Så kørte de tilbage igen. Da de kom på Hee bro, mødte Christen Andersen, foged på Agersbæk, dem, og spurgte dem, om de ville gøre dem (Agersbækfolkene) nogen forfang på de andre tørv, der var tilbage. Da sagde de ja; han måtte ikke lade tage flere af dem. Så og (agede) de til Lyngsmose. Der fandt de, at der var 39 tørverøger af Iver Skrams omkastet, og de bedste og tørreste tørv var bortført. Så kom Ivers tjenere med deres vogne og læssede på af de andre tørv og agede af mosen. Midt på vejen mødte dem Christen Andersen og Niels i Hundesvang, som kom igen med de samme vogne og folk og som havde bestyrket dem med flere vogne og folk. Og de førte med sig spyd, forke, økser og værge; de kom til Ivers tørv og folk, som var tilbage i tørvene, og pukkede, truede og gav onde ord og ville med magt borttage Ivers tørv, som både de selv og hans egne tjenere havde levnet." Videre aflagde Hans Pedersen i Heeager det samme vidnesbyrd i sagen som ovenfor, med tilføjelsen: „*og da forlod de* (Voldbjergs tjenere) *dem og gik derfra, på det, at samme tørv skulle blive stående, til Iver Skram kom hjem.*" Endnu to vidner blev fremført, blandt dem var Niels Juel og Las Nielsen i Heeager og Peder Pedersen i Nou; deres vidnesbyrd gik ud på det samme som forriges.

Iver Skram påstår Albert Friis, der ejede Agersbæk, dømt for ran. Iver Skram døde samme år, mens sagen fortsatte i hans enkes, Ellen Skrams tid. Her lader vi den falde. Det første indlæg har givet os et nærbillede af en hændelse, der vel falder udenfor, hvad vi ville vente kunne ske i de tider.

Hændelsen her er måske nok et særligt markant udtryk for bondens solidaritet med sin overgivne, når situationen med tredjemands overgreb opstod. Men derfor kan det jo godt være, at der kunne findes sidestykker. Det, at markskel og andre afgrænsninger tit var vage eller helt manglede var, som vi har set, hyppigt årsag til stridigheder. For at bilægge dem måtte gamle skel bevidnes eller nye drages. Både i marken og på tinget skulle bonden medvirke. Det tvang ham til at ind-

stille sig på, hvad lov og ret og hævdvunden sædvane i den givne situation egentlig var. Om da ikke hans medvirken, hans vidneudsagn og edsaflæggelse skulle blive en helt utålelig belastning for samvittigheden. Og her er det klart, at han jævnligt måtte nødes til at se på husbondens sande tarv og ret, måske endda undertiden imod egne byfæller.

Ligeså klart er det dog, at fæsteforholdet i mangt og meget måtte blive et modsætningsforhold bonden og herremanden imellem. Det måtte med nødvendighed afføde tilspidsede situationer. Og kunne man ikke tale sig tilrette udover kontraktens bestemmelser, måtte bonden ydmyge sig og eventuelt fraflytte fæstet. Eller mellemværendet måtte afgøres på tinge. Mangfoldige sager skal have fundet deres afgørelse her. Tingbreve, men vistnok navnlig de senere tingbøger vidner herom. Arterne af sager, der her er ført i pennen, er dog mange flere end lige netop dem om fæsteforhold eller bondens og godsejerens indbyrdes forhold i det hele.

Det er ikke hvermands sag at gennempløje tingbøgernes tykke håndskrevne bind, uden hjælp af register at finde samtlige sager af en bestemt art, for så bagefter at bedømme og bearbejde det vældige materiale til en fremstilling, andre kan få noget ud af. „Til arbejdet med tingbøgerne fordres først og fremmest tid. Alene rækken for Ulfborg-Hing herreder i tiden 1695-1788 indeholder ca. 8000 tætskrevne sider. Men vil og kan man ofre den nødvendige tid, så foreligger resultatet fra side til side i ofte livsnære referater. I periodens sidste halvdel må man dog igennem megen prokuratorsnak og anden viderværdighed for at finde sagernes egentlige indhold. – – Skønt undersøgelsen i det væsentlige omfatter Ulfborg-Hing herreder som i 1688 var slået sammen til én retskreds med tingsted i Madum og siden 1776 i Ringkøbing, så omfatter den dog ikke så få godser, idet 22 af egnens herregårde er kommet med." Udtalelsen er hentet fra Alfred Kaaes afhandling: Vestjydske godsejere og deres bønder, Hards. Årb. 1965, der bygger på en stor, systematisk undersøgelse. Her findes også, under Voldbjerg, en del sager fra No.

En god hjælp til forståelsen af ældre tids værdimål og takster, der især udtrykkes i hartkornet, er en historisk oversigt over skattegrundlag og skyldsætning, som Kaae bruger i flere fremstillinger. Vi tillader os at gengive den her fra bogen om Lem sogn.

Hartkornet

„Landets skiftende magthavere har altid haft en vis sans for at finde de kilder, hvoraf skatter og ydelser kunne flyde rundeligt. Undertiden imponeres man over opfindsomheden, og den er slet ikke af ny dato. Når en kilde truede med at tørre ud, åbnede man til en ny; det er som om de skiftende finansministre har været i besiddelse af en ønskekvist, der er gået i arv fra Arilds tid og ikke kan slides op, men bliver virksommere, jo hyppigere den bruges.

Langt sværere end at finde skattekilderne med ønskekvisten, har det været at finde et grundlæggende system for skatternes retfærdige fordeling på skatteyderne i et samfund, hvor individerne dog regnedes for medmennesker

Man lignede fra gammel tid skat på jorden; men jordens godhed og jordens brugelighed varierede stærkt. Man måtte finde en måde, hvorpå man kunne vurdere de enkelte jordarealers værdi, så byrderne kunne fordeles derefter, og således virke som retfærdigt pålignede.

Vi må altså tro, at de forskellige vurderingsmåder for jordejendom er udtryk for de skiftende tiders gode vilje og retfærdighedssans med hensyn til byrdernes fordeling på skatteyderne.

Den ældste vurderingsform man kender er vurdering i *bol,* den yngste er *grundskyld.* Vurdering i bol brugtes på Knud den Helliges tid og stammer måske fra Svend Tveskægs og Knud den Stores tider. Vurderingen har åbenbart forbindelse med datidens militærordning, ledingsvæsenet. Militærlejrene skulle fyldes præcist, enten karlene nu skulle „tjene kongen" i *Fyrkat,* i *Aggersborg* eller et andet sted.

På Valdemarstiden brugtes i Jylland en *guldvurdering.* Man vurderede gårdene i mark guld, og vurderingen svarede til gårdenes værdi i „handel og vandel", som det endnu hedder. På Sjælland havde man en *skyldvurdering* som også var en værdiansættelse. Guldvurderingen brugtes til fordeling af ledingsafløsningen på Erik Glippings tid.

Senere i middelalderen gik man over til at bruge fæstebøndernes *landgilde* (landgæld) som værdimåler for gårdene. Denne form for vurdering er nærmest i familie med den sjællandske skyldvurdering, der regner vurderingen efter udsæden. Landgilden var vistnok for kornets vedkommende på størrelse med udsæden. I 1600-tallet dog næppe mere end halvdelen eller tredjedelen af denne.

Heraf opstod *hartkornsvurderingen.* Hartkorn er hårdt korn, rug og byg. Havre var kun regnet for at være halvt så værdifuldt. Da landgilden var afhængig af udsæden, kunne en gårds værdi altså ses af dens landgilde.

1 tønde rug eller byg i landgilde var 1 tønde hartkorn. Af havre skulle der 2 tønder til 1 tønde hartkorn. Også andre landgildeydelser omregnedes efter en vis takst. Til 1 tønde hartkorn regnedes: $^1/_{12}$ tønde smør, 2 skovvogne, $^1/_6$ td. honning, 16 snese jyske stangål, 2 svin, 3 får 6 lam, 12 gæs, 24 høns, 12 læs tag, 2 læs hø, 24 læs lyng, 1 td. svendeøl, 1 foderokse, 2 fødenød, 16 td. kalk.

I tidens løb blev dog også landgilden forældet, idet en vis udvikling førte med sig, at nogle gårde blev bedre og andre ringere i forhold til landgildeydelserne, så landgildehartkornet efterhånden ikke var pålideligt nok som værdimåler. I den periode, da de store mageskifter fandt sted for at samle godserne, var man allerede klar over, at landgildehartkornet var upålideligt som vurderingsgrundlag, og man søgte derfor at finde *den ideale landgilde* eller *udsædshart-*

kornet. Man fandt det ved at udfinde ejendommens udsæd, høavl, svin på olden og andre ejendomsværdier og omregne dem til hartkorn. Og så sagde man, at til hver 3 tønder udsæd i hartkorn svarede 1 tønde i landgilde. På den måde fandt man udsædshartkornet eller den ideale landgilde, og når gårde skulle mageskiftes, tog man gennemsnittet af udsædshartkornet og gårdenes faktiske hartkorn og brugte det som sammenligningsgrundlag.

Ved mange ekstra skattepålæg på Christian IV's tid blev bønderne derimod lagt i lægd, og så hedder det, „den rige hjælper den fattige." Det var da formodentlig lensmandens skriver, der lignede byrden indenfor lægdet. Det var altså en sammenblanding af hartkorn, formue og indkomst, der her brugtes.

Skønt udsædshartkornet jo egentlig var en moderne revision af landgildehartkornet, blev det ikke brugt ved de gamle gårde i Frederik III's matrikler 1662 og 1664.

Vurderingen var imidlertid ikke tilfredsstillende, og i 1688 kom derfor en ny matrikel. Forarbejdet til den var meget grundigt, idet man gennem en opmåling af al landets dyrkede jord og en vurdering af de enkelte jordstykkers værdi som sædeland søgte frem til den rette udsædsmængde omsat i hårdt korn og derfra til udsædshartkornet. Høavl, græsning og olden blev også omsat. Det hartkorn man her fandt frem til var gældende til 1844, da en ny matrikel trådte i kraft med hartkorn udregnet efter endnu grundigere opmåling og jordundersøgelse."

At skaffe sig fuldt overblik over handlerne med sognets bøndergods er ikke muligt. Heller ikke, hvis man tager sit udgangspunkt ved reformationen, hvad iøvrigt ville være naturligt. Det er, som Hans Lund anfører i citatet foran, især fra den tid, den store forskydning i ejendomsforholdene sker.

Langt tilbage i middelalderen var dog, som nævnt, en første stor forskydning i ejerforholdet sket derved, at den helt overvejende part af bønderne opgav selvejet og blev fæstere under en eller anden stormand. Men også efter at denne proces i det væsentlige var fuldbyrdet, må vi regne med, at der – i senmiddelalderen – er sket en hel del ejerskifter, hvad bøndergodset angår. Døde en indehaver, skete jo et personskifte; derfor kunne godset godt forblive under samme hovedgård. Ved adelige indgifter og arvedelinger kunne derimod godt en del bøndergods få tilhørsforhold til en anden og måske fjerntliggende gård, som såkaldt strøgods. Panteforskrivninger og andre transaktioner, en udbredt jordhunger, med flere årsager, kunne nok sætte gang i godshandelen; rene vilkårligheder som indsats af bøndergårde i kort- og terningspil skal også have skabt ændringer i fæsteres tilhørsforhold. Men som nævnt skal de største forskydninger være sket efter reformationen og den samtidige grevefejde og bondeopstand. Og nu blev hovedtendensen den, at samle mest muligt af bøndergodset omkring adelsgårdene.

Jorddrotterne og bøndergodset

Hvis man ved udtrykket simpelthen forstår en jordejer, så har bonden, som den frie, selvstændige jorddyrker, været den første her i sognet, som i landet som helhed. Forstår man derimod benævnelsen som en person, institution eller stand, der i kraft af sit ejendomsforholds art og omfang hæver sig over den almindelige jordbruger og samtidig sætter ham i et afhængighedsforhold til sig – så kunne den enkelte eller de få større jordejere godt kaldes jorddrotter, eller godsejere, der i og for sig er et mere dækkende udtryk for de, der ejer både jord og bosteder. Vi kender imidlertid ikke her i sognet i historisk tid noget til en overklasse af jordejende bønder eller blot en enkelt storbonde, der i kraft af sin ejendomsret kunne byde over byfællerne.

Sådan ser det i hvert fald ud til at have været her, indtil det første store skred i ejendomsforholdene satte ind. Og da synes alligevel – når vi nu først og fremmest tænker på Voldbjerg, der er den hovedgård, der ligger os nærmest og den vi fik mest med at gøre; men for den sags skyld også gårde som Timgård og Rybjerg – så synes adelen allerede her udsondret som en særlig stand af ikkebønder.

Adelen som jorddrot kom dog sidst til; til gengæld fik den så, da tiden kom, den største indflydelse. Den første må have været *kirken.* Den fik som besiddende magt mindst af sognets jordegods under sig. I afsnittet om stednavnene blev gjort antydninger af, hvor i sognet kirken fik indpas. Selvom forholdet næppe kan belyses tilbunds, synes omridsene efterhånden at tegne sig klarere. Når vi taler om kirken, må der skelnes mellem *sognekirken* selv og stiftskirken, det vil her sige *det domkirken i Ribe tilhørende kapitel,* dets præsteskab.

Fra første færd har til *sognekirken* her sikkert hørt No Præstegård, eller rettere har været udlagt til præstens underhold. Gårdens gamle hartkorn var 4 tønder, 2 tdr. rug, 2 tdr. byg. 1688 forhøjedes hartkornet til td. 5.7.3.0. Efter en indberetning 1649 nyder præsten alle tre tiender af gården, d. v. s. kirke-, præste- og bispetienden; den sidste ydelse tilfaldt ellers efter reformationen ikke bispen, men kronen. Den samlede ydelse anførtes at være 4 tdr. rug, 3 tdr. byg og 3 sletdaler; altså en god gård. Om en anden gård i Noby, hvor nu Ejnar Lauridsen bor, har hørt kirken til fra begyndelsen, er usikkert. 1629 ses den udlagt til Hee kirke, til vin og brøds ydelse; hartkornet var 1664 o. 4 tdr., landgilden var 1664 $1^1/_2$ td. rug, $2^1/_2$ td. byg. Endnu 1787 var dette tilhørsforhold opretholdt; 1793 lå gården til Voldbjerg. Samme vej var No Præstegård gået i 1772.

To udensogns bol, ved Klaptoft i Velling, hørte efter provstijordebogen af 1655 No gamle kirke til. Om nogle kirkejorder spredt liggende her i sognet, og som samme kilde henregner til Hee kirke, allerede har tilhørt No kirke, er usikkert. Et stykke i Heager hørte i hvert fald til Rindum kirke. 2 andre stykker

i samme by, hvoraf det største havde 2½ tdr. gl. hartkorn og kaldes Kirketoft og en eng, havde i tidens løb forskellige fæstere. I Vester No lå ½ td. htk. af Kærlingejord som kirkejord til den senere Meldgård. Øst for Hebro lå en skæppe land kirkejord; og endelig 8 agre eller ½ td. htk, Ringstrup på Lybæk mark. Det er nok samme stykke jord, der i et tingsvidne om et sandemandstog 1541 kaldes Ringhie.. 1562-63 førtes der ved herredstinget vidne om, hvem der først brød denne hede op og om, hvorvidt den hørte til gården Søgård eller ej. Så netop det stykke jord synes ikke at have ligget til den gamle sognekirke. Til Hee kirke derimod, som Noboernes og Heeboernes fælles kirke i sognesammenlægningens tid, har disse jorder samt de nævnte 2 gårde i Noby hørt gennem et langt tidsrum.

Til *domkapitlet* kom 1408 Lydbeckgorth, det senere Knygsand, samt den tilgrænsende mølle, der lå til det nuværende Agerbæk. De to ejendomme hørte sammen med 12 gårde i Velling til Rybjerg. Kapitlet købte gård og gods af ridder Niels Kragh og hustru Elne; det var hendes arvegods. 1431 får Erik Gyldenstierne til Tim gård og gods i forlening, men kapitlet bevarer ejendomsretten, til den ved mageskifte 1543 overdrages provst Iver Juel. Denne synes ikke at have fået gården og møllen i Lybæk med i handelen, idet kronen, på kapitlets vegne, 1620 mageskifter dem med Niels Krag, der lægger dem under Voldbjerg. Møllens hartkorn var 1 tønde, gårdens 4.2.0.0 med landgildeydelse 3 Riber ørte rug, 1 svin, 1 mk. gæsteri. Den sidstnævnte ydelse var en pengeafløsning for en forpligtelse til et vist underhold for *kongen* på rejse i landet; gæsteriet gjaldt ofte et antal hestes underhold. I tilfældet her er det dog vistnok *gejstligheden,* der har en ret til gæsteri af Lydbeckgorth.

Tyngsgorth er enten forsvunden eller har fået navneforandring. Det kan være Noklit, hvis to halvgårdes samlede landgildehartkorn var 3 tønder; ydelsen bestod i 2½ td. rug, ½ td. byg.

Endnu to bosteder omtales som kapitlets. Uden år og dato findes de knappe oplysninger på et løsrevet jordebogsblad, som formentlig er fra 1400-tallet. Det ene bosted er måske vort Tyngsgorth. Der står kun Sewren Marquardtsen i Noo og et ulæseligt gårdnavn. Det andet, Jep Lassøns bool, hvis skyld er en ørte korn, er vel det, som borgmester i Ringkøbing, Iver Nielsen og hustru Else Christensdatter 1557 af kapitlet får i fæste og leje deres livstid. 1664 træffer vi stadig et kapitels bol; 1688 har Rasmus Andersen i Ringkøbing bolet, som bruges af gadehusmand Christen Nielsen i Noby. Det er næppe den senere Meldgård, som før antaget. Det havde markfællesskab med byens gårde samt sin egen toft. Hvor det har ligget, vides ikke; det synes nu at forsvinde.

Kirken og kapitlet synes tilsammen at have ejet en snes tønder hartkorn eller 1/10 af sognets o. 200 tdr. landgildehartkorn.

Kronen synes at have haft et bedre fodfæste i sognet. Omkring en snes boste-

der har den før eller siden haft en ejendomsret til. Til afgørelse af dette tilhørsforhold er der kun landgildematriklernes specificerede ydelser at henholde sig til, for en del bosteders vedkommende. I andre tilfælde er der udførligere kildemateriale. Vi tager først *selvejerne.* I Bøvling lens jordebøger fra 1600-tallets første halvdel findes kun fire i No. 1625 er det:

Lybæk (nuv. Strømkjær): Jørgen Nielsen, ½ gård.
Vognpenge 8 skilling, leding og setgerd 5½ albo, havre 1 skp., smør 1 pund, hestegæsteri 4.
Kan så og avle: 3 tdr. rug, 1 td. byg, ½ td. havre, 6 læs hø.
Lille Røgind: Mads Poulsen, 1 bol.
Leding 2 sk., havre 1 skp.
Kan så og avle: 8 skp. rug, ½ ørte byg, 1 td. havre, 1 læs hø.
Heager: Jens Clemmendsen og Christen Jensen, *1 gård.*
Vognpenge 2½ mark 8 albo, leding og setgerd 5 sk., havre 3 skp. hestegæsteri 8.
Kan så og avle: 5 tdr. rug, 2½ tdr. byg, 1½ tdr. havre, 12 læs hø.
Nogård: Morten Nielsen, 1 gård.
Vognpenge 1 mark, kopenge 2½ mark 8 albo, leding og setgerd, 5 skilling, havre 3 skp., svin 1, hestegæsteri 6.

De anførte ydelser i penge, naturalier og underhold udgjorde tilsammen den årlige afgift af kronens herlighedsret i den enkelte ejendom. Man er vist nok ikke helt klar over betydningen af alle herlighedsydelser, eller rettere måske: deres oprindelse og omfang. *Vognpengene* var dog vistnok, i lighed med det afløste *hestegæsteri,* en *erstatningsydelse for kongens og hans følges underhold på rejse. Kopengene* var utvivlsomt, som det undertiden blev brugt fra kirkens side, *en afgift af lejede køer* – en noget ejendommelig ordning. *Havre i herlighedsafgiften* blev, efter Svend Aakjær, i 1600-tallet *en erstatningsydelse for hestegæsteriet,* efter omregningstaksten: 1 hest = ½ td. eller 3-4 skp. havre. *En pengeafgift* i forbindelse med *leding* var *en afløsning af en vis militær forpligtelse* fra meget gammel tid, hvis bonden ønskede at betale og blive hjemme, jvf. Kaaes redegørelse foran. Hvad *setgærd* står for, er efter prof. Skautrup vistnok endnu ikke helt klarlagt; rent sprogligt mener Skautrup imidlertid, at det må betyde *en boplads-afgift.*

Beregningerne over de enkelte ejendommes udsæd og høavl findes der enkelte andre eksempler på, som vi siden skal se. De var et led i forsøg på at ajourføre landgildeydelserne. Efter Kaae fik disse ansættelser kun praktisk betydning ved mageskifter og for nye brug; det sidste forekom praktisk talt ikke frem til 1688-matriklens tid.

De fire selvejere, som lensjordebogen anfører, havde 1664 i hartkorn:

Gården i Heager:	herlighed 1.5.1.1²/₅;	bondeskyld 8.0.0.0
Gården i Lybæk:	herlighed 1.6.0.0;	bondeskyld 1.0.0.0
Bolet i Røgind:	herlighed 0.0.3.1;	bondeskyld 1.0.0.0
Nogård:	herlighed 3.1.3.2;	bondeskyld 3.0.0.0

Efter lensjordebøgerne har bondeejet i bolet i Røgind været på fremmede hænder; en Niels Frederiksen og hans søskende har haft det efter forældrene. Skattemandtallet 1622 kalder dog brugeren, Mads Poulsen, jordegen, selvejer. Selvejet til bondeskylden bestod endnu i 1716.

Herlighedsafgifterne står som udtryk for, at bostederne allerede i 1600-tallet var gamle, at de må have eksisteret gennem hele middelalderen, måske endnu længere tilbage. Det gælder ikke blot de fire bosteder, hvoraf brugeren ejede bondeskylden, men de endnu flere, hvor kronen *enten* havde hele ejendomsretten og brugeren således sad som *kronfæster eller,* hvor kun herligheden var kronens, mens *bonden var fæster under en anden jorddrot,* i regelen en adelig. Herlighedsydelserne kan ses dels af skøderne, dels af landgilden 1664. I et hundredår fra o. 1560 til landgildematriklens tid handles og afhændes de kongelige besiddelser i sognet, som vi har „papirer på". Senest overdrager kronen herlighedsretten af selvejet til Voldbjerg; det sker i 1667 ved skøde, som bygger på en opgørelse fra 1660.

Vi kan danne os en oversigt over de *bosteder,* udover de anførte 4 i selveje, *hvortil Kronen har haft ejendomsret.*

By og bosted	Kronens part	Htk. ialt 1664
Heager: 1 gård	herligh. + bondesk.	7.7.0.0²/₅
Søgård: 1 gård	herligheden	7.0.0.0
Lybæk: 1 gård (lå øst for Hebro)	herligheden	3.5.2.1¹/₅
Lybæk: 1 gård (Nørrevang+Poulsgård)	herligh. + bondesk.	6.6.4.2⁴/₅
Lybæk: 1 bol (Sv. Olsens ejd.)	herligh. + bondesk.	1.0.0.0
Lybæk: 1 gd. (Lydbeckgd. = Knygsand)	herligh. + bondesk.	4.2.0.0
Lybæk 1 møllested (Agerbæk)	herligh. + bondesk.	1.0.0.0
Grimstrup: 1 gård+1 mølle	herligheden	8.2.1.1¹/₅
Nobæk: 1 gård	herligheden	7.5.2.1¹/₅
Noby: 1 gård (Riskjær)	herligheden	10.1.1.1
Noby: 1 gård (Søren Darings gd.)	herligheden	7.5.2.1¹/₅
Nobjerg: 1 gd.	herligheden	8.6.2.0²/₅
Noklit: den½ gård	herligh. + bondesk.	2.1.2.0
Ø. No: 1 gård (Gammelgård)	herligh. + bondesk.	3.6.1.1⁴/₅
Ø. No: 1 gård (Skovgård)	herligheden	5.1.2.1¹/₅
Ø. No: 1 gård (Østergård+½ gård)	herligheden	7.0.0.0

Kronen kom, som nævnt, efter reformationen på forskellig vis i besiddelse af nogen ejendom her i sognet. Men kun overgangsvis; tendensen gik ellers ud på at mageskifte det fra Kronens hovedgårde fjerne og ubekvemt beliggende med mere passende gods og ellers og navnlig at sælge ud af sin ejendom for at skaffe sig tiltrængte pengemidler.

For *de adelige jorddrotters* vedkommende var interessen for ved magelæg og opkøb at samle og helst forøge bøndergodset omkring deres hovedgårde ikke mindre, jfr. Hans Lund. Her på stedet gjaldt det især for Voldbjerg og dens skiftende ejere; den virksomste af dem var Niels Krag, der ejede gården 1615-50.

Da Erik og Iver Skram i 1551 fik låsebrev på Voldbjerg gård og gods, synes det tilhørende bøndergods i No kun at have udgjort 3 gårde og vistnok 2 eller 3 bol i Heager samt 2 bol og 1 toft i No(by). 1650 får Otto Krag, Niels Krags søn og ejer af Voldbjerg 1650-66, fra sognepræsten, nok på grundlag af tiderregistret, en opgørelse over bostederne i Hee og No, bostedernes størrelse, hvem de tilhørte samt brugernes navne. Hvad angår *tilhørsforholdet* er det nu lettest at nævne dem, der *ikke* hører under *Voldbjerg*. For No sogns vedkommende er det:

Heager: Selvejergården med herlighed til Kronen.
Heager: 1 gård, Kronens fulde ejendom, lagt under Silkeborg len.
Heager: 1 gadehus, under Søndervang.
Lybæk: Selvejergården, med herlighed til Kronen.
Oxfeld: Den ½ gård under Timgård.
Noby: 1 gård tilhører Hee kirke.
Noby: 2 bol tilhører Dejbjerglund.
Noby: 1 bol tilhører Ribe kapitel.
No Præstegård, tilhører Hee Præstegård.
Nogård, Selvejergård med herlighed til Kronen.
Nogård, 1 tilhørende gadehus.
Noklit (Ørboeklit) 1 bol tilhører kapitlet.
Noklit (Ørboeklit) 1 gård tilhører Horsens hospital.
Øster No: 1 gård (Julsgård) tilhører Tredie.
Øster No: 1 bol tilhører Tredie.
Øster No: 1 bol (Gjelstrupgård) tilhører Rybjerg.
Røgind: 1 bol (Ll. Røgind) Selvejerbol med herlighed til Kronen.
Røgind: Røgind gård og mølle tilhører Dejbjerglund.

Egentlig var det meget forlangt, at sognepræsten, hr. Jens, som herremanden efter tidens skik titulerede ham, skulle vide ordentlig besked med alle bostederne i sine sogne, specielt deres tilhørsforhold. Bortset fra kirkens ejendom og præstegården vedkom det ham næppe direkte. Der kan være enkelte uoverensstem-

melser med andre kilder, uden at det ses, hvem der er bedst underrettet. Undertiden kalder præsten et bosted et bol, hvor skattemandtallet siger en gård; eller den ene part siger 1 gård, hvor den anden har ½. De løbende års skattemandtal er indbyrdes heller ikke altid enige om et bestemt bosteds størrelse. Sondringen mellem gårde (i selveje eller fæste), hele og halve, samt bol, skete med henblik på skatteligningen. Opdelingen i ejendomsstørrelser synes dog at have været ret uskarp på den tid. Både skattemandtallene 1629 og 1634 samt præstens liste fra 1650 taler om Noklit som kapitelgods (hospitalet var en kirkelig stiftelse). Det synes at dreje end mere derhen, at det er her, beliggenheden skal søges for det uklart bestemte kapitelgods, der tales om i 1400-tallets første halvdel, jfr. afsnittet om stednavnene.

Som helhed giver nok præstens liste et troværdigt billede af bøndergodsets fordeling på de forskellige jorddrotter midtvejs i 1600-tallet.

Voldbjerg snart eneejer i No sogn

Gennem et hundredår, o. 1560-o. 1660, sker der altså det, at stort set alt krongodset tilligemed en hel del adeligt strøgods her i sognet afhændes til Voldbjerg. Vi har som nævnt ikke direkte efterretninger om alle de handeler, der vitterligt har fundet sted. Det ville nu også være blevet temmelig vidtløftigt at gennemgå dem alle; meget tørt og trættende stof består de desuden af, disse aktstykker, som offentlige bekendtgørelser gerne gør det. Vi tager imidlertid de kendte skøder frem for at uddrage de enkeltheder af dem, der kan indføjes i vort tidsbillede. Sagerne drages frem efter tidsfølgen.

1560: Christoffer Gyldenstierne til Iversnæs får mageskifteskøde på Kronens part og rettighed af *Grimstrup gård og mølle* udi for'ne Hee sogn liggende, som er vogn pendinge 12 skilling, ko pendinge 7½ sk., leding 8 albo, smør 2 pund, havre 3 skp., skovsvin 1 og holder 8 hestes gæsteri[2]). Denne Kronens herlighedsret udgør lidt over halvdelen af Grimstrups samlede hartkorn.

1580: Mageskifteskøde fra Palli Jul til Strandit til Kronen på *Orboeklit,* 1 gd[3]). Det er halvdelen af Noklit (kapitelgods).

1616: Jørgen Lykke til Vig skøder til Niels Krag *Noeberrig,* som Niels Jensen og Jørgen Christensen påboer. Skylder årlig: rug 2 ørte, byg 2 ørte, havre 2 tdr., smør 1 hardbopund, gæsteri 2 rdl., skovvogn 1, skovsvin 1, får 1, lam 1, gås 1. 1617: Fra Kronen til Niels Krag *den gård (kaldis Lydbeck),* Jørgen Andersen og Niels Jensen påboer, skylder årlig: rug 1½ td, byg 1½ ørte, smør 2 hardbopund, svin 1, kopenge 4 sk., vognpenge 8 sk., gæsteri 5 mark. – *1 bol (i Lybæk),* Jens Andersen iboer, skylder: rug 1 tønde. – *Udi Noe en gård,* Jens Pedersen og Laurids Christensen påboer. Rug 1½ td. byg 1½ ørte, svin 1, gæsteri 7 mk. – Til gården i Lydbeck kan sås og avles: rug 9 tdr., byg 3 tdr., eng 32 læs. – Til bolet i Lydbeck: såes 1 td. rug, byg 4 skp., avles eng ½ læs. – Til

gården i Noe: såes og avles rug 6 tdr., byg 3 tdr., havre 5 tdr., eng 20 læs[4]). Gården i Lybæk er nuv. *Nørrevang+Poulsgård (Peder Jensens gd.);* bolet er *Svend Olsens ejendom;* gården i No er *Gammelgård.*

1620: Mageskifteskøde fra Kronen til Niels Krag på *i Lybæk by 1 gård og 1 øde møllested*[5]). Omtales under kapitelgodset foran.

1621: Fra Claus Kaas til Øland og Christen Prips arvinger til Siøgård (Nors sogn) får Niels Krag for en overgangssum af 1000 rigsdaler en hel del spredtliggende gods, som han havde i pant; heriblandt *Siøgård,* Michel Ollsen iboer, skylder rug 1½ ørte, byg 1½ ørte, havre 2 tdr., smør 1 pd., skovvogn1, svin 1, fødenød 1, giæs 2, høns 2, gæsteri 1 daler[6]).

1621: Fra Claus Kaas og Iver Prip til Niels Krag *1 bol i No,* skylder 1 hardbopund smør[7]). Det er *Sinkjær.*

1621: Fru Mette Tamesdatter til Øers, sal. Frands Nielsens efterleverske, sköder til Niels Krag *1 gård i Lydbeck,* beboes af Marquardt Christensen og Christen Tuesen; skylder årlig 3 ørte rug, 3 ørte byg[8]). Det nuv. *Susgård.*

1622: Verner Parsberg til Lunderupgård sælger til Niel Krag *en gård i Noubye,* Gravers Olufsen iboer, skylder årligen: rug 1 ørte, byg 1 ørte, havre 1 ørte, 1 langægte, 1 skovvogn, 6 hestes gæsteri[9]). Gården er *Skovgård.*

1623: Erik Juel til Hundsbæk sælger til Niels Krag *Grimstrup* samt *2 gårde i Heager,* som Erik Juel har fået udlagt af Frederik Munk på jomfru Lisbeth Friis til Agersbæks vegne[10]).

1635: Otte Kaas overdrager Niels Krag *en gård i Øster Noubye,* beboes af Peder Andersen, skylder årligen 3 ørte rug, 1 skovsvin, 2 rdl. penge[11]). Det er *Østergård og Svend Pedersens gd.*

1635: Ridder, rigsråd Tage Tott til Eriksholm tilsköder Niels Krag *den halve gd. i Oxfeld,* påboes af Christen Jensen: Landgilden er 1½ ørte rug, 1½ ørte byg, 1 pd. smør, 1 skovvogn, 1 skovsvin, 1 fødenød, 1 gås, 2 høns[12]).

1643: Prosmund til Grevens Venge sköder til Niels Krag, bl. a., *½ gård, kaldis Lydbech,* Christen Pedersen påboer, skylder årlig rug 1½ td., gæsteri 1 rdl. – *Gården lå øst for Hebro.*

1643: *Den anden ½ gd. Lydbech* afsköder Ide Lange, Jens Juels til Vosborg, til Niels Krag; skyld: rug ½ td. 2 skp., landgildepenge 1 mark. Beboes også af Chr. Pedersen[13]). *Samme gård.*

1667: Otto Krag til Voldbjergs enke, Anne Rosenkrands, og arvinger får fra Kronen (Fr. III) sköde på *herlighedsretten til de tre selvejergårde* i henholdsvis Heager, Lybæk og Nogård *samt bolet Ll. Røgind*[14]).

Fra landgilde – til landmålingsmatrikel – og videre frem

Matriklen – egentlig en skyldvurderingsfortegnelse – af 1664 er blevet kaldt *landgildematriklen,* fordi den byggede på landgilden. Til forskel fra landgilde-

matriklen blev den i 1680'erne udarbejdede matrikel efter sit væsen benævnt som *landmålingsmatriklen.*

Denne skyldvurdering hviler på et meget omfattende og detaljeret opmålings- og boniteringsarbejde, hvis resultater navnlig findes i den for hvert sogn udarbejdede *markbog.* Af dennes righoldige oplysninger er for No sogns vedkommende nogle uddrag anført i en artikel i Hards. Årb. 1964. Her skal i det følgende gøres nogle tilføjelser.

Eftertiden har, udfra senere indvunden erfaring og forbedret opmålings- og boniteringsteknik, sat spørgsmålstegn ved landmålingsmatriklens fortræffelighed. Mens andre, også i vor tid, har tilsluttet sig datidens ros. Sikkert er det nok, at et så stort foretagende med fra egn til egn mange forskellige folk inddraget og næppe alle velkvalificerede – at det ikke kunne blive et fejlfrit foretagende. På den anden side kommer man næppe uden om, at anstrengelserne for en mere retfærdig skyldsætning end den hidtidige her var alvorligt mente fra myndighedernes side, formentlig da også fra flertallet af de folks side, der direkte arbejdede med. Blandt dem var ved den enkelte forretning to „ikke-lodtagne", altså uvildige, udensogns bønder, der havde den såre vigtige opgave at dømme og taksere de enkelte jordstykkers brugsværdi efter en formel indeholdt i instruksen. Var således anstrengelserne i almindelighed ærlige, tør vi nok tro, at resultaterne var en sikker forbedring i retning af det retfærdige.

Men nu bonden selv, hvem sagen angik mest kontant, har han haft en lignende positiv indstilling? Sikkert ikke, og det kunne han have vægtige grunde til. Tilhørende underklassen uden medbestemmelse, bortset fra den relative indflydelse hans fåtallige standsfæller som takserbønder og rebdragere udøvede, måtte han let føle sig prisgivet forordningerne. Han mærkede dem jo først og fremmest som et stadigt og dumpt afgifts- og skattetryk. Et tryk, der nok tiltog væsentligt frem gennem 1600-tallet med de mange ekstra skattepålæg, forårsaget af Chr.IV's kostbare byggeforetagender og endnu værre de frygtelige krige og fjendtlige invasioner. I landsognene her i egnen blev man dog vistnok nogenlunde forskånet for krigshandlinger og hærgninger.

Men et tungt og uden tvivl stigende tryk hvilede som en realitet på bonden. Det ses bl. a. af de landgilde- og skatterestancer, der ideligt hobede sig op, og som for fæsterne under Voldbjerg nåede sit højdepunkt noget ind i 1700-tallet. Samt af, at de få rester af selveje efterhånden blev opgivet. Efter midten af 1700-tallet fremstod der godt nok enkelte nye selvejere. Allerede da må det være begyndt at bære frem imod den senere almindelige reform- og frigørelsesbevægelse.

Men tilbage til landmålingsmatriklen. Betød den alligevel intet nyt for den arbejdende bonde? Jo, den bragte i hvert fald nogle ændringer i den indbyrdes byrdefordeling. Der skete en sænkning – som også tilstræbt – af den samlede

hartkornsmasse på 35 tønder, fra landgildematriklens o. 212 til nu 177 tdr. hartkorn. Forskellen er vel ikke så overvældende. Mere drastisk blev den mere indbyrdes påligning. De fleste ejendomme fik et nedslag i ansættelsen. Den var ret uensartet; enkelte nogle få procent, andre fra 25-50% eller derover. Men så var der et dusin, der i stedet fik et pålæg, efter en lignende uensartet skala som for de førstnævntes vedkommende. Gårdene med den *største forhøjelse fra 1664 til 1688* var: *det ½ Noklit,* der fik skylden fordoblet godt og vel, fra 1 td. til td. 2.1.0.1 (den anden halve gård fik en ubetydelig forhøjelse), *Nørgård* og *Annexgården* samt *Skovgård* fik hver o. 50% pålæg. Mindre pålæg fik: *Strømkjær* i Lybæk, o. 16% , *Nogård* og *1 gård i Heager* omtrent tilsvarende, *Nobæk o. 8 %, mens Ll. Røgind og Ejnar Lauridsens gård* fik et ret ubetydeligt pålæg. *Sognets gamle degnebol,* der ikke var skyldsat 1664, står nu for td. 0.6.0.1. Det ligger nu under Hee degnebol, men bruges af Peder Nielsen i Nobæk.

Landmålingsmatriklen fik en temmelig lang levetid, idet den i mere end 150 år blev fordelingsgrundlaget for ejendommenes grundbyrder. Efter en ret lang forberedelsestid blev 1844 en ny og moderniseret matrikel sat i kraft. Herved skete en ny og endnu kraftigere nedskæring af hartkornsmassen, nemlig fra landmålingsmatriklens 177 tdr. til *Nye Matricul's* 125 tønder hartkorn. En ændret klassificering – fra landmålingsmatriklens 6 klasser til nu 8, men med en takstskala fra 0-24 – betød ikke blot en anden og lavere ansættelse for den enkelte ejendom, men tillige ændringer i ansættelsernes indbyrdes forhold. En direkte sammenligning mellem den gamle og den nye ansættelse af den enkelte ejendom er vistnok nu nærmest umulig, idet samtlige sognets ejendomme synes at have fået jordtilliggendet ændret i årtierne forud for 1844. Hovedårsagen hertil er at søge i selvejets almindelige genopkomst, kort før 1800.

Efter 2. verdenskrig har man talt om en ny og moderniseret jordbonitering efter en stærkt udvidet vurderingsskala (0-100); hidtil er det blevet ved tanken.

I 1903 indførtes et nyt princip m. h. t. skattegrundlaget:*Ejendomsskyldvurderingen.* Hartkornsansættelserne blev dog ikke straks fuldt afløst; de skulle, jævnsides med de løbende vurderinger, aftrappes over en 25-års periode. I praksis fandt overgangen dog sted noget hurtigere end oprindeligt fastsat.

Ejendomsskylden – nu hedder det ejendomsværdien – omfatter ikke blot, som det gjaldt for hartkornet, jorden, men tillige eventuelt påstående bygninger. Desuden indførtes den vigtige ændring i forhold til tidligere, at løbende vurderinger, normalt hvert 4.-5. år, også omfatter stedfundne forbedringer. I de senere år er i vurderingerne mange steder indgået forhold udover ejendommens almindelige brugs- og handelsværdi. Hvor der er tale om byudviklingsområder eller industriarealer, vurderes grunde – og gårde – særskilt op. Til frednings- og rekreative formål begrænses brugsretten, eller ejendommen ligefrem eksproprieres af det offentlige; ligeså til vejanlæg med videre. Senest er spørgsmålet om erhvervelse og

omfang af ejendomsret kommet ind i EF-perspektivet. Hidtil har dog No sogn ikke mærket ret meget til de nævnte undtagelsesbestemmelser. Men derimod nok den almindelige beskatning af fast ejendom, specielt jordbeskatningen, som stadigt hviler på de efterhånden kraftigt opskrevne værdier.

Der måles og takseres

De opmålinger og taksationer, der som grundlæggende led indgik i forarbejderne til landmålingsmatriklen, blev her i sognet foretaget i 1683. De dyrkede jorder udgjorde da 833 tønder land eller en sjettedel af hele sognearealet. Efter instruksen skulle pløjelandet inddeles i 6 klasser: allerbedst, god, middel, skarp, ond og allerværst og eftersom den enkelte jordtype særligt egnede sig for avl af rug, byg eller havre. Til de forskellige jordklasser beregnedes et vist antal td. land: 2 td. l. af allerbedst, derefter nedad i klasserne 4, 6, 9, 12 og endelig 16-20 af allerværst.

Med 177 tdr. landmålingshartkorn og 833 tdr. land dyrket jord skulle der i No medgå gennemsnitligt 4,7 td. land til 1 td. hartkorn, altså mellem god og middel. Denne beregning er imidlertid for høj, idet eng og mose, lynghede og overdrev iøvrigt, der takseredes efter særskilte ydelseskendetegn, indgik i og dermed sænkede klassificeringen. Det ses da også, at der i sognet kun udpeges ganske enkelte jordstykker med betegnelsen god; derimod nok en hel del middel rugjord; men desuden ikke så få jorder med betegnelsen skarp rug- eller bygjord; endelig klassificeredes visse jorder endda som ond havrejord.

God rugjord, af muld og sand, som gadehusmand Mads Knudsens 4 toftagre i Lybæk karakteriseres, anføres at kunne besås 4 år i træk, med en bygkærv, to rugkærve og en havrekærv, derefter skal jorden hvile de følgende 3 år.

Middel rugjord, af sand og lidt muld, som den befindes rundt om i sognet, i et antal af markerne i Lybæk og Heager, i Noby og Øster No og andetsteds, kan tage 3 års avl, 1 byg og 2 rugkærve; derefter skal marken hvile i andre 3 år.

Skarp rugjord, af idel skarp sand, som Stentoft i Grimstrup, kunne bære 3 kærve, nemlig 1 byg-, 1 boghvede- og 1 rugkærv; så hvile i 4 år.

Ond rugjord, af idel grå sand med stenfuld grud (grus), som sædagre i Grimstrup, eller i samme klasse Grifagre i Oxfeld, bestående af idel rød og hvid sand, som ligger på ahl, kunne kun tage 2 års avl, 1 boghvede- og 1 rugkærv; derefter hvile i hele 6 år. Samme bonitet var Gl. Fædrift i Knygsand; her ansattes hvilen til 7 år.

Ond havrejord er Damagre i Lybæk, der betegnes som kold, sur sand, ligger mest under vand. Samme klasse er Gammeljord Fald i Noby mark, der karakteriseres tilsvarende: sand, sid, kold jord, ligger under vand. Kun 2 års avl, derefter 6 års hvile.

Kun hos de enkelte gadehusmænd kan træffes det forhold, at jorden dyrkes i lidt længere tid, end den hviler. Af mangel på jord, hedder det kort og godt. Hver havde de 3-5 tønder land.

Et er jo, hvad de forskellige jorder teoretisk tildeltes af dyrknings- og hviletid, noget andet hvordan bønderne bar sig ad i praksis. Man mener imidlertid, at man dengang i almindelighed lod jorderne hvile, ligge brak, en væsentlig del af tiden. Kun groft kan man skønne over benyttelsesgraden. Udfra de anførte karakteristikker er jeg tilbøjelig til at ansætte den årlige benyttelse til noget under halvdelen af det samlede pløjeland.

Kornet, tienden og kornlandgilden

Når man i mangel af direkte oplysninger ad indirekte vej har forsøgt at danne sig et skøn over størrelsen af den årlige kornavl, har man ret naturligt taget udgangspunkt i foreliggende oplysninger om tiendens størrelse. Efter navnet skulle den gælde $^1/_{10}$ af kornavlen. Denne tiendedel var imidlertid opdelt i *3 tredjedele: en til sognekirken, en til sognepræsten* og *en til biskoppen;* efter reformationen blev bispetienden inddraget under Kronen og kaldes da i reglen *kongetiende.*

Tienden blev, i hvert fald sidst i 1600-tallet og sidenhen, vistnok kun undtagelsesvis „taget på kærven", kornnegene talt ud på marken; men derimod „ydet på skæppen", hvilket dog ikke vil sige, at alt kornet skulle være aftærsket og opmålt på samme tid for at tienden på så regulær vis kunne fradrages. Reglen var vistnok, at *de enkelte tiendeydere* havde en fast akkord med *tiendetageren* om den årlige ydelse; i bispetiendens tid blev denne del af tienden altid omsat til en ydelse i penge – efter *kapiteltakst,* domkapitlets årlige prisansættelser på de forskellige kornsorter. Tilsvarende gjaldt for kvægtienden.

Undtaget fra akkord synes dog altid præstetienden at have været. Endnu 1649 synes dette også at have gjaldt kirketienden. Af en indberetning fra præsten i Hee synes dette at fremgå. Præsten meddeler her, at „Beløbber for korntiende, eftersom års afgrøde af Guds velsignelse bliver af begge sogner (Hee og No): Rug 35 tdr. 2 skp., byg 27 tdr. 3 skp., havre 19 tdr. 1 skp. Hertil kommer desuden: aff Annexpræstegården udi Nue sogn haffuer Hie præst alle tre tiender och skylden (d. e. landgilden), beløber sig tilsammen årligen: Rug 4 tdr., byg 3 tdr., penge tre sletdaler."

Annexpræstegårdens landgilde var ved den tid 4 tdr. korn. De resterende 3 tønder må så være tiendekorn. Lægger vi det sammen med sognets øvrige opgivne korntiende, får vi ialt 84 tdr. 6 skp., hvilket nok er den gennemsnitlige korntiende til kirken og præsten – forudsat, at præstens opgivelse er rigtig. Det har vi for så vidt ingen grund til at betvivle. Jens Christensen Giødstrup var herredsprovst og skulle, foruden at indgive indberetning om de visse og uvisse indkomster og anden årlig oppebørsel til sig selv – desuden modtage en sådan fra alle her-

redets præster „och deslige". Han påminder til indledning både dem og sig selv om personligt at optegne disse ting „som vi det Gud och alle gode mennesker ville antsuare och være bekient".

Om kongetienden beretter præsten: Annammet af den erlige och welbyrdige mand Niels Krag til Trudsholm, som haffuer en herregård ved naffn Wolbierg – – haffuer ført Kong. Majestæts korntiende fra præsten, som (tienden) ellers udi tre præsters tid for fæste och årlig affgifft haffuer fuldt præsterne udi Hie."

Det er nok altsammen rigtigt. I hvert fald fik Niels Krag året før kongetienden i fæste, for en årlig afgift på 15 ørte rug og 15 ørte byg, hvilket i matriklen 1664 fikseredes til 33 tønder, idet der på en ørte byg gik 1 td. 2 skp. Og 1609 oplyser lensjordebogen, at præsten i Hee har Kronens andel i korntienden. Præsten hedder ved den tid Michel Nielsen. Men det er forgængeren i embedet, Peder Mortensen samt hans kone, Marens, navne der er anført; så også i deres tid har kongetienden fulgt præsten. Fæsteafgiften var dengang den samme som sidenhen. 1655 har Niels Krags søn, Otto Krag, foruden kongetienden også kirkens korntiende i fæste; afgiften heraf er 20 ørte rug og 20 ørte byg, lig 44 tønder. Disse 2 tiender har nu Voldbjergs ejere i fæste, for de engang fastsatte årlige afgifter, helt frem til fæsteopløsningens tid, da hver enkelt af de nye selvejere køber sin gårds eller steds anpart af tiendebyrden. Kun præstetienden fortsætter en rum tid derefter, idet afløsningen først er sket i det 20. århundrede.

Formelt skulle alle tre tiender være lige store. Det ser derfor mærkeligt ud, at kirketienden efter udfæstningen er $33^1/_3$ % større end kongetienden. Hvor stor var så præstetienden? Præsten opgiver i sin indberetning også andre visse og uvisse indkomster end tienden af sognene samt landgilden af Annexgården. Der er først præstegårdens ret store avl, der anslås til 12 tdr. rug, 8 tdr. byg, 10 tdr. havre og 70 læs hø; det fremgår dog ikke, hvad der reelt bliver til præstens privatforbrug, når gården fortsat skal holdes ved magt. Han har desuden en del agre og enge i fæste, hvoraf han dels yder korn til Ringkøbing skole, dels penge og voks (til lys) til Hee kirke. Endvidere har han nogen indkomst af 4 små bol, som i forrige præsters tid er opbygget på Hee Præstegårds jord. Endvidere er der fra 1635 tillagt præsteembedet „den årlige arbejde og ildebrand i hieden" af tre Kronens bol i Tovstrup i Hover. Kvægtienden gør præsten også rede for; den udelades i denne omgang. Endnu en indkomst til præsten må dog for fuldstændighedens skyld medtages her: „offer det gandske år, 31 sletdaler".

Præsteembedets samlede årlige indkomst synes altså slet ikke så helt lille, uden at det dog synes muligt at opgøre den i enten korn eller penge. Alligevel hedder det i lensjordebogen, at præsten i Hie altid har været fri for gæsteri for kaldets ringheds skyld. Hvorvidt nu præsten var mere eller mindre velaflagt, har kun interesse her, for så vidt det kunne have nogen indflydelse på summen af den tiende, der faktisk tilflød præsten.

Det er vanskeligt ud fra de opgivelser, der foreligger på forskellige tidspunkter i århundredet, at danne sig en begrundet mening om vort emne her; rigeligt er overladt til skønnet. Men lad os alligevel forsøge.

Det står ikke klart, hvordan præsten i den førnævnte indberetning kommer til de opgivne tønder tiendekorn. Efter ordlyden måtte det være enten gennemsnitstal for en årrække eller også tallene for det pågældende eller vel nærmere det foregående år; indberetningen er dateret 21. april 1649. Det kunne vel også have forholdt sig sådan, at præsten, lig hans formænd, hvad angik kongetienden, havde kirkens andel af tienden i fæste. Og så få den inddraget hos de tiendeydende bønder efter en akkord med hartkornet som fordelingsgrundlag. I hvert fald har præsten næppe i praksis kunnet magte at tage hverken sin egen eller kirkens andel på kærven.

Det må imidlertid være både kirkens og præstens andel i korntienden, der er indeholdt i de opgivne ydelser. Selv i et særligt godt år har de to sogne næppe haft en avl lig 30 gange 84-85 tdr. eller 2500 tdr. korn, som måtte have været tilfældet, såfremt tiendekornet blot var præstens part. Den halve ydelse, eller o. 42 tdr. til præsten, er også mere i overensstemmelse med de førnævnte fæsteafgifter for konge- og kirketienden. De lå på forskellig højde, hvad så årsagen var; men selv kirketiendens fæsteafgift på de 44 tønder må nok reguleres ikke så lidt op for at give et nogenlunde gyldigt udtryk for virkeligheden. Det er klart, at en tiendetager ville vide at sikre sig, at der i bøndernes tiendeydelser mindst var dækning for fæsteafgiften, helst endda noget derudover for ulejligheden. Og for risikoen i misvækstår. Sætter vi hver af de tre tiender op til at indbringe tiendetageren 60 tdr. korn årligt, svarer det altså til en avl af 30 gange 60 lig 1800 tdr. korn af Hee og No sogne tilsammen. Ydet i forhold til hartkornet bliver det hartkorn ialt 546 tdr. (i 1683); herfra går Voldbjerg med Hindø og Voldbjerg Mølle med o. 100 tdr. tiendefri htk.; tilbage er 446, hvoraf No står for 177 tdr., hvad der giver forholdstal mellem Hee og No på ca. 11:7. Udfra det skulle No sogn have en kornavl på o. 700 tdr. Går man derimod ud fra, hvad man har gjort andetsteds, og det synes efter markbogen ikke at være ret meget forkert – at blot $^1/_3$ af den dyrkede jord benyttedes årligt, giver det 278 tdr. land.

Gennemsnitsudbyttet dengang var, mener man, 3-4 fold; regner vi det for 3,5, bliver årsudbyttet 278 gange 3,5 lig 973 tdr. Efter dette synes den formentlige faktiske tiende i hvert fald ikke sat for højt; der er noget spillerum fra 700-973 tdr.

Vi kan kun skønne os hen imod det virkelige tal for *gennemsnitsavlen*. Lad os tage det midt imellem de to yderpunkter: 837 tdr..

Kornlandgilden 1664 udgjorde 71 tdr. 5 skp. rug, 52 tdr. byg og 21 tdr. 3 skp. havre, eller o.*145 tdr. landgildekorn. Korntienden* for No anslog vi skønsmæssigt til *70 tdr. Udsæden* anslår vi, også efter skøn, til 1 td. pr. td. l. lig *278 tdr.*

Fradrages disse tal det anslåede høstudbytte, får vi: 837 ÷ (145 + 70 + 278) lig 344 tdr., som udfra en sådan beregning skulle være tilbage til 49 familiers delvise underhold et år igennem. Det kunne blive til o. 7,0 td. pr. husstand eller sådan noget som 1,3 tønde til hver person, såfremt man dengang, som tilfældet var et par hundrede år senere, gennemgående var 5-6 mennesker hvert sted. De nævnte kvanta korn til ernæring svarer nogenlunde til, hvad man mener, folk kunne og måtte klare sig med dengang. Husdyrene måtte, mener man, gennemgående klare sig uden korn.

Den hele landgilde

Af 1664-matriklens landgilde, der omsat i hartkorn som nævnt udgør 212 tønder, tegner ydelsen i korn sig for o. to tredjedele. Kornlandgilden lå altså på 145 tdr., men tallet skal dog ved hartkornsberegningen nedsættes med en halv snes tønder, idet der gik 2 tdr. havre på 1 td. hartkorn. Iøvrigt synes kornlandgilden temmelig stor i forhold til tdr. sædeland, som vi anslog dette ovenfor.

Kornet var dog altså, som vi så det før ved mageskifterne og handlerne, ikke den eneste form for landgilde; den ydedes tillige med en række andre specialiteter, som det hedder. De forskellige ydelser – udover kornet – og summerne af disse ser for No sogn således ud:

26 pund 4 marker smør
11 fødenød (ungkvæg)
17½ svin
1 får, 1 lam
11 gæs
18 høns
9 snese hvilling
10 torsk
11½ skovvogne, 1langægte
24 heste gæsteri, 11 rdl. 8 skl. gæsteripenge
13 sk. 2 albo leding
1 mk. vognpenge
3 mk., 4 sk. kopenge
3 mk., 12 sk. landgildepenge

Om mængden af landgildesmør får man et vildledende begreb, såfremt det ikke omregnes i datidens enheder. 1 pund var ikke som nu o. ½ kg, men meget mere. Før 1680'erne, da der indførtes større ensartethed i vægtsystemet, havde man i forskellige egne af landet indbyrdes afvigende vægtenheder, som man for landgildeydelser, der fordrede vejning, har kaldt *landgildevægtens system.* Vægtenhederne var ikke ens blot indenfor Hardsyssel. Imidlertid antager Kaae, at

det almindeligste her i egnen var, når det gjaldt smørret: 1 tønde vejede 126,9 kg, 1 pund 14,1 kg og 1 mark smør 0,58 kg. Efter dette gik der 9 pund på 1 tønde og 24 marker på 1 pund. Således bliver den i listen opgivne smørmængde på o. 3 tdr. *Landgildesmørret ydedes af* ialt 18 gårde, som derfor må have haft god sommergræsning og gode enge til højbergning; ganske særligt synes det at have gjaldt *Riskjær* i Noby, der ydede hele 6 pund smør. Denne gård havde forøvrigt dengang det største hartkorn i sognet, td. 10.1.1.1, hvori også indgik anden ydelse end alt det smør; hartkornet blev væsentligt sat ned 1688. 13 gårde stod for hver 1 pd. smør, nemlig 6 *gårde i Heager, Strømkjær* i Lybæk, *Nobjerg, „Søren Darings gård"* i Noby, *Nobæk, Gammelgård, Sinkjær* (hele landgilden, htk. td. 1.2.2.2) samt *den halve gård i Oxfeld; den anden halvgård* 1 pund 4 mark. 2 pund smør ydedes af *1 gård i Heager,* (hvis hele landgilde det var, hartkorn td. 2.5.1.1), *Grimstrup* samt *Lydbeckgård* (Nørrevang + Poulsgård).

De *9 snese hvilling, 10 torsk* skulle *Gl. gård* præstere. Fisk af disse slags har fæsteren Jens Christensen nu nok ikke kunnet fange i bækken, der flød nordom hans gård; den har han måttet forskaffe sig enten i Ringkøbing eller fra havsiden. Endnu langt længere borte synes *tømmerstokkene* til de 12-13 skovvogne at skulle være indkøbt; af lige så mange bønder, hver stod blot for 1 kvantum træ. Sognet som omegnen var dengang temmelig træløst. I hvert fald melder markbogen, at hjul- og bygningstømmer måtte bønderne i reglen hente i Them og Salten sogne i Lousyssel, i det gl. Silkeborg amt; kun undtagelsesvis var det at få til købs i Ringkøbing. Umådelig lange og trælse har de været, disse fragter tværs over mere end det halve Jylland, 10-12 mil hen, samme vejlængde hjem, ad dårlige veje, med spinkle vogne og lidet udholdende heste. Lignende vilkår gjaldt for *ægterne* med korn fra Voldbjerg til Aunsbjerg og anden hovægt til og fra fjerne steder, som bønderne måtte præstere i hvert fald i det følgende århundrede. Hoveriet i det hele taget anså bonden som fæster vistnok som sin mest trykkende byrde. Det var et tillæg til landgilden, det fordeltes ikke som denne udelukkende efter hartkornet, men fastsattes i fæstekontrakten. Og så kunne endda undertiden hoveriet øges udover kontraktens bestemmelser, når husbondens tarv fordrede dette derved, at denne henholdt sig til, hvad der almindeligt var anført i fæstebrevet: at fæsteren skulle være husbonden hørig og lydig. Kom det her til yderligheder, og det affødte en proces, kunne dog tinget, trække grænserne op og bonden, om herredsfogden skønnede at han havde lidt uret, da få oprejsning herfor.

Kvæghold og kvægtiende

Ved kvæg forstås her ikke blot hornkreaturer, men tillige de andre husdyr samt fjerkræet, der er nævnt blandt landgildeydelserne. Ydelserne i form af kvæg er nok, ligesom for de andre ydelsers vedkommende, i et vist mål udtryk for, hvad

den enkelte bonde efter sin fæstergårds vilkår evnede at præstere. men som beregningsgrundlag for hans kvæghold er kvæglandgilden nok endnu ringere end kornlandgilden synes at være, når det gælder kornavlen. Her forekommer kvæg*tienden* at være et mere brugbart udgangspunkt. Og endda kan det være svært nok at danne sig et fornuftigt skøn over husdyrholdet i dets forskellige arter.

I provstijordebogen 1655 er kvægtienden ikke specificeret; det hedder blot: „Aff Quægtienden fanger Kiercken aarlig dend thridie parth". Så er præstens indberetning 1649 mere oplysende: „Quægtiende aff begge Sogner ehr effter Aardsens Leilighed bedre och ringere (end?): Lamb 10, Kalft 2, griis 1, Føller undertiden 1, undertiden 2 aarlig, somme aar ickun tridiepart aff en føls værd."

Det synes, som om tillægget fra år til år har været særligt svingende for føllenes vedkommende; men også blandt de andre husdyr har man givet nok måttet regne med svingende antal afkom. Muligvis har udsvingene været endnu større med hensyn til levedygtigheden. Mangelfuld ernæring, røgt og pleje og mangehånde sygdomme skal have begrænset både frugtbarhed og overlevelsesbetingelser.

I lensjordebøgerne er kongetiendelammenes tal for årene 1609, 1613 og 1616 sat til henholdsvis 6, 10 og 11 stk. Kronens anpart iøvrigt af kvægtienden finder vi ikke specificeret. Den må være omsat i de anførte pengebeløb, som for de nævnte år er: 2 daler 1 mark 2 skilling; 2 sletdlr. 10 sk. 2 albo; 6 mk. 8 sk. 1 sletdaler var lig 4 mark, hvorimod der på 1 rigsdaler gik 6 mark. Det fremgår ikke, om der blot det ene år er regnet med sletdlr. Beløbene er imidlertid svingende fra år til andet og står nærmest i omvendt forhold til antallene af lam. Det er vanskeligt at se, hvilke naturalydelser disse pengebeløb erstatter. Var imidlertid omregningstaksterne de samme, som gjaldt for landgildeydelser 1651 og 1716, hvor f. eks. 1 fødenød og 1 skovsvin kunne erstattes med hver en rdl., så har der i hvert fald ikke i kvægtienden til Kronen været regnet med flere stykker hornkvæg og svin end dem, som præsten for sin part opgiver som årsgennemsnit; snarere tværtimod. Præstetiendens tal ligger måske nærmest i overkanten af, hvad kvægtienden virkelig indbragte. Hvis man i det hele kan bygge på det spinkle talmateriale, må det blive præsteindberetningens suppleret med lenets tal for lam.

Kronens 11 tiendelam et enkelt år skulle betinge et tillæg på 11 gange 30 lig 330 lam i Hee og No tilsammen; efter sognenes indbyrdes forhold mellem tiendepligtigt hartkorn 1664 skullet forholdet Hee:No blive omtrent 3:2. Herefter skulle No sogn det år have et tillæg af 132 lam. Lægges præsteindberetningens 10 lam til grund, bliver tillægget her 120 stk. Går man derimod ud fra Kronens tal på blot 6 lam, skulle her i No kun være født 72 stk. Et gennemsnit af de tre års opgivelser giver No et tillæg af *108 lam,* og det er vel det nærmeste virkeligheden, der kan ansættes.

2 kalve, som præsten opgiver som sin part, giver 2 gange 30 lig 60 stk., hvor No efter forholdet 3:2 får et tillæg af *24 kalve*. At regne med tilsvarende udsving som for lammenes vedkommende er der vel knapt nok baggrund for, da vi kun har set det ene tal på tiendekalve i præsteindberetningen, der på de punkter, hvor andet ikke er anført, må anses for gennemsnittet. Tilsvarende gælder den ene gris til præsten; det skulle betinge 12 grise i No årligt.

Føltillægget eller antal overlevende føl opgiver præsten altså som meget svingende. De år, han får 2, skulle således i No opfødes 24, får han blot 1, altså 12 og når det er allerringest, bliver tillægget her kun 4 føl. Tager vi gennemsnittet af det højeste og laveste tal, får vi *14 føl* i No.

Der findes kvægtællinger fra nogle af årene i 1600-tallets sidste fjerdedel. Eftertiden finder imidlertid deres opgivelser altfor lave, måske bortset fra den første, fra 1678. Det gør man dels udfra kvægtiendens tal, men navnlig udfra enkeltopgørelser ved skifter og handeler ind i det følgende århundrede. Man mener, næppe med urette, at bønderne var principielt mistænksomme overfor myndighedernes forordninger og derfor rigeligt tilbageholdne i deres opgivelser overfor tællingsfolkene.

Lad os se på 1678-tællingen. Ialt blev der opgivet: 7 foler og hopper, 3 plage og 26 andre heste, ialt 36; 39 køer, 14 kvier, 8 kalve, 10 svin, 91 får og 2 bistokke.

Enkelte opgav 1 hest, de fleste dog 2, men så heller ikke flere. Med koholdet var det akkurat tilsvarende; enkelte havde 3 stk. opdræt, men til gengæld en del slet intet; af svin var der ingen steder mere end et, de fleste havde ingen. Fåreholdet var så afgjort størst, et par stykker havde ingen, men ellers var der fra 2 op til 8 får ved hver gård. Det er imidlertid blot 24 af sognets bønder, der i det hele har opgivet noget husdyrhold. Der har formentlig ved den tid været endnu mindst 20 bosteder mere, godt nok flest af de mindre. Men ingen synes at have haft så lidt jord, at det ikke betingede blot det at kunne holde et par får, eventuelt også en ko. I hvert fald må for disse resterende beboeres vedkommende lægges noget til tællingens tal; men det er temmelig umuligt at skønne over, hvor mange flere heste, køer, får m. m., det ville andrage. Ved senere tælling blev der sine steder opgivet 3 heste, og enkelte havde 4 køer, og det var vel ikke ethvert sted, forøgelsen var kommet på netop efter tællingen i 1678; men så var der til gengæld afgjort mindre opdræt og færre får. Herved får disse tællinger som helhed et noget mere uvederhæftigt præg end den først anførte. Havde denne haft alle bostederne med – og det behøver ikke at være bøndernes fejl alene, at den ikke havde det – og havde tællingens faktiske tal fået et antal procents tillæg, nok især tallene for får (moderfår) og svin, så var den vist ikke så fejl endda. Heller ikke når vi sætter den i forhold til kvægtienden, hvis tal vi jo heller ikke nøjagtigt kender.

Selvejerforhold

Blandt det store flertal af bønder i fæsteforhold sad også hist og her en såkaldt jordegen bonde eller selvejer. Hans uafhængighed synes dog undertiden omtrent lige så illusorisk som fæsterens. *Herlighedsretten,* en prioritet af vekslende størrelse og tyngde, var jo ikke bondens egen. Oprindelig var den oftest Kronens, men der kunne, som vi har set, handles med den. Den resterende ejendomsret, *bondeskylden,* var nok bondens egen. Men ikke altid skal der fra den større jorddrots side være blevet taget skyldigt hensyn til dette forhold. Vel ikke så tit derved, at bondens ejendomsret direkte anfægtedes, skønt også det skete. Men indirekte ved f. eks. at pålægge en jordegen bonde hoveri, på linje med fæsterne. Havde herremanden herligheden, kunne han vel også finde en anledning til, når et ubestemt hoveri eller ægterne skulle fordeles, at udstrække sin beføjelse mere, end ret og billigt var. Oftest var vel bonden den svage part.

På landsplan er dette et anskueligt men tillige vidtløftigt kapitel, som vi ikke her skal fordybe os i. Her fra sognet synes der ikke at være kendte tilfælde af sådanne overgreb. Der er derimod et andet og ejendommeligt forhold selvejerne vedkommende, som giver sig til kende. Det vil vi se lidt nærmere på. Det går ud på, at selv om todelingen af ejendomsretten, i herlighed og bondeskyld, var opretholdt og vi således mener at have en selvejer for os, så kunne det forekomme – og åbenbart ikke som noget enestående – at det såkaldte selveje, *bondeskylden,* var *på tredjemands hånd,* således at brugeren reelt sad som fæster under denne. Det er nok forholdet i Lille Røgind i 1625 (se foran om selvejergodset). Hvor længe dette forhold bestod her, kendes ikke nøjere; men vi har, for stedets vedkommende, kun dette ene vidnesbyrd om forholdet. Hver gang stedet senere omtales, står brugeren som indehaver af bondeskylden. Så sent som i 1779 tales der i et skiftebrev om „dend bonde-stæd, som Chr. Christensen Bæk udi boer." I 1793 hørte dog stedets hele ejendomsret til Voldbjerg.

Om selvejergården i Heager ser vi en enkelt gang det samme forhold fremdraget. Det er i 1688, da brugeren er Jørgen Clemmendsen, mens bondeskyldejeren er Ringkøbingborgeren Rasmus Andersen, der er amtsskriver og iøvrigt jorddrot i ikke helt lille stil, idet han bl. a. ejer hovedgården Søgård på Holmsland. Gården i Heager stod 1716 i Jørgen Clemmendsens navn, hvad bondeskylden angår. Herligheden var jo forlængst, her som ved de andre selvejendomme i sognet, gået til Voldbjerg. Hvornår gårdens bondeskyld gik samme vej, står uklart.

I 1706 sælger Jørgen Pedersen og hans arvinger, d. v. s. børnene: Oluf, Christen og Peder Jørgensen samt døtrene Margrethe og Anne Jørgensdøtre, Nogård. Det sker ikke til grev Christian Rantzau til Voldbjerg, som vist havde kik på den, idet hans fuldmægtig, Anders Andersen Lund, protesterede på tinget imod handelen, da han hævdede, at gården ikke havde været lovligt udbudt, som den skulle.

Først på et langt senere tidspunkt – efter 1787 – gik Nogårds bondeskyld til Voldbjerg. Så Jørgen Pedersen har fået medhold på tinget og skødet lovligt tinglæst; køberen er højachtbare og velfornemme mand Niels Olufsen Franch, indvåner og handelsmand i Ringkøbing. Bondeskyldshartkornet er td. 2.1.1.0. Købesummen nævnes ikke. Jørgen Pedersen flytter ikke ud af gården og køberen ligesålidt ind i den. Jørgen Pedersens kone dør imidlertid ved samme tid, så det synes, at Jørgen Pedersen træder tilbage, muligvis bliver han en overgang gårdsædemand. Det synes også, som en søn og en datter, der hver især er gift eller gifter sig, ved den tid bor i gården, som dog en halv snes år senere har to andre mænd som fæstere.

I det samme forår 1706 forefalder der på hovmarken ved Voldbjerg en temmelig dramatisk episode. Det er Alfred Kaae, der i sin flere gange nævnte afhandling udførligt genfortæller den efter tingbogsreferatet. Jørgen Pedersens søn Oluf, der er eller har været soldat i landmilitsen, kommer for sent til hovarbejdet, hvor de fra Nogård havde pløjelag med Niels Skindbjerg fra Lybæk, der havde ventet til op på dagen, da Oluf soldat kom, netop som ridefogden, A. A. Lund, var ved at gå hjem. Denne bebrejdede Oluf forsømmeligheden, som imidlertid svarede trodsigt igen; efter nogen mundhuggeri kom soldaten og ridefogden i håndgemæng, endda to gange og sådan, at de andre hovfolk måtte skille dem fra hinanden. Sagen kom for retten, indbragt af ridefogden. De andre hovfolk var stævnede som vidner. Den hele beretning er lagt i munden på Jens Pedersen fra Hvingel. Men selvom hverken han eller de andre turde sige, hvem der yppede klammeriet, så måtte jo Oluf stå til rette for sin opsætsighed og hans fader bede om undskyldning for sønnens optræden; herefter skulle de nok vide at passe deres hovarbejde i rette tider.

Om selvejergården i Lybæk hedder det i tingbogen for d. 31.-3. 1728, at Peder Pedersen i Rindum og Anders Jensen i Lybæk sælger til grev Chr. Rantzau til Voldbjerg den os tilhørende bondeskyld i en gård i Lybæk, som Niels Nielsen påboer, der er hartkorn 1.2.1.1$^{1}/_{3}$, skyld 1 td. 2 skp. rug. Bemeldte bondeskyld, som os arfuelig er tilfalden, og voris salige forældre efter skøde af 31. aug. 1654 sig lovligen har tilforhandlet.

Her ser vi, som ved de andre selvejendomme, at tredjemand er ejer og iøvrigt bor andetsteds. Hvad der videre står i det gamle skøde af 1654, er ikke opklaret. Da det altså er henved 75 år ældre end det udførligt referede af 1728, må det antages at være de to sælgeres bedsteforældre, der henvises til. Om der er slægtskab mellem And. Jensen og Peder Pedersen og om skødehaveren i 1654 er en og samme mand, eller der var tale om to, eventuelt brødre, kan ikke ses. Anders Jensen er imidlertid fæster af Knygsand, som faderen Jens Thomsen og farfaderen Thomas Jensen var det; sidstnævnte må have været køber af Strømkjær, selvejergården, i 1654, men hvorvidt han var ene om købet, står altså uklart.

De få gamle bosteder i selveje, fire ialt, klarede sig, hvad bondeskylden angår, omend med vanskeligheder gennem det meste af tiden frem til fæstevæsenets almindelige afløsning; for gården i Lybæk dog, som vi så, med ret stor modifikation. Men altså slet ingen klarede frisag ubrudt fra højmiddelalderens frimandskår, over fæsteforholdets lange århundreder, frem til landboreformernes nyvundne frihed.

Som en slags førtids-erstatning for tabet af denne rest af selveje i sognet var der andre 5 ejendomme, der erhvervedes i bondeeje endnu inden det almindelige selvejes opkomst. Uden at de nærmere vilkår og omstændigheder kendes, kan dog siges, hvilke ejendomme, det drejer sig om, køberne og det omtrentlige tidspunkt for erhvervelsen; i hvert enkelt tilfælde synes afhændelsen sket fra Voldbjerg.

Den første synes at have været det senere Sinkjær, da et bolssted af hartkorn 0.5.2.0. Ved auktionsskøde af 3. jan. 1758 blev stedet tilslået Thomas Jensen, nok et led i en lang slægtskæde på stedet.

I 1775 skrives Peder Therkildsen, møller i Røgind som selvejer, med htk. td. 5.2.0.1 og Chr. Pedersen i Røgindgård, hvis hartkorn er 5.3.0.1. Den senere Gammelgård købtes i 1788 eller i et af de nærmest følgende år af Jørgen Pedersen Fynboe, som vi efter navnet må antage virkelig var fynbo; hartkornet var td. 4.0.3.1.

Endelig erhvervede Chr. Madsen Brand på Hedehus i 1892 ejendommen mnr. 93 på Oxfeld mark; htk. 0.4.0.0.

Skifter og skæbner

I det foregående har vi mest stiftet bekendtskab med bondens udadvendte forhold til jorddrotten. Men denne træffer vi da også indblandet i bondens hjemlige og livsnære forhold, hvor han sidder på fæstebrev fra husbonden, jorddrotten. Et nærmere indblik i bondens og hans families hjemlige omstændigheder kan fortrinsvis skaffes i de boopgørelser, der ved dødsfald fandt sted, og som blev foretaget af husbonden som skifteforvalter, men i reglen repræsenteret ved ridefogden som fuldmægtig. En skifteprotokol for Voldbjergs gods er bevaret for de sidste årtier op til selvejets opkomst. Efter den tid overgik skifteforretningerne til det offentlige. Nok også en mere upartisk ordning.

Ved skiftebogens hjælp ser vi indenfor i enkelte bondehjem. Først i *Hebro,* hvor konen er død:

Anno 1787, d. 28. novbr., som rette 30. dag efter Jens Rårups hustru, Kierstine Marie Clemmensdatter Bundgårds død, mødte på skifteforvalterens, Sr. hr. kammerråd Richters vegne fuldmægtig Jens Bartholin Obel fra bemeldte Woldberg med tiltagne tvende vitterlighedsmænd, Jens Toft og Chr. Simonsen, begge gårdfæstere af Lybæk i No sogn, for at registrere og vurdere alt, hvad Jens Rå-

rups afdøde hustru havde efterladt, til lovligt skifte og deling til sin tid imellem enkemanden Jens Rårup på den ene side, og den salig afdødes efterladte søn, Johan Peter, 12 uger gammel, på den anden side. Ved forretningen var tilstede enkemanden og som formynder for det umyndige drengebarn tillige degnen, Sr. Hansgård af Hee. – *Indboet* bestod af: *I storstuen:* 1 nyt fyr bord; 1 træstol; 1 blåmalet dragkiste med 4 skuffer, derudi befandtes den afdødes uldne og linneds klæder: 1 sort stoffes kjole; 1 do. trøje og 1 blå, tosilet trøje; 2 hjemmegjorte skjørter, den ene blå, den anden blå og grøn, samt yderligere 3 tavlede skjørter; 1 sort flamises kjole; 1 grønstribet trøje; 1 blå damaskes kåbe; 1 rød- og blåstribet trøje med skjørt samt endnu 1 rødspættet do. og 2 kattuns do.; 1 snørliv og 1 skærf. Det var *det uldne tøj.* – Af *linned:* Et par hørgarns lagner, 2 par blårgarns do.; 2 hørgarns særke og 8 do. af blårgarn; 3 pudevår, heraf 1 med kniplinger og 1 blårgarns do.; 2 drejlsduge; 1 håndklæde samt 5 do. af hørgarn; 5 hvide tørklæder; 1 hvidt forklæde og 3 andre do.; 7 kapper og 6 snipper m. kniplinger samt 8 grove do. u. knipl.; 1 damaskes silketørklæde og 1 blåtavlet do.; 1 sort fløjlskyse; 1 blå silkelin og endelig endnu nogle kniplingstørklæder samt 5 hagesæt m. do. Hertil kom 1 stk. rødstribet bolster, 4 par sorte uldne strømper, 1 par sko med metalspænder og 1 par tøfler. – I *dagligstuen:* 1 jernkakkelovn; 1 fyr bord på træfod; 1 stueur, 1 særk; 4 par karter; ; 3 stole m. forskellig betræk; 1 strygejern samt 6 hvide sten tallerkener. Dertil en blå og hvid olmerdugs overdyne; 1 hvid vadmels underdyne; 1 blå- og hvidstribet vadmels pude og 3 andre do. – *I det lille kammer:* 1 blå- og hvidstr. bolsterdyne, 2 puder og 1 gammel underkjole. – I *køkkenet:* 1 fyr bord; 2 baljer, 1 kar med jernbånd, 1 lime; 1 tekedel; 1 tinlysestage; 1 ildklemme og 1 spand. – I *spisekammeret:* 2 slagtekar; 1 ølglas og 2 brændevinsglas; 4 par hvide, ørede kopper; 1 kaffekande og 1 tepotte samt et rivejern. – I *bryggerset:* 1 kobberkedel i gruen; 2 fade; 1 krus; 6 sætter og 2 røde potter. – I *kælderen:* 1 blåmalet skab m. skuffe; 1 fyr skrin sam to ølankere. – Det var indboet, og så er af gangklæderne dog blot opregnet den afdøde kones. Man var meget nøjeregnende ved en sådan skifteforretning, så det syner af meget, hvor der, som her, virkelig var noget indbo. Her har man været situeret noget over gennemsnittet dengang. Alligevel synes det vanskeligt udfra inventaret at få bekræftet, at her var krohold. Ældre folk hævder dette. Skulle denne tilsyneladende velstand mon særligt bero på broprivilegiet, som manden i Hebro endnu dengang havde? I hvert fald synes han dårligt at have kunnet slå sig op på landeriet. *Af udbo* anføret nemlig blot 3 stk. malkekvæg og 5 får. Hebro-manden var ikke kørende; han havde som fæster ret til græsning, hø og lyngslet og tørvegravning på Voldbjergs grund; og så tillige bropengene. Jens Rårups var nyligt kommet til Hebro. Da formanden, Michel Terbensen, 3 år i forvejen døde, var her armod. Jens Rårup har nok haft noget i baghånden ved sin ankomst, og så formentlig slået ind på kroholdet. Da

boet efter hans kones død var opgjort, oversteg værdierne fordringerne med godt et halvt hundrede daler. Stuehuset var efter stedets forhold stort; det blev ved brandtaksationen 1793 sat ret højt, ligesom stedets købesum ved samme tid blev det.

Men ellers var da omstændighederne sørgelige nok for Jens Rårup, da der skulle skiftes efter hans kone, som kun 32 år gammel døde fra manden og den spæde søn. Jens Rårups synes at være udensogns fra, og de begyndte jo nok i Hebro som nygifte. Efter tidens skik i almindelighed giftede Jens Rårup sig igen, ret snart. 1801 sidder han her med kone, den nu 12 årige Johan Peter, og endnu seks børn.

I *Oxfeld* var der i 1890, som nævnt foran, skifte efter Niels Lauridsens da afdøde kone. I salshuset var der, noget lignende som i Hebro 3 år tidligere, en rigelighed på indbo, som slet ikke tydede på fattigdom. Udboet synes umiddelbart heller ikke ringe; alligevel konstateredes der en ret stor brøstfældighed på bygninger og besætning, for at retablere gården i forsvarlig stand efter fæstekontrakten. Tungt vejer kravet til hestebestanden samt vogne og markredskaber. Her spiller beredskabet til hoveriet af gården betydeligt ind; reglen var, at der skulle være 1 hest for hver tønde hartkorn. Hestepriserne svingede en del og var netop ved den tid ret høje. Vi ser på, hvad stand gården var i, og hvad der manglede:

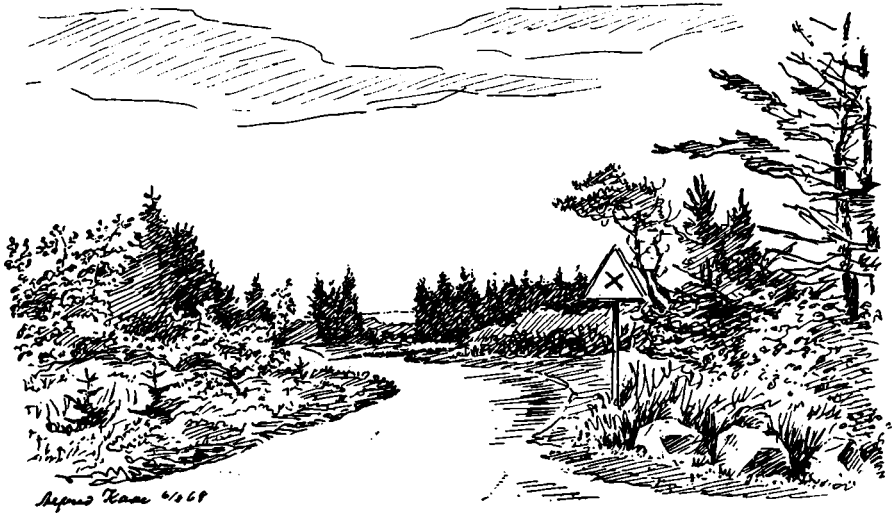

Ved Lybæk Høje. Vejen fra Ølstrup ved grusgraven m. vest

I *stalden:* 1 sortebrun hoppe, 8 år, 30 rdl.; 1 sort hoppe, 14 år, 20 rdl.; 1 hielmet bøl (stud), 12 rdl.; 1 rødbroget tyr, 12 rdl..; 1 sortbroget tidligbærende ko, fået 6 kalve, 9 rdl.; 1 sorthielmet do., f. 7 kalve, 7 rdl.; 1 rødbroget sildigbærende, 7 år, 8 rdl.; 1 hvid do., 9 år, 7 rdl. 3 mk.; 1 gammel sortbroget hielmet ko, 5 rdl.; trende årings kalve 6 rdl. og 5 får, 5 rdl. 2mk.

I *gården:* 1 helbeslagen vogn med hauer, vognskrin og hammelstok, 10 rdl.; 1 gammel trævogn, 1 rdl.; 1 plov m. tilbehør, 1 rdl.; 2 harver, 1 rdl. 4 mk.; 1 hakkelskiste m. kniv, 4 mk.; tvende høleer, 1 rdl. 4 mk.; 4 river, 1 mk 8 skl.; leyrer og skauler, 4 mk.; tvende spader, 3 mk.; 1 stålgreb, 1 træ do., 1 skovl, 2 mk.; 1 kield spand, 8 skl.

Det var gårdens besætning og udvendige inventar. Sammenligner vi besætningens størrelse med kvægtællingerne 100 år tidligere, synes den slet ikke ringe. Men der mangler dog en del. Vi ser først på bygningerne:

Bygfæld:

Salshuset, bestående af 11 fag ås bygning, strå tække, ler vægge, i ringe stand, behøver til reparation	11 rdl.	0 mk.	0 skl.
Laden, 19 fag, behøver til reparation	25 rdl.	0 mk.	0 skl.
Fæhus, 10 fag, behøver til reparation	20 rdl.	0 mk.	0 skl.
Stalden, er i god stand og efter vor skiønsomhed behøves ingen rep. Ved gården mangler følgende besætning m. v.:			
4 bester, à stk. 30 rdl.	120 rdl.	0 mk.	0 skl.
5 kiør à stk. 9 rdl.	45 rdl.	0 mk.	0 skl.
1 forsvarlig vogn	16 rdl.	0 mk.	0 skl.
1 do., ringere, 8,rdl., 1 plov m. tilbehør, 3 rdl.	11 rdl.	0 mk.	0 skl.
1 god harve, 2 rdl., 1 do. ringere, 1 rdl.	3 rdl.	0 mk.	0 skl.
Skifte salær	2 rdl.	4 mk.	8 skl.
Udgift ialt	253 rdl.	4 mk.	8 skl.
Indbo, besætning og udbo Værdi ialt	170 rdl.	1 mk.	15 skl.
Gæld ialt	83 rdl.	2 mk.	9 skl.

Situationen ser nu noget anderledes ud, end gårdens rigelige indbo og øvrige værdier først lod formode. Det var dog ikke værre end, at Niels Lauridsen kunne vedblive i gården. Og det var også tilfældet andetsteds i sognet, hvor der ved en boopgørelse konstateredes forholdsvis lige så stor eller større underskud. I *Nobjerg,* en gård omtrent på størrelse med Oxfeld, var der et tilsvarende underskud, da i 1777 fæsteren, Niels Christensen, var død. Ved skiftet efter den afdøde mand i Nobjerg var der en huspostil og et Nyt Testamente. Også i annexpræstegården havde man opbyggelige bøger, fremgår det af en slægtsbog i gården. Det er de eneste steder, hvor det synes oplyst, at man ejede kristelige bøger eller litteratur overhovedet. Men derfor kunne der vel her og der være bøger som Bibelen og en salmebog eller andagtsbog i hjemmet; det synes underligt, hvis ikke. –

Der var tilfælde, hvor de økonomiske vilkår i et dødsbo viste sig at være betydeligt ringere efter stedets forhold, end dem, vi hidtil har set, og uden at det synes at have foranlediget, at familien blev sat ud, når ellers der var myndige efterladte. Ejendommen skulle jo, så vidt gørligt, drives fortsat. Og den hidtidige familie også have sit fortsatte udkomme. Kunne der skaffes udvej for det på stedet, var familien nok i reglen bedst tjent med det. Og det var vel også den mindst besværlige ordning for husbonden; som dog nøje påså, at hans fordringer fik førsteprioritet. Fordringerne i dødsboer i disse de sidste årtier af fæstetiden synes dog sjældent så store som de prioriteter, de fleste af de vordende selvejere til sin tid fik at slås med. At disse så iøvrigt fik en anderledes frihed og selvbestemmelsesret, der givet nok gav større lyst og energi til at klare egne sager, er vist og sandt.

Mangeartede og indfiltrede kunne de forhold være, som blev fremdraget ved en skiftebehandling. Vi vil gennemgå den mest omfattende, skiftebogen melder om. Vidtløftig og omstændelig er den. Men da den lader os få et dybt indblik i det gamle bondesamfunds livsvilkår, vil vi tage den ret udførligt. Den er fra 1776-77:

Efter at eftermeldende dødsfald var behørigen tilkendegivet, indfandt sig for skifteforvalteren, højædle og velbårne hr. general auditør Høyer og på hans vegne, fuldmægtigen ved Voldbjerg gods, Christen Egeberg, med tiltagne 2'de vitterlighedsmænd udi Stervbogården i Heager hos enken Anna Kirstine Christensdatter, efter hendes ved døden d. 9. novbr. afgangne mand, Anders Christenen, for at registrere og forsegle hans efterladenskaber til påfølgende lovlig skifteholdelse imellem enken og rette vedkommende arvinger, som siden herefter bevises og benævnes. Hvor da, udi overværelse af enken og de ommeldte 2'de mænd, Jacob Jacobsen samt Niels Andersen, begge fra Heager, blev begyndt og handlet som følger.

Men førend noget blev fremmet, tilkendegav enken, at hun var højfrugtsommelig, og udbad sig at blive forskånet for boets registrering indtil 30. dagen efter dødsfaldet, og da ved eftersyn i stervboet intet betydeligt fandtes at forsegle, blev enkens begæring, så som hendes frugtsommelighed syner for sig selv, af skifteretten taget til følge og skifteretten udsat til d. 9. decbr. næstfølgende, til hvilken tid enken anlovede at skulle, som skifteforvalteren pålagde hende, være ansvarlig for alt, hvad dette stervbo i nogen måde måtte være tilhørende. Skiftets videre foretagende henhviler da til ovenmeldte tid.

Anno 1776, d. 9. decbr., var atter mødt, efter opsættelse til i dag, – – som tilforn Chr. Egeberg på Voldberg, for at holde en lovlig registrerings- og vurderingsforretning – – , hvor da i overværelse af 2'de tiltagne vurderings- og vitterlighedsmænd,, Niels Andersen og Mathias Hansen i Heager, samt i overværelse af enken med sin fader og laugværge, Chr. Holm af Halby, og den afdødes 3'de

brødre, Peder Christensen af Halby, Michel og Chr. Christensen, samt søsteren Kirsten Christensdatter med antagne værge, Laurids Jonasen, alle af Heager.

Registrerings og vurderingsforretning:

I *dagligstuen:* 1 fyrbord på fod, 2 mk.; 1 do. skammel, 8 skl.; 2 gl. stole, 8 mk.; 1 rød krus m. tin låg, 1 mk.; 1 par tin lysestager, 1 mk. 8 sk.; 1 taburet, 8 sk.; 1 sortglaceret tepotte, 6 sk.; 1 rød mælkepotte, 2 sk.; 1 par røde og 1 par hvide og blå tekopper, 12 sk.; 1 tin sukkerkop, 5 sk.; 2 spiseskeer, 8 sk. 6 stk. sorte mælke bøtter, 1 mk.; 5 stk. hvide stentallerkener, 15 sk.; 1 sort lergryde og 3'de potter, 5 mk.

I *den østre alkove seng:* 1 rødstribet olmerdug overdyne m. fyld, 1 rdl. 2 mk.; 1 gl. grå vadmels underdyne, 3 mk.; 1 rødstribet olmerdugs hovedpude, 4 sk.; 1 do., 6 sk.; 1 blåstribet do., 6 sk.; 1 hvid vadmels hylsklæde, 12 sk.

I et lidet kammer: 1 stand seng. 1 sort og hvid vadmels dyne, 1 rdl. 4 mk.; 1 blåstribet bolster pude, 3 mk. 8 sk.; 2 do. do. hovedpuder, 8 sk.; 2 hvide og grå hølsklæder, 1 mk. 4 sk.; 1 blå og hvid vadmels underdyne, 1 mk. 8 sk.

I kælderen: 1 ege øltønde m. 4 jernbånd, 3 mk.; 1 øret fyr balje m. 2 jernbånd, 1 mk. 4 sk.; 1 do. kærne m. do. bånd, 10 sk.; 1 gl. ege dejgkar, 12 sk.; 1 gl. fyr øltragt, 6 sk.; 1 fyr mælkebøtte, 8 sk.; 1 spinde rokke, 4 mk.

I bryggerset og køkkenet: 1 jern ildtang, 8 sk.; 1 gl. kobber brygkedel i gruen, 1 rdl. 2 mk. 1 fyr kar m. 2 jernbånd, 1 mk. 4 sk.; 1 træ skæppe m. do. bånd, 1 mk. 4 sk.; 1 halm sold, 6 sk.; 1 par håndkværne, 5 mk.

I gården: 1 jernbeslået arbejdsvogn m. jernbesl. hjul og 1 par gl. haugfjæl, 12 rdl; 1 gl. træ vogn u. hauer og fjælle, 3 rdl.; 1 par nye hauer, 1 rdl. 2 mk.; 1 par gl. høst skrauer m. v., 3 mk. 1 par halm stole, puder, tømme og kobler til 4 heste, 2 mk.; 1 par nye læder puder, 4 mk.; 1 gl. plov m. jern, 4 mk.; 1 harve m. jerntænder, 3 mk.

I stalden: 1 sortstiernet hoppe, 12 år, 12 rdl.; 1 sort hvidfodet do., 9 år, 13 rdl.; 1 sort do., gl. 7 år, 10 rdl.; 1 sort hestplag, gl. 3 år, 11 rdl.; 2 gråbrogede stude, 3 à 4 år, 8rdl. 4 mk.; 1 sortbr. kvie, 3 år, 4 rdl.; 1 do. 2 år, 3 rdl.; 4 køer, alder 5, 7, 10 og 10 år, ialt 22 rdl. 4 mk.; 1 gråbr. studkalv samt 2 kviekalve, en gråbr. og en sortbr., værdi 2 rdl. 4 mk. 8 sk.; 2 gimmerlam, den ene hvid, den anden grå, 3 mk. 8 sk.; 1 galt 2 rdl.; 4 grise 4 mk.

I laden: 1 hakkelse kiste m. kniv, 3 mk.; 1 høle m. behørig mejeskaft, 3 mk. 8 sk.; 1 ringere do. 1 mk. 8 sk.; 1 plejl, 8 sk.; 1 jernplade, 1 mk.; 1 do. greb, 1 mk. 2 sk.; 1 par hammelreb, 14 sk.

Skifteretten spurgte dernæst alle forannævnte tilstedeværende: om de vidste eller forefandt noget mere, som i nogen måde kunne komme dette dødsbo til indtægt? Men enken m. laugværge var udbedende, at videre skiftehold måtte bero, indtil enken havde overstået sin forestående barselsfærd, hvilket blev bifaldet af alle tilstedeværende. Men førend forretningen denne sinde blev sluttet, kom enken

og de tilstedeværende i tanker om, at den nu afdødes gangklæder endnu var forglemt, hvorfor samme nu herefter blev registreret og vurderet således:

1 brun kiortel af firskaft tøj m. metalknapper, 2 mk.; en do. vest, 1 mk. 3 sk.; 1 par sorte skindbukser, 1 rdl.; 1 par brune do. af firskaft tøj m. metal kn., 3 mk. 8 sk.; 1 gl. brun vest af do., 3 mk. 8 sk.; 1 rød- og grønstribet nattrøje m. metal kn., 5 mark; 1 hvid vadmelstrøje m. benknapper, 3 mk.; 1 blå brystdug m. metalknapper, 2 mk. 8 skl.; 1 hvid, gammel vadmels trøje m. do. kn., 1mk. 12 sk.; 1 par nye hvide do. bukser, 1 mk. 12 sk.; 1 par gl. hvide do., 1 mk; 1 par gl. læder do., 6 mk.; 1 sort uldhat, 1 mk. 10 sk.; 1 gl. fyr kiste, uden lås og nøgle, 4 mk.

Mere vidste de tilstedeværende ikke at anmelde til registrering og vurdering. Fuldmægtigen efterlyste en kontrakt, oprettet året før mellem de fire brødre indbyrdes angående arven efter forældrene samt søsterens ophold i fødegården. Den blev fremlagt af Michel Christensen og lyder, i noget sammenhængt form, sådan:

„5. aug. 1775, da alle søskende var på Voldbjerg hos fuldmægtig Egeberg – vidner var Rasmus Hansen, ladefoged, og Jørgen Pedersen, staldkarl – fordi Anders (den nu afdøde) på det tidspunkt skulle giftes og hans vordende kone ønskede „af forsigtighed" ikke at komme ind i gården, førend lovligt skifte var foretaget. Forældrene, Christen Andersen og Kirsten Pedersdatter, var døde henholdsvis i 1772 og-73, men efter dem var der, syntes børnene, ikke mere at dele, end hvad de nok kunne enes om indbyrdes. Iøvrigt havde Anders fæstet gården allerede i 1764, idet faderen da „i sin svagheds tilfælde havde opladt sin udi Heeagger i fæste havende gård til sin ene søn, Anders Christensen." Søsteren, der er ugift, er efter loven umyndig og tillige svag af helbred. Hun skal nyde nødtørftigt ophold og underholdning, klæder og husværelse etc. af gården, samt en skikkelig begravelse, når hun engang ved døden afgår. Imod, at hun til gengæld vil forrette for sin broder uden modsigelse alle slags arbejde efter hendes helbreds beskaffenhed, så længe hun kan, og efter billighed overlade ham sine efterladenskaber, alene at beholde, efter hendes død. I påkommende tilfælde skal hun følge gården under enken eller den nye fæster. Hun må ikke indlade sig i nogen slags klammeri eller uenighed med husets eller andre af byens folk."

Skiftesamlingen opsættes endnu en gang, nu til d. 3. febr. 1777, formiddag, kl. 8 slet, uden videre varsel, da enken håber, næst Guds bistand, til den tid at have overstået sin forestående barselsfærd.

Den berammede dag genoptages så skiftesamlingen; mødt er de samme som sidst. De efterlevende søskendes alder bliver oplyst: Peder, 45 år, Michel, 36½, Christen, 33 og Kirsten, 50 år gl. Fuldmægtigen oplæser en bekendtgørelse om dødsfaldet, forkyndt 3 gange på Ringkjøbing byting, på Bølling Herredsting samt på Ulfborg-Hind herredsting. Det er sket af hensyn til husbonden, til enken som de øvrige arvinger, såvel som til kreditorer og debitorer i boet; rette vedkom-

mende „må møde eller lade møde." Der bliver mange forhold at tage stilling til:

„Efter at denne forkyndelse var oplæst ved skiftet, anmeldte derefter enken med laugværge, at siden sidste skiftesamling i dette bo var sket denne forandring, at enken d. 25. december sidst var bleven forløst med en liden datter, som endnu lever og har ved sin dåbs annammelse bekommet navn Kirsten, for hvilket barn da tillige indstillede sig som sammes formynder efter loven farbroderen Peder, og som dertil af skifteretten blev antaget. Hvorpå tilspurgte skifteretten, om de tilstedeværende vidste mere boet til indtægt at opregne, hvilket de ikke gjorde. Derpå blev fortfaret med skiftets videre fremme, og i henseende stervboets udgiæld og besværing begyndt med stedets huses brøstfældighed og besætnings registrering og vurdering således:

Salshuset, bestående af 13 fag, blev af mændene taxeret til istandsættelse à fag 2 rdl., er 26 rdl.

Det vestre ladehus, bestående af 11 fag, tax. à fag 1 rdl. 2 mk., er 14 rdl. 4 mk.

Det østre hus, indrettet til heste- og fæstald samt fårehus, bestående af 14 fag à 1 rdl., er 14 rdl.

Det søndre ladehus, bestående af 13 fag à 1 rdl. 2 mk., er 17 rdl. 2 mk.

Til at bestemme stedets anordnede besætning efter, begærede skifteretten sig forevist den afdødes originale fæstebrev, som af enken blev forevist. Det befandt sig dateret d. 22. dec. 1764, af salig hr. grev Rantzau udstedt og derefter, med skifterettens påtegning, enken tilbageleveret. Og da stedets hartkorn derefter erfares at være 5 tønder 0 skæpper 2 fjerdingkar $1^{47}/_{63}$ album, så udfordres dertil efter forordningen følgende besætning m. v.: 5 dygtige bæster, à stk. 16 rdl., er 80 rdl. efter næværende tids priser. – 1 ploug m. fornøden tilbehør, jern drættetøj, 4 rdl.; 1 harve m. tilbehør, 2 rdl.; 1 vogn m. alt tilbehør, 22 rdl. Til andre nødvendige udfordrende gårdens redskaber skiønnede vurderingsmændene ikke rettere, end jo i det nøjeste udfordredes 7 rdl. – Således renderer hosbondens privilegerede prætentioner på gården ialt summå 187 rdl. Enken med værge fremlagde en fordring i boet: Salig Anders Christensen af Heeagger hans begravelses bekostning er, til ligprædiken 2 rdl.; til degnen 4 mk.; til hans kiste 1 rdl. 4 mk.; til linklæder 3 mk. og til Hans Christian for brændevin 3 mk. Som er ialt 5 rdl. 2 mk. – Ligeledes fordrede enken, såfremt boet kunne tilstrække, til sin egen begravelses bekostning, lige med sin salig mands, 5 rdl. 2 mk. Dernæst fordrede skifteretten for forbemeldte bekiendtgørelses læsning ved retterne 1 mk. 8 sk., hvortil kommer selve affattelsen, budleje, stemplet papir og andet papir – såsom det synes at trække til vidtløftighed. Ialt løber skifte- og vurderingsomkostningerne i 7 rdl. 4 mk. 10 sk. Dermed er boets gæld på ialt 205 rdl. 2 mk. 10 sk."

Fuldmægtigen oplæser en erindringsskrivelse fra husbonden til de selvskiftende

arvinger. Den har form af en skarp tilrettevisning. Ikke så meget for selve arvedelingen efter forældrene; der var jo ikke noget videre at dele. Men derimod for den klausul på gården, som søsterens fortsatte ophold i virkeligheden er: „Thi er det, jeg herved deklarerer: i ingen måde at vedkiende mig dette bånd, som Anders Christensen og hans søskende så dumdristig haver lagt på min gård. Kirsten Christensdatter kan holde sig til sine søskende og ellers tjene for sit brød. Thi da Anders Christensens enke ved gråd og klage har besværet sig over hende, at hun aldrig vil giøre en stunds arbejde i marken, enten i hø- eller kornslet, men alene går hiemme i huset i magelighed (hvilket direkte strider imod foreningen, om den gjaldt noget). Konen derimod, i sin høj-frugtsommelighed, haver selv gjort alt markarbejdet i afvigte sommer, hvilket endog af grander og naboer stadfæstes. – – Så ville fogden, skifte samlingen d. 3. febr. ej alene lade dette bekiendtgiøre og skifte acten tilføre, men endog befale, at Kirsten Christensdatter flytter ud fra enken i det seneste til førstkommende påske. På det, at enken og tilkommende fæstere kan få den rådighed i gården, som dennem tilkommer, og ald kiv, trætte og klammeri kan undgås. I det øvrige skal det aldeles ikke være mig imod, om den nye fæster vil give Kirsten Christensdatter årlig 2 skp. rug, 2 skp. byg og hiemage hende 10 læs tørv, som er det eneste, jeg for hans fæstetid vil tilstæde, som en hjælp og frivillig gave til hende. Men skulle hun nogen tid nyde af de fattiges kasse, da ophører denne gave aldeles."

De tre brødre synes ikke ret om husbondens særegne omsorg for deres søster. Michel forbeholder sig at varetage hendes sag. Det bliver dog ved husbondens bestemmelse, som det siden fremgår.

Der anmeldes nu yderligere en række fordringer i boet. Først fra enkens svoger Christen, måske som en „tak for sidst" for hendes klage til Høyer over søsteren: Fordrede Christen for adskilligt arbeide i afvigte sommer sidst i dette stervbo, efter indleveret regning af gårs dato, som blev modtaget og lyder således: I høavlingen var jeg der i 3 dage, i kornavlingen var jeg der i 18 dage, i pløjetiden var jeg der i 18 dage. Derfor forlanger jeg 6 skilling om dagen, som er beregnet til 2 rdl. 2 mk 10 sk. – Derimod havde enken at erindre, at Chr. Christensen skal ei have tilgode for så mange dage; de havde bekommet arbeide igien af hans søster, Kirsten Christensdatter, som i stervboet hidtil havde været pleiet og nydt ophold. – Fordrede Chr. Christensen, som han foregiver at være sket i 1772, et lån til sin sl. broder, til at betale en hoppe med, der skal være kiøbt af Christen Larsen i Aggersbek, hvilket han vil bevise med Niels Andersen og Christen Bratberg af Heeagger at medføre den rigtighed, at hans sl. broder selv ved sidst afvigte Michaelis tider tilstod at være ham skyldig 7 rdl. – Samme fordring benægtede enken med sin laugværge nogensinde før at være vidende om, givende derhos tilkiende, at da Chr. Christensen havde de tvende mænd hos sin svage broder, var hverken enken eller hendes fader tilstede eller

derom underrettet for at anhøre en sådan tilståelse. De tvende mænd, som var her tilstede, forklarede, at de rigtignok havde hørt, at den afdøde havde tilstået at være sin broder Chr. Christensen skyldig bem. 7 rdl. 1 mk. 8 skl. men kunne ikke tilvisse skiønne den tid, om den afdøde var ved sin fulde samling eller ei. – Fordrede Jeppe Kolbye i Ringkjøbing, efter indleveret regning af dags dato, for en restance sålydende: 1775, d. 17. october, blev Anders Christensen i Heeagger skyldig til mig for en kackelovn 2 rdl. Debitor, eller den afdøde, foregiver at have været kautionist, men broderen Christen erklærede, at han havde bekommet bemeldte kackelovn, som stod hos ham selv, og derpå selv betalt for samme i afdrag 6 rdl., ved sin afgangne broder, Anders Christensen, som samme tid kautionerede for ham for de øvrige 2 rdl. at blive betalt. Men enken med laugværge imodsagde samme fordring og vedkiendte sig den i ingen måde.

Sadelmager Peder Friis i Ringkjøbing fordrede efter indleveret regning, som lyder således: 1775, d. 24. september, bekom Anders Christensen, ved Knud ved Gammeltoft, et par nye hovedstoel , 1 mk. 12 sk.; 1 læder svøbe, 12 sk.; ialt 2 mk. 8 sk. Hvilke venligst formoder De, her skifteforvalter, mig af stervboen godtgiører.

Hr. Peder Orluf i Rindum fordrer, ligeledes efter regning: – – hvad jeg haver tilgode hos sl. Anders Christensen i Heeagger for medikamenter, som blev brugt til ham, som bliver for vidtløftig at opregne, men som haver kostet 3 mk. 10 sk., og for min umage 2 mk.; men så haver de tilgode for en læs klyne, som de haver hentet i Astrup for mig, som de kand afregne, hvad de vil have for det. Som enken m. laugværge ligeledes tilstod at have sin rigtighed og som skulle blive betalt."

Kommet så vidt forhørte nu fuldmægtigen, om nogen havde videre at erindre eller anmelde? – – „men efter skifterettens 3die sindes påråb meldte sig ingen, undtagen *den nye fæster af gården, Christen Simonsen, Noegård,* som tilkiendegav,at han d. 1. febr., sidst, haver erholdt fæstebrev på gården."

Hvad dette nye vedkommer skiftesagen, oplyses i Chr. Simonsens fæstebrev, der nok i hovedtrækkene er affattet omtrent som fæstebreve i almindelighed:

„Andreas Høyer til Woldberg, Deres Kongelige Majestæts General Auditør, giør vitterligt, at have stæd og fæst, som jeg og herved stæder og bortfæster til Christen Simonsen af Noegård, den gård i Heeagger bye, bestående af hartkorn Nye Matricul (landmålingsmatriklen) 5 td. 0 sk. 1 fdk. $1^{47}/_{63}$ alb., som sidst haver været beboet af forrige fæster, nu afg. Anders Christensen, hvis efter ladte enke, Anne Kirstine Christensdatter, godvilligen nu haver afstået gården til denne nye fæster, *som tager hende til ægte hustru,* hvilken gård Christen Simonsen skal nyde sin livstid med alle sine med rette tilhørende eiendomme og i fæste beholde på følgende conditioner:

I At han deraf årligen til de anbefalede rette tider betaler alle kongelige

ordinære og ekstraordinære skatter og påbud, samt alle gårdens andre tyngder og afgifter, uden restance og uden mindste byrde eller tab for husbonden.

II At han, ligesom sin formand, til husbonden leverer og betaler årlig landgilde således: til hvert års St. Hans dag: smør 1 lispund $2^2/_7$ pund. Samt til hvert års Martiny dag: 4 mk. $9^1/_7$ sk. penge, rug 1 td. 1 skp. $^4/_7$ fdk.; byg do.; havre do.

III At han altsammen, ligesom hans formand, forretter det sædvanlige hoveri til Woldberg af $^4/_7$ plovs part, og alle slags arbejde, således som Hans Majestæt enten har fastsat eller herefter måtte fastsætte, og spænd- og gang dags arbeide efter vedheftede hoverireglement, så ofte han derom vorder tilsagt.

IV At han årligen opbygger og forbedrer gårdens påstående huse og bygninger, ligeledes forbedrer gårdens besætning og holder samme tilligemed bygningerne alle tider i anordnet god tilstand, gårdens mark og ejendomme forsvarligen giøder, dyrker og håndhæver, og ikke nogensinde noget af stedets ejendomme til andre bortleier eller sælger fra gården eller af dens mark, enten hø, strå, foder, tørv eller lyng imod loven. – Men

V Hvad den udi gården værende Kirsten Christensdatter angår, da haver jeg, som hosbond, befalet, at hun i det seneste flytter fra gården til påske, førstkommende. Dog må fæsteren, Chr. Simonsen, give hende i det højeste 2 skp. rug 2 skp. havre og age hende 10 læs tørv årligt, som er den eneste byrde, jeg tillader i denne fæsters tid må gives hende af gården.

VI Iøvrigt retter og forholder fæsteren, Chr. Simonsen, sig efter Hans kongl. Majestæts allernådigste lov og anordninger, samt er hans hosbonde og hans ordre hørig og lydig, Alt under dette fæstebrevs fortabelse." Derpå fulgte underskrifter.

Hermed var samtlige akter i denne sag fremdraget og behandlet. Nu var det også aften, hvorfor skiftesamlingen udsattes til den følgende dags eftermiddag, for da at sluttes.

Omstændeligt blev det da gjort klart, at til arvinger som til kreditorer blev der intet. Husbonden var 1. prioritetshaver, men ikke engang han får sine fordringer fuldt ud godtgjort, der mangler heri 60 rigsdaler, godt og vel.

Henvendt til enken og den nye fæster „tilholdt skifteretten dem begge: at de efter Christendoms pligt ville sørge for det umyndige barns opdragelse, således som de til sin tid agtede at forsvare for Gud og menneskene, hvilket de anlovede." Værgen og formynderen fik et tilsvarende tilhold, og efter nogle yderligere, praktiske formaninger sluttede denne vidtløftige skiftesag.

Blader vi videre i den gamle protokol, læser vi otte år senere, at nu er den tidligere enke død, ikke fyldt halvtreds år. Datteren Kirsten, som blev født hin juledag, mens skiftesagen efter hendes far, for hendes ankomsts skyld, hvilede, hun nævnes ikke nu. Så må vel hun også være død. Derimod nævnes en anden

datter, Karen, 5 år, som faderen Chr. Simonsen nu står ene med. Ved folketællingen 1787 har han imidlertid fundet sig en ny kone og stedmoder til sin datter.

Om levealder og dødsårsager

Døden høster uden hensyn til alder og de skår i menneskers liv og lykke, som dens indhug forårsager. Vi har set glimt heraf i aktstykkerne i skiftesagerne foran. Skifterne giver dybe indblik i den enkelte families forskelligartede forhold. Vil man prøve at danne sig et billede i bredere almindelighed af f. eks. folks levealder dengang, er imidlertid skiftesagernes antal for få. Her gælder det først og fremmest kirkebøgerne, uden dog at deres oplysning om alder, eller om dødsårsager, er så gennemførte, at der kunne bygges nogen sikker statistik herpå. Alligevel, en gennemgang aftegner et vist billede på sit felt.

„Halvfjerdsindstyve er støvets år, de stolteste strid og møje, om firsindstyve en kæmpe når, desmer han kun har at døje", synger Grundtvig o. 1840. Digteren beskriver i dette vers de barske levevilkår, der gjaldt i det jævne menneskes hverdag, især når han eller hun kom noget til års. Den himmel, der i samme digt dog hvælves over menneskelivet, forekom vist de fleste, gamle som unge, noget fjern og uvirkelig. Aftægtsfolk var vel materielt nogenlunde skærmede, når ellers der vistes vilje og evne til at opfylde de kontraktlige forpligtelser – hvad man ved, der ikke altid var. Uden en aftægt i ryggen, eller når sygdom og affældighed meldte sig, var der ikke langt til fattigforsørgelsens ydmygelse – eller tiggergangen. Den gamle tids alderdomsforhold havde dog utvivlsomt også her og der sine lyse sider, hvor der generationerne imellem var gensidighed i forholdet. Her lader vi dette hvile.

Folk blev også dengang såre langtfra lige gamle. Ikke få kom, hvad vi vel ikke uden videre antager, ret højt til års, også et godt stykke udover de 70. Kirkebogen meddeler i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, der omfattes af denne gennemgang, i almindelighed ikke dødsårsagen eller den afdødes stilling og omstændigheder i levende live. Folk, der opnåede en meget høj alder, sad nu nok som regel på aftægt og i enkestand og døde af alderdom.

1699, i kirkebogens første år, døde Chr. Thomsen Stadel i No, 88 år gammel. Poul Poulsen i Poulsgård i Lybæk blev 86; det var i 1775. Manden i nabogården mod øst, det nuv. Strømkjær, hed Niels Nielsen, der blev 89 år, men han døde allerede i Pouls ungdom, i 1714. Niels Nielsens kone, Sidsel Nielsdatter, der overlevede manden i 12 år, nåede de 93. Det samme gjorde, 5 år senere, Iver Lauridsen i Oxfeld. 90 år blev Johanne Andersdatter i Lybæk, død 1754; ligeledes Jens Johansen Rårup i Hebro, som vi traf før; han døde i 1819; Chr. Jacobsen i Hedehus, død 1821, nåede samme alder. Hans slægtning, som kirkebogen kalder Jens Heehuus, blev 92; det var i 1765. Der har været livskraft i denne slægt, idet Chr. Jacobsens oldefar, Niels Poulsen, er den Nobo, der, så vidt vides, op-

nåede den højeste levealder, hele 104 år; han døde 1726. Johanne Jensdatter i Gammeltoft var nu også udholdende i livet og en af de helt få gamle kvinder, hvis alder kendes; hun blev 95. Jens Jensen i Øster No, død 1803, blev 96, mens hans navnefælle, ligeledes i Ø. No, døde 98 år gammel; det var i 1764.

Rigtignok er der dog, modsat de overraskende høje levealdre, vi lige så, hold i den almindelige antagelse, at mange mennesker tidligere døde i moden alder; som unge; og at der især var en mængde børnedødsfald, spædbørn og børn i deres første leveår. Ikke helt sjældent døde moderen efter en fødsel. Hvorvidt barselfeberen her var hyppigst årsag, må stå hen, men at den har hærget, synes uomtvisteligt. Mangelfuld hygiejne og ernæring sammen med ringe adgang til og brug af sagkyndig lægehjælp var vel de vigtigste årsager til barselkvinders og deres børns hyppige og tidlige død. Og til epidemiske sygdommes uhæmmede hærgen fra tid til anden. Om epidemidødsfald melder kirkebogen intet nærmere før efter midten af 1800-tallet. I 1850'erne og 60'erne meldes om en række børneepidemier. 1853 dør en del spædbørn af kighoste, nogle af krampe. Et voksen-dødsfald af krampe skete 1849, der kostede den 50-årige And. Christensen Bech, Harvbogården i Lybæk, livet. 1859 og 62 var skarlagensfeber årsag til en række børnedødsfald, mens i 1866 det var halssyge, difteritis, der røvede et antal børns liv.

Tuberkulosen – tæringen – var en snigende, men dødeligt sikker sygdom. Den tog en her, en der, undertiden flere i samme hjem, uden vel at det altid blev klart, hvad den virkelige årsag var. Ja, den kunne bortrive hele familier. Dette skete således i nuv. Nørrevang i Lybæk i 1880'erne. Undertiden nøjedes sygdommen med at tage mand og kone, så børnene blev tilbage, berøvet forældrene; det skete i Vejlgård o. 1890. Der ville være en lang række andre tragiske eksempler på epidemiske indhug i sognefamilier, som må lades uomtalt her. Vi er under beskrivelse af dystre sygdommes hærgen tillige i nogen grad kommet udover dette afsnits emne. Lad os imidlertid for sammenhængs skyld, afrunde beskrivelsen af tidlige dødsfald med at nævne andre forekommende bekendte årsager end sygdomme.

Selvmord er nævnt i anden sammenhæng. Ikke helt få tilfælde heraf anfører kirkebogen navnlig i 1800-tallet. Ligeledes i et andet afsnit er nævnt sognets i krigene døde, 1848-50 og 1864. Kirkebogen nævner to først i 1700-tallet, men kun den enes navn er anført; det er Laurids Jacobsen fra Lybæk, der som soldat i landmilitsen døde – hvordan oplyses ikke – i 1716, 24 år gammel. Af ulykkestilfælde med dødelig udgang i 1700- og 1800-tallet kendes: 1772 omkom Just Hansen, Nogård, i sin brønd, da han ville drage vand op om aftenen, 58 år. I 1803 indtraf en tilsvarende ulykke, ganske vist i Hee, men dog altså i det dengang fælles sogn. Det var i Bratbjerg hos Kirsten Gregersen, hvor der var bryllup. Musikanten, Kr. Hansen, markmand ved Holm af Ringkøbing, omkom

i gårdens brønd. Den omkomne beskrives som et sædeligt og ordentligt menneske. Denne bryllupsfest fik således et såre tragisk islæt. I 1856 druknede Christen Mortensen, 43 år, Harvbogården i Lybæk, i åen, da han d. 17. juni gik og skar op. 18 år senere druknede Jens Christensen Grønne 50 år, der var husmand på Oxfeld mark, i Vonå. En anden art ulykke kom husmand i Lybæk mose, Niels Lauridsen, ud for den 8. november 1869. Der står, at han blev ihjelslagen af lynild, 46 år gl.

Til sidst alligevel en smule statistik. Den er af gammel dato. Den tilfredsstiller vel ikke vore dages krav til statistik, men er da ellers ret oplysende. Det er Lauge Bærentsen Vedel, der i sin sidste præstetid afslutter kirkebogstilførslerne med små årlige opgørelser

1736		Viede: 6 par Fødte: 13 Døde 27	
1737:	Viede: 8 par	Fødte: ægte 15 sønner og 1 uægte	ialt 26
		Fødte: ægte 9 døtre og 1 uægte	
		Døde: 12 gamle	ialt 22
		Døde: 10 unge	
1738:	Viede: 1 par	Fødte: ægte 13 sønner og 1 uægte	ialt 24
		Fødte: ægte 9 døtre og 1 uægte	
		Døde: 7 gamle	ialt 13
		Døde: 6 unge	

Præstens statistik omfatter både Hee og No.

Bygge og bo

Blandt de mangeartede forhold, der kunne komme ind under en skiftebehandling, var der, som vi så, også en registrering og vurdering af husenes tilstand. På linje hermed ligger den syns- og taksationsforretning, der fandt sted ved fæsterskifte, og som omfattede såvel bygninger som besætning, avl og avlsredskaber samt vogne. En tredje kilde er brandtaksationen i forbindelse med den ved overgangen til selveje påbudte brandforsikring. Den gjaldt alene bygningerne, men til gengæld alle bostederne. Denne *brandtaksation* er således en særlig righoldig kilde, hvad angår byggemåde, størrelsesforhold og indretning m. m., omend beskrivelserne er forholdsvis kortfattede og temmelig skematiske. Vi kan ikke gennemgå dem alle; det er forsåvidt også unødvendigt, da der naturligt er en hel del fællestræk. Vi udvælger nogle eksempler på byggestilen på det givne tidspunkt. Alle bostederne blev takseret 1793, mens enkelte, der på grund af om- eller tilbygning blev omtakseret indenfor de nærmest følgende år, også findes beskrevet i de bevarede bilag. Den store taksationsforretning 1793 af Voldbjergs tidligere bøndergods foretoges af Chr. Isager og Chr. Holm fra Rindum; herreds- og birkedommerskriver Esajas Helt, Ringkøbing, førte pennen. Taksationerne blev tinglæst, den 15. juni samme år.

Niels Andersen Tofts gård i Lybæk, det *nuv. Strømkjær,* beskrives sådan:

Stuehuset sønden i gården, 13 fag langt, 7 alen dyb (vidde), klinede vægge, strå- og lyngtække, eg- og fyr tømmer, indrettet i værelser. – I vester ende 1 kammer med loft, kalkede vægge og vinduer; næst ved, på lige side (med kammeret) en kælder med loft, kalkede vægge og vinduer; næst ved en forstue; næst ved en stue med do. do. do., med panel i nordre side for sengene. 1 bilægger kakkelovn, værdi 10 rigsdaler. Næst ved er køkkenet, hvori er en skorsten, deri er ovnen; næst ved er bryggerset, hvor udi er en grue med kedel, af ½ tøndes rumfang, værdi 10 rdl. – Dette hus til sønder udbygt med en kvist, 4 fag, 7 al, høi, samme materialer. I vester ende af stuehuset *1 vognremise* og i øster ende *1 svinesti.*

Ialt takseret for		260 rdl.
Østen i gården *1 lade m. tærskelo,*	24 fag 6 al dyb	80 rdl.
Norden i gården *Stald, fæ- og fårehus,*	14 fag 6 høj el. dyb	80 rdl.
Vesten gården *1 lade og tærskelo,*	14 fag 6 høj el. dyb	80 rdl.
Udhusene alle af samme materiale som stuehuset		
	Ialt	500 rdl.

Bygningerne befandtes lovligt og forsvarligt indrettet for ildefare.

Hos *husmand og murmester Niels Lauridsen* i *Langhus* i Lybæk er der mindre plads, ude som inde, beskrivelsen ser i sammendrag således ud:

Stuehuset, 9 fag langt, 6 alen dyb (samme mat. s. forr)	80 rdl.
I øster ende i dette hus *ibygt lo, lade, fæ- og fårehus* 7 fag, 6 al	30 rdl.
Østen i gården i sønder fra forrige, *ibygt tørvehus og lade, 9 fag,* 6 al dyb	20 rdl.
Sønden for en liden våning, 5 fag, 6 al dyb	20 rdl.
Ialt	150 rdl.

Bostedet synes netop ved den tid at have fået navnet *Langhus,* der har holdt sig omtrent til nu. Det synes dog hverken dengang eller senere ret at have svaret til bebyggelsen. Måske dog navnet alligevel rækker længere tilbage, til en tid, da de to sidstnævnte huse ikke var opført. Langhus er vel betegnelsen for bostedet, hvor stuehus og udhus var bygget i hinandens forlængelse – langhuset, som var typisk for det lille bosted fra jernaldertiden. Sidenhen, når der ved nydyrkning blev brug for mere plads, byggede man, enten et parallelhus, eller en vinkelbygning til den første, eller hvor pladsbehovet var større, kom man frem til den tre- eller firlængede, sammenbyggede og nu indelukkede gård, den typiske byggestil for bondegården, som den er kendt til vore dage.

Benævnelsen Langhus, i betydningen stuehus+udhus i én længe, kunne med samme ret som hos Niels Lauridsen være brugt hos Chr. Jacobsen Brand i *Hedehus* og hos And. Andersen Skanderup, i dennes hus på heden, det nuv. Rosvang – og på endnu flere husmandssteder.

Nobæk

Oxfeld

Nobjerg

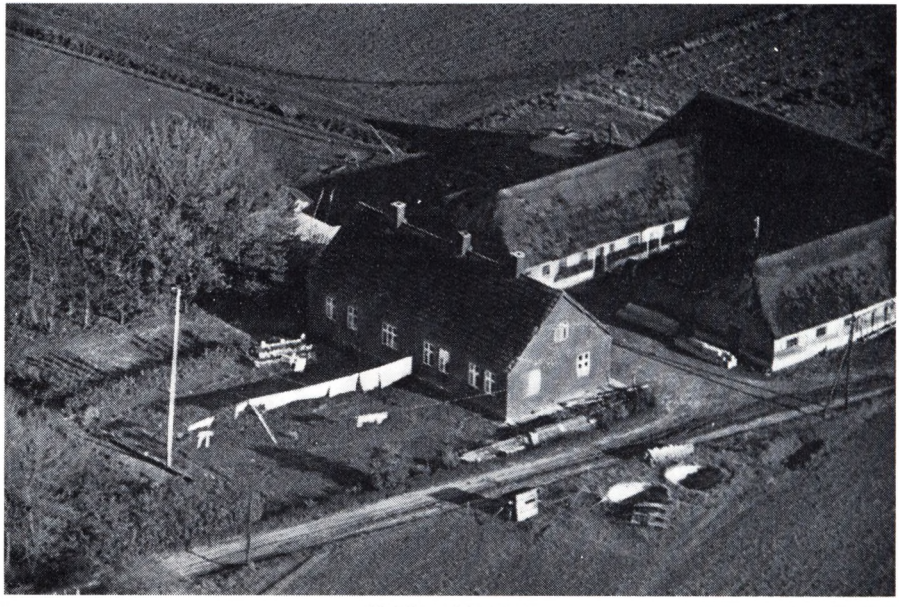

Noklit, ældre fot.

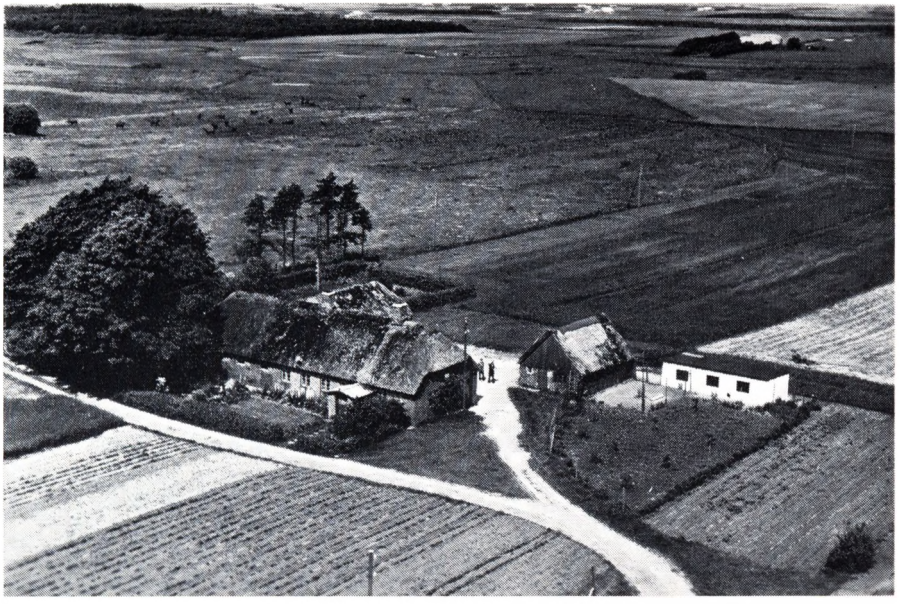

Svend Olsens ejendom før ombygningen

Det nye forsamlingshus. Th. tidl. andenlærerbolig, nu Chr. Bøndergård

Mejeriet omkr. nedlægningen

Markskjel Høje i Lyngsmose

Hos *Hans Christensen, kaldet Stamp,* ser det sådan ud:

Stuehuset norden i gården, i øster og vester, 11 fag, 6 al. dyb, indrettet i værelser. I øster ende 1 stue m. loft, vinduer og kalkede vægge, med en bilæggerkakkelovn, af værdi 8 rdl.; næst ved et køkken, derudi en skorsten med en ovn, m. do. do. do.; næst ved en stue med do. o.s.v., ved nordre side er panel for sengene, en jernkakkelovn, 12 rdl.; næst ved en bryggers, derudi en skorsten med en grue, derudi en bryggerkiedel på 1 td. rum, af værdi 8 rdl.; ved siden deraf en liden forstue. – Næst ved er *et stampeværk, af 1 trug og 4 køller og videre behov.*

Dette hus, med alt, er takseret for		250 rdl.
Sønden i gården *1 lade og fæhus samt fårehus*		50 rdl.
	Ialt	300 rdl.

Med denne taxation var eieren fornøyet. Bygningerne befandtes lovligt og forsvarligt indrettede for ildefare.

Selvom disse sidste anmærkninger kun i enkelte tilfælde er anført, tør vi nok gå udfra, at begge forhold var opfyldt ethvert sted. Det sidste forhold skulle i hvert fald være det for at få forsikret; hertil hørte *skorstenene,* der vist var noget ret nyt dengang. Men var de mon altid af brændte sten? Murværket var det kun undtagelsesvis, og da slet ikke indermurene, skillevæggene. Man opførte, *klinede,* murene op af ubrændt ler, eller når det gik højt, af soltørrede lersten, eventuelt af stampet ler.

Byggestilen, hvad husenes placering angår, har i *Stampen* været 2 *parallelhuse.*

Michel Pedersen, *Annexgården:*

Stuehus norden i gården,, 14 fag, 7 al, dyb, tax for	200 rdl.
Et hus østen i gården, ibygt stuehuset står i sønder og nør, 8 fag 7 al dyb, indrettet til *hestestald og staldkammer* m. loft over 3 fag og vinduer i staldkammeret, tax	80 rdl.
Et hus, ibygt salshusets vestre ende, 16 fag, 5 al. dyb, er *fåre- og svinehus*	60 rdl.
Et hus sønden i gården, 16 fag 7 al., er *lade og lo*	60 rdl.
Et hus vesten i gården, 23 fag 6 al. I sønder ende af dette hus er *en lejevåning,* 5 fag - - -; i sønder ende *1 kielder;* næst ved er *en stue,* ved østre side panel for sengene; næst ved er *en frammers,* derudi en skorsten. Det øvrige af dette hus er *ladehus*	100 rdl.
I alt	500 rdl.

Hos *bolsmand Michel Madsen, Meldgård* i Noby, er stuehuset stort efter stedets forhold, 15 fag langt, men ganske vist kun 5 alen vidt, altså endnu snævrere end de fleste andre steders såvist også snævre huse. Var bondehusene

således snævre, var de tilsvarende af lav højde, selvom tagkonstruktionen måtte have en vis, ikke ubetydelig rejsning, for at regnvandet kunne løbe af stråtaget. Hos Michel Madsen er der en stor stue med en kakkelovn til hele 15 rigsdalers værdi. Michel Madsen var skolemester, havde på brandtaksationstidspunktet været det i over en menneskealder og vedblev med denne sin gerning, der begrænsedes til vintertiden, til ind i det følgende århundrede, ialt vel over 50 år. Skolegerningen synes således at være øvet i hans eget hus; det stemmer med, at der var lejefolk i selve skolehuset.

Jens Juulsgård i Juulsgård:

Stuehuset er sønden i gården, 14 fag, dyb 6 al.; eg- og fyrtømmer, klinede vægge, lyng- og stråtække, indrettet i værelser; står i øster og vester. I vester ende en *kielder,* uden loft, men med vinduer og kalkede vægge; næst ved *1 kammer* m. do.; næst ved *1 stue* m. do., norden i stuen panel for sengene, i denne stue en jern kakkelovn, ansat for 10 rdl.; næst ved er *køkkenet,* deri en skorsten m. bagerovn og gruen, hvorudi er en bryggerkiedel på ½ td. rum, af værdi 8 rdl.; næst ved *1 kammer* – – det hele hus tax til 100 rdl.

Et hus, ibygt dette hus i vester ende, *lade,* 6 fag 6 al.	40 rdl.
Et hus, ibygt dette hus i øster ende, *kostald* 4 fag 6 al.	30 rdl.
Et hus vesten i gården, *lade,* 6 fag 5 al.	20 rdl.
Et hus norden i gården, *lade og lo,* 15 fag 5 al.	30 rdl.
Et hus ibygt forrige hus's østre ende, indrettet til *heste-, ko- og fårehus,* 9 fag 5 al.	20 rdl.
Ialt	240 rdl.

Udhusene af samme materialer som stuehuset.

Juulsgård består reelt kun af 3 længer, en sønden og en norden i gården på hver 24 fags længde, plus det korte vesterhus, 6 fag langt. Den firlængede, indelukkede gård er ikke helt så fremherskende en byggetype for gårdbruget, som det umiddelbart synes. Sine steder er der en udbygning fra den firlængede opbyggede gård; eller der er et eller flere fritliggende småhuse ved siden af gården. Påfaldende mange steder, omtrent hvert andet, ligger stuehuset mod nord; men det er en placering, man ved ombygning synes at ændre, således at beboelsen lægges mod syd, mod solsiden. Denne ændring ses ved omtaksering af *Gammeltoft* 1796 og Poulsgård i Lybæk 1797. Gl. Toft synes ved omtakseringen helt ombygget. En nok så stor rummelighed i vidden 8, 8½ og 9 alen, iagttages ligeledes. Man er endvidere – tildels – gået over til *murede vægge.* Det skal dog først et godt stykke ind i det flg. årh., o. 1830, være blevet almindeligt med *teglværker* i sognet. Hvor mange der efterhånden oprettedes af dem, er der vist ikke mere nogen, der ved. Der har været teglværk ved Grimstrup,ved den nedlagte Nogård, i Heager ved Jens Kjær Iversens gård og vist nok et vestligere i samme by. Men der har sikkert været en del flere.

Huse, anført i antal fag, var af længde det dobbelte antal alen, når ikke andet var bemærket, idet der så gik 2 alen på 1 fag. Et hus på 24 fag var af en ret anselig længde. Der var steder med endnu længere bygninger; således i *Grimstrup* på 28-29 alen, næsten 60 alen eller 40 meter.

Nogle steder måles der i alen længde, for, som det anføres, at huset ikke er inddelt i lige store fag. Her er der tale om *åshuse* eller *sulebyggede huse,* hvor ved forstås en tømmerkonstruktion af opretstående, bærende stolper, *suler,* midt i husets vidde, hvorover der, langs ad huset under spærtoppene hvilede en vandret, bærende planke, *åstræet.* Ved denne ret solide afstivning af *spærtræerne* tog man ikke det samme hensyn til deres nøjagtige indbyrdes afstand, som hvor afstivningen i tagkonstruktionen først og fremmest var de vandrette *hanebjælker.* Uanset konstruktionen iøvrigt, hvilede spærtåen altid på en *rem,* lagt ovenpå muren, men foruden af denne tillige understøttet af lodrette stolper, *ben,* indbygget i murværket. Kun hvor der mellem disse opretstående stolper var indlagt *tværstænger,* så der dannedes *tavlfelter* i muren, kan man tale om egentligt *bindingsværk.* Dette ses kun nævnt to steder. Hos Ole Pedersen (Stamp) i *Vanting* stod 1793 et *bindingsværkshus,* og i en syns- og taksationsforretning 1788 over den afdøde *Mathias Hansens gård i Heager* anføres, at våningshuset, 12 fag el. 24 al. længde, er *bindingsværk,* af fyrtømmer, *med nogle fag suler.* Et af udhusene er ligeledes bindingsværk, af eg og fyr.

Røgind Kro

Ved en tilsvarende forretning 1791 i *Poulsgård* i Lybæk, hvor fæsteren Chr. Simonsen var død, nævner synsmændene, at våningshuset, af længde 18½ al., står norden i gården, og i vester ende er ibygt gårdmandens, indsidderens, udvåningshus. Da dette såvel som de øvrige huse er ås- eller sulebyggede huse, som ikke er inddelt i lige fag, hvorefter længden er anført i alenmål.

I skiftet i *Oxfeld* 1790 efter Niels Lauridsens kone står, at salshuset er en *åsbygning*. Måske denne tømmerkonstruktion vor mere almindelig udbredt, end det kan læses ud af beskrivelserne.

Vi kan afslutte vort strejftogt sognet rundt for at se, hvordan folk boede, med at besigtige det største bygningskompleks. Det er hos *selvejer Peder Therkildsen i Røgind,* som 1798 får takseret sin gård og mølle. Gennem lange tider havde der været en fæster i Røgengård og en anden i møllen, men en del år før det alm. selvejes tid erhvervede P. Therkildsen begge ejendommene.

Stuehuset østen i gården, 9 fag 9 al. dyb, af eg og fyr, klinede og murede vægge, indvendig kalkede, indrettet i værelser. I sønder ende *1 kammer* med vinduer o. s. v.; næstved *1 stue* m. do. og en bilægger kakkelovn; næst ved *køkkenet* m. grue og kedel; næst ved en brøggers. Tax for 250 rdl.

I øster for stuehuset bygt *et møllehus,* 8 fag, 8½ al. dyb, materialer som forrige. Indrettet som følger: I vester ende *overstue, næst* ved er *møllehuset,* deri *en overfaldsquærn,* derudi *tvende møllesteene af 8'te quarters størr,* tilligemed *fornødne mølleredskaber. Møllen* drives ved *overfaldende vand,* har *et hiul.* Det hele hus og mølleværk tax for 350 rdl.

Sønden i gården *1 hus,* 20 fag, 8½ al. dyb, indrettet til *lade og tærskelo,* eg og fyrtømmer, klinede vægge 200 rdl.

Vesten i gården *1 lade og fæhus,* 14 fag, mat. s. forrige 200 rdl.

Norden for i gården *1 vogn remisse, tørvehus og fårehus,* 10 fag 8 al. 50 rdl.

I øster derfra *et hus,* i sønder og nør, 7 fag 6 al. 50 rdl.

I øster for samme *1 hus,* står i øster og vester 21 fag 7 al, er *lade, tærskelo og hestestald,* mat. s. forrige 100 rdl.

Ialt 1200 rdl.

Reformtiden

Landboreformerne var ikke bondens eget værk. Det ville under de herskende forhold have været omtrent ligeså naturstridigt, som at de skulle være skabt ud af den blå luft. Bonden var i almindelighed så bebyrdet og så afhængig af sine overgivne, at der ikke blev noget overskud af kapital eller kraft. Tværtimod var det store ting, når han kunne klare dagen og vejen, d. v. s. forskaffe sig sit og familiens underhold af sit fæste, ved siden af at udrede tiende, skat og land-

gilde og dertil yde jorddrotten hoveri samt derudover at stille de krævede folk til militærtjenesten.

Gik konjunkturerne landbruget imod, som da eksporten af korn og stude svigtede i slutningen af 1600-tallet, eller regeringen med sin økonomiske politik, *Merkantilismen,* favoriserede byerhvervene på landbrugets bekostning, i 1600-tallet og første halvdel af 1700-tallet – så var det vel ikke direkte bonden, der måtte tage stødet heraf, men godsejeren, der i kraft af hoveriet og hovedgårdens stordrift havde en eksportproduktion, hvad bonden ikke evnede og desuden formentes retten til. Et økonomisk tryk på jorddrotten kunne jo imidlertid nok fordeles nedefter. Omvendt kunne bonden i bedre tider heller ikke høste nogen direkte fordel heraf, mens dog husbonden på sin side i medgangen havde råd til at fare noget mere med lempe overfor bonden, når det gjaldt restance eller anden bistandsydelse. Husbonden så jo sin egen fordel ved i videst muligt at holde bonden ved sit fæste.

Tiden kom til at arbejde for bondens sag. Udtrykket er vagt og forslidt og kræver nærmere bestemmelse. De faldende eksportindtægter pressede jorddrotterne til at søge erstatningsmuligheder, „ – – først og fremmest erfaringer – – m. h. t. nye driftsmåder. Man går, tildels, over til det holstenske kobbelbrug og mejeribrug. Med disse praktiske fremskridt erfarer herremændene betydningen af at være herre på sin egen jord, og de bliver kritiske over for det fællesskab, der binder bønderne til de gamle arbejdsformer." (Hans Lund) „ – – O. 1750 trænger en ny økonomisk opfattelse, *Fysiokratismen,* igennem. For den står jordbrugserhvervene over alle andre, ja, er egentlig de eneste produktive, og modsat merkantilismen med dens statsregulering af erhvervslivet bekender fysiokratismen sig til troen på frihedens betydning for dettes udfoldelse. Nu drog landbruget interessen, og de herskende tilstande måtte i den ny læres lys forekomme skadelige og urimelige. Fra 1750'erne er der da uro om landbospørgsmålet, hist og her forsøger enkeltmand på reformer, men først i 1780'erne sker de dybt gennemgribende ændringer i det bestående.

De store reformer indledtes i 1781 med *forordningen om udskiftning.* – – Det tog nogen tid, inden der kom fart i udskiftningen. – – *Reformerne er ellers et værk af Den store Landbokommission* af 1786. Dybest greb *Stavnsbåndets ophævelse* (1788), der ved at fjerne bondens personlige afhængighed af herremanden kom til at symbolisere reformtidens stræben efter at give bonden lige kår med hele det øvrige folk. Fæsternes retslige stilling blev sikret. Kun livsfæste blev tilladt. Synsforretningerne skulle ikke som før foretages af herremanden selv, men af uvildige mænd. Den vilkårlige afstraffelse blev forbudt. På forskellig måde opmuntredes der til *overgang til selveje.* Staten gav eksemplet ved at sælge løs af krongodset,interesserede godsejere fulgte efter, en kreditkasse oprettedes (1786) for at give billige lån til køb, og skaffe frihedsbestemmelserne

for herregårdene ændredes, så de uhæmmet deraf kunne sælge væk af jorden. I 1785 var stillingen 6000 selvejergårde og 55.000 fæstegårde. I 1835 var der derimod 42.000 selvejergårde og 25.000 fæstegårde. – I forbindelse hermed står en række bestemmelser vedr. hoveriet. Man fastsætter hoveriarbejdets grænse nøjere (bl. a. afskaffes retten til legemlig afstraffelse på hovmarken), og man opmuntrer til dets fuldstændige afløsning; det sker ad frivillighedens vej så hurtigt, at mens der før 1788 ydedes hoveri af ca. 100.000 tdr. hartkorn er det hoveripligtige hartkorn 1807 indskrænket til 80.000 tdr. – En række andre forordninger – om tiendens afløsning, om handelens og omsætningens frihed, om udparcellering til husmandsbrug – slutter sig hertil.

Andetsteds i Europa fuldbyrdes i disse år de vældige omdannelser indenfor håndværk og industri, som man har kaldt *den industrielle revolution.* Når man betænker, hvorledes der gennem landboreformerne på næsten alle områder sker dybt gennemgribende ændringer i den danske bondes livsforhold, vil man med fuld føje kunne karakterisere *det, der sker herhjemme i det 18. årh.'s sidste årtier,* som *en agrarisk revolution* – – – ".[15]).

Bondefrigørelsen har været som et fornyende vårbrud efter en lang, trang vinter. Initiativet var altså ikke bøndernes eget, og alle har de ikke lige straks været rede til at antage det nye. Det var så helt anderledes end det tilvante, så uoverskueligt og kom vel dertil bag på en del, da mulighederne frembød sig. Men bønderne besindede og bestemte sig for dette nye, alle som én indenfor hver kreds, d. v. s. hvert gods. Og de må næsten have følt sig som nye mennesker derved.

Af det sammenhængende reformkompleks springer vel nok overgangen til selveje stærkest i øjnene. Gik det landet over stærkt hermed, var tempoet ikke mindre på vor egn, snarest tværtimod. Eksemplet havde afsmittende virkning fra sted til sted, uanset de fremhjælpende officielle bestræbelser. Godsejernes motiver til at deltage i denne udvikling var vel blandede; men idealismen gjorde sit – også hos andre folk med indflydelse lokalt.

I foråret 1792 skete der her det, at Voldbjergs ejer, kammerråd *Mathias P. Richter,* tilbød bønderne at sælge dem både hovedgården og bøndergodset samt Hee kirke med sine jorder og tiender, ialt o. 635 tdr. hartkorn. Et udvalg på syv af godsets mest ansete bønder suppleret med sognepræsten, provst *Jens Bonne Høyer,* som formand, forhandlede på bøndernes vegne med Richter om sagen. Resultatet blev, at en handel sluttedes, til en samlet købesum på 66.200 rigsdaler, og undertegnedes ved en købekontrakt af 13. juni samme år. Køberne var fæsterne af omtrent alle ejendomme i No sogn, noget tilsvarende i Hee, samt nogle i Hover og Ølstrup. Tilsammen blev der udstedt skøde til 111 hidtidige fæstere, deraf 55 i No.

Inden man nåede så vidt, var der endnu en række forhold at ordne vedrørende

en så vidtløftig handel. Det tog sin tid, bl. a. fordi der tilstødte forhindringer. Da man ansøgte om lån i Den kgl. Kreditkasse, nægtede amtmanden at give den nødvendige anbefaling, før købesummen var udlignet på hver enkelt omhandlet ejendom. Klausulen var ikke udtryk for uvilje overfor sagen; tværtimod var amtmand Hansen venlig stemt over for bøndernes frigørelse. Men der har sikkert ikke været lovhjemmel for et så omfattende solidarisk ansvar, som handelen i sin helhed i virkeligheden betød. Den krævede påligning af købesummerne for ejendommene kom i stand, ud fra en vurdering af hver enkelt ejendom, tilligemed en påligning af enhvers andel i tiendeafløsningssummen.

Der skulle skaffes mange penge for at få handlerne ordnede. Der blev på ejendommene og kirkejorderne udbetalt ialt 8.562 rdl., idet enkelte præsterede hele købesummen, heraf i No 4, mens en del flere betalte et afdrag, i No 10. Resten af ejendommenes samlede købesum (på 41.538 rdl.), tiendeafløsningen, der for Hee og No var vurderet til 6.548 rdl. (både konge- og kirketiende) og for Hovers vedkommende 800 rdl. (kongetienden), samt resten af den hele købesum (66.200 rdl.), der måtte andrage 17.314 rdl. og som formentlig alene angik hovedgården, idet kirken i Hee ikke synes at have været kapitaliseret (der fulgte jo forpligtelse til drift og vedligehold med). – Alt ialt 57.638 rdl. skulle lånes eller skaffes frem på anden vis.

Det ser ud til, at kreditkassens udlånsmuligheder har været begrænsede i forhold til et så stort kapitalbehov, omtrent $^7/_8$ af den samlede købesum, Til afløsning af tienden udlånte dog kreditkassen tre fjerdedele, mens sælgeren lod den sidste fjerdedel blive stående uopsigelig i 10 år, mod købernes solidariske kaution. Ved belåningen af ejendommene optræder kreditkassen og sælgeren i samme indbyrdes forhold, men her har mulighederne ikke været tilstrækkelige. Ialt står de to kreditorer for 27.879 rdl., hvortil kommer bøndernes udbetaling på 8.562 rdl., tilsammen 36.441 rdl. Tilbage står ca. 30.000 rdl. Det er ikke lykkedes at få et overblik over privat optagne lån.

Der blev imidlertid den 10. oktober undertegnet en ny og omredigeret købekontrakt, som nok er blevet udformet, efter at kreditkassens tilbud var undersøgt og udtømt. Efter denne kontrakt skulle 30.000 rdl. blive stående i hovedgården i 3 år. Derved fik køberne så en frist til en påtænkt realisation af en del af værdierne og dermed mulighed for at skaffe nogen kapital frem. Bønderne solgte nemlig ret hurtigt af Voldbjergs mark parceller til o. 20 nye bosteder, heraf i No 7, samt et stort antal parceller af gårdens enge samt af dens hede i Lyngsmose. Omkring 60 personer købte disse parceller, der ialt indbragte 15.978 rdl. Hovedparcellen med bygninger solgtes i 1795 til birkedommer *Peder Grønlund* i Ringkøbing, for 7.000 rdl. Disse handeler indbragte bønderne et overskud på 5.000 rdl. som de afbetalte på deres tiendegæld. Inden salget havde bønderne ladet Voldbjergs avlsbygninger ombygge til den nu indskrænkede drift.

Nedbrydningsmaterialerne blev anvendt i de nye afbyggersteder.

Med denne udredning har vi oversprunget et væsentligt træk i sagens forløb. Efter Storgaard Pedersen blev Richter på et vist tidspunkt betænkelig ved handelen, han selv havde tilbudt og ved kontrakt sluttet med bønderne. Om det nu var slet og ret tvesind eller han, med fordel, kunne sælge til anden side; eventuelt det skyldtes amtmandens opbremsning i sagen, eller han fandt betalingsvilkårene ugunstige – det står altsammen uklart. Hovedsagen er, at Richter, som det siges, fortrød, krævede sikkerhed for købesummen eller ophævelse af handelen. Dermed bragte han bønderne, som nu og med god grund, var opsatte på at blive selvstændige, i en særdeles vanskelig stilling og desuden i tidnød, da en fastsat frist for kontraktens gyldighed snart udløb.

I denne situation skaffede to mænd spændingen en lykkelig udløsning. Den ene var udvalgsformanden, provst Høyer, den anden efter Storgaard Pedersen stamhusbesidder, kammerråd *Niels Hansen,* Lønborggård; andre kilder hævder, at den anden i stedet var Niels Hansens svigersøn og nyligt tiltrådte efterfølger som ejer af Lønborggård, kaptajn *Niels Jermiin.* Denne sidste har i hvert fald fået det eftermæle, at han viste storsind overfor fæsterne på sit eget gods, da de stod som vordende fribønder.

På kontraktfristens sidste dag red Høyer til Lønborggård i et forsøg på her at skaffe bønderne under Voldbjerg kaution. Forsøget lykkedes. Vi har to kilder til denne akt i sagen. De er enige i det væsentlige, men knapt nok i enkelthederne. Efter Storgaard Pedersen kom Høyer til Voldbjerg ved aftenstid, hvor bønderne lå lejrede på grønningen ved gårdens gamle volde. –

Gamle Jens Iversen kendte en overlevering gennem sin egen slægt. Hans farmor havde i syv somre som lillepige tjent et senere herskab på Voldbjerg. Her havde hun hørt mangt og meget fortalt om bøndernes frigørelse. Pigen havde givet agt på det hørte og sidenhen ladet fortællingen gå i arv i slægten. Jens Iversen beklagede på sine gamle dage, at en del af erindringsstoffet i tidens løb gik i glemme. Selv havde han imidlertid, som bedstemoderen, sans for historien, han vidste besked om mange forhold i gammel tid, og han fortalte godt og gerne. Om Høyers aktion for bønderne lød fortællingen omtrent sådan: „Kontrakten udløb den bestemte dag om middagen, klokken tolv. Som tiden var ved at rinde ud, sprængte en rytter ind i borggården på Voldbjerg, hvor herremanden og bønderne var forsamlede. Idet rytteren, provst Høyer, standsede og sprang af hesten, faldt borguret i slag. Samtidig styrtede hesten til jorden, død af udmattelse. I røret, der opstod, beklagede herremanden tabet af hesten. Provsten råbte: „Skidt med hesten! Men her er papirerne!"

Man kender ikke datoen for denne dramatiske aktion, der så lykkeligt besegle mange menneskers skæbne. Er det rigtigt, at afslutningen skete midt på dagen, må det uden tvivl være sket i sommertiden. Det ligger også iøvrigt nær at antage.

Handelens formelle afslutning fandt dog først sted året efter. De mange skøder er daterede 13. juni og tinglæst 24. juli 1793.

Jordfællesskabet skulle ophæves i løbet af 2-3 år derefter. Tingbogen melder da også, at det er sket 1795-96. De egentlige udskiftningsdokumenter er dog kun i ringe omfang bevaret, således mangler de vigtigste kort. Det synes derfor ikke muligt at danne sig et nøjere billede af denne vigtige omfordeling af jorderne. At den ikke blev helt ideel, er nok en af årsagerne til, at der i de følgende årtier blev handlet jord i stort omfang. Krige og pengeforringelse, kriser og armod blev andre årsager til ejendomshandler.

Kirken siden Reformationen

Kun brudstykkevis er det langt frem i tiden muligt at danne sig et vist billede af livet, der levedes omkring sognets åndelige centrum, *kirken.*

Det brudstykkeagtige billede skyldes for en del en vis mangel på kilder. Først henved 350 år efter Reformationen og den gamle sognekirkes nedlæggelse blev der her i No igen en kirke at knytte trådene til. I denne lange mellemliggende tid droges de jo med de sammenlagte sognes kirke i Hee. Også til Hee kirke er dog trådene få og spinkle nok. En del af præsteembedets gamle protokoller og papirer, vedrørende både Hee og No, er gået tabt. Det er ikke her tanken at skildre Hee sogns forhold. Det er desuden i forvejen i vidt omfang gjort af P. Storgaard Pedersen, der var førstelærer ved hovedskolen der i årene 1892-1927. På den anden side er de to sognes historie i meget tvundet så tæt sammen, at det ville være både urimeligt og ugørligt helt at udelade, hvad der vedrører Hee.

Det brudstykkeagtige har tillige den årsag, at det åndelige liv ofte leves i det stille og derved unddrager sig en beskrivelse. Også selv om det væsentlig har tilknytning til kirken, som sognestiftelse. På den anden side vil åndelige rørelser, om de ellers er omfattende og dybtgående, nok i reglen også give sig sådanne ydre udslag, at de bliver synlige og virksomme i tiden, måske endog med forbindelseslinjer frem til efterfølgende tider.

Sagen er kanske helt enkelt den, at de åndelige og kirkelige bevægelser: *Den ortodokse Lutherdom, Pietismen og Rationalismen,* der udefra bragte så meget røre ind over landet og siden, i 1800-tallet, de hjemlige *gudelige vækkelser;* at disse bevægelser ikke rigtig mærkbart nåede over vore sognegrænser? Noget afgjort ja eller nej kan der næppe svares herpå. Det er nok sådan, at vidnesbyrd i form af historiske efterretninger om de nævnte bevægelsers virkninger her er det småt med. På den anden side ved vi fra danmarkshistorien, at det blev påbudt ovenfra ved kirkeordinansen af 1537, at Katolicismen skulle vige for Luthers kirketanker, Det rene Evangelium eller Evangelii klare Dag. Hvor hurtigt og hvor følgestrengt så dette påbud er blevet indfriet ude i det enkelte sogn, som nu hos

os, det ved vi vel ikke. Men at der også her er sket en forandring, endda af de helt store, kan der næppe herske tvivl om. Reformationen betød et nyt kirkesyn og en ny kirkeordning. Den senere Pietisme derimod var blot, kort og lidt skarpt formuleret, en særlig strømning indenfor den lutherske kirke; men dyb alvor for dem, der blev grebet af denne stærkt følelsesbetonede bevægelse. Rationalismen var en senere strømning, der ikke som Pietismen appellerede til følelserne, men derimod til den sunde fornuft og dydig vandel, som lyksalighedsvilkår. Den sene Rationalisme synes hos os at have vekslet med en vis kirkelig konservatisme, som i forening kan have stået i vejen for de gudelige vækkelser; disse sidste blev i vidt omfang frembåret af lægmænd. I hvert fald synes de næppe nok at have vundet gehør her, førend bevægelsens grundtvigske retning i sidste trediedel af forrige århundrede havde fået en folkelig bredde udover landet.

Præster i Hee og No

Fra Reformationen til vore dage, i et tidsrum på snart halvfemte hundrede år, har præsteembedet til stadighed været besat, bortset fra vakance, der opstår ved præsteskifte. De skiftende præster er gennemgående forblevet her i en længere årrække. Ialt er det i denne lange tid kun blevet til en snes forskellige; enkelte af dem har dog desuden kortvarigt haft en hjælpepræst.

Fra den første lange periode af dette tidsrum ved vi meget lidt om vore sognepræster. og navnlig da om deres egentlige gerning, om hvordan de har forkyndt evangeliet, om forvaltningen af kirkens sakramenter eller om sjælesorgen i sognemenigheden. Efterretningerne om disse tidlige lutherske præster er mest af ydre art, i enkelte tilfælde angår de blot navn og virketid.

Dog, navnerækken er fuldstændig. Ved vi mangen gang ikke stort mere, så foreligger der da heller ikke noget om, at nogen blev sat fra embedet. Så har de vel hver især søgt at gøre deres skyldighed, alt efter evne og muligheder. Vi kan da hilse på dem, sognets præster, hver især efter sin tur.

Morten Perssøn var den første lutherske præst i Hee. Han virkede til 1548. Efter grevens fejde hjalp han de tre brødre i Grimstrup, der var fradømt deres selveje, til at købe det tilbage. Nok en håndsrækning i et verdsligt anliggende, som hr. Morten ikke syntes at skulle gøre for intet. Men dog nok en hjælp i nødens stund, som de menige grimstrupfolk har vidst at værdsætte. Morten Perssøn efterfulgtes som sognepræst af sin søn, *Peder Mortensen,* der sad i embedet i hele 47 år, indtil 1595. Fra 1584 som provst i Hing herred. Død 1595.

Michel Nielsen, 1595-1622. Som sin formand døde også han i embedet. Michel Nielsen var gift med forgængerens enke. Formentlig har det været et af de fornuftægteskaber, der ikke sjældent fandt sted ved præsteskifte. På en praktisk måde blev derved enken efter den foregående præst forsørget også ud over det nådsensår, hun havde ret til at forblive i præstegården.

Jens Christensen Giødstrup var præstesøn fra Snejbjerg. Selv blev han provst. Også han fik en meget lang virketid her, fra 1622-1666. I to ægteskaber, det første var med en datter af hans formand, fik han ialt 22 børn. Det fortælles, at de 21 kom i præstestand. Præstehistorikeren Wiberg hævder dog, at af de der levede, kom de alle dette på nær 1. Børnedødeligheden var stor i ældre tid. Giødstrup indsendte i 1638 en sognebeskrivelse til Ole Worm. Den går ikke særlig stærkt i enkeltheder, men den rummer dog visse interessante træk; et enkelt om den gamle No kirke er gengivet i afsnittet om Middelalderen. Han efterfulgtes af sønnen, *Niels Jensen Giødstrup,* der virkede fra 1666 til sin død 1689. Enken giftede sig med eftermanden, *Lauge Berentsen Wedel,* 1689-1739, der også var af præsteslægt, født i Ribe; hans oldefar var historikeren Anders Sørensen Wedel. Lauge Berentsen Wedel var præst i Hee-No i samfulde 50 år. I 1699 påbegyndte han pastoratets første kirkebog. På første blad gør præsten rede for bogens formål, at optegne de ægteviede, de døbte og de døde (konfirmationen kom først senere til) i sognet. Med denne føren bog over kirkens medlemmer opfylder han et påbud fra øvrigheden. Men vi ser videre præsten give optegnelserne en bibelsk begrundelse, under evighedens synsvinkel. Henvisningerne er mest til Johannes Åbenbaring, som Wedel, som det undertiden er blevet brugt, kalder *Apokalypsen,* syner over de sidste tider. Det står uklart, om et anført vers er forfattet af Wedel selv eller er taget fra en gammel salme. Sproget er vist ikke vanskeligere, end vi godt kan forstå det.

Abrahams, Icaachs oc Jacobs Gud – – – Skrifve sit Navn i deris Pander oc lade deris Nafne være tegnede i dine Hænder oc i Lifsens Bog. Apoc 14. v. 1, Apoc 20. v. 12.
Glæder Eder, Eders nafne ere skrefne i Himmelen, Luc. 10. 20.

O Tree-enige Gud ved nafn
Fader søn oc Helligaand,
Som mig døbte med Ord oc Vand,
Hiælp mig at bære mit Nafn med Gafn,
Holde din Pact Christelig,
Troe på Dig – – – Hiertelig
Vorde salig Ævindelig
Amen.

Hand siger jo, jeg kommer snart, ja kom, Herre Jesus, Apoc. 22,20.

Det synes at fremgå, at Lauge Berentsen Wedel var 37 år gammel, da han anlagde kirkebogen, som han troligt førte i de følgende fyrretyve år af sin præstetid, der vel i det hele er faldet i Hee og No sogne. Wedel døde i embedet og skulle da have været 77 år. Han var nok en god lutheran. Hans anden hustru overlevede ham; hun blev gift med eftermanden,

Otto Offersen Høyer, 1739-57. Høyer, der var østjyde, født i Uldum 1695, må have været enkemand med en stor børneflok, da han kom til Hee. Han skriver i kirkebogen om sin tiltrædelse: 1739 - - Otto Offersen Høyer indsat som sognepræst af provst Christen Møeborg, Thim. Han havde tilforn været kapellan i Ringkøbing og Rindum i 14 år. Havde med hustruen *Christence,* datter af borgmester i Varde, Jens Thulou, 11 børn, hvoraf 2 sønner tidligt døde. Kaldet til embedet af Voldbjergs og kirkens ejer, Christian Rantzau, af kongelig majestæt allernådigst confirmeret (kaldelsen) og ed aflagt for højærværdige biskop Matthias Anchersen, ved visitats i præstegården og samme dag (modtaget) sin kollats. - Han ønsker Guds nåde og velsignelse over både døde og levende såvelsom efterlevende, og at alle må samles i himmelsk ære og salighed for Jesu Kristi skyld. Amen. Det står ikke efter sammenhængen klart, hvorvidt velsignelsen over menigheden her skyldtes biskoppen. Det er vel rimeligst at formode. Er ordene i stedet pastor Høyers, kunne der, sammenholdt med biskop Brorsons udtalelse ved visitats, i 1747, at Høyer prædikede ulasteligt om kærlighed til næsten, måske spores et pietistisk islæt i forkyndelsen. Efter fundats af 1741 blev der bygget skole både i Hee og No. Brorson giver såvel ved visitatsen i 1747 som ved en senere, i 1753, både skoleholderne og den mødte ungdom gode skudsmål. Det er sikkert degnen i Hee, Niels Olufsen, der i kirkebogen giver oplysning om præstens død: 1757, dend 21. julij, som var en toersdag, Klocken 1 over Middag bortkaldede Gud Herren Voris Salige Hr. Fader, Otte Offersen Høyer, som var Sogne Præst her i Hee i 18 år. Og døde hand i hans Alders 61. år, mindre 8'te Dage, og bleff hand saa begraven d. 29. julij der efter.

Peder Pedersen Lundager, 1757-79, var købmandssøn fra Verninge på Fyn. Ved sin tiltræden skriver han i kirkebogen „ – 16. søndag efter Trinitatis (25. september) blev jeg uværdige Peder Pedersen Lundager indsat her i Hee Kierche som Sogne Præst for denne Menighed, af Provsten Rasmus Moenich i Ringkøbing." Lundager har sikkert haft andet embede før; han synes at have været en midaldrende mand, idet hans mor, der var enke ved hans tiltræden her, enten må være fulgt med sønnen eller senere har taget ophold hos ham. I hvert fald dør hun og bliver begravet i Hee. Det skete i 1773 og Lundagers mor var da 90 år gammel. Ved tilførselen til kirkebogen gør præsten en tilføjelse, der synes at pege hen på, at han har tilsluttet sig den pietistiske vækkelse.

Hvordan har menigheden forholdt sig til kirkens forkyndelse dengang? Derom er der stort set tavshed. Om nogen bredere vækkelse har der nok slet ikke været tale. Den menige almue snæredes af socialt tryk og tvang. Og med en åndelig myndiggørelse stod det næppe bedre til, i datidens statskirke. Der var vel enlige undtagelser. En sådan var vist folkene i Voldbjerg mølle. De var tidligt i 1700-tallet kommet hertil fra Thy. Gennem ægteskab blev der slægtskab til dem i Gl. Præstegård i No. I 1793 blev denne gård overtaget af Voldbjergmølleren, *Michel Pe-*

dersen. En lille slægtsbog, gennem slægtled ført først i møllen og siden i præstegården i No, fortæller om slægtsfølgen. Men den fortæller mere end det. Ved giftermål, ved fødsler og barnedåb såvelsom når nogen, store eller små, afgik ved døden, blev der gerne tilføjet noget mere, et skriftsted, et salmevers, måske en from betragtning eller en bøn, som sætter menneskelivet ind i evighedens større perspektiv. Denne lille samling af optegnelser fortæller os, at man her var åndeligt vågne. Det fortæller da for den sags skyld også, at de skiftende penneførere kunne både læse og skrive. Skiftesagerne godtgør, at der her og der i hjemmene fandtes andagts- og salmebøger, men de var tilsyneladende sjældne. Hvad man modtog af åndelig påvirkning, skyldtes nok navnlig forkyndelsen i kirken; samt, ved siden heraf, skolens undervisning i kristendom.

Folk, som de er flest, var nok heller ikke dengang så gode, som man kunne ønske. Ville nogen ikke tage deres kristendom tilstrækkeligt alvorligt, sådan som nu kirken så på det, havde den gennem udøvelse af en kirketugt midler til tvangsmæssigt at sætte folk i rette. Hvad man, om nødvendigt, gjorde for at få folk til regelmæssigt at gå i kirke, synes kirkebogen ikke at oplyse os noget om. Derimod skulle, når et uægte barn var født og døbt, moderen bagefter til publiceret absolution, offentlig skrifte i kirken. Tilfældene var ikke så sjældne; den samme kvinde måtte undertiden gennem denne skærsild flere gange. Det var endda en fast regel, at en ægtehustru, en passende tid efter sit barns fødsel og dåb, igen skulle introduceres, skulle genoptages i kirken. Der var foranstaltninger også mod andre forsyndelser, der ikke ensidigt angik kvinden. Kirketugten blev brugt over et meget længere tidsrum end Lundagers præstetid her. I hans tid, i 1764, blev Niels Jensen fra Grimstrup, vistnok en ung karl, stillet til offentlig skrifte for drukkenskab og ulovlig afholdelse fra den hellige nadver. Kirkeloven påbød sligt, det beroede ikke på sognepræstens syn på tingene. Nogle år senere, det var i 1778, døde Niels Larsens eller Lauridsens hustru, Maren Jensdatter. De havde været gift i 15 år. På det tidspunkt siger kirkebogen, at de hørte hjemme i Lybæk. Da konen døde, står der Oxfeld. De boede nu vistnok i Lybæk, i Langhus. Efter amtmand Hansens resolution blev Maren Jensdatter begravet uden jordpåkastelse, fordi hun blev beskyldt for at have druknet sig selv i åen, der løber forbi Lybæk, hvor hun fandtes død efter 8 ugers forløb. – Den begravelsespraksis blev gennem lang tid frem fulgt i tilfælde af selvmord; undertiden siger kirkebogen, at vedkommende blev begravet på kirkegården uden ceremonier. Selvmord, oplyst i kirkebogen, var ikke sjældne op i 1800-tallet.

Præstens virkefelt kunne være stort. Ved et skifte i 1777 kom Niels Jepsen fra Sanddal tilstede og hævdede, at da den afdøde mand, som han var i familie med, i sin tid flyttede fra Sanddal til Lybæk, hvor han døde, da førte han noget med sig. Overfor skifteretten kunne Niels Jepsen dog ikke oplyse, hvad dette noget var, eller hvilken værdi det havde; dog mente han ikke, at det skulle tilbageleveres.

Forholdet beroede i sognepræsten, hr. Lundaggers giemme. Niels Jepsen havde, indtil han blev gift, været præstens avlskarl og som sådan næppe været bange for at gå til denne om sagen, som Niels Jepsen havde forebragt, idet enken heller ikke kunne give nogen forklaring. Hemmeligheden forblev præstens.

Endnu en tilførsel til kirkebogen fra Lundagers hånd medtages her. 1. dec. 1773 var af Kong Christian 7'de anordnet til helligholdelse som en Bede Dag over begge Riger til Erindring, at Gud havde bevaret Kongen og hans Hus fra Fare, stillet Quægsygen og forrige Aars misvækst, samt at det Kielske var fra Rusland overdraget til Danmark og de danske Kongers Mands Linnie, imod Grevskaberne Oldenborg og Delmenhorsts Aftrædelse (afståelse). – Dagen skulle mindes ved bestemte tekster af Davids Salmer. –

Jens Bonne Høyer, 1779-1822, født i Nordjylland, søn af generalauditør Andreas Høyer, der fra 1770 var medejer og 1772-78 eneejer af Voldbjerg. Formentlig er det Andr. Høyer, der som kirkepatron har kaldet sønnen til præst i Hee og No. Wiberg hævder, at Jens Bonne Høyer forestod sit kald med en sjælden uegennyttighed og nidkærhed og var af en ikke helt almindelig lærdom. Wiberg går ikke nærmere ind på, hvilke udslag de nævnte rosværdige egenskaber gav sig i Høyers virke. Her er Storgaard Pedersen bedre at få forstand af. Storgaard Pedersen kalder ikke direkte Høyer for rationalist, men det fremgår af sammenhængen, at han har været én af denne retnings gode repræsentanter. Storgaard Pedersen giver en klar fremstilling af, hvordan en typisk rationalist var og virkede. „Det er almindelig erkendt, at der i den rationalistiske tid fandtes mange særdeles dygtige præster, hvis arbejde først og fremmest gik ud på det nyttige, det almennyttige, som det særlig gjaldt om at sprede oplysning om. Men hisset, hvis der gaves et liv efter dette, var det lyksalighed, ikke salighed, man skulle stræbe at nå; men lyksalighed var dydens naturlige frugt, altså dens visse løn. Alt, hvad der lå over nytte, oplysning, dyd og lyksalighed, var kun sværmeri og overtro. Derfor hørte man i dette tidsafsnit i de fleste danske kirker ikke et ord om de kristelige grundsandheder, derimod fik man mange smukke, ofte rørende taler om livsvisdom og sædelære, pligt og dyd, oplysning og borgersind, ja, også måske til afveksling et lille foredrag om det nyttige i staldfodring og høravl m. m. De bedste af den tids præster var foregangsmænd i landbrug og havedyrkning, og deres gode eksempel og troen på, at de her havde en mission at udføre, er det helt rørende at læse om. Men mange andre præster, som ikke var optaget på disse områder eller med ordningen af skolevæsenet og fremme af oplysningen, forfaldt til drik, kortspil og andre laster, så de var til forargelse for dem, de skulle have været til eksempel for i gode sæder."

Det er tydeligt, at Høyer hørte til den første slags. Han blev provst og 1806 udnævnt til meddirektør for et nyoprettet seminarium i Borris. Høyer blev grebet af tidens frihedstanker på det sociale område. For den indsats, han gjorde for bon-

defrigørelsen i pastoratets sogne er han blevet mindet og blevet den mest kendte af den ældre tids præster i Hee og No. Dette omtales nærmere i afsnittet om denne omvæltning. Høyer havde i de seks sidste år, 1816-22, kapellan *Anders Andersen Ørbech,* som medhjælp i præstegerningen. Ørbech var Høyers svigersøn. Høyer selv døde som emeritus i Hee, 1826.

Jens Chr. Blicher, der kaldedes 14 febr. 1823, nåede vistnok ikke at flytte hertil; i hvert fald fraskrev han sig kaldet 5 septbr. samme år, idet han byttede embede med *David Plesner,* 1823-33. Plesner var efter Storgaard Pedersen en af Rationalismens dårlige repræsentanter. Gamle folk, der havde kendt Plesner, skal have fortalt, at han regelmæssigt svirede og spillede sine indtægter af offer og tiende bort. Hvordan han ellers forvaltede embedet er der tavshed om. Kirkebogen synes dog at være ført i hans tid som ellers. Plesner døde i embedet. Hans enke overlevede ham i 32 år og nød i denne lange tid pension af præstekaldet i Hee.

De tre følgende præster havde den fælles interesse, at de var havemænd. En interesse, der altså, efter Storgaard Pedersen, var typisk hos rationalister. En interesse ganske vist, der bør være noget underordnet i en præstegerning. Tager den ikke overhånd, er den jo rosværdig nok. Endnu ses omkring præstegården, som et resultat af dette forskønnelsesværk, den store, smukke have, omgivet og skærmet af høje løvtræer. I meget andet var de tre haveinteresserede præster forskellige. Iøvrigt skyldes haveanlægget først og fremmest den første af disse tre,

John Thomsen Gad, 1833-47, fra 1841 tillige provst. Gad var søn af en hovedrig skibsreder i København, meget aristokratisk, en udpræget embedsmand, myndig og dygtig. Han skal, som senere også Molbech, have tilsluttet sig biskop *Mynsters kirkelige konservatisme.*

Provst Gads virke satte sig i det ydre en række spor. Han ombyggede i 1835 præstegården, eller en stor del af den, idet den ved hans ankomst var i meget slet forfatning, og der desuden i det første år skete svære stormskader på bygningerne. Selv ofrede han 1400 rigsdaler på byggeriet. Stuehuset, altså selve præsteboligen, blev ganske vist, et par menneskealdre senere, stærkt kritiseret af Falk Rønne, især vist for upraktisk indretning. En ny ombygning skete 1918; nu er der i hvert fald plads nok og moderniseringer er, naturligt nok, senere tilkommet. Gads haveanlæg er nævnt. Selv opgiver han at have plantet hvert et træ; det blev til ekstraordinært mange, da meget af nyplantningen gik ud under de barske klimatiske forhold, der rådede, før et læ for vestenvinden groede op. Endvidere skabte han, på en grundstamme af egne bøger, en betydelig lånebogsamling. Den misrøgtede imidlertid eftermanden.

Gad udarbejdede en fortegnelse over embedets tilhørende protokoller og dokumenter. Fortegnelsen, dateret 1837, er ret omfattende; den findes i landsarkivet i Viborg. Alle kirkebøgerne er bevarede. Derimod synes meget af det øvrige ar-

kivstof, som omfattes af fortegnelsen, at være gået tabt. Det synes således at gælde to fattigprotokoller, den første påbegyndt 1803, samt en skoleprotokol, anlagt 1817. Her kunne sikkert ellers have været adskilligt stof til belysning såvel af de skiftende præsters virke som selvskrevne tilsynsførende som og af menigmands vilkår på disse to hver for sig betydningsfulde felter. Pastor Gads fortegnelse vidner nu i sig selv om, at her var en mand, der ønskede at have orden i sagerne. Fra tingbogen har vi et konkret eksempel på det samme. Det er det, der er nærmere omtalt i afsnittet om fattigvæsenet. Hvor præsten og endnu et medlem af fattigforsørgelsen er på Lybæk mark for at registrere og reelt på fattigvæsnets vegne overtage et fattiglems bo og ejendele. I mere end en forstand har det været et hårdt stykke arbejde. Også selvom denne optrædende myndighed havde loven på sin side. Hvilken afstand den slags måtte afstedkomme mellem præsten og de fattige i menigheden, fatter vi vel dårligt nok.

Peter Rasmussen, 1848-68, var øbo, født 1801 i Næsbyhovedbroby, hvor forældrene var gårdmandsfolk. Hans kone, der stammede fra Rømø, var præstedatter. Præsteembedet her blev Rasmussens sidste; han døde her. Som præst giver Storgaard Pedersen ikke Rasmussen noget godt skudsmål. „Han hørte til det sidste kuld af rationalister, og han havde mange af retningens svagheder. De 20 år, han virkede her, synes at have været en særlig død periode i det kirkelige liv i pastoratet. Det fremgår både af de gamles fortællinger som også af tilsynets bemærkninger – eller endnu mere i deres tavshed – at pastor Rasmussen var ret umulig i sin præstegerning. – På penge og jordisk gods havde han derimod god forstand, og han samlede her en ret betydelig formue efter den tids forhold. Han var meget nøjeregnende i pengesager, men ville yde enhver sit. Han lånte ofte penge ud til folk i pastoratet, men renterne skulle betales nøjagtig til rette tid, ellers fik vedkommende aldrig lån mere". Det er vist tvivlsomt om denne præstens virksomhed strakte sig til No sogn. Foreliggende efterretninger går ud på, at folk her i pengeforlegenhed gik enten til velstående bønder i sognet eller til købmændene i Ringkøbing. Før man fandt vej til pengeinstitutterne i købstaden, hvor Sparekassen oprettedes 1844 og Kreditforeningen i 1860. Men nok om det. De andre beretninger, Storgaard Pedersen har om pastor Rasmussens materialistiske indstilling, vedrører heller ikke direkte No sogn. Et enkelt træk mere medtages dog her. Det er blevet kendt videre ud og det belyser i grunden forholdet på den tid til vækkelserne, som de i Indre Missions skikkelse fremtrådte her på egnen. „En dag, da Vilhelm Beck havde holdt møde i Ringkøbing, traf han senere på dagen sammen med Rasmussen inde hos pastor Holst, der var præst i Ringkøbing 1851-73. Vilh. Beck kendte ikke pastor Rasmussen og ville indlede en samtale med ham, idet han spurgte: „Nå, De har vel sagtens været med til mødet her i byen i dag?" „Nej, jeg har såmænd ikke", svarede Rasmussen, „jeg har været i byen for at levere en fed, gammel so". „Det var da en fed forretning", svarede Vilhelm Beck,

som overfor de efter hans formening „døde" præster kunne være ret ondskabsfuld, og når han siden talte om den mærkelige præst fra Hee, kaldte han ham altid pastor „Flæsk". Nogle, også i No, må nu have ønsket at høre pastor Rasmussen. I sine senere år prædikede han, som regel en gang om måneden, i No skole. Det afkortede jo vejen betragteligt for de Noboere, der søgte gudstjenesten. De særlige kirkelige handlinger måtte de jo alligevel til Hee kirke med. Vistnok gav Rasmussen også i sin sidste tid en gang imellem plads i sine sogne for missionsmøder, der skal have været inspireret af pastor Gudme i Ringkøbing. Denne missionsvirksomhed, hvorved lægmænd skiftedes med præster til at føre ordet, fortsatte frem gennem Pastor Molbechs tid. Der blev også her i No holdt missionsgudstjeneste, efter at sognet igen havde fået sin egen kirke. 1867-68 havde Rasmussen som hjælpepræst *F. V. E. F. T. Schjøtt.*

J. C. H. Molbech, 1868-95, var født 1816 i Slagelse. Hans far var adjunkt her blev senere lektor i græsk ved Sorø Akademi. Bedstefaderen havde været professor i filosofi og matematik. Molbech selv blev teologisk kandidat 1843. Sammen med J. C.Hostrup og blev som denne optaget af datidens frihedsrørelser. Det hindrede dog ikke, at han senere i sin præstetid i Hee blev konservativ, både kirkeligt og politisk. „Det sidste kunne nok fremkalde alvorlig uoverensstemmelse med sogneboerne, som var venstre, men desuagtet vedblev han at stå i et godt forhold til dem, var agtet og afholdt. Der var over hans skikkelse noget, der henledte tanken på de gamle kæmper fra sagatiden, høj, med hvidt, spidst hageskæg, hårdfør og stærk, friluftsmand. Barsk og streng kunne den gamle være, men også vennesæl og mild. Han stod som tilhænger af „l'ancien regime", skarpt dømmende den ny tids frihedsideer, men var ingenlunde uden forståelse for det bedste i tiden." Ved hans begravelse sagde provst Vilstrup, Borris: „Der kunne undertiden være noget stødende over Molbechs forkyndelse, men når man rigtigt lærte ham at kende, fik man snart at mærke, at han havde et mildt og blidt sindelag. Han var tillige en trofast embedsbroder, der aldrig svigtede ved møder og samenkomster."[1]). Storgaard Pedersen giver i sin lille bog „Bidrag til Ringkøbingegnens Kirke- og Skolehistorie", der i det foregående jævnligt er citeret, pastor Molbech en fyldig og gennemgående imødekommende omtale. Da Molbech også omtales i nærværende bogs afsnit om skolen, skal der om Molbech som præst kun tilføjes lidt. Storgaard Pedersen skriver bl. a., at Molbech efter sin teologiske eksamen på grund af overflod på teologer ikke kunne få præstekald straks. Han blev lærer, endda i hele 17 år, før han i 1860 blev præst i Stadil. Molbech egnede sig dog næppe for lærergerningen, dertil stillede han for store fordringer til *børnene,* ligesom han i det daglige skolearbejde savnede den fornødne sindsligevægt. Noget, der gik igen ved konfirmandforberedelsen senere; den frygtede børnene. Alligevel kan det med god grund hævdes, at pastor Molbechs forkyndelse både i Stadil og senere i Hee var som en forfriskende regn ovenpå den

tørre rationalistiske forkyndelse, der begge steder havde lydt i en lang årrække forud. Navnlig følte mange gamle sig opbyggede ved at høre Molbech. Han var desuden trofast til besøg hos syge og gamle, sålænge han kunne.

God vilje og pligttroskab i forholdet til sognefolkene synes at have været fremtrædende karaktertræk hos Molbech. Det kom til udtryk også i praktiske forhold, som til dels at omordne rammerne for skolevæsenet, at få Hee kirke hovedrestaureret – et initiativ, Storgaard Pedersen roser ham stærkt for – samt at få bygget en ny kirke her i No. Initiativet til igen at få rejst en sognekirke her var vel ikke Molbechs. Men i arbejdet for at få dette virkeliggjort, har han nok trukket hovedlæsset. Dette betydningsfulde foretagende går vi lidt nærmere ind på. Vi gør derfor et ophold i vor præsterække.

Den nye sognekirke

Ønsket herom må naturligt være opkommet hos Noboerne selv, hvem der så ellers først har næret det og ladet det komme til udtryk overfor andre; derom ved man vistnok intet nu. Ønsket må endda være opstået i den måske mest tørre senrationalistiske tid, der kanske knapt nok har været så gold, som man sidenhen har betegnet den. Den første begyndelse til sidenhen at få holdt gudstjeneste i No blev, som nævnt, gjort i pastor Rasmussens senere år, fra midt i 1860'erne, med en månedlig gudstjeneste i skolen en søndag eftermiddag, kl. 1 eller 2, undertiden allerede kl. 12 middag. Et direkte fremstød for et kirkebyggeri blev gjort, uvist hvilket år, med et møde om sagen i Hee kirke, hvor der indsamledes 38 rigsdaler og 23 skilling til formålet. Ved et senere møde i No skole blev der tegnet bidrag for 700 rdl. og ½ tønde land på en liste. Den halve td. land er utvivlsomt byggegrunden og den omgivende kirkegård, eller i hvert fald en del heraf. Dette jordstykke stammer fra Meldgård, lige vest for kirken; Meldgård ejedes dengang af *Iver Gravesen* i Heager, men beboedes af sønnen *Peder Iversen.* Dennes søn, *Jens Iversen,* født 17. juli 1874, fortalte på sine gamle dage, at han dunkelt kunne mindes kirkens rejsning.

Byggeplanerne blev videreført af pastor *Molbech,* efter sit komme til Hee i 1868. Han skaffede tilladelse til at optage en kollekt i Ribe stifts kirker; flere sogne skal have ydet bidrag til vor nye kirke, ialt gav kollektet 1445 kroner. Da der så kom tilsagn om et statstilskud på 8.000 kr. kom der gang i byggeriet. Hele kirken kom til at stå i 16.000 kr. Efter Paul Nedergård fremkom derved et underskud på 3.500 kr., der blev pålignet beboerne i No, over en 6-årig periode at afdrage. Hvis alle til formålet ydede pengemidler er oplyst, må der være en fejl i regnestykket. Eller også må hver af de tilskudte rigsdalere have været noget over 4 kroner værd efter den møntændring, der skete i 1873. I bogen Vort sogns historie i 100 år står der i beskrivelsen af No, at det forud for byggearbejdet store ind-

samlingsarbejde indbragte i Hee-No 2.600 kr. Meddelelsen er vistnok lærer Mogens Jacobsens. Efter den oplysning er regnestykket nærmere ved at gå op.

16.000 kr. blev altså den samlede byggesum. Uden videre synes det ikke at være ret meget for rejsning af en kirkebygning. Hvordan blev da resultatet? Det blev af den art, at Noboerne var godt tilfredse med det. Det er jo hovedsagen. Det færdige bygningsværk har taget sig nogenlunde sådan ud: Lille, ganske pyntelig bygning af røde mursten (på granitsokkel), kor, skib med tårn i vest, alt i sober nyromansk stil med lisener og rundbuefliser. Bygningen har skifertage. Tårnet er pyramideformet. det indvendige har bjælkelofter og tårnets underrum fungerer som våbenhus, hvorover der er orgelpulpitur. Enkel, snedkret prædikestol. Klokke fra 1811 strandet engelsk skib[2]). Hertil må så føjes: alterbord med alterskranke samt tillige stolestaderne. Dette synes så nogenlunde at være, hvad byggesummen er medgået til. Det øvrige tilbehør til kirkens rette brug, herunder som det mest påkrævede døbefont og altertøj, er skænket kirken, tildels efterhånden. Indkøbt er derimod orglet; Det skete først 1915. Det erstattes iøvrigt af et nyt nu, i 1971. Det fremgår ikke af bevarede oplysninger, om kirken straks fik opvarmningsanlæg. Det er nok ellers sket nogenlunde hurtigt efter byggeriet; nu har det tredie anlæg virket i nogle år. Vi forlader nu inventaret lidt og ser nærmere på det mur- og nagelfaste.

En mængde natursten er medgået til byggeformålet. Færrest dog til selve kirkefundamentet, men så mange des flere til kirkegårdsdiget, der formodes at være rejst samtidig med kirken eller i hvert fald kort tid efter. Kirkegården var ganske vist oprindelig en del mindre end nu; en udvidelse, mod syd, skete i begyndelsen af 1920'erne. Mange er alligevel de sten, der er blevet slæbt til byggestedet. Man undres over, om de mon alle stammer indensogns fra. Det er dog næppe til formålet her, at der er gravet i sognets høje, hvad der vitterligt er at se i tilbageværende gravhøjes top. Den art gravplyndringer havde, mener man, i almindelighed til formål at fremskaffe egnede sten til stenkister i nye broer under vejarbejder rundt omkring; iøvrigt vist omtrent ved samme tid, som man byggede kirke her i sognet.

Murstenene til kirken blev leveret fra et teglbrænderi, der lå ved den søndre Nogård; denne gård nedlagdes o. 1900. Det har været gode teglsten, der er dårligt nok nogen gået til af dem endnu, snart 100 år gamle. Oprindeligt var kirkens gulv i midtergangen af mursten; senere blev der lagt bræddegulv. Samtidig med den sidste fornyelse af varmeanlægget, der skete i 1967 og blev med oliefyr, blev midtergangen belagt med et tæppe fra våbenhuset til alterskranken. Hidtil havde gangen linoliumsbeklædning, frem til døbefonten, der stod for enden af midtergangen. Da kaloriferefyret fjernedes, blev døbefonten rykket til venstre, ind på dettes plads. Vi foregriber imidlertid tidsfølgen. Vi er i den situation, at der er bevaret et overslag over kirkens opførelse. Tegningen er leveret af *arki-*

tekt J. B. Løffler, København. Entreprenøren *murermester Rosengård* i Ringkøbing. Begge synes at have været folk, der kunne deres kram; det har nu også gjaldt de andre håndværkere. *Murersvend,* vistnok mestersvend, var *Morten Andersen,* til daglig kaldet lille Morten. Faderen, Anders Christensen, var født i Nobæk, kom som gift mand til at bo i Sønderby i Hee, hvor Morten blev født, i 1831. Senere flyttede familien til Harvbogården i Lybæk. Morten døde ugift. Som *murerlærling* deltog *Thelle Nøresp Jensen* i byggeriet. Han overtog senere sin kones, Mette Grønnes, fødeejendom, Vester Grimstrup. *Tømrer- og snedkerarbejdet* forestod *Chr. Olesen* fra Heager; som *medhjælp* havde han den 18-årige *Søren Led Sørensen,* der blev gårdmand i No i slægtens tredje led i sognet. Søren Led oplevede kirkens 75-års jubilæum, idet han først døde et par år senere, 95 år gammel. Hvem de øvrige håndværkere var, ved man vistnok ikke mere.

Overslag over opførelsen af en kirke i No-Hee sogn, Ringkøbing amt, hvortil alle materialer, såsom kampesten, mursten, kalk, murgrus, tømmer, fjæl og lægter o. s. v., for så vidt de ikke nedenfor er anført, bliver entreprenøren leveret til litra A, B og C.

A. Kampestensfundament		
11 kubikfavne kampesten at spalte og kløve, à 10 kr.	110,00	
30 alen trappesten à 6 kr.	180,00	
Grundens gravning og planering	60,00	
Murerarbejdsløn, med håndlanger og redskaber, for 247 kubik al. fundament	320,00	670,00
B. Murerarbejdet		
3 tdr. kultjære à 10 kr.	30,00	
5 tdr. Portland cement à 12 kr.	60,00	
Murerarbejdsløn m. håndlanger, stillads og redsk.	1680,00	
180 □ al murstensgulv på flader, m. alt tilbehør af sten o. s. v.	126,00	1896,00
C. Tømrerarbejdet		
I kirken. Tømmerarbejde, trapper, afbinding m. redsk. ...	256,00	
For tillæg af hængejern (4 sæt), bolte o. s. v.	80,00	
270 □ al. loft at lægge, m. tillæg af spiger og søm	100,00	
40 al. beklædning mell. hovedbjælkerne m. till. af søm ...	40,00	
De profilerede loftslister at anbringe, m. till. af søm	56,00	
200 □ al. gulv at lægge i stolestaderne, m. till. af søm	75,00	
II koret. Tømmerarbejde m. till. af klammer og bolte o. s. v.	160,00	
80 □ al. loft at lægge, m. tillæg af søm	35,00	
176 al. lister til bjælkerne og de profilerede loftslister at		

anbringe	7,00	
III tårnet. Tømmerarbejdsløn m. till. af klammer og bolte	137,00	
25 □ al. gulv til pulpituret at lægge, m. till. af søm o. s. v.	20,00	
30 □ al. gulv med forskalling, m. tillæg af søm o. s. v.	30,00	
En trappe til pulpituret m. till. af materialer	120,00	
2 stiger	30,00	
For ophængning af en klokke m. till. af alt materiale, såsom klokkestol m. v.	50,00	
		1196,00
D. Snedkerarbejdet		
2 stk. dobbelte rundbuede fyldingsdøre m. blokkarme	140,00	
5 stk. enkelte rundbuede fyldingsdøre m. karme	120,00	
Rammer til pulpiturets runde vinduer	12,00	
6 stk. luger til lydhullerne i tårnet, m. karme	40,00	
2 bænke til våbenhuset, 18 kr., og 4 til pulpituret, 32 kr.	50,00	
33 stolestader m. endestykker af 3" planker og sæder af 5/4" brædder, 12" brede, m. panelryg og salmebræt, knægte på fodstykkerne, lister langs murene samt knagerækker	562,00	
Prædikestolen m. trappe, beklædning m. alt tilbehør	120,00	
12 al. knæfald m. tilhørende gelænder, udstopning og betræk til alterbord, gulv foran alteret, knæskammel o. s. v.	220,00	
Præstens og kirkesangerens stole	50,00	
5 stk. nummertavler	14,00	1328,00
E. Malerarbejdet		
2 dobbelte døre at egemale og lakere	16,00	
5 enkelte døre at egemale og lakere	20,00	
6 lemme til lydhullerne at male ensfarvet	7,00	
33 stolestader at egemale og lakere, à 5 kr.	165,00	
6 bænke at male ensfarvet	8,00	
Prædikestolen at egemale og lakere	25,00	
Præstens og degnens stole at egemale og lakere	6,00	
Nummertavlerne at male	5,00	
Lofterne at fernisere	80,00	
Væggene at farve og forsire med enkelte linjer	60,00	
Gelændere at male og lakere, 10 kr., fløjet (?) at male 2 kr.	12,00	404,00
F. Smede- og jernstøberarbejdet		
12 stk. støbte vinduer m. glas og maling o. s. v. à 20 kr.	240,00	
4 stk. mindre vinduer m. glas og maling o. s. v. à 10 kr.	40,00	
Beslag til 2 dobbelte døre à 20 kr.	40,00	
Beslag til 5 enkelte døre à 6 kr.	30,00	

Beslag til tårnlemmene, 8 kr., 24 luftriste à 25 øre = 6 kr.	14,00	
50 forbindelsesankere à 50 øre	25,00	
Et kors til tårnet, med tilbehør	30,00	419,00
G. Skifertækkerarbejdet		
700 □ al. tag at dække m. skifer og tillæg af alt materiale .	1260,00	
89 al. rygning at dække med zink, à 180 øre (?)	85,00	1345,00
H. Uforudsete udgifter	100,00	100,00
Ialt kr.		7.358,00

Der foreligger vist ikke noget om, hvorvidt overslaget holdt. For så vidt da heller ikke om, at det blev antaget af entreprenøren, for det ser af indledningen ud til, at det er udarbejdet af arkitekten. Vi kan nu nok gå ud fra, at det antagne overslag er det, vi her har for os. Det har nemlig været opbevaret hos *Jens Olesen,* der dengang var ung gårdmand i Østerno; han havde været *medlem af byggekomiteen.*

Såfremt overslaget ikke væsentligt er overskredet, må så halvdelen eller lidt mere af byggesummen være medgået til de indkøbte materialer, der blev holdt udenfor entreprisen, samt til arkitektens honorar. Indkøbsprisen for klokken er vel også indeholdt i de 16.000 kr.

Grundstenen til byggeforetagendet blev lagt af præsten, derved at der under alteret blev indmuret en skrivelse i glas og bly med dette indhold:

„Aar 1877 efter vor Herre Jesu Christi Fødsel opførtes denne Kirke efter Tegning af Architekt Løffler i København af Murermester Rosengaard i Ringkjøbing for frivillige bidrag af beboerne i No og Hee og fra flere sogne i Ribe Stift samt et Tilskud af Statskassen paa 8.000 Kr.

Stat da Huus til Herrens Ære
gennem mange Slægter ned,
Stedse kiært og helligt være
Du for Præst og Menighed;
Imod Verdens Synd og Sorg
Hid de tye som til en Borg,
Hvor de sikre Vaaben finde
Til i Liv og Død at vinde!

I Komiteen til Opførelse af No Kirke, 1. Paaskedag den 1. April 1877

Molbech."

Kirken blev rejst og byggearbejdet gennemført samme år og afsluttet så betids, at indvielsen fandt sted den 2. december, der var 1. søndag i advent. Man har rost Chr. Olesen, Kræ Wollesen i daglig tale, for hans andel i det hur-

tige og gode resultat, byggeriet blev. Allerede vinteren forud stod han med sine svende på værkstedet hjemme i Heager og forarbejdede stolestaderne. Selv havde han været med vognmanden i Ringkøbing for at udtage tømmer og træ. Kræ Wollesen var dengang en ung håndværker, uden erfaring i så forholdsvis store byggeforetagender.

Men nu kirkeinventaret; udover det stærkt skrabede, der forefandtes, da kirken blev taget i brug? Det blev som nævnt skænket til kirken efterhånden. Man ved vist ikke i alle tilfælde nøjagtigt hvornår. Desuden er enkelte tings oprindelse dunkel. Døbefonten skænkedes af *sparekassekasserer Harpøth* i Ringkøbing. En overlevering hævder, at denne font stammer fra No gamle kirke. Det samme hævdes dog dels om en anden døbefont, der står i en gård i Ringkøbing, dels om den, der indtil 1959 stod i Rybjergs have i Velling. Det er jo denne sidste, der dengang blev givet og ført til vor gamle kirketomt og der anbragt på kirkegrundens oprindelige plads for sin døbefont. Altertøjet fik vor nuværende kirke gennem *krigsministeriet;* det havde tidligere været brugt i den danske garnisonskirke i Holsten. En inskription daterer det til 1665. De to store pletterede lysestager på alteret skænkede *købmand C. M. Schubert* i Ringkøbing 1877, med løfte om gratis lys hertil, sålænge han havde forretning. Den lille renæssance-altertavle, fra o. 1600-1625, stammer fra Ringkøbing kirke, oplyser Trap og tilføjer, at maleriet – korsfæstelsen – er af C. Hansen. En anden kilde siger videre, at kunstneren var fra Østerno. Forfatteren *August F. Schmidt* skriver, at dette ikke er helt rigtigt. Schmidt skriver herom bl. a.:[3]) „Maleriet er udført af kunstmaleren *Jens Hansen-Aarslev* (1847-1928), der, imens han gik på kunstakademiet, fik arbejdet overladt til udførelse. Den begavede maler fik 200 kr. i honorar for at male No alterbillede, som han i juli 1878 sendte til No". Videre skrives, at Molbech i brev til kunstmaleren bl. a. udtaler, „at billedet tiltaler mig mere, jo oftere jeg ser, skjøndt jeg straks havde et par indvendinger at gjøre – – . Det er mit håb, at det også vil tiltale menigheden – – ." Schmidt fortsætter, at pastor Molbechs håb smukt er gået i opfyldelse. „I 1939 sagde flere kirkegængere på forespørgsel efter gudstjenesten 2. pinsedag: „Vi har altid været så glade ved dette billede." Det er utvivlsomt stadig den almindelige mening. Vort alterbillede blev bekostet af aftægtsmand *Peder Pedersen Kjær* i Østerno. Om også kunstneren var fra No synes tvivlsomt; ingen synes at kende noget til det. Efternavnet Aarslev peger muligvis hen på, at han var fra Aarslev, på Aarhusegnen.

Et dåbsfad skænkedes kirken af *pastor Østergård* i Husby, der stammede fra Østergård i Hee. En dåbskande modtog man fra kreditforeningsrepræsentant *N. Chr. Pedersen,* der en tid boede i Nokjær. Den syvarmede alterlysestage skænkede *søstrene Faurby;* deres gave er også modelskibet „Troen", 1911. Det er nyligt smukt restaureret af fisker *Chr. Christensen,* der er født i Meldgård, vest for kirken. Om søstrene Faurbys øvrige og omfattende omsorg for sognets kirke er

der i et andet afsnit giver en fyldig fremstilling. I 1917 skænkede *enkefru Jacobsen,* Esbjerg, kirken en lysekrone. Hun var datter af lærer Bøndergaard og den første, der stod brud i kirken.

Mindetavlerne over de i de slesvigske krige fra sognet faldne er omtalt i et andet afsnit. Også en præstetavle er ophængt. Et kapel opførtes på kirkegården i 1957. Det kostede, for nu igen at tale om penge, 2-3000 kr. mere end selve kirken i sin tid. Det nye varmeanlæg og, nu i 1971, det nye orgel, løber hver for sig op i 50-60.000 kr. Det skal dog bemærkes, at heri er medindbefattet nødvendige tilslutnings- og ombygningsarbejder samt vedligehold og enkelte nyanskaffelser af inventar. I kirkens tidligere brændselsrum ved våbenhuset er indrettet et dåbsventeværelse. Fyret står nu i kapelbygningen, hvor der tillige er indrettet toiletter.

Til kirkeklokken knytter der sig en egen historie. Ved kystvejen mod nord står der i Fjand en mindesten, der fortæller, at her udfor strandede juleaften 1811 de to engelske krigsskibe „Sct. George" og „Defence" med tilsammen 1209 mand ombord, hvoraf kun 18 slap levende i land. Pastor Falk Rønne fortæller i sine skrifter, at kaptajn Atkins på „Defence" ombord havde en meget stor skibsklokke, som hans moder havde foræret ham, og hvorpå stod indgraveret „Voice of God" (Guds stemme). Kaptajnen gik, sammen med de mange søfolk, ned med skibet. Mange år senere begyndte det at rygtes i sognet, at man kunne høre klokkeklang fra havet, hvergang det trak op til storm, og mange opfattede det som en advarende røst fra Gud. Der var dog også nogle, der så mere materielt på tingene, og i 1870'erne blev der foretaget en undersøgelse af klokkeklangen – og frem af havet blev fisket den forliste skibsklokke. Ved en strandingsauktion blev den købt til No kirke, hvor den stadig ringer for sognets beboere.

Der er imidlertid senere blevet sat et spørgsmålstegn ved, om det nu også var denne klokke, der kom til No. Det er klokkeeksperten, den nu gamle svejser August Nielsen „Thubalka" ved Vejle, der har draget Falk Rønnes forklaring i tvivl. I 1960 havde August Nielsen vor kirkeklokke hos sig til istandsættelse; den havde fået en revne. Han fortæller herom (efter en avisnotits): „Vi fik en af Danmarks mærkeligste klokker til svejsning. Den hænger i No, og forfatteren Falk Rønne har skrevet en lille fortælling om den. Ifølge fortællingen har klokken hængt på det engelske krigsskib Defence. Der var tale om en meget stor skibsklokke, som kaptajnen havde fået foræret af sin mor. I 1811 gik skibet ned ved vestkysten – – – 65 år senere blev en dykker sendt ned i vraget af Defence for at søge efter ædle metaller –guld og sølv – men han fandt kun kirkeklokken, som i 1876 blev købt til No kirke, hvor den siden har været brugt.

Sådan skriver Falk Rønne, der også oplyser, at klokkens oprindelige indskrift var Voice of God (Guds stemme), men at et langt ophold i havet havde slidt indskriften bort.

„Da jeg fik klokken til svejsning, regnede jeg med at gøre interessante fund",

fortsætter August Nielsen. „Men jeg fandt kun tre bogstaver på den – EOR – resten var visket bort.

De tre bogstaver er imidlertid nok til at bevise, at klokken har en helt anden historie. Den stammer ikke fra Defence. Vragfiskeren har uden tvivl fundet det forkerte skib, nemlig Sct. George, der gik ned samme nat. Defence må stadig ligge på havets bund, med sin klokke, og med sine ædle metaller."

August Nielsens iagttagelser taler således for, at vor klokke stammer fra Sct. George, ikke fra Defence. At den er fra et af de to engelske orlogsskibe, synes en kendsgerning. Iøvrigt er det noget underordnet. Klokken gør fyldest efter sin nye bestemmelse, at være kirkeklokke her i sognet. Omend den er noget spæd i klangen, der ikke formår at trænge ret vidt ud i sognet længere. De mange beplantninger, der er vokset op efterhånden, siden klokken blev ophængt i den nye kirke, sluger nu en væsentlig del af klokkeklangen.

Gamle Jens Iversen sagde engang, at han kunne huske en gammel mand i Heager, Niels Iversen hed han vist, fortælle, at han som barn eller som ungt menneske fra klittoppene i sit hjemsogn havde oplevet den store skibskatastrofe, den juleaften eller juleaftensdag i 1811. Danmark var dengang på krigsfod med England. Alligevel, hvis det havde været menneskeligt muligt at komme de nødstedte englændere til hjælp, skulle nok hjælpen være blevet ydet. Dengang fandtes der imidlertid intet organiseret redningsvæsen. Selv et sådant kunne vel let være kommet til kort overfor en så kæmpemæssig redningsaktion, som så mange mennesker i livsfare frembød. Hvad skulle da en fåtallig kystbefolkning med små og i stormen usødygtige både stille op. Iøvrigt kendes vistnok ikke de nærmere omstændigheder omkring skibsforliset, udover, at skibene må være grundstødt på revlerne, og at tragedien fuldbyrdedes om aftenen, på den årstid altså i mørke, der helt har umuliggjort et redningsarbejde uden lanterner.

No havde gennem mere end 300 år været uden egen kirke. Nu var savnet heraf blevet afhjulpet. Den utvivlsomt tredje sognekirke var blevet rejst, tæt ved de foregåendes plads. Omkring den nye kirkes tilblivelse har der givet nok været en hel del omstændigheder, der ikke er kommet med i redegørelsen ovenfor. Omstændigheder, der vel kunne være af større eller mindre interesse også i dag. Af hvilke muligt nogen endnu lod sig fremdrage. Præstekaldets embedsbøger, Liber Daticus, rakte efter provst Gads fortegnelse tilbage til 1823. De to første, der rakte frem til 1837, synes nu borte, hvorimod den tredje, anlagt i 1838, er bevaret. Heri gøres der rede for mange forhold, som i dag vil være af større eller mindre interesse, alt efter arten. For den ældre tids vedkommende refereres en lang række til embedet indgåede skrivelser fra de overordnede myndigheder. En del angår praktiske forhold, såsom præstegården og dennes avling, kapitels-

takster, forhæftelser og andre byrder. Andre sager er, venteligt nok, af mindre håndgribelig karakter. Noget medtages i nærværende sognebog, dels i dette, dels i andre afsnit. Om den nye kirke i No har embedsbogen ikke ret mange oplysninger. Her skal dog anføres en notits, der kaster mere lys over omstændighederne omkring kirkens tilblivelse og som synes at sætte visse forhold bedre på plads. Notitsen er Molbechs. Med den indleder han den skrivelse, der ved grundstensnedlægningen blev indmuret i fundamentet. „Savnet af en kirke i No havde længe været følt, og dette bevægede min formand, pastor Rasmussen, til i flere år 1 gang om måneden at holde gudstjeneste i No skole. Ved hans død blev det pålagt den vordende sognepræst at prædike der 2 gange om måneden foruden på de store højtider, indtil den kirke, hvortil der ved et indremissionsmøde i pastor Rasmussens sidste leveår var indkommet en lille sum, og han havde lovet et bidrag, som senere af hans enke blev ydet med 400 kroner, var blevet bygget" –

Det synes at fremgå, at pastor Rasmussen, i hvert fald på sine ældre dage, ikke har været hverken så gold i sin forkyndelse eller så pengekær, som Storgaard Pedersen giver udtryk for. Og at ejheller Noboerne har været så åndeligt stillestående eller ligegyldige overfor præsten. Men det er værd at bemærke, at den egentlige drivkraft bag ønsket om en ny sognekirke synes at have været – ikke rationalismen, men vækkelsesbevægelsen, her repræsenteret ved Indre Mission. Rationalisten Rasmussen synes på det seneste at være kommet denne åndsretning nærmere, end da han traf sammen med Vilh. Beck i Ringkøbing en del år før.

Vi fortsætter præsterækken. Først dog endnu nogle bemærkninger omkring pastor Molbech. Ham var det jo, der havde gjort hovedindsatsen for kirkens rejsning. Han blev da også dens første præst. I 18 år endnu sad Molbech i kaldet Først da han var 79 år gammel, i 1895, tog han sin afsked. Molbech døde i året 1900, hans hustru et par år før; begge ligger begravet på Hee kirkegård.

Det kan være temmelig tør kost at gennemgå et institutionsprotokol. Det afhænger en del af, hvilken art sager, der skrives om. Men i høj grad tillige af, hvordan og af hvem det skrives. Over Molbechs fremstillinger går der jævnligt et friskt, menneskeligt pust. Dette ses måske navnlig af skolekommisionens forhandlingsbog, som Molbech som kommissionens formand har tilført temmelig meget. Herom er der fortalt i afsnittet om skolen. I præstekaldets embedsbog er Molbech ikke den mest skrivende. Også her skinner dog en sund menneskefornuft igennem i referaterne. Molbech er nok konservativ, når han overfor autoriteternes tilladelse til at benytte en række nye prædiketekster viser tilbageholdenhed og foreslår bibeholdelse af de gamle tekster til visse af kirkeårets helligdage. Det er nu hensynet til de ældre i menigheden, der her træder frem. De er fortrolige med de kendte tekster og vil, mener Molbech, nok savne dem, om de er-

stattes med andre. Dateringen er 1880. I 1891 tilholdes præsterne ikke at tillade lægprædikanter at tale ved den offentlige gudstjeneste. En præst har for overtrædelse af tilholdet fået en alvorlig advarsel. Molbech, der ikke synes at have været særligt bekymret for lægprædikanterne, som jævnligt kom til orde i sognene i hans tid, tilføjer: „således må der ofte lides under loves m. m.'s uforståelige sprog". I Molbechs tid advares der også ovenfra mod mormonernes falske lærdomme. Der var eller havde i hvert fald været enkelte tilhængere af denne sekt – også her i sognet. 1884 indskærpes en bestemmelse, der grundede sig på en straffelovsparagraf af 1866, om fremtidigt at undgå tidligere tildragen anstødelig optræden ved selvmorderes begravelse. Præsterne opfordres til at benytte deres ubeskårne ret til at nægte at holde ligtale i tilfælde, hvor selvmord var begået overlagt, altså ikke skyldtes utilregnelighed på grund af sygdom; eller havde andre, meget vægtige grunde. Af anden karakter er en henvendelse, også ovenfra, hvori man udbeder sig oplysninger om, hvad man i hvert sogn har foretaget sig til organisering af en menighedspleje, afpasset efter de stedlige forhold; man anbefaler at gå til værks i denne sag. Det er i 1889, få år før loven om alderdomsunderstøttelse og en lidt senere om sygeforsikring. Hjemmesygeplejen, som var menighedsplejens hovedformål, kom vistnok også her i stand på kirkeligt initiativ. Sidenhen dannedes en sygeplejeforening, med menigheden som sit åndelige rygstød. Tilskud til de med dens virke forbundne udgifter, først og fremmest til aflønning af en sygeplejerske, kom der dels fra kommunen, dels fra sygekassen. Flere sogne slog sig sammen om hjemmesygeplejen. Nu er den helt overgået til forvaltning under storkommunen.

Jørgen Christian Falk Rønne, 1895-1900, var præstesøn, født i Ræhr 1865. Hans hustru *Marie Petrine Bolette Therchilsen,* var forpagterdatter fra Langå. I ægteskabet var der sønnerne Hans Peter og Svend Ejnar. Pastor Falk Rønne ønskede nok, så vidt man kan forstå hans egne udtalelser, at være folkekirkelig i bredere forstand; men egentlig var han nok grundtvigianer, stod i hvert fald denne retning nær. Jævn og åben i sin færd, let at komme på talefod med, har han været. Et godt og nært forhold havde han til lærer Madsen her i No. I afsnittet om skolen er der fremdraget nogle træk. Her skal om Falk Rønne tilføjes, at han først havde været præst på Sandø, en af Færøerne. Efter de få år her i Hee og No flyttede han med sin familie til præstekaldet i Vaalse på Lolland. Sidst var Falk Rønne præst ved Kristkirken i København. Falk Rønne havde 1898 *R. J. T. Andresen* som hjælpepræst. Denne ansattes senere i Tandil, Argentina, ved den danske koloni der.

Jørgen Hansen Jensen, 1900-1915, født 1866 i Rårup sogn, hvor faderen var gårdejer. Efter teologisk eksamen var J. H. Jensen huslærer en kort tid, derefter soldat, før han i 1892 kaldedes til præst i Vedersø, hvorfra han kom til Hee. I 1904 blev han gift med J. C. Christensens datter, *Karen.* I præstehjemmet i Hee

fødtes syv børn: Rasmus Christian, f. 1905; Karen Kirstine Marie, f. 1906, død 1909; Harald Paabøl, f. 1908; Aksel Paabøl, f. 1910; Svend Paabøl, f. 1911; tvillingerne Johannes og Frode Paabøl, f. 1913. I 1915 kaldedes J. H. Jensen til sognepræsteembedet i Brænderup på Fyn. Pastor Jensen døde i embedet der, forholdsvis ung; derovre blev han begravet, ved siden af et af børnene, der var omkommet ved en drukneulykke. Hans enke flyttede efter sin mands død tilbage til Hee. Her sørgede I. C. for, i den store have der omgav hans og hans kones hjem, at få bygget et hus til datteren og hendes børn. *Fru Jensen,* som pastor Jensens enke blev kaldt i daglig tale, overlevede sin mand i en meget lang årrække og døde meget gammel. Denne elskelige kvinde, der havde en rig åndelig arv fra barndomshjemmet, kom til at hvile på Hee kirkegård, sammen med den ældste datter.

I Paul Nedergårds sogne- og præstehistorie hedder det om pastor Jensen: „Jensen var ikke nogen stor prædikant; han var ærlig, bange for de stærke følelser og ord. Han kunne virke lidt tør, en solid jyde i modsætning til den meget levende Falk Rønne. Grundigt, troværdigt og vel forberedt udlagde han evangeliet, en meget ydmyg mand. Han var ikke særlig retningspræget... Betegnende for ham var de ydmyge ord, han skrev i embedsbogen ved sin afrejse: „Jeg har altså været sognepræst her i femten år. Måtte det ikke have været helt forgæves". Han mindes som en omhyggelig sjælesørger, især over for gamle og syge.".

Fra menighedsrådets arbejdsmark

I pastor Jensens tid her kom loven om menighedsråd, ja, der kom faktisk to. Hvad der var fælles, og hvad der var til forskel for disse love, skal vi ikke her søge udredt nærmere. Det fælles hovedformål var dog nok at give menigheden, ved dens valgte repræsentanter i et menighedsråd, en vis medindflydelse i de kirkelige anliggender. Det var egentlig en gammel lægmandsret, der, efterhånden tyndslidt og senere helt forsvunden, her blev tilbagegivet menigheden, i noget ændret skikkelse. I 1850'erne blev der givet hjemmel for dannelse af frivillige menighedsråd, og nogle dannedes her og der; men de fik et kortvarigt virke. *Her* kom der ikke noget i stand dengang.

Efter lov af 15. maj 1903 valgtes den 17. december det første menighedsråd i No. Det skulle bestå af 4 medlemmer plus sognepræsten, der var „født" medlem af og formand for rådet. De fire, der valgtes for en 6-årig periode, blev efter forhandlingsbogen følgende:

1. Ane Dorthea Hansen, huskone, Røgind, f. 29-2-1868.
2. Førstelærer Milter Madsen, dannebrogsmand, f. 1-10-1849.
3. Ane Nielsen, gårdkone, Østerno, f. 15-12-1854.
4. Gravers Lauridsen, gårdmand, Østerno, f. 19-9-1841.

I foråret 1904 afløstes Ane Nielsen af Ane Søe Olesen.

Fra 1. jan. 1910, da valgperioden udløb, og indtil der efter loven af 1912 blev

udskrevet nyvalg, fandtes der intet menighedsråd. Den nye valgperiode blev 4-årig og indledtes med kirkeårets begyndelse i 1912. Valget fandt sted d. 26. novbr. Følgende blev valgt:

1. Husmand, vinterlærer Mogens Jacobsen
2. Førstelærer C. C. Aaes
3. Gårdejer Jørgen Holm Thomsen
4. Gårdkone Johanne Christensen Bjerg

Som formand var sognepræsten nu ikke længere selvskreven, men dog som rådsmedlem. Det nyvalgte råd sad uændret gennem de to 4-årige perioder, 1912-20, med Aaes som formand og med Jørgen Thomsen som kirkeværge og kasserer. I 1917 indtrådte Søren Led Sørensen i rådet, valgt af kommunen.

Efter det kirkelige lovkompleks af 1922, skete bl. a. den ændring, at rådet nu, efter folketallet, skulle bestå af 6 medlemmer foruden sognepræsten.

En lille oversigt viser, hvem de efterfølgende formænd og kirkeværger har været. I 1961 adskiltes kirkeværge- og kassererposten.

Først formændene:

1920-21: pastor Skjoldborg
1922-49: pastor Sørensen
1949-50: førstelærer Aa. R. Nielsen
1950-65: pastor Bårris
1965-69: gårdejer Niels Peder Nielsen
1969- : pastor Bruun

Kirkeværgerne:

1912-23: gårdejer Jørgen H. Thomsen
1923-26: gårdejer Hans Hansen (vistnok kasserer fra 1920).
1926-34: gårdejer Peder Lauridsen
1934-53: gårdejer Peder Tang Thomsen
1953-61: gårdejer Peder Stampe
1961-65: gårdejer Jens Gade Holm
1965- : gårdejer William Petersen

Hvad skulle så de skiftende menighedsråd foretage sig, og hvad foretog de sig faktisk, her i sognet, i det forløbne par menneskealdre fra 1903 til vore dage? Ja, hvad de skulle og skal foretage sig, er nedfældet i en lang række lovparagraffer og administrative bestemmelser, der vel er undergået ændringer i tidens løb, men navnlig vokset og som det kan være svært nok at danne sig et overblik over. I kort begreb blev imidlertid angivet hovedformålet med virket. Efter 1903-loven skulle ethvert valgt menighedsrådsmedlem underskrive et løfte om, at „jeg vil virke i det mig betroede hverv i troskab mod vor evangelisk-lutherske

folkekirke og i overensstemmelse med dens forskrifter." Efter 1922-loven er erklæringens ordlyd lidt ændret, men sigtet det samme: „Jeg undertegnede erklærer herved på ære og samvittighed at ville udføre det mig betroede hverv – som medlem af (No) menighedsråd – i troskab mod den danske evangelisk-lutherske folkekirke, så den kan byde gode vilkår for den kristne menigheds liv og vækst".

Det første menighedsråd havde som et af de første punkter på sin mødedagsorden en forhandling, fælles med rådet i Hee, om oprettelse af en sygeplejeforening, der således ikke hidtil har været dannet. Man vedtog forslaget, idet man ville avertere om en sygeplejerske. Det kan dog ikke af forhandlingsreferaterne ses, om man dengang fik planen virkeliggjort. Fælles forhandling med Hee havde man også om at søge højtidsofferet til præst og degn afløst af en aftale om et fast årligt beløb af rådets kasse. Forhandling med de offerberettigede førte til et resultat, der gik ud på, at præsten årligt i stedet for offer skulle have 370 kr. af begge sogne tilsammen, læreren i Hee skulle have 160 kr., læreren i No samme beløb, mens læreren i Hvingel fik 50 kr. Det har nok været en praktisk ændring, der i penge vel nogenlunde har svaret til gennemsnittet af de gamle ydelser. Som den enkelte herved blev fritaget for at punge direkte ud med. I 1922 blev en fast offerafløsning lovfæstet; det gjaldt tillige de såkaldte akcidenser, der bestod i offer til præst og degn ved de særlige kirkelige handlinger, barnedåb, bryllup og begravelse, og endnu flere. De første menighedsråd skulle også formidle en vis kirkelig fattigpleje, af i kirkebøssen indsamlede midler. Ad den vej har man næppe kunnet øve ret meget godt; de opgivne indkomne summer synes gennemgående meget beskedne. Det ses ikke, i hvilket omfang særlige kollekter er blevet optaget. De senere års, der fordeles til mange forskellige formål inden- og udenlands, har været rigelige, også den større pengerigelighed taget i betragtning, set i forhold til ældre tids ydelser til fattigbøssen. – Men det er aldrig nok. – Flere praktiske opgaver har trængt sig på og er blevet taget op til løsning efterhånden. Allerede i 1906 forhandler man med orgelbygger Emil Nielsen i Aarhus om køb af et orgel. Prisen var 1700 kr. og i bytte ville denne tage kirkens harmonium, til 268 kr. Det virker overraskende, at man dengang havde et instrument i brug. Orgelkøbet synes ikke at være blevet til noget. Det står vistnok fast, at kirkens første orgel er det, man i 1915 købte hos orgelbygger M. Sørensen, Horsens. Forud var gået en husindsamling til formålet. Orgelet kostede 1500 kr. I 1917 anskaffede man bælgeblæser med tilhørende motor. Ved samme tid havde man fået installeret elektrisk lys, fra No-Rindumværket. Nu blev de lysekroner, man havde lånt fra Hee kirke, leveret tilbage. De skulle ellers stamme fra middelalderkirken her i No. En kirkestald blev opført omtrent ved samme tid. I 1919 tilkøbtes et stykke jord syd for den daværende kirkegård, som denne et års tid eller to efter blev udvidet med. Sælgeren var Ole P. Christensen, og købesummen 1450 kr., frit tilskødet. I 1928 blev det gamle, nu opbrændte varmeapparat i kirken ud-

skiftet med et kalorifereanlæg. I 1940'ernes første halvdel udførtes et vist restaureringsarbejde i kirken. Ved den lejlighed anlagde arkitekten sag mod menighedsrådet. Forhistorien var den, at rådet fandt, at arkitekten ved projekteringen havde handlet noget egenmægtigt. Det første projekt kasserede man. Det var nu sin sag og vist nok ikke i første række et spørgsmål om beløbsstørrelsen. Andet forslag blev derefter antaget. Da imidlertid arkitekten ikke under arbejdets udførelse tilstrækkelig nøje henholdt sig til projektet, men selv forårsagede sådanne ændringer, at overslagssummen blev væsentligt overskredet, nægtede kirkebestyrelsen ham en del af honoraret. Ved underretten tabte menighedsrådet sagsanlægget. Man appellerede til landsretten, hvor rådet frifandtes for det påståede krav, mens arkitekten idømtes sagsomkostningerne. – I 1943 indførtes særkalke til brug ved altergang. Samme år foreligger kirkegårdens gravpladser kortlagte.

Spørgsmål også af anden karakter har gennem tiden været forelagt menighedsrådet til erklæring eller beslutning. Man har vedtaget indførelse af salmebogstillæg, i det første råd. Og senere overgang til vor nuværende salmebog. Stilling har man nu og da skullet tage til ændringsforslag om konfirmationsforberedelsens tider og steder og om, hvorvidt konfirmation skulle finde sted 1 eller 2 gange årligt. Så vidt vides er disse og andre spørgsmål om kirkens indre som ydre ordning altid sket i god forståelse med de skiftende præster. Før menighedsrådenes tid var præsten ret ene om at bestemme den sognekirkelige ordning på områder, hvor ikke de overordnede myndigheder traf afgørelserne. I spørgsmål om præstens embedsførelse er denne uafhængig af det siddende menighedsråd. De mangeartede spørgsmål af anden karakter kirken og kirkelivet vedkommende må det nok, fra såvel præstens som menighedens synspunkt, være godt og gavnligt at kunnne samtale og forhandle om. I de mange tilfælde må det være naturligt og rimeligt, at noget sådant kan ske netop gennem de menighedsrepræsentanter, som nu loven foreskriver skal udgøre et menigheds-råd; heri har da desuden stadig også præsten sæde.

Menighedsrådet skal årligt udarbejde overslag til brug for påligning af kirkeskatten. I forvaltningen af de i menighedsrådskassen herved indkomne midler er en af opgaverne den at aflønne de af rådet ansatte kirkefunktionærer, kirkebetjeningen. Hvem har nu virket på disse poster i kirkens snart hundredårige tilværelse? Man kender næppe længere navnene på dem alle, men nok de fleste. *Kirkesangerne* kender man dog fra begyndelsen. Frem til 1966 har der kun været tre, bortset fra stedfortrædere under forfald. Det var skolens førstelærere, der hver især deres tid ud som lærere varetog denne gerning. Først *Milter Madsen,* indtil han i 1910 blev syg og døde. Derefter fra nytår 1911 *C. C. Aaes* til han tog sin afsked i 1937. Fra jan. 1938 *Aa. R. Nielsen,* til han fratrådte i 1966. Efter en kort tid med vikartjeneste antoges derefter lærer *Oluf Møller Jensen,* Rindum, der fremdeles virker i tjenesten. Det har været et stort gode for kirke-

livet her ikke at have skullet skifte forsanger hyppigt, for ikke at tale om helt at måtte savne en sådan. Men at man tværtimod har haft trofaste medhjælpere, der hver gennem en længere årrække er forblevet i den tjeneste, det er at lede og styrke kirkesangen.

Det samme kan siges om *organisttjenesten.* Fra 1915, da man anskaffede et orgel til kirken, virkede her organist *P. A. Jørgensen* fra Ringkøbing. Jørgensen var en ejendommelig personlighed, ugift og vistnok et ret ensomt menneske; men utvivlsomt en musikbegavelse. Han virkede desuden ved Hee kirke, og han gik de forholdsvis lange veje fra Ringkøbing til No, fra No til Hee og derfra igen til Ringkøbing; eller i omvendt orden, når gudstjenestetiderne fordrede det sådan. Således fortsatte organist Jørgensen, til han fratrådte 1. april 1937. Fra samme dato antoges *fru lærer Thorvald Kristensen;* hendes virke blev dog kun af et par års varighed, da hendes mand fik ansættelse ved Lomborg skole. *Anna Øland,* virkede derefter som kirkens organist, først en måned som vikar; fra 1. maj 1939 blev hun fastansat. Anna Øland, der er meget musikinteresseret, er den, der længst har været kirkens organist. I sommeren 1969 ønskede hun, trods opfordring til at fortsætte, at fratræde. Som vikar har jævnligt lærer *A. H. Sørensen,* også stærkt musikinteresseret, virket. Fra 1. oktober 1964 har fru *Jensine Mejlholm,* Ulfborg, varetaget organisttjenesten. Det kan her indskydes, at man i nogle år har klaret sig med et stueorgel, idet der opstod et tomrum, fra det tidspunkt, hvor kirkens gamle orgel blev ubrugeligt til nu, hvor det nye tages i brug. Nogle anonyme mennesker har ydet o. 15.000 kr. til et orgelfond, der med bidrag over ligningen samt renter er oppe på o. 20.000 kr. Til det oliefyrede varmeanlæg blev der dengang også ydet bidrag.

Hvem, der i de første årtier forrettede *ringer- og gravertjenesten* ved kirken, har man vistnok ikke rigtig rede på mere. *Søstrene Faurby* passede i deres tid en hel del gravsteder og tog sig også af *renholdelse på kirkegården* iøvrigt. Dette synes at have været helt på privat initiativ. Fast aftale må dog på kirkens vegne, formentlig af kirkeværgen, være truffet med folk til at forrette de øvrige tjenester. Gravkastningen ordnedes nok privat, hvad betalingen angår, og gør det stadig. Men der skulle være en, man kunne henvende sig til for at få arbejdet udført. Fra 1913 ses af menighedsrådets optegnelser navnene på de, der for kortere eller længere tid tog sig af et eller flere af hvervene. I åremålet frem til i dag har denne betjening skiftet en del. Navnlig kirkegårdens renholdelse har haft skiftende udøvere gennem en årrække. I 1913 tager *Jens Lauridsen* sig af dette arbejde; med 2-3 års mellemrum varetages bestillingen derefter af *Chr. Thomsen, Mads Thorsen* og *Hans Chr. Knudsen, Laurids Jensen, Chr. Høgsberg* samt *Ole Birkmose.* I 1930 overtager *Kr. Noesgaard* hvervet, som han bestrider en halv snes år; derefter et par år *Knud Kjær Jensen. Graveren* var *Niels Jeppesen* i en lang række år, i hvert fald fra o. 1920 og vistnok til 1940, da *Alf Noesgaard* overtog bestillingen,

sammen med *fyringen i kirken,* hvilket arbejde hans far vistnok havde varetaget før. *Trine og Ole P. Christensen* besørgede *kirkens renholdelse* samt *ringertjenesten,* i hvert fald fra 1920 og ti år frem; her trådte svigerdatteren *Severine Christensen* til, ligeledes gennem en halv snes år. 1940 antoges *Alvilda Opstrup* til kirkens rengøring. Et hverv som *bælgetræder* havde *Laurids Nielsen* og sidenhen, til dets ophør, *smed Noesgaard.* Fra nytår 1943 overtog *Karen Marie og Kr. Johannesen samtlige disse tjenester ved kirke og kirkegård,* vistnok bortset fra graverbestillingen, som formentlig Alf Noesgaard bestred indtil 1946. Ved den tid ønskede Kr. Johannesen at blive afløst for en del af det omfattende arbejde. *Knud Buchholt* fik nu kirkegårdens renholdelse samt gravertjenesten. Fra efteråret 1965 ønskede Kr. Johannesen sig helt fritaget for kirketjenesten, og fra dette tidspunkt har *Ellen og Knud Buchholt* bestridt samtlige de her nævnte tjenester. Fra 1960 kom der med anlægget på den gamle kirkeplads også holdelsen af denne. Alt er holdt i god og smuk stand. Det har ikke været svært for de skiftende menighedsråd som arbejdsgivere, når medarbejderne samvittighedsfuldt og med interesse har varetaget arbejdet, gennemgående gennem en længere årrække.

Jens Peter Kristensen Skjoldborg, 1916-21, gårdmandssøn, født 11. april 1875 i Skjoldborg i Thy. Efter at være blevet cand. theol. 1905 blev Skjoldborg lærer, først ved Herning mellem- og realskole til 1909, da han blev realskolebestyrer i Brønderslev; da skolen der senere købtes af kommunen, fortsatte han som fast lærer til 1915, da han blev kaldet til præsteembedet i Hee-No. Hans hustru, *Agnes Catrine Andrea Jørgensen,* f. 1882 i Hobro, var datter af en manufakturhandler. I ægteskabet var der tre børn, Paul Anders, f. i Herning 1907, Anne, f. i Brønderslev 1909 og Ellen Kirstine, f. i Hee 1920. Pastor Skjoldborg, der blev gift anden gang, og hvis enke stadig lever, blev selv en meget gammel mand, idet han først lige for nylig, i januar 1971, er død, 95 år gammel.

Hos Paul Nedergaard hedder det om Skjoldborg bl. a.: „ – Skjoldborg blev ordineret i Hee kirke, en af de største dage, kirken har oplevet. Der var stuvende fuldt. Biskop Gabriel Koch og provst Viggo H. Petersen talte. Biskoppen lagde S. på sinde at gå på besøg i sognene, „De må ikke komme som sognepræsten, men De skal altid have præsten med!" Skjoldborg er den eneste „rigtigt grundtvigske" sognepræst, der indtil da havde været i Hee. Han havde været lærer i flere år og gik med godt mod ind til præstegerningen. Han skriver: „Hee og No er udprægede landsogne med jævne forhold uden større standsforskel. Kirkeligt er den grundtvigske retning bærende ved siden af en lille, men god Indre Missions kreds. Vi fik valgmenighedsbevægelsen i Ringkøbing at mærke. Flere herfra søgte til Clausen-Bagge, men selv med dem, der løste sognebånd til valgmenigheden, blev det personlige venskab ikke brudt. Vi havde stadigt den vestjydske skoleordning. Krigen og den spanske syge satte sine spor sammen med dyrtiden. Der var gode ungdoms- og foredragsforeninger, som jeg og min hustru

var formænd for i Hee. Under krigen boede den senere præsident Holger Andersen flere gange hos os, og jeg var med ham rundt til nationale møder, som optog folk meget ... Som nationalt interesseret søgte jeg til Sønderjylland 1921". Kaldet, Skjoldborg søgte og modtog i Sønderjylland, var Broager, dernede nær grænsen. Hernede forblev Skjoldborg, også efter at have taget sin afsked fra præstegerningen, og her døde han. Ved flere lejligheder mærkedes det, at Skjoldborg vedblev at have kærlighed til sine gamle sogne, Hee og No. Han og hans kone var indbudt til kirkejubilæet her i No i 1952, men blev forhindrede i at komme. Den følgende sommer aflagde de et besøg her, og Skjoldborg prædikede i kirkerne.

Johannes Sørensen, 1921-49, f. 14. oktbr. 1879 i Bandsby på Holmsland, søn af gårdmand Thue Sørensen og hustru Ane Marie Christensen. Knapt 20 år gammel udvandrede Johs. Sørensen til USA. Her slog han sig ved hårdt arbejde igennem sådan, at han ved siden heraf gennemførte studier ved flere højere læreanstalter og tog eksaminer derfra. Sørensen blev præsteviet og havde præstegerning i 16 år derovre og var siden i 4 år rektor ved en højere skole. Herovre mødte han sin tilkommende hustru, *Benedicte Madsen,* en gårdbestyrerdatter fra Dejbjerg, født 1893, der som purung pige rejste ud. De holdt bryllup 1916. Sønnen, John, blev født derovre i 1919, mens datteren, Vera, er født i Hee i 1924.

Umiddelbart syntes præstefolkene ret forskellige. På nært hold oplevedes det imidlertid, at her levede man i et godt og rigt familieliv. Fru Sørensen var munter og snaksom, et livsbekræftende menneske. Pastor Sørensen forekom, for den der opsøgte ham hjemme eller mødte ham ude i sognet, ordknap, kunne til tider være barsk og afvisende. Kom parterne over „det døde punkt", var nu ingen mere ivrig for at holde en samtale igang end Sørensen selv. Den erfaring gjorde vist mange.

I konfirmandstuen stillede pastor Sørensen fordringer, her kunne han være streng. Det stod vist enhver af os på bænkene klart, at det var Sørensen magtpåliggende, at vi fik bestemte salmer og skriftsteder lært udenad og – så vidt det nu lod sig gøre – også fik forståelse af tekstens indhold.

Som prædikant var Sørensen tit vanskelig at fatte og følge. Det var, som om megen og fremmedartet tænkning kunne hindre, at han med sit egentlige ærinde nåede ned på tilhørernes jævne plan. Det var næsten bedre, når Sørensen lejlighedsvis stod på forsamlingshusets talerstol. Her var høje syner og vide perspektiver.

Så skete det ind imellem i kirken, at pastor Sørensen syntes at have noget særligt på hjerte. Da savnede forkyndelsen intet i jævnhed og klarhed; ejheller i skarphed. Således en 2. juledag under krigen; prædiketeksten var Stefanus' martyrdød. Ingen, der da hørte ham, var vist i tvivl om, at Sørensen var en ret, dansk præst. Mod krigens slutning måtte præstefamilien „gå under jorden". Pastor Sørensen var

nok en ener. Måske er han at ligne med de fremstående præster indenfor den gamle Lutherdom, ordet og troens stridsmænd.

Efter afskeden med præstegerningen boede præsteparret nogle år i Ringkøbing, hvorefter de slog sig ned i København, hvor børnene var. Her døde de begge, pastor Sørensen d. 5. okt 1962 og fru Sørensen tre år senere, den 3. decbr. 1965. De ligger begravede på Ny sogns kirkegård.

Sønnen – kendt og værdsat her på egnen og udover landet som oplæser og dramatiker; mangeårig leder af fritidscentret Vesterbros Ungdomsgård – talte ved forældrenes jordefærd. Mindetalen over moderen blev dagen efter trykt i Ringkjøbing Amts Dagblad. Johns tale om sin far gengives her: Det er meget, meget svært at skulle tale ved sin fars begravelse, navnlig når man har været stærkt knyttet til sin far, og navnlig når man gerne vil gøre det så redeligt og nøgternt som muligt.

Vi er vist alle tilbøjelige til at gøre de døde til halvguder, og det er meget forkert, for vi er allesammen mennesker på godt og ondt, og det var far også.

Men vi kan vist alle blive enige om, at vi i denne time oplever afslutningen på et eventyr, et langt, et bevæget men smukt eventyr – eventyret om den lille forældreløse og fattige dreng, der syntes, at det højeste, man kunne opnå, var at blive kusk for præsten, og som gik ude på Holmslands rige jorder og messede omkap med lærkerne.

Senere, da far tjente i Hee, betroede han sig i en middagsstund til en kammerat, at nu havde han besluttet sig til at blive præst, hvortil kammeraten sagde: „Do må jo være bleven towlig." Men han var ikke bleven towlig, for ikke så længe efter drog han af lande og ankom til det store Amerika, kun udstyret med sit Holmbo-mål, 3 par hjemmestrikkede sokker, 2 dollars i en tegnebog, som han havde fået af moster Ingeborg og morbroder Andreas Christiansen, og som fulgte ham hele livet, men med en ukuelig livs- og arbejdsvilje og sin klare forstand.

Det er uendelig lidt, jeg ved om fars studietid, han talte sjældent om den, kun enkelte sætninger kan jeg huske, men det kan næsten svimle for mig, når jeg tænker på, at far uden penge og uden ringeste kendskab til landets sprog kunne præstere ikke blot at blive teologisk kandidat fra Northwestern-universitetet - men også i sin evige søgen efter sandheden og sammenhængen i tilværelsen med hæder og ære blev magister i historie fra Harward universitetet, et af verdens mest ansete og, hvad jeg synes, der er bemærkelsesværdigt i denne sammenhæng, også allerdyreste universiteter at gå på.

Det må have kostet et enormt slid og store afsavn. Men far *blev* præst og oven i købet rektor for en stor amerikansk latinskole. Er det så mærkeligt, at han, der satte sin personlige frihed og uafhængighed så højt, at han elskede det land, hvor han havde levet i sin mest modtagelige alder, hvor han havde haft sine kampe og sejre – det land, som nu står for mange af os som selve frihedens sym-

bol – og hvor han først og fremmest fandt mor, som han omfattede med en for en ægte jyde sær poetisk kærlighed – ja, forelskelse – hele livet igennem.

Men trods alt det fine i fremmed luft så var det alligevel i hjemegnen, som præst i Hee og No, at far fik sin virkelige manddomsgerning. Han har mange, mange gange sagt: „Vores bedste tid var nu alligevel i Hee og No".

Jeg skal vel vare mig for at vurdere far som præst, det ville være mod naturlovene, man er skeptisk og kritisk over for sine nærmeste. Men der er alligevel nogle erfaringer, jeg gerne vil fremhæve. Vi kan jo let blive enige om, at far var særpræget, nogle vil måske endda sige sær og kantet – men aldrig ligegyldig.

Han kunne støde mennesker så frygteligt ved sine skarpe udtalelser, men jeg tror aldrig, det var gjort i nogen ond mening. Far elskede at sætte tanker i gang, at ægge til diskussion og få en sag belyst fra flere sider, og jeg tror, det ofte var en følge af fars evindelige kamp for sandheden.

Jeg er overbevist om, at hver eneste prædiken har kostet far megen møje. Han har selv fortalt om, hvor svært det var for ham at udtrykke sig klart og præcist på dansk. Han havde jo i 23 år været vant til at tænke og tale på engelsk og havde aldrig lært det danske rigsmål.

Og hans angst for løgnen har fulgt ham hele livet. Jeg har læst i fars afskedsprædiken, at han sagde: „Mange gange har jeg ønsket at trække mig tilbage og kaste det forfærdelige ansvar, som det er at være præst, fra mig. Thi hvad om jeg, der prædiker, selv skulle gå fortabt. Hvad om jeg skulle påvirke mennesker i en forkert retning. Hvad om jeg skulle prædike mig selv og ikke Kristus?"

Den tanke har fulgt ham altid, og den sidste dag, far var klar, syntes han at have fået hele sin åndskraft tilbage for en kort tid, og han satte sig op i sengen med vældig kraft og talte om løgnen og sandheden. Så sagde jeg til ham: „Du har jo fundet sandheden, far". Så nikkede han, og der faldt en vidunderlig fred over ham.

„Sandheden" var fars sidste ord.

Far var altid i tvivl, om han havde udrettet noget som præst – jeg er ikke i tvivl om, at han også glædede sig meget over sin gerning: Konfirmationsforberedelserne, de mange besøg hos syge og gamle, som far elskede, og mest forvaltning af sakramenterne. Det var det højeste – og måske det sværeste for ham.

Der er sikkert mange, der har undret sig over, at far så sjældent kom i sognene i de sidste år, men det var ganske forfærdelig svært for ham at forlade embedet, og jeg ved, at det tog meget på ham, når han en enkelt gang deltog i en eller anden form for højtid.

Men hans tanker var stadig hos menighederne – selv i den senere tid, hvor fars åndskraft var blevet mindre, fulgte han med og talte gang på gang om, hvordan

det mon nu gik den og den, og han var lykkelig, når han fik besøg eller hilsen fra Hee og No.

I præstegården var far vist omtrent som i sognene. Han kunne engang imellem virke hård, og vi har haft vore storme, Gud ske lov, men hvor var han dog en kærlig far, man havde altid en følelse af at være beskyttet af ham. Meget af tiden syntes man, at han levede i en helt anden verden og slet ikke opfattede de ting, der skete omkring ham. Men så kunne han pludselig med et enestående klarsyn karakterisere en situation, så der ikke var noget at tage fejl af. Han undrede sig ofte, men jeg tror, at han næsten altid forstod.

Far har altid prædiket, at egoismen i enhver form er den eneste virkelige synd. Egoismen lå far meget fjernt, han var beskeden og kunne være næsten selvudslettende i sit liv, krævede intet selv og tænkte kun på at give os.

Men far led af den jyske – eller måske desværre danske – sygdom, en art blufærdighed, der hindrer een i at få afløb for sine følelser og vise sit sande jeg, ofte med det resultat, at man siger et sarkastisk ord istedet for et kærligt. Far omgav sig med en hård skal. Til gengæld kunne hans øjne ikke lyve. Jeg tror aldrig, jeg har set så udtryksfulde øjne: dybt melankolske, ubeskriveligt længselsfulde eller strålende af glæde. Heldigvis aftog den sygdom med årene, *det* var den store oplevelse ved at være sammen med far i den senere tid, og vi vil aldrig glemme en af de sidste dage, hvor far åbnede sig fuldstændig, og hans kærlighed vældede ud over os.

Da far sidste gang forrettede en kirkelig handling og begravede sin gamle ven, Cilius Poulsen, sagde han: „Vi må lære at møde døden som mænd, møde døden uden frygt – ikke gøre døden den ære at frygte den". Det havde far lært. Fars sidste dag blev så smuk. Nu vældede al den kærlighed, han havde næret til sine medmennesker, ind over ham, alle – fra oversygeplejersken, patienter til gangkoner skulle ustandseligt ind og trykke hans hånd. Og du, lille mor, havde styrke nok til at glæde dig over et solskin så dejligt som måske aldrig før i denne sommer og fuglenes sang, så der blev en mild højtid i stuen.

Som Vera sagde: „Det er næsten som om, vi går med far i hånden blandt anemonerne i præstegårdshaven." Og netop da solen gik ned, kaldte Gud, og far gled ganske stille ind i evigheden, glad og tilfreds – præst til det sidste.

Fars død er et dyrebart minde for os.

Og du, lille mor, du har hele livet igennem med din optimisme og livsglæde været en inspiration for far, som du har været det for Vera og mig. Du har sammen med far skabt et hjem, der var åbent og utrolig gæstfrit. Du har været tapper, men nu kan du ikke gøre mere for far, *kun dette ene:* at lade være med at lade dig overvælde af sorgen, men fortsætte med at dele ud af din sunde livsglæde til dine børn og medmennesker.

Ja, nu er eventyret slut, og far vender tilbage til Holmslands gode jord, og

det er godt og rigtigt, for far elskede Holmsland, han stod tit på højene vest for Ringkøbing og så længselsfuldt ud over det frodige land.

Vi synes, at du har klaret det altsammen så godt og værdigt, lille far, men det bedste, du har gjort os er, at du har lært os at tro på Gud. Og vi takker ham for dit liv. Du skal ikke mere løfte dine smukke hænder velsignende over os, men vi vil så gerne, at du skal følges af den salme, du har lært alle os konfirmander:

„Herren er min hyrde, mig skal intet fattes. Han lader mig ligge i skønne græsgange; han leder mig til de stille rindende vande. Han vederkvæger min sjæl. Han fører mig på retfærdighedens veje for sit navns skyld. Skal jeg end vandre i dødsskyggens dal, jeg frygter ej ondt, thi Du er med mig, Din kæp og Din stav er min trøst. I mine fjenders påsyn dækker Du bord for mig, Du salver mit hoved med olje, mit bæger flyder over.

Kun godhed og miskundhed følger mig alle mine dage, og i Herrens hus skal jeg bo gennem lange tider." Ja, „I min faders hus er der mange boliger, hvis ikke det var sådan, ville jeg have sagt jer det. Se, jeg går bort for at berede Eder sted".

Godnat, lille far, og hjertets inderlige tak fra mor, Vera og mig. Vi glæder os til at se dig igen".

Helge Stig Bårris, 1950-66. Født 27-12-1911 i Nykøbing Mors, søn af daværende redaktør af Morsø Folkeblad, A. M. Bårris, senere præst i Øster Starup- Vester Nebel; udgav 1908-42 det kirkelige ugeblad „Folkerøsten". Moderen var forfatterinden Laura Louise Nielsen. H. S. Bårris var 1941-50 sognepræst i Søby på Ærø. Gift med *Rigmor Larsen,* datter af overlærer N.P. Larsen og hustru, Roslev. I ægteskabet er der 5 børn, Kaj Ole, der er teolog, Karin Elisabeth, bibliotekar, Aase Marianne, lærerinde, Hanne Laura og Jørgen Stig; de to yngste er født i Hee.

Med sin livlige væremåde og med sit gå-på-mod kom Bårris ikke altid i overensstemmelse med vestjydsk tilbageholdenhed. Sognefolk, der fik et mere end overfladisk kendskab til præsten, erkendte dog vist altid, at der lå god arbejdsvilje bag ord og handling. Hvor ofte skete ikke et virkeligt møde mellem menighed og præst, hvori en gerning blev øvet. I kirken som udenfor. Hvad ordet i det større fællesskab som den fortrolige samtale virker, i den enkelte og i gensidighed, kan og skal ikke direkte eftervises.

I gennemgangen af præsterækken er det i karakteristikken af hver enkelt søgt at indtegne hans kirkelige retningspræg. Betydningen heraf kan nok overvurderes. Ikke altid har det syntes markeret, måske heller ikke været villet. Andet i tid og sted kan have spillet betydningsfuldt ind og måske overskygget det særlige præg. Helt uberørt af noget særpræg har dog næppe nogen af de skiftende præster været. Uvæsentligt for, hvad den enkelte var og ville, er det ikke, hvilken åndsstrømning, han var grebet af. Undertiden var vel grundlaget for en karak-

teristik spinkelt nok. I andre tilfælde var kilderne ret fyldige. Pastor Bårris's forkyndelse er blevet karakteriseret som „ofte præget af humor, som varm og stærk og jævnt tilgængelig, fuld af håb og glad fortrøstning til kirkens og verdens herre og frelser". Selv skrev Bårris ved sin fratræden bl. a.: „Min forkyndelse har været grundtvigsk præget, men uden „det sekteriske" ved bevægelsen. Apostlenes og evangelisternes tro og forkyndelse var mig en hovedsag. Derom skrev jeg her en bog 1962: „Hvad kirken glemte." Den blev noget ensidig, men „Kristus i os" udgør utvivlsomt noget centralt hos apostlene og evangelisterne. Derpå byggede min forkyndelse og min forståelse af menigheden, der består af alle døbte og som med dåben har fået det evige liv – Kristuslivet givet" ... Om menigheden her: „... en levende menighed, der ikke blot er den levende Guds menighed – altid det! – men også en menighed, der har evne til at høre og som praktisk arbejder gennem den enkelte i ægte menneskelig medleven i alles skæbne. Skygger findes, men festligt og opmuntrende er det at opleve, at et jævnt menneske, der måske bander lidt, på enestående vis tager sig af sin næste, især den syge, svage eller den, der er kommen i ulykke, med stor selvfølgelighed, næsten ubevidst. Fromme falbelader er ikke i høj kurs her. – – ". Mere anerkendelse har *vi* formentlig ikke godt af.

H. S. Bårris blev, efter tiden i Hee og No, residerende kapellan i Nyborg. Nu er han sognepræst i Gudme-Brudager.

Erik Bruun, fra 1966. Født 9. april 1926 i Alslev ved Varde. Forældrene er pens. førstelærer Christian Bruun og hustru Agnes Camilla Jensine Hansen. Gift 5. juli 1952 med *Bente Kirstine Pedersen,* datter af tidl. havnemester Peder Pedersen og hustru Henriette Anne Nielsen. Præsteparret har 6 børn: Jens, Anne Marie, Mette, Elisabeth, Anders Peder og Jacob.

Erik Bruun blev efter teologisk embedseksamen 1953 kaldskapellan ved Grundtvigskirken i København; 1956-58 var han tillige sekretær for Københavns grundtvigske præstekonvent. 1958-66 residerende kapellan i Hvirring-Hornborg.

Pastor Bruun fører et trohjertigt vidnesbyrd udfra sin grundtvigske orientering. Der er et godt samarbejde med den lille kreds af Indre Mission, der her i sognet slutter op om kirken. Denne kreds har gennem en længere årrække holdt sine jævnlige møder, overvejende hos Ellen og Knud Buchholt. Derudover udrettes et søndagsskolearbejde. Også et KFUM-spejderarbejde er igang her. Indre Mission har fra 1926 haft en repræsentant i menighedsrådet, for tiden to.

Bruun deltager i jævnlige møder med sognets ældre, og hvor der ellers kaldes på ham. Ikke mindst påskønnede er de kirkelige møder, som han og hans hustru gæstfrit åbner dørene for; her, som ellers, er sangen et væsentligt islæt. Den jævne og tjenstvillige færd er værdsat her.

I det lange tidsrum, fra dengang No gamle sognekirke gik af brug og indtil

en ny blev rejst, måtte jo søgningen ske til Hee kirke, noget fjernt for sognefolkene i No. Dette ydre forhold har næppe været befordrende for kirkelivet. Det er vanskeligt iøvrigt at se, hvordan efter Reformationen dens tanker virkede ind i vor sognekirke. Kirken stod fremdeles som sognets åndelige midtpunkt. Omfattede den vel ikke længere, som i den katolske tid, alt og alles gøremål, så omfattede den dog stadig alt sognefolket og satte mål og grænser for dets åndelige horisont. Præsterne var som forhen de ubestridte ordførere og omgivet af respekt og ærbødighed. Vistnok er ingen af dem nævnt i kirkehistorien. Men hver i sær havde de, så vidt vi kan se, et ansigt og en holdning, der i nogen måde var og måtte være påvirket af den nye tids tanker. Måske har det jævnthen været vanskeligt at få alt sognefolket ret i tale. For den ældre tids vedkommende ved vi vel egentlig ikke ret meget herom. Man havde nok kirketugten som hjælpemiddel. Og rent talmæssigt har den formentlig haft sin virkning. At den egnede sig til at berede sindene for evangeliet, er derimod tvivlsomt.

Alt i alt synes sognets kirkelige liv ikke at have været inde i nogen større udvikling, før vi når frem til tiden omkring den nye kirkes rejsning. Andetsteds opståede ånds- og kulturfaktorer slår da ind også i vort sogn. Det er de folkelige og kristelige vækkelser, det er højskolen, et vågnende foreningsliv og en efterhånden blomstrende skole. Højdepunktet, i hvertfald hvis vi ser på kirkelivet alene, nåes i årene op mod 1900. Det fortælles, at i Falk Rønnes tid kunne det godt hænde på søndage, at kirken ikke kunne rumme alle kirkesøgende, selvom der blev sat bænke op i midtergangen; så bad præsten folk sætte sig også på knæfaldet. Det vil sige, at der nok har været et kirkebesøg på mindst 250 mennesker. Ud af en sognebefolkning på under 700.

Fra o. 1920 meldes der om kirkegangsprocenter på 5-6.

En stor kirkegang er almindeligvis blevet betragtet som udtryk for et rigt kristenliv, mens det modsatte blev anset for åndelig armod. Ligervis, som en supplerende eller stedfortrædende kristelig betonet mødevirksomhed af denne og hin art, er blevet det. Og dog er det næppe så enkelt, at man af den synlige tilslutning, som på et barometer, kan aflæse folks kristelighed. Kristendommens virke i mennesker er andet og mere end de synlige udtryk. Den virker, ikke ulig gæret i brødet, som en syrnende kraft i det stille, hvor den enkelte står med sit personlige ansvar. „Ingen mand i verden ved, hvor mange ret er mine", hedder det et sted.

Når det er sagt, skal det også siges, at det virker selvmodsigende, når kirkesøgningen over lange tider er ringe blandt folk, der i landsognet dog praktisk talt alle, som døbte, er medlemmer. Meget er sagt og skrevet om årsager og virkninger og ansvarsfordeling, og debatten fortsætter. Gamle og nye tanker og bevægelser fører sig frem, indenfor som udenfor kirken. Her skal blot bemærkes, at ligegyldighed kan virke mere undergravende end tvivl og kritik. Den sidste

kan være negativ og gold, men også være en higen efter fornyelse og fællesskab. Inderst bor vel denne higen og længsel i os alle.

Så gør dig rede, kristenhed,
dit lys på stage brænde,
din Herres magt og kærlighed
i verden at bekende!
Den stærkes hånd har bladet vendt,
din sorg er slukt, din jammer endt,
bliv lys og gør dig rede!

(DDS,314,6)

No Kirke set fra nord

Skolen

No gl. degnebol

Ingen direkte efterretning påviser, at No har haft egen præst. Sognet synes derimod nok i den gamle kirkes tid at have haft sin særskilte degn. Vi ser godt nok ingen steder nogen person nævnt som sådan. Et degnebol omtales derimod flere gange. Det sker ganske vist først længe efter, at kirken var blevet nedrevet; da var det tidligere embede følgelig ubesat. I skattemandtallet 1610 nævnes bolsmand Erik Pedersen og det er nok samme Erik Pedersen, som 1624 angives at være død i *Now Degenboell.* Stedet, der da betegnes som et ringe bol, udfæstes samme år til Niels Pedersen. I senere skattemandtal samt i en jordebogsfortegnelse fra 1650 nævnes imidlertid Christen Poulsen som gadehusmand i No degnebol. Manden i Nobæk hed på det tidspunkt Niels Pedersen; det kan muligt være ham, der fæstede jorden til sin fæstegård, således at degnebolet for en tid blev jordløst. Matriklen 1688 oplyser, at vort bol nu ligger i Hee degnebol, og at hartkornet er td. 0.6.0.1. Bolet ligger i Noby.

Den mundtlige tradition hævder, at No degnelods agerjord „kom fra Nobæk og gik til Nobæk". Det sidste er i hvert fald rigtigt, og det første lyder ikke utroligt. Oprindelsen kan dog næppe i dag underbygges af skriftlige beviser.

Degne og skoleholdere

Skolen er kirkens datter, hedder det. Og det er skolen med den ret, at det var kirken, der først satte en undervisning i gang. En undervisning i kristendomskundskab for sine døbte medlemmer, børnene og de unge. *Degnen,* der fra første færd var en *kirkens tjener,* blev nu sat til også at være *lærer.* Det var dog ikke altid eller alle steder sådan, at en degn personligt varetog undervisningen. Den kunne overdrages til andre, der, som degnen selv, var mere eller mindre godt udrustede til gerningen.

I det lange tidsrum, hvori No sogn var uden egen kirke, måtte degnene i Hee som kirketjenere vedblivende stå i et vist tilhørsforhold til sognefolket i No. På skolens område mindskedes tilknytningen, da der blev bygget skole og antaget en skoleholder; for helt at ophøre, da No skole blev hovedskole med fastansat

lærer. Vi forsøger en gennemgang af degne- og lærerrækken. En gennemgang, der vel bliver noget udvendig og tør. Som dog også glimtvis har liv og ånde. Kilderne bestemmer arten.

Gennemgangen støtter sig væsentligst til en bestemt kilde, Ejnar Poulsen: Hardsyssels Degnehistorie, I-II, der rækker frem til 1931. Forfatteren nævner (bd. I, s. 339 o. f.) nogle degnenavne i Hee sogn i første halvdel af 1500-tallet. Videre skrives, at „1568 lagdes degnekaldet her (i Hee) til høreren i Ringkøbing, der sjældent kom til sognet, men besørgede sangen ved en bonde. 29. jan. 1652 kgl. brev på, at Hee må få en sædedegn, og en kapital på 100 rdl. tillagdes embedet". Fra året 1655 kender vi navnene på disse faste, i Hee bosatte degne.

Oluf Andersen, 1655-93. I skattemandtallet 1682-83 er degnen Oluf Andersen nævnt tillige med sin hustru og en datter. Samt en ko og fire får. I 1688 oplyser samme kilde, at familien bor i degneboligen i Haelby; her er et tilliggende, der i hartkorn udgør td. 0.7.2.0. Kirkebogen fortæller, at Oluf Andersen døde 1706; han blev 72 år gammel. I degneembedet var han blevet efterfulgt af sin søn:

Niels Olufsen, 1693-1737, der var født 1663 og som døde i embedet. Hans hustrus navn kendes vistnok ikke. I ægteskabet fødtes 6 børn; to drenge og en pige døde som små. Den ældste var en pige, der fik sin *farmors* navn, *Anne Marie;* hun blev gift med forhenværende sergent Chr. Nielsen, Ny sogn. Sønnen Jens blev sidenhen degn i Ølstrup.

I 1707 var magister Christian Mimex på visitats. Magisteren „overhørte ungdommen", men tilføjer ingen anmærkninger om, hvilket resultat denne hans overhøring gav. I 1735, altså stadig i Niels Olufsens tid, var der bispevisitats. Visitatoren oplyser som sin forgænger heller intet om, hvad han mente om tilstandene på stedet. De behøver dog ikke derfor at have været utilfredsstillende. Samme tavshed iagttages ved visitats 1769. Ind imellem havde der imidlertid været et par visitatser ved biskop Brorson, der synes at have været godt tilfreds.

Niels Olufsen efterfulgtes af sin yngste søn,

Oluf Nielsen Hee, 1737-78, født 4. jan. 1714, død 1778. Oluf Nielsen og hans hustru, *Kirstine Jensdatter,* var barnløse.

Det er i Oluf Nielsens tid som degn, at Brorson to gange visiterer i Hee. I 1747 skriver han, at „Høyer prædikede ulasteligt om kærligheden, og en del af ungdommen svarede skikkeligt." Det gik nok lige an, begge delene. Næste gang, det er seks år senere, er biskoppen fuldt så tilfreds. Det hedder, at ved visitatsen var kun få tilstede på grund af hoveri, men de af ungdommen, der kom, svarede vel. Skoleholderne blev berømmede for flittighed og skikkelighed. Det er da ganske gode skudsmål, der her falder af til både lærere og elever. Hvorvidt Brorson også har ulejliget sig til No, er usikkert, snarest har han sat også Noboerne stævne i Hee. Formentlig i kirken. Der var ellers, netop i Brorsons bispetid, taget alvorligt fat på en udbygning af skolen, også her i No, som vi senere skal

se. Men hovedsagen var, da ikke mindst for bispen som kirkelig tilsynsførende, kristendomsundervisningen.

Christian Hansgaard, 1778-98, født 1733, var „degn, skoleholder og gartner", død 1798. Hans hustru var *Hylleborg Hartvigsdatter.* I deres ægteskab var der to døtre og tre sønner. Den yngste søn, Hartvig Christian, født 1790, døde 1855 som kontorchef i kancelliet. Degnen Hansgaard synes, efter de kortfattede oplysninger, at have været en foretagsom mand. Ved sin død efterlod han sig nogen formue, 258 rigsdaler. Slægtsnavnet Hansgaard kan spores endnu her på egnen.

Niels Jensen Hammer, 1798-1801, født 6. febr. 1763. Både faderen og bedstefaderen havde været præster, i samme embede, Janderup-Billum; bedstefaderen havde forud for sin præstetid været degn, to steder i Viborgegnen. Niels Jensen Hammer selv var først bager, dernæst skoleholder i Åbenrå, så degn i Vejle, før han 1798 blev degn og skoleholder i Hee-No. Med sin hustru *Kristine Jensen* eller *Jessen,* havde han seks sønner. Af disse blev den ældste, Mathias, urmager og privatlærer i Hals. Dennes søn og to sønnesønner blev ligeledes lærere, tildels i ledende stillinger.

Nicolaj Jacobsen, 1801-47, født 1763 i Bedsted i Åbenrå amt, 1800 degn i Vedersø, 1801 degn i Hee-No, død 12. sept. 1847. Gift med *Mette Nielsdatter* fra Holmsland. Storgaard Pedersen skriver, at Jacobsen, efter gamle folks udsagn, var en dygtig lærer, der gjorde god fyldest i sit embede.

Peder Christian Pedersen, 1847-92, født 13. novbr. 1821 på Holmsland, hvor hans far var gårdmand. P. C. Pedersen udgik 1842 fra Lyngby seminarium med udmærkelse. Han blev hjælpelærer i Hee, senere lærer i Eltang og 1. novbr. 1847 til 1. jan. 1892 lærer i Hee. Død 1. juli 1895 i Hundesvang i Hee. Gift med *Caroline Madsen Lund.* I deres ægteskab var der 4 døtre, hvoraf en, Jensine Oline, f. 1865, i 1888 blev gift med hjælpelæreren Peder Christensen Møl, der samme år kaldedes til Skyum nordre skole. Af sønner var der 5, hvoraf Mads Lund, f. 1850, blev præstegårdsforpagter i Hee.

Chr. VI's skolelov påbød, at der skulle sættes fastere skik på skolens forhold. 30. april 1741 oprettedes en skolefundats fælles for Hee og No. Det hedder heri bl. a.[1]): „Skoleholderen i No får til løn og månedspenge 3 tdr. rug, 2 tdr. 6 skp. byg og 4 rigsdaler, samt hvad der er blevet tilovers ved ligningen (fattigligningen), 3 fdk. rug, 2 fdk. byg og 1 mark 3 skilling til at leje seng for om vinteren". Der er altså ingen lærerbolig endnu. Den gamle degnelods husrum, der synes at have eksisteret i hvert fald 1716, er måske nu gået til grunde. Jordlodden eller bolet eksisterer imidlertid stadig særskilt, idet den fremdeles hører under Haelby skole i Hee. Degnen her nyder indtægten, d. v. s. fæsteafgiften, sammen med de kirkelige indtægter, der består i offer og akcidenser, af No sognefolk, der jo i den kirkeløse tid i No måtte søge til Hee kirke. Storgaard Pedersen fremstiller det, som om degnen i Hee udaf de nævnte indtægter her fra No skal ud-

rede skoleholderens ovenfor anførte løn. Det er måske rigtigt for de førstnævnte ydelsers vedkommende. De sidstnævnte synes dog tilvejebragt ved en direkte ligning på sognefolkene.

Der tænkes imidlertid på at få bygget skole her i sognet. Det hedder videre i fundatsen: „Udi Noe sogn ved Noe øde kirkegård, som agtes mest belejligt for sognets børn, haver Voldbjergs herskab, Hans Exellence, Hr. Grev Rantzau ordineret at lade opsætte et nyt skolehus. – Degnen i Hee har fast bopæl; hans hus skal forbedres med en skolestue på 4 fag. I Ejstrup og Hvingel derimod har de kun en omløbende skoleholder".

Efter Hardsyssels Degnehistorie var den første skoleholder her i No:

Anders Christensen. Han døde i 1754, 36 år gammel. Vi hører intet nærmere om hans levned og vandel. Der er dog grund til at antage, at Anders Christensen har virket fra skolefundatsens oprettelse. For alderens skyld var der ikke noget i vejen herfor; for så vidt havde han endda godt kunnet holde skole endnu nogle år tidligere. Fundatsens ord kan godt tolkes sådan, at der allerede er en skoleholder på stedet. Vi ved dog intet sikkert om, hvordan den Hee-degn før skolefundatsens tid har praktiseret undervisningen af ungdommen herhenne fra No.

Kirkebogen nævner 1758 Jens Christensen i No skole; måske en broder til Anders. I 1779 nævnes Jens Nielsen sammesteds. Ingen af disse to skal dog have været skoleholdere. Anders Christensens efterfølger blev bolsmand *Mikkel Madsen,* født 1733, der var skoleholder her fra 1754 til efter 1801. Hans kone hed *Maren Pedersdatter.* De havde to børn, Ole, f. 1771, og Anna, f. 1781. Efter folketællingen i 1787 hører der til skoleholderens husstand endnu fire personer. Johanne Hansdatter, en gift kone eller enke, der har to børn hos sig, Niels og Laurids Nielsen, på 7 og 3 år; endelig enken Maren Christensdatter, 59 år. Begge de to halvgamle kvinder lever dels af arbejde, dels af almisse, hedder det, kort og lakonisk, i en anmærkning. –

Knud Jepsen var skoleholder her i hvert fald fra 1809-35. Tællingen i 1834, som Knud Jepsen selv har forestået i sit skoledistrikt, oplyser, at han da er 64 år, mens hans kone, *Gjertrud Andersdatter,* er syv år ældre. Overraskende nok bor de slet ikke i No, men sidder til huse i en gård i Haelby i Hee. Muligvis var det Knud Jepsens fødested; i hvert fald ejedes gården i 1801 af hans broder Christen. Den gang var Knud Jepsen også lærer, men kun om vinteren, mens han, dengang ugift tjente som karl om sommeren. Hvorvidt Knud Jepsens skolegerning allerede dengang faldt i No, er usikkert. Hardsyssels Degnehistorie mener som nævnt, at Mikkel Madsen fortsatte som skoleholder til efter 1801. Samme Mikkel Madsen boede heller ikke i skolen, men derimod i Meldgård, der ligger umiddelbart sydvest for skolen. Efter en taksation til brandforsikringen 1793 at dømme er hans eget stuehus så stort, at han for den sags skyld måske godt kunne have holdt skole hjemme hos sig selv. Nu havde han, som vi lige så, i hvert fald så mange faste

folk i huset, at det vist kunne knibe endda at huse også sognets skolesøgende børn. Så det er nok i selve skolen, at undervisningen er foregået. Der synes her at have været bygget nogen privat lejlighed til; vi så, at her boede folk, der ikke havde noget med skolearbejdet at gøre.

Efter Degnehistorien underviste skoleholderen i No kun om vinteren. Om sommeren tog degnen i Hee sig af sagen. Man må derfor gå ud fra, at det har været ordningen helt fra skolefundatsens oprettelse, 1741, og frem også gennem Knud Jepsens hele skoleholdertid her i sognet. Vi må nok gå ud fra, at hovedvægten blev lagt på vinterskolen. Men ud over de spredte visitatsanmærkninger ved vi ikke rigtig noget om ordningen og karakteren af den tids skolegerning. En skoleprotokol, der på grundlag af 1814-skoleloven var påbegyndt i 1817, er gået til. Storgaard Pedersen, der havde kendskab til denne protokols indhold, skriver, at skolevæsenet i No vedblev at være ordnet efter 1741-fundatsen indtil 1836, da der på forslag af provst Abel fra Holmsland vedtages en ordning, hvorefter No skoledistrikt skulle have en fast ansat lærer fra nytår 1837. Samtidig overgik skolen her, der hidtil havde været biskole, til at blive hovedskole for No sogn.

Med gennemførelsen af denne skoleordning tages der afsked med den gamle tids skoleholdere og, på vor skoles område, også med degnene. Skoleholderne var vistnok altid af jævn bondestand og uden nogen egentlig boglig uddannelse; men dog mænd, der alligevel har været over gennemsnittet, så oplyste og begavede, at de har kunnet varetage en skolegerning. Som degnene underordnede har de nok af dem fået instruks om deres virke. Men alligevel, der skulle andet og mere til, om gerningen blot i nogen måde skulle lykkes. Degnene på deres side stod vel ikke altid i dannelse så farligt meget over skoleholderne og for den sags skyld også det øvrige jævne sognefolk. Holbergs Per Degn har vel haft mange brødre i ånden. Andetsteds i litteraturen tillægges han dog mere virkelig værdighed. For Hee sogns vedkommende er den omstændighed næppe den ringeste, at degnene som regel har siddet deres tid ud i embedet og flere gange er blevet efterfulgt af sønnen, der også vedblev til alderdommen eller døden, ligesom sideskud af slægten virkede som degne andetsteds; enkelte gange er degnen ud af præsteslægt. Også skoleholderne i No har fortsat i deres levetid; Mikkel Madsen således i omkring et halvt århundrede. Degnen måtte, som præsten og flere embedsmænd, aflægge et højtideligt løfte, før han gik ind til sin gerning. Det forklarer vel i nogen grad hans følte værdighed. En sådan *degneed,* fra 1647, lyder som følger[2]): „1. Jeg, N, kaldet til at være degn i N Sogner, loffuer, at iegh vil retteligen lære selff och redeligen lære Ungdommen – Morten Luthers lille Katechismus udi sine Ord och Forklaring efter Kongelig Majestæts Ordinantz. 2. At jeg saa vil vare paa mit Embede, inden och uden Kiercken, udi en sand Gudfrygtighed med Bøn och Paakaldelse, saa ingen, med Guds Hiælp, nogen Stedtz skal tage Forargelse

af mich, eller Spoth denne Orden for min Schyld. 3. At jeg ej vil findes motvillig imod min Sognepræst, Proust och Bisp i nogen Maade, men heller min Øffrighed hørig och lydig i alt det, som Christeligt och reth ehr. Saa sandt hielp mig Gud och hans hellige Ord. Amen".

Skolevæsnet efter 1814-loven

Vi er altså nu nået frem til en ny skoleordning. Forslaget hertil var nok i realiteten et krav, som provst Abel fremsatte på skoledirektionens vegne. Nu skulle det, omsider, være alvor med 1814-lovens gennemførelse. Efter Storgaard Pedersen hedder det i anmærkningen til fundatsen: „Den til No skole henlagte jord med 6 skp. hartkorn har hidtil hørt under Haelby skole i Hee og udgør 7 à 8 tdr. land samt noget eng, hvorpå der kan avles 2 à 3 læs hø. Skønt såvel høets som markens bonitet er ringe, formenes dog, at når der tillægges læreren 4 tdr. byg til hjælp til at anskaffe det manglende hø, kan han undvære fourage". Endvidere hedder det: „En fast skole har hidtil været i No, men såvel skolehuset som skolelærerens bopæl er for indskrænket, og til kreaturerne haves ingen lejlighed. Offer og akcidenser af skoledistriktet skal, når lærer Jacobsen i Hee afgår, tillægges læreren i No. Ligeledes skal han have brugsret til No kirkegård samt nogle banker deromkring[3]) og 3 stk. kærjord til græsning, hvilket altsammen intet hartkorn har." 1844 var her 8 fag bolig til læreren, 6 fag udhus samt skolestue, og det hedder i en indberetning, at det hele var i god stand".

Ovenstående er hentet fra P. Storgaard Pedersens „Træk af Ringkøbingegnens Kirke- og Skolehistorie".

Bøndergaard fastansat skolelærer

Om No sogns første fast ansatte lærer har „Hardsyssels Degnehistorie" følgende data:

Christen Christensen Bøndergaard, 1835-77, f. 1811 i Bøndergaard på Holmsland. (gdr. Chr. B.) Dim. Lyngby 1833, 10. Apr. 1835 L. i No, entl. 31. Decbr. 1877, død i Sdr. Felding, begr. i No 2. Apr. 1897. Gift 27. Okt. 1835 med *Bodil Christensdatter,* f. 27. Apr. 1808 (Gdr. Chr. Nielsen i Abildstrup, Vorgod Sogn, g. m. Kirsten Marie). Børn: 1. Christian Cornelius, f. 1836; 2. Marie, f. 1838; 3. Ane Kirstine, f. 1840; 4. Andreas, f. 1842; 5. Mette Marie, f. 1844; 6. John Thomsen, f. 1847; 7. Kirsten Marie, f. 1850, g. 1877 m. Snedker Jens Peder Jacobsen, Esbjerg. 8. Peder, f. 1853, g. m. Inger Kirstine Nielsen af Nørby.

Den bevarede forhandlingsbog for Hee sogns skolevæsen går tilbage til 1846. Det fremgår af den, at Bøndergaards aflønning er blevet forbedret siden ansættelsen.

Sogneforstanderskabet forestår skolevæsenet, og det „fødte" formand er sognepræsten, John Thomsen Gad; han er tillige skriftfører. Af ligningen for 1847

ser vi, at skolelærer Bøndergaard i No nu „efter den approberede skoleplan" får i årsløn:

In natura	8 tdr. rug, 6 tdr. byg
a. Hans løn, 16 tdr. byg efter kapitels takst, herunder indbefattet de ham tillagte 10 tdr. byg for offer og akcidencer	60 rdl
b. De ham tillagte 4 tdr. byg for manglende jordlod	15 rdl.
c. Afgiften af den ham tillagte jordlod i No, der erlægges til degnen Jacobsen for dennes embedstid	1 td. rug, 1 td. 6 sk. byg

Storgaard Pedersen skriver 1919, at hans far i 1848 var med til at bygge den nuværende skole. Antagelig skulle årstallet være 1858. Forhandlingsbogen anfører ikke noget om skolebyggeri i No i 1848, men nok om løbende udgifter til reparationer år for år. Derimod byggede man til Haelby skole, vistnok det nævnte år. Embedsbogen ved No skole, der er påbegyndt i Milter Madsens tid, anfører et skolebyggeri i 1858 og endvidere om tilbygninger i 1871 og 1898. Det er nok de rigtige byggeårstal. Om byggeriet i 1858 melder forhandlingsbogen dog intet; men skoleregnskaberne er ved den tid ikke længere medtaget i de årlige beretninger. Sognerådets protokol redegør detailleret for byggeriet i 1871.

Hvorledes formede så skolens virke sig i Bøndergaards tid? Bøndergaard, der blev sognets første seminarieuddannede lærer, var først løst ansat et par år, mens No skole endnu som forhen var biskole til hovedskolen i Haelby. Ved sin ansættelse som fast lærer fra 1837 blev skolen samtidig hovedskole, ved siden af den i Hee. Ved siden heraf var der to biskoler, i Hvingel og på Voldbjerg; den tidligere biskole i Ejstrup var nedlagt. Forskellen på en hovedskole og en biskole var vel især den, at den sidste, i modsætning til den første, betjentes af ueksaminerede, løst ansatte og dermed jævnligt skiftende lærere. I reglen formede vel hovedskolens virke sig med større indre sammenhæng og et fuldt så højt plan i undervisningen, end tilfældet var i biskolen. Storgaard Pedersen skriver kortfattet om Bøndergaards virke, at „han har fået det eftermæle, at han var en særdeles flittig lærer, der var afholdt i sin kreds". Om hans levned iøvrigt skrives videre: „Han levede jævnt og tarveligt og fik de små indtægter øgede ved sit landbrug, så han fik sin store børneflok vel opfødt".

Det sidste afslører, at det nok ikke var alt for fedt endda at være skolelærer dengang, selvom man drev landeri ved siden af lærergerningen. Børneflokken var tilmed jævnt stor, hvad der var det almindelige på de tider. Det har dog heddet sig, at børnene, i kampen for tilværelsen, ikke var en byrde, men tværtimod et aktiv. Det var før den tid, hvor skoletiden blev lang, og uddannelsen af hjemmeboende større børn blev almindelig og ofte dyr.

Om Bøndergaard siger den mundtlige overlevering, at han havde god sans for at skaffe sig ekstra indtægter ved handel. Som gammel mand ejede han ejendom-

men Høvring på Fladbjerg. Formentlig har han købt jorden lyngbevokset, men han solgte ejendommen i vist nok bebygget stand; det var i 1874 efter skødet. Også gården Riskjær har Bøndergaard ejet. Som skolemand er det vistnok ikke så meget, vi direkte ved om Bøndergaard. Det fortælles dog, at til skoleinventaret hørte også tampen, vel et almindeligt træk fra datidens skole. Drengene gemte den undertiden, for eksempel i møddingen. Men det forhindrede ikke, når den var beordret frem igen, at den uden videre blev brugt efter sin bestemmelse.

Skolevæsnets forhandlingsbog fortæller i John Thomsen Gads tid, så lidt som i hans efterfølger, pastor Rasmussens tid, ikke direkte hvordan undervisningsplanen så ud. Ud af regnskabet, som der for hvert af årene i provst Gads sidste embedstid, 1846-48 er gjort rede for i enkeltheder, kan vi se, hvilke skolefag, der er materialeudgifter på. Der er først bibler og tillæg til salmebogen samt lærebøger til religionsundervisningen; der er læsebøger, samt tavler og blækhuse til dansktimerne; endvidere forskrifter og skrivematerialer til skrivning; fremdeles tabeller og andet materiale til regning; samt endelig landkort til geografiundervisningen, hvilket sidste fag vistnok alene gjaldt fædrelandet. Det tilføjes meget sigende, at skolens kasse betaler kun undervisningsmateriale som det nævnte til de fattige børn. De formuendes børn forsyner sig selv med det fornødne. Ud af skoleregnskabet kan vi også selv læse noget om skolens nære slægtskab til kirken. Det fornødne til skolens drift fremskaffedes ganske vist helt overvejende ved beskatning af sognets beboere, dels in natura på hartkornet, dels i penge på formue og lejlighed, i et vist indbyrdes forhold. Provst Gad gør i de nævnte sidste år af hans embedstid, hvorfra vi har bevarede oplysninger, pligtskyldigst rede for ligningen i alle enkeltheder. Lærerlønningerne, der nok vejede tungt til i den direkte udskrivning, bestod ved siden heraf dog stadig og endnu meget langt op i tiden, af højtidsofrene tilligemed afgifterne ved de særlige kirkelige handlinger. Tidligt blev der dog på dette område søgt afløsning for disse besværlige ydelser ved forhandling parterne imellem om en årlig afløsningssum, der så blev pålignet hver enkelt pligtig bidragsyder.

I skolekassen indgik der dog altså, ved siden af hovedindtægten efter ligningen, også i små beløb indtægter, der hidrørte fra gamle faste byrder, pålagt den enkelte. Der var sådan noget som kirke-lysepenge, en fæsteafgift af små, kirken tilhørende ubebyggede jordlodder, hvis oprindelse vist nok alle går tilbage til katolsk tid. Jord, en fast værdi, blev ikke så sjældent skænket kirken som en testamentarisk gave, for en sjælemesse efter døden. Kirken på sin side udfæstede så i reglen disse jorder. Ligeledes indgik afgiften af kirketienden, som beboerne i fællesskab købte ved overgangen til selveje. Af kongetienden indgik et tilsvarende beløb. Tavlepenge benævnes en anden post. Efter sammenhængen er det kirkebøssen, hvori nedlagte gaver på, som det hedder: a. fastelavnssøndag og søndag efter Mikkelsdag, og b. ved barnedåb og brudevielse, efter forordning

af 1739, blev anvendt på skolen. Desuden renterne af to til skolen henlagte legater.

Endelig var der endnu en indtægtskilde. Hvad beløbsstørrelsen angår, tæller den ligesom de lige nævnte særlige ydelser ikke meget med i regnskabet, nogle få rigsdaler. Som nogle af de andre ydelser var den imidlertid stykket sammen af mange skillingsbeløb. Det drejer sig her om inddrevne mulkter for skole- og kirkeforsømmelser. Mulkterne synes dog især at hidrøre fra skolen. Man så strengt på forsømmelighed her, både i Gads og Rasmussens tid; i den sidstes embedstid bliver forsømmelser og mulktering næsten et hovedtema i forhandlingsbogen.

I Hee bygges der i pastor Rasmussens tid flere gange til skolen, en enkelt gang dog for lærer P. C. Pedersens egen regning til hans privatlejlighed. Der anskaffes her gymnastikapparater.

I 1849 forhandler forstanderskabet om at bygge 6 fag hus til No skole, men fatter blot beslutning om, at *skolepatronen,* det er vist Ole Christensen, skal undersøge materialepriser og få overslag fra håndværkere. Mere hører vi ikke herom. Bøndergård anmodes flere gange om at indsende udførlige beretninger om skoleforsømmelserne.

Det er i grunden ikke blot tør, men også trist læsning at gennemgå Rasmussens indførsler i forhandlingsbogen. Det er i Rationalismens tid, endnu. Ligesom en både trang og streng tid at gennemleve. Uden videre menneskelige momenter i positiv retning, uden noget åndepust over den grå hverdag. Ganske vist kan man ikke forvente med rette at kunne læse alt ud af en forhandlingsbog om den tid, den omhandler; heller ikke for det pågældende område af sognets liv; især da ikke, når de årlige tilførsler gennemgående er knappe. Heller ikke udtrykte vel præsten selv som født formand hele sogneforstanderskabets indstilling, i tilfældet her til skolens forhold. Endnu var det dog almindeligt, at præsten i sit forhold til sognefolket var embedsmanden. Hverken Gad eller Rasmussen dannede, efter Storgaard Pedersen, nogen undtagelse herfra. Men mens han giver Gad et anerkendende skudsmål, får Rasmussen som repræsentant for åndslivet et dårligt. „De 20 år, han virkede her, synes at have været en særlig død periode i det kirkelige liv her i pastoratet. Det fremgår både af de gamles fortællinger som også af tilsynets bemærkninger."

Om Bøndergaards virke i skolen hørte vi før Storgaard Pedersens udtalelse. Og den var ikke dårlig. Om lærer P. C. Pedersens virke ved hovedskolen i Hee har han et meget anerkendende vidnesbyrd. Har der været særlige brist i skolernes forhold, sådan som den refererede forsømmelighed umiddelbart kunne tyde på, så synes de at bunde i andre ting. Det er en kendt sag, at autoriteternes krav om et vist og nøje fastlagt mål af skolegang jævnthen har stået i en vis modsætning til hjemmets og husbondens krav på barnets arbejdskraft. Hvor megen skolegang der i perioden her efter den godkendte skoleplan fordredes i sognets

skoler, har vi ikke noget direkte udtryk for. Hverdagsundervisning for samtlige børn har der formentlig ikke været tale om. En lærer skulle i hvert fald undervise i både en nederste og en øverste klasse i sin skole. Nogle steder praktiseredes den såkaldte indbyrdes undervisning, derved at de større børn skulle hjælpe de mindre i samme skolestue, hvor altså alle skolens børn var samlede på samme tid. Dette skete dog vistnok kun i de elementære fag som regning, skrivning og læsning; mens så til gengæld læreren underviste alle børn under et i fortællefagene. Det fremgår ikke af forhandlingsbogen, om denne skoleform har været praktiseret her i Gads og Rasmussens tid. Senere tilførsler synes dog at godtgøre, at læreren ved den enkelte skole havde de små og de store børn skiftevis. Men hvordan så skolegangen for henholdsvis de små og de store børn fordeltes på sommer- og vinterhalvåret, får vi ikke oplyst.

Senere skoleforhold

Der er ikke her tale om noget tidsskifte og vel knapt noget egentligt skel i vilkårene. Skoleloven af 1814, sådan som vi i det foregående har stiftet et, ganske vist noget mangelfuldt, kendskab med, den var stadig i kraft. Visse ændringer fremkom vel, efterhånden som der indhøstedes erfaringer, gode og mindre gode, af dens virke.

Forhandlingsbogens første tilførsel efter pastor Rasmussens afgang fra præsteembedet er fra 1871. Nu har man ikke mere et sogneforstanderskab til at varetage sognets forskellige anliggender. Efter landkommunalloven af 1867 får vi *sogneråd.* Præsten er nu ikke længere født medlem og formand. Rasmussens efterfølger, Molbech, havde forøvrigt gennem sin lange præstetid i Hee aldrig sæde i sognerådet.

Det får han derimod i den *skolekommission,* der fra nu af skal varetage skolens særlige anliggender. Fra 1871 og til sin afsked i præsteembedet i 1895 sidder nu *Molbech* som skolekommissionens formand, sammen med to andre medlemmer, udgåede af sognerådet. De to første er *Hans Peder Ammidsbøll* og *Christen Andersen,* vistnok begge boende i Hee.

Også pastor Molbech var nok af embedsmandstypen. Kirkeligt var han konservativ, i dag ville vi sige højkirkelig. Som ung teolog havde han været lærer nogle år, hvad han, efter Storgaard Pedersen, næppe egnede sig til. „Han stillede for store fordringer til børnene, og han savnede den nødvendige sindsligevægt i det daglige skolearbejde. Dette gav sig også tilkende senere under hans konfirmandforberedelse, som næsten alle børn gik til med frygt og bæven". Om det sidste fortælles således, at konfirmandforberedelsen, der begyndte i god tid om formiddagen, undertiden trak ud til et godt stykke over middag; at vordende konfirmander gerne forhørte sig hos de nykonfirmerede om, hvad Molbech særligt

krævede svar på, men at han ikke hvert år var tilfreds med samme udlægning af et bestemt skriftsted. De mest frygtsomme undgik helt at „gå til præst" hos Molbech; de søgte i stedet til nabosognenes præster, vistnok især til Velling, hvor strengheden var mindre.

Alligevel er det sådan, at man umiddelbart føler sig i bedre selskab med Molbech end med forgængeren Rasmussen, alene ud fra kendskabet gennem forhandlingsbogen. Det hænger dog også sammen med det skudsmål, som Storgaard Pedersen og andre giver ham både som præst og som menneske. Sammenfattende går det ud på, at vel kunne Molbech, den store, svære og kæmpestærke mand, være knudret og kantet, ja, hård overfor andre. Men sindelaget var godt. Det gav sig udtryk på forskellig måde.

I skolekommissionen kom Molbech ikke sjældent til at indtage et særstandpunkt. Det skyldes vel især hans markante personlighedspræg; men vel også det forhold, at han var det eneste kommissionsmedlem, der ikke som medlem af sognerådet var med til der at træffe beslutninger, der udfra hensynet til pengebevillingerne undertiden kunne komme i en vis modsætning til skolens sande tarv, som Molbech utvivlsomt som skolekommissionsmand altid så på.

Særstandpunkter kunne undertiden have en anden adresse og samtidig give udtryk for hele kommissionens syn.

Der findes fra Molbechs hånd en række fyldige forhandlingsreferater, der giver et godt indblik i forskellige forhold vedrørende skolen.

I 1870 har sognerådet og skolekommissionen andraget om en vis omordning af kommunens skolevæsen, hvorved biskolen på Voldbjerg nedlægges, mens de to hovedskoler får hver en hjælpelærer. At man ønsker den nævnte biskole nedlagt, er den erfaring, at stadig skiften af ueksaminerede lærerkræfter har afsvækket den ønskelige undervisning. At man ønsker mere lærerkraft ved hovedskolerne, skyldes vel især, at børnetallet er stigende, blandt andet derved, at børnene fra Voldbjerg skole efter andragenet fremtidig skulle søge hovedskolerne. Formentlig skyder også andre motiver sig ind. Lad os høre, hvad Molbech, først på året, i 1871, har tilført protokollen:

„Skoledirektionen har under 3'die November f. A. tilskrevet Hee Sogneråd således:

„Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsnet har under 28'de oktbr. 1870 tilskrevet skoledirektionen, at det efter at have brevvekslet derom med biskoppen bifalder det med direktionens anbefaling forsynede, fra Hee skolekommission og Sogneråd indgåede andragende, i hvilken foreslåes, at Voldbjerg biskole nedlægges, imod at de til dens district tilhørende børn henvises til den hovedskole, hvortil de har kortest og bedst vei, at der ved hver af hovedskolerne på communens bekostning ansættes en ueksamineret hjælpelærer til under den faste lærers tilsyn at undervise nederste klasse i en særskilt skolestue, samt at skolegangen

for hele sognet ordnes således, at samtlige børn nyder undervisning 6 dage ugentlig om vinteren og 1 dag ugentlig om sommeren".

Denne ministerielle skrivelse blev forelagt i et kommissionsmøde den 30. januar, hvor man skulle tage bestemmelse om skolegangens omordning. I nogen grad synes man at have revideret sit syn på det andragende, man netop havde for sig i godkendt stand. I hvert fald vedtog man en noget afvigende ordning, en afvigelse, der dog har været tilstrækkelig råderum for, idet den blev ført ud i praksis. For No skoles vedkommende førte omordningen på et punkt, ansættelsen af en hjælpelærer, til vidtrækkende konsekvenser frem i tiden, i kraft af hvem den pågældende lærer blev. I kommissionens beslutning hedder det: „at fra 1'ste maj til 1'ste november d. å. skulle øverste klasses børn søge skolen 1 dag ugentlig og nederste klasses 2 dage i alle tre skoler, disse hver mandag og fredag, hine hver onsdag. Hvad No skole angår, da vedtoges det at tilskrive skolelærer Bøndergård, der uagtet al anvendt flid dog på grund af sin fremrykkede alder ikke skjønnes længere at kunne magte undervisningen i så stor en skole uden hjælp, og henstille til ham, om han ikke selv ville ansøge amtsskolerådet om tilladelse og understøttelse til at holde en seminaristisk dannet hjælpelærer, som kunne overtage undervisningen i øverste klasse om vinteren og i hele skolen om sommeren, medens Bøndergård selv underviste nederste klasse om vinteren. Skolecommissionen vilde da indstille til sognerådet, at dette som hjælp til denne lærers underholdning skulde udbetale ham den sum, Som Commissionen ellers efter den nye ordning vilde komme til at udrede til kost og løn for en ueksamineret andenlærer. Skulde B. ikke vilde indlade sig herpå, vilde Commissionen se sig foranlediget til selv at indstille sagen til skoledirektionens afgørelse. Det vedtoges endvidere at overdrage formanden at tilskrive sognerådet om nogle manglende undervisningsapparater."

Beslutningen er underskrevet af alle skolekommissionens tre medlemme.

I Hvingel fik man straks vanskeligheder ved, at de mindre børn skulle gå to dage om ugen i sommerskolen, idet flere børn, tilligemed læreren, var fæstede under forudsætning af kun den ene dag. Man fandt en mellemvej herfor, og kommissionsmødet, som slutter med „at overlade det til skolens lærere, hvorvidt de vilde foretrække i sommerhalvåret at samle skoletiden om formiddagen eller dele dem som hidtil på for- og eftermiddagen."

I 1877 finder Molbech anledning til at andrage ministeriet om, at det må blive gjort til en pligt for skoledirektion og sogneråd at holde skolekommissionens formand skriftligt underrettet om alle løbende sager angående en kommunes skolevæsen, som de pågældende autoriteter forhandler sig imellem. Andragendet bliver imødekommet. Iøvrigt synes der ikke at være tale om noget principielt modsætningsforhold mellem sognerådet og skolekommissionen ved dets formand. Men nok nu og da afvigende synspunkter i bestemte skolespørgsmål. Der fandt i

Molbechs tid flere omordninger af skolevæsenet sted, omordninger som havde indflydelse ikke mindst på skolegangen i No. Netop meningsbrydningerne herom, som de fremgår af de fyldige tilførsler til forhandlingsbogen, er interessante, både for de forskellige parters synspunkter og motiveringer herfor såvelsom de beslutninger, der træffes om ændringer af bestående forhold. Vi lader igen forhandlingsbogen tale:

„Den 13'de decbr. 1877 tilstillede sognerådets formand mig til erklæring et under $^{7}/_{12}$ affattet forslag til omordning af sognets skolevæsen, ifølge hvilket der skulle oprettes tvende pogeskoler i Heeager og Røgind for børn indtil en alder af 10, som skulle undervises der daglig fra $^{20}/_{10}$ til $^{20}/_{4}$, men om sommeren sammen med hovedskolernes nederste klasse, hvortil der under pkt. 5 er knyttet følgende forslag: „Når denne ordning træder i kraft, vilde børnene få langt over de lovbefalede skoledage, 123 årlig, og der foreslåes som følge deraf, at mulktering for skoleforsømmelser bortfalder for de børn, der bevisligt søger skolen langt over dette antal dage."

I den anledning afgav jeg følgende erklæring:

„Da skolekommissionens tvende øvrige medlemmer, Christen Eskildsen og A. Chr. Iversen, alt som medlemmer af sognerådet have underskrevet dette forsiag, må dette vel antages at udtale dens mening om den foreliggende sag, og jeg skal derfor herved tillade mig at udtale min anskuelse herom. – Jeg er ganske enig med sognerådet deri, at sognets skolevæsen for øjeblikket på den heldigste måde ordnes derved, at der oprettes tvende pogeskoler i Heeager og Røgind. Derimod kan jeg aldeles ikke billige, at disse ordnes således, at de for disse børns vedkommende, som søger dem, komme til at træde i stedet for hovedskolernes nederste klasse, thi dette vil jo åbenbart blive tilfældet, når de skulde beholde børnene indtil det 10'de år og hæves i sommerhalvåret, hvortil kommer, at dette sidste vil medføre den idelige lærervexlen i pogeskolerne, som har vist sig så skadelig for undervisningen, at vi her i sognet have nedlagt biskolen på Voldbjerg og fået en seminaristisk dannet lærer til den i Hvingel.

Ønsket om disse tvende pogeskoler har derfor ikke alene sin grund i bestræbelsen for at mindske børneantallet i hovedskolerne, men også i det ønskelige i at skaffe de mindste børn fra de pågældende steder en kortere skolevei, og da denne just om vinteren er besværligst, vilde jeg finde det rigtigst at udvide skolegangen om sommeren og indskrænke den om vinteren. Jeg skal derfor tillade mig til post 4 i forslaget at foreslå følgende ændringer:

1 Pogeskolerne modtager alle børn fra 6 til 9 års alderen, de første for så vidt forældrene ønske, at de skulle begynde så tidligt. Ved det fyldte 9'de år henvises de til hovedskolernes nederste klasse, dog således at deres skolegang stedse begynder med sommerhalvåret, hvad enten de ere indtil ½ år under eller over det 9'de år.

2 Børnene undervises ikke over 5 timer daglig, om vinteren 2 dage ugentlig, om sommeren hver dag, eller alternativt hver anden dag hele året igennem.

og 3 For at knytte lærerinden (eller læreren) til skolen for et længere tidsrum, såfremt man måtte være tilfreds med hende, forøger hendes løn derved, at der tillægges hende skolepenge af de børn, der søge skolen; disse måtte da for de børns vedkommende, som ere under 7 år, udredes af forældrene.

Hvad post 5 angår kan jeg aldeles ikke slutte mig til det deri indeholdte forslag; thi jeg skjønner ikke rettere, end at det „lovbefalede" antal skoledage ved en skole ikke indskrænker sig til det minimum, som loven nævner, men indbefatter alle de dage, som skolen ifølge den for hvert enkelt sted approberede skoleplan skal søges. Ei heller formåer jeg at indsee, hvorledes man, når der skal mulkteres hver måned, på forhånd kan få bevis for, hvor mange dage et barn i årets løb vil besøge skolen.

At der for pogeskolerne anskaffedes journaler og indgives forsømmelseslister, anser jeg for en selvfølge Hee præstegård, d. 14'de decbr. 1877

J. C. H. Molbech

Denne skoledebat er dog langt fra afsluttet med Molbechs erklæring. Den er stærk i argumentationen, og sognerådet, der jo selv havde afæsket Molbech den, må have tid til at sunde sig ovenpå for derefter at tage ny stilling til sagen, der af de overordnede myndigheder er midlertidigt henlagt. I mellemtiden har imidlertid nogle beboere i Heeager og på Voldbjerg mark blandet sig i sagen ved privat at andrage skoledirektionen om en særskilt skole i deres del af sognet, og med en seminarieuddannet lærer. Den 9. januar 1878 er skolekommissionen samlet i præstegården „i anledning af at flere beboere i Heeager og Voldbjerg mark i juni måned f. å. havde indgivet et andragende til skoledirektionen om oprettelse af en særskilt skole med en seminarist til lærer, imod hvilket andragende skolecommissionen i erklæring af 30'te juni f. å. på det bestemteste havde udtalt sig. Denne erklæring var, skiønt sagen af skoledirektionen var henlagt indtil videre, fordi der fra sognerådet inden årets udgang skulde indgives et forslag til en omordning af sognets skolevæsen, af provsten bleven ansøgerne meddelt, hvorefter disse under 20'de decbr. havde indgivet en i temmelig usømmelig tone affattet moderklæring, over hvilken skolekommissionens ytringer nu begiæres. Det vedtoges da at ytre følgende:

Der er blevet afæsket Hee sogns skolecommission erklæring om en erklæring fra J. J. Christensen og Anders Jensen i Heager i anledning af skolecommissionens og sognerådets erklæringer om et af dem m. fl. i juni måned f. å. indgivet andragende om oprettelsen af en skole for Heeager og Voldbjerg Mark.

Idet vi skulle til at efterkomme denne opfordring, kunne vi ikke undlade at udtale vor forbauselse over den fremgangsmåde, der i denne sag er fulgt, idet vor erklæring er blevet overgivet til private personers kritik og anledning derved

givet til kjævlerier, som lov af $^{22}/_{2}$ 66 just har villet forebygge ved sin bestemmelse om, at kun når et andragende er afgjort i ansøgerens disfavør, er denne berettiget til at erholde de afgivne erklæringer meddelte.

Skjønt vi i grunden kunne nøies med, i eet og alt, at henholde os til vor under 30'te juni f. å. afgivne erklæring, med den bemærkning, at vi vare uvidende om, at Iver Graversen, der forøvrigt ingen børn har, der skulle søge skolen, ikke var at betragte som aftægtsmand, nøder dog beskaffenheden af J. J. C.'s og A. J.'s erklæring over vor erklæring os til at erklære følgende:

Vi kunne aldeles ikke indrømme rigtigheden af, at der, som det er opgivet af ansøgerne for sognerådet, skulle blive 45 skolepligtige børn, som ville søge den skole, som ønskes oprettet, idet der på ansøgernes liste er opført børn, hvis forældre udtrykkeligt have erklæret, at de intet ville have med denne skole at gøre, børn, som ville blive confirmerede til påske, hvortil kommer, at af de 26 børn, som derefter blive tilbage, henved halvdelen ere så gamle, at de let ville kunne søge en af hovedskolerne, og for de øvrige er det jo, at der påtænkes oprettet en pogeskole.

Hvad veilængden angår, da er det vitterligt, at andragerne have angivet deres mål efter vei, som børnene aldrig have fulgt eller nogensinde ville komme til at følge, og vi henholde os derfor, hvad dette angår, til det vi forhen have ytret.

Angående veienes beskaffenhed, da have den ved Voldbjerg mølle ganske vist været oversvømmet flere gange iår, men Meteorologisk Institut oplyser også, at mage til år have vi ikke havt i over 100 år; vel kan dette også finde sted under andre forhold en enkelt dag, men der er ingen tvivl om, at når vedkommende beboere insistere derpå, både kan og vil sognerådet afhjælpe denne ulempe. Hvad veien til No angår, da har skolekommissionens formand ganske vist med god grund beklaget sig over dens tilstand for kiørende, men for gående er den så god som nogen vei kan være, og hvad de to mænd angår, som have kritiseret vor erklæring, da have deres børn chauséen at følge til Haelby skole på nogle få hundrede alen nær, hvor veien også er god. Hvorvidt der nu, efter disse yderligere oplysninger, har været grund for andragerne til at anslå den tone, de have brugt i deres bemærkninger om vor erklæring af 30'te juni f. å., henstille vi til den høie skoledirektions skjøn, idet vi kun endnu tilføie dette, at hvis alle beboere i Hee sogn, som have lige så lang og endog slettere veie til nærmeste skole, som andragerne, vilde stille samme fordring som disse, vilde det blive nødvendigt at oprette mindst 4 nye skoler, en udgift, som vilde blive communen uoverkommelig, dersom man ikke kunne vende tilbage til – fortidens omgangsskoler. –"

Vi kan vel ikke i dag, snart hundrede år efter, efterprøve holdbarheden i alle synspunkter, Molbech her fremfører, snart ene, snart på hele skolekommissionens vegne. Hans argumenter former sig dog næsten som en sammenhængende beviskæde, der kunne være en veltrænet jurist værdig. Vigtigere endnu er dog, at

man fornemmer, at denne mand ser på det hele sogns vel. Tog han undertiden fejl, og hvem gør ikke det, så var han dog alligevel en mand, man regnede med. Også i skolens sager.

I september samme år afæsker sognerådet, heri skolekommissionens to andre medlemmer, Molbech endnu en erklæring angående de omhandlede pogeskoler. Som Molbech selv fremfører, har han jo tidligere sagt sin mening i den sag. Han uddyber dog sit syn på skolegangens ordning ved de påtænkte skoler og foreslår, „sådanne ældre personer til lærere ved pogeskolerne, som ikke egner sig for fast sommertjeneste, men ved en eller anden håndgjerning i deres fritid fra skolen kunde erhverve, hvad de behøve til deres underhold. Men kom børnene til at gå 6 dage om sommeren – –, ordnede dette sig næsten af sig selv." Også sit strenge syn på forsømmelighed fastholder Molbech. Det var den gamle indstilling, men lempelser trængte dog igennem også i Molbechs tid.

De to pogeskoler havde ministeriet tilladt oprettelse af under 20. august samme år. Skoleplanen godkendtes 7. november. Der er tydeligvis taget et vist hensyn til skolekommissionsformandens synspunkter. Det hedder i tilladelsen til skoledirektionens indstilling:

1 at bemeldte pogeskoler optage børnene i en alder af 6-7 år og afgive dem til hovedskolerne i reglen i 9-års alderen, når børnene ved en halvårseksamen dertil findes modne.

2 at børnene i pogeskolerne undervises 6 dage ugentligt om vinteren og 2 dage om sommeren, og

3 at en af de lærere eller lærerinder, der antages ved pogeskolerne for vinteren, må forestå undervisningen i begge pogeskolerne om sommeren".

Skolen i Røgind virkede dog kun i seks år. Børnetallet var for lille, og kommunen fik tilladelse til at nedlægge skolen og derefter henvise børnene til at søge No skole. I 1893 søgte nogle beboere i Røgind om at få pogeskolen genoprettet. De henviser i andragendet til mulig tilslutning fra „11 hjem i tvende nabosogne"; det må være i Velling og Lem. Skolekommissionen afviser dog andragendet med henvisning til, at børnetallet i den del af Røgind, der hører under No, ikke er steget fra dengang, skolen virkede; den påpeger dog, at skolen måske kunne oprettes i et af nabosognene, derved at de tre kommuner blev fælles om bekostningen. En sådan fælles pogeskole for Røgind blev dog ikke til virkelighed.

Voldbjerg pogeskole

Pogeskolen i Heager eller Voldbjerg Skole, som den i hvert fald i sine sidste mange år blev kaldt, kom til at virke i et par menneskealdre. Så vidt det kan ses af sognekortet fra før 1922, blev skolen opført netop indenfor det daværende No sogns grænser. Skolen byggedes indenfor den vinkel, der dannes i vest af

landevejen fra Ringkøbing, nu hovedvej 16, og i nord af den tilstødende kommunevej, der i øst kommer fra Ølstrup og går tværs gennem den nordlige del af No sogn. Skolegrunden er en parcel af Voldbjergs matrikels nr. 1, men danner iøvrigt et hak ind i det senere Lille Voldbjergs jord.

Denne enklassede skole havde foruden skolestue og et fritliggende tørvehus også en lejlighed til lærerinden. Det står ikke klart, om skolen altid lededes af en ugift lærerinde, som dermed havde bopæl på stedet. Umiddelbart tror man det; men Hardsyssels Degnehistorie, der har en liste over lærerinder, kan godt forståes sådan, at nogle, der anføres som gifte kvinder, også har virket i Voldbjerg skole efter deres giftermål. Det står heller ikke klart, om alle lærerinder, der har virket ved skolen, er nævnt; men mon ikke listen er nogenlunde fuldstændig, den er da ret lang.

Lærerinder ved Voldbjerg pogeskole.

Fru melhandler Jensen
Marianne Lauridsen
Mine Simonsen
Frederik Højbjergs kone, Hee
Ane Sørensen, Voldbjerg
Johanne Bjerg, No
Else Andersen
Laura Jensen, gift i Amerika
Margrethe Iversen, No
Martine Andersen
Ingeborg Holm
Karen Sørensen
Maria Højbjerg
Sidsel Simonsen, siden 1907.

Denne liste over Voldbjerg skoles lærerinder fremkom i 1931. Sidsel i Voldbjerg skole, som hun hed i daglig tale, virkede endnu en halv snes år som denne skoles lærerinde. Sidsel Simonsen, der var klitbo af fødsel, fik således en fuld menneskealders lærerindegerning ved den fælles pogeskole for tilgrænsende dele af Hee og No sogne. Hun tog sin afsked, på grund af alder, fra 1. februar 1942. Og samtidig ophørte skolens virksomhed; dog skulle pogelærerindeembedet henstå ubesat til 1. november 1944. En nyordning af skolevæsenet i henhold til

1937-loven var kommet ind i billedet. Det er centralskole-tanken og kravet om en stærkere fagdeling, der her spiller ind. Vistnok var dog den vægtigste grund til skolevirkets ophør derhenne på sognegrænsen den, at børnetallet var gået stærkt tilbage. Fra Hee var der 1941-42 kun to elever, fra No tre. Af bevarede dagbøger fra 1917 indtil skolen standsede sit virke, kan vi se, at elevtallet forholdsmæssigt har været en del svingende. I 1917-18 gik 22 børn i skolen. mens tallet i vinteren 1920-21 nåede op på 27. Efter den tid viser det en stadig faldende tendens. Endnu i 1939 var der dog 12 børn, der søgte Voldbjerg skole.

Hovedskolen i No. Milter Madsen førstelærer

Lærer Bøndergaard tog sin afsked fra skolegerningen ved udgangen af året 1877. Han havde da virket her i ialt 42 år og i den længste del af dette lange åremål alene forestået undervisningen af alle skolens børn. De sidste år havde han dog, på skolekommissionens foranledning, som vi tidligere så, fået en hjælpelærer. Denne tiltrådte 1871, og da Bøndergaard fratrådte, rykkede han op i dennes sted som førstelærer og blev tillige ansat som kirkesanger ved sognets nybyggede kirke.

Denne skolens nye førstemand var *Milter Madsen.* Milter Madsen var en af sognets egne sønner. Han var født d. 1. oktober 1849 i den ejendom på Voldbjerg østre mark, der nu ejes af Kristian Olesen. Milter Madsens forældre var husmand og kurvemager Mads Christian Miltersen og hustru, Pedersine Andersdatter. Tiden efter Milter Madsens ansættelse ved skolen skulle vise, at han ikke blot var søn af sognet, men at han blev en af sognets store sønner, en af de vistnok meget få, der ragede højt op over jævnmålet. At Madsen, som han i daglig tale kaldtes, fik stor betydning i sognet, ikke blot i skolen, hvor hans virke naturligt satte de dybeste spor, men også i mangeartede forhold udenfor skolen, herom foreligger der mange smukke mundtlige og skriftlige vidnesbyrd. Årsagerne var nok flere. Hjemmet ved man vistnok ikke så meget om, udover at kårene var trange, som tidens kår var det for folk af husmandsstanden. Men det kan næppe fejle, at Milter Madsen i hjemmet fik lagt en åndelig grundvold, der var med til at bære ham oppe og frem i tiden efter, at han forlod hjemmet og kom udenfor forældrenes påvirkning.

De gudelige vækkelser, samlede om hovedmændene Grundtvig og Vilhelm Beck; de folkelige bevægelser omkring grundloven af 1849; det nationale nederlag i 1864 og senere højskolen og andelsbevægelsen. Disse bevægelser, der i andre egne af landet skabte så meget røre, var dårligt nok nået til vort sogn, da Milter Madsen som ung forlod det. Kirken og skolen var vel dengang de eneste arnesteder for åndens og kulturens overvintring og fornyelse; ja, og så hjemmene. Disse sidste skal ingenlunde undervurderes. Men deres sprog er ofte så tyst og umærkeligt, at de ligesom unddrager sig en vurdering af ånd og styrke. Kirken i hvert fald

synes i Milter Madsens opvækst at have været ret tør og åndløs. Hvordan det stod til i skolen, er svært at få rede på, da kilderne er ret tavse her.

Storgaard Pedersen, der som førstelærer i Hee i en årrække samtidig med at Milter Madsen var førstelærer i nabosognet, kendte Madsen godt, har givet en meget smuk karakteristik af sin kollega: „Som ungt menneske følte han lyst til lærergerningen, hvorfor han i sommerhalvårene 1886 og 1887 var elev på Staby højskole, hvor pastor J. A. Sørensen da var forstander. Her modtog han et levende indtryk af de grundtvigske skoletanker, og opholdet her fik blivende betydning for hele hans fremtidsgerning. Efter et par vintres virksomhed som biskolelærer og hjælpelærer kom han på Blaagaard seminarium og tog eksamen herfra 1871. Det var under grumme fattige kår, Milter Madsen havde arbejdet sig frem i sin læsetid, men han havde modtaget rig åndelig påvirkning, så han var i mange henseender godt udrustet til sin livsgerning. Fra 1. septbr. 1871 var han hjælpelærer i sit fødesogn, indtil lærer Bøndergaard i slutningen af året 1877 søgte sin afsked.

Da sognet nu havde fået sin egen kirke, skulle den nye lærer være kirkesanger. Lærer Madsen kunne ikke søge embedet, da han ikke havde eksamen i kirkesang og heller ikke mente, at han kunne få den. Men pastor Molbech, som gerne ville beholde den unge lærer i embedet, nødte ham til at indstille sig til eksamen og medgav ham en god anbefaling til sanginspektøren ... Det lykkedes ham over hans egen forventning at få eksamen i sang, og 8. januar 1878 blev han kaldet som lærer og kirkesanger i No. Det blev en velsignelsesrig gerning, lærer Madsen kom til at udføre, og det er få mennesker, der har nået så almindelig anerkendelse for deres gerning, som han gjorde. Han havde to dybe interesser: Kristendom og skolegerning, og han var ualmindelig trofast i sin gerning, hvorfor han fik udrettet så meget. Lærer Madsen var børneven. Det var festligt at høre ham i skolestuen. Han stillede store fordringer til børnene, men stoffet blev lagt så godt til rette, at de fleste fik udbytte deraf. Han tog sig ikke mindst af de småt begavede børn og dem, der var vokset op på skyggesiden og havde fået en uheldig åndelig arvepart. Han vedblev også at følge sine elever efter deres skolegang. Gennem mange år samlede han ungdommen i sin aftenskole, og mange mindes også denne undervisning med taknemmelighed.

Milter Madsen var pligtmenneske. Han lagde et stort arbejde i sin forberedelse til skolegerningen, og hans arbejdsevne blev på flere områder taget i brug. Han var i flere år medlem af sognerådet og i tre år dets formand, han sad i styrelsen for den stedlige plantningsforening, han var formand for No foredragsforening og i flere år medlem af styrelsen for Ringkøbing og omegns foredragsforening, og han ledede No sognebogsamling, der ved hans kyndige omhu voksede sig stor og blev meget brugt. Det var da sikkert nok rigtigt, hvad en nabolærer en gang udtalte, at ingen af egnens lærere havde så stor og rig ind-

flydelse i sit sogn som Milter Madsen i No.

Hans helbred havde i ungdommen været noget vaklende, og da han levede ugift, følte han sig i visse måder som en ensom mand, og han kendte godt til den fristelse at lukke sig inde i sig selv og med sig selv; men han overvandt den og fik rigere lejlighed end de fleste til at ofre sig for andre. Nogle unge mennesker af sine elever hjalp han frem til studeringer, og han havde megen glæde af dem. Også bragte han i sin hjemlige kreds ofte trøst til syge og sorgfulde mennesker, og han var altid til rede med råd og dåd for dem, som derom søgte ham. Sognefolkene så op til ham som fører, men ingen var trykket af hans førerskab, thi han følte sig stedse selv som tjener.

Ved sit 25-års jubilæum blev han hædret med dannebrogskorset, og fra alle sider i skolekredsen fik han vidnesbyrd om, i hvor rigt mål hans arbejde var skattet. – – Ja, lærer Madsen var en mild og mildtdømmende mand; men han forstod at hævde sine anskuelser og det endog i ret udpræget grad; dog var det et særkende for ham, at han havde få eller ingen uvenner, noget der vel sjældent undgåes for et menneske, der vil udrette noget.

I sommeren 1910 havde lærer Madsen nogle sygdomsanfald, der måtte minde ham om, at hans livsgerning ikke ville vare ret længe, og ved slutningen af sommeren måtte han lægge sig til sengs. Han var under dette sygeleje klar over, at det gik mod døden, men han gik den frimodigt i møde, og han bad Gud om, at han snart ville tage ham hjem.

Efter hans død, der indtraf 13. novbr. 1910, rejste sognebeboerne en smuk mindesten på hans grav som et udtryk for den taknemlighed, man skyldte ham for hans 40-årige virksomhed i sognet.

Under navnet ses på mindestenen følgende vers (af Jørgen Falk Rønnes jubilæumssang) i lidt ændret form:

Gud signe dig for hver højtidsstund,
du gav de små i din skolestue.
Dit stille ord sprang af hjertets grund,
og derfor tændte det lue."

Et af de unge mennesker, som Milter Madsen hjalp til en uddannelse, var Laurids Nielsen Lundby, der var opvokset ved No Stampe. Han blev teolog og præst, senere forstander på Lollands højskole. Af foredragsforeningens forhandlings- og regnskabsbog ses, at han gentagne gange talte ved møderne, således som teologisk studerende først i 1890'erne. En anden af sine gamle drenge, som Madsen hjalp frem, var Anders Riskjær, der stammede fra Lybæk. Han blev læge, senere kredslæge og sluttelig amtslæge i Skanderborg.

En af Madsens kvindelige elever, Christiane Knudsen fra Oxfeld mark, der senere blev lærerinde, har blandt sine mange smukke digte et, som hun skrev ved den gamle lærers død i 1910. I dette digt forekommer også disse vers:

Jeg kan jer alle så godt forstå,
forstå, hvad I har mistet,
ved, hvorfor I sørgende stå
nu hans øje er bristet.
Hvor fandtes vel slig en skolemand
som han i det hele ganske land,
gammel og ung tillige.

Ingen kunne fortælle som han
om alt det hellige, høje,
ingen om folk og om fædreland
med så lyst et glimt i øje,
så fanen blev så hvid og så rød
så kinden brændte, øjet fik glød
ved fortidens store minder.

Held den, der går bort, før sol går ned
dør i sin manddoms virke,
held den, der i tro på evighed
drager fra skole til kirke,
held den, der i livets larm, uro
bevared fast sin barnetro
indtil det allersidste.

Når der her er givet Milter Madsen en så udførlig omtale og så megen anerkendelse, som der ligger i de gamle elevers og venners mindeord, så er det ikke just for at idealisere denne mands liv og virke, og heller ikke fordi den glans, der således falder over ham, skulle fordunkle andres fortjenstfulde indsats i sognet; mennesker som får mindre eller ingen omtale. Men Milter Madsen synes virkelig at have evnet, og villet, at få noget til at spire, vokse og blomstre omkring sig, mere end de fleste. Det må dog stærkt fremhæves, at tiden syntes ham gunstig. Han fik lov at leve samtidig med, at det folkelige røre bredte sig omkring i landet og nåede også vor egn og vort sogn. At den grødefulde tid virkelig kom til No i disse årtier, synes dog ubestrideligt at være også Milter Madsens fortjeneste.

Vi vender tilbage til skolens snævre forhold. I 1878, samtidig med tilladelsen til oprettelse af pogeskolerne i Røgind og på Voldbjerg mark, samtykker ministeriet i en ansøgning om, at skolerne i Haelby og i No hver deles i tre afdelinger, forstået sådan, at den hidtidige øverste klasse deles i to afdelinger, mens nederste klasse fortsætter udelt. De tre afdelinger skal, fra oven af, om vinteren have 5, 4 og 3 ugentlige skoledage og om sommeren henholdsvis 1, 2 og 4 dage ugentlig.

Det ser således ud til, at No skole fra den tid har haft behov for tre lærerkræfter i hvert fald om vinteren.

Vinterlærere og lærerinder

I Hardsyssels Degnehistorie findes følgende vinterlærere optegnede:

Niels Jesper Nielsen 1877-81. Virkede længst i Stauning.
L. N. Lundby, den senere forstander på Lollands højskole.
Jeppe Kristensen, 1884-86. Kom senere til Borris.
Eskild Nielsen, 1886-88. Kom senere til Yllebjerg.
Poul Poulsen, 1888-90. Fra Egeris mølle. Sidst gdr. i Herborg.
Mogens Jacobsen, siden 1. novbr 1890.

Og en liste over lærerinder. De har nok virket også om sommeren, indtil en fast andenlærer ansattes:

Dorthea Madsen, født i Noklit.
Anna Gintberg, fra Thorsted, nu gift i Amerika (1931).
Marie Nielsen, fra Stauning, nu gift i Tarm (1931).
Karen Kristensen, fra No, nu gift i Gamborg på Fyn (1931).
Margrethe Iversen, ueksamineret, lærerinde i Grauballe v. Silkeborg. 1918 lærerinde i No.

Ejnar Poulsen har ikke fået alle lærerinderne med fra før Margrethe Iversens tid. Det kan måske heller ikke lade sig gøre, idet der nok ikke findes nogen samlet fortegnelse. Nogle kan dog nævnes endnu. *Johanne Christensen,* omkring århundredskiftet; hun var født i Rønninge på Fyn; blev gift med Hans Bjerg, Nobjerg. *Kirstine Aaes,* søster til Milter Madsens eftermand. *Sidsel Simonsen,* lærerinden, der gennem mange år forestod Voldbjerg skole. Vistnok også *Laura Jensen,* der ligeledes virkede ved Voldbjerg skole. *Marie Svendsgaard* fra Røgind.

Skolen vokser. Fast andenlærer fra 1900

Efter „Degnehistorien" var den første andenlærer ved No skole *Jens Pedersen,* født 20. marts 1871 i Harlev ved Århus. Faderen var murermester og Jens Pedersen havde selv lært i murerfaget. Eksamen fra Silkeborg seminarium 1898, vikar i Århusegnen. 1.jan. 1900 andenlærer i No.

Det er blevet hævdet, at *almueskoleloven af 1814* i de store træk gjaldt uændret for landsbyskolen i de næsten 150 år frem til *skoleloven af 1958,* der krævede en stærkere fag- og klassedeling (årgangsdeling) og som ved at åbne adgang til forlænget skolegang, udover de 7 år indtil 14-års alderen, i 8.-9.-10. klasse, henholdsvis i realafdelingen, også derved skærpede kravene til tilegnelsen af kundskaber.

Dette er vel i hovedsagen rigtigt. Allerede *1937-loven* var dog skridt i samme

retning, med sine øgede krav til antal årlige skoletimer på de forskellige klassetrin, i forbindelse med centralskoletanken. Denne sidste blev vel fuldt tilgodeset, da Voldbjerg skole nedlagdes i 1942.

Disse skolelove var vendt mod en *vestjydsk skoleordning* med mindre skolegang om sommeren, navnlig for de ældste klasser. Sådan forblev det dog ved vor skole meget langt op i dette århundrede. Hævden med den forholdsvis megen sommerfrihed for børnene til arbejdet hjemme eller i tjeneste hos andre har været sejlivet, men traditionen havde vel også andre årsager.

Nu er No skole vel ved at være fuldt udbygget og bekostet efter lovens krav. Men lad os kaste endnu et blik tilbage. Skolestrukturen var nu ikke helt så stillestående, som bemærkningen om 1814-lovens lange virketid kunne lade formode. Først gik der, som vi så, en betragtelig tid før denne lovs bestemmelser i det hele blev sat i kraft. Så følger en tilsyneladende ret stille og og rolig periode, indtil der i pastor Molbechs tid bliver noget røre, navnlig omkring pogeskolerne. Der sker skolebyggeri i No i 1858. Det var i vest, men om skolen derved blev to-klasset, er usikkert, idet Bøndergaard fortsat alene må have forestået undervisningen, indtil han i 1871 fik sin hjælpelærer. Samme år byggedes der til skolen, formentlig det sydlige klasseværelse. Kommuneregnskabet viser i hvert fald, at der er medgået en hel del materialer ved den lejlighed. I 1877-78 bliver skolen faktisk 3-klasset. Der skal have været en skolestue østligst i skolen. Den blev nedrevet i 1898, og her opførtes 2 klasseværelser samt 2 små lærer- eller lærerindelejligheder. Skolen blev nu 4-klasset.

De forskellige udvidelser har været en følge af et stadigt stigende antal skolesøgende børn. I 1894 gik man fra tre-delingen: pogeskolen, mellemste og øverste klasse og over til en 4-deling: nederste klasse delt i 1. afdeling, pogeklassen,, samt 2. afdeling og øverste klasse, ligeledes delt i en 1. og en 2. afdeling. I 1898 anføres fire lærerkræfter, nemlig Milter Madsen, 49 år, Mogens Jacobsen, 31 år, Johanne Christensen, 24 år og Kirstine Christensen Aaes, 19 år. Skolen har da 138 børn, fordelt således: 1. klasse 22 børn, 2. klasse 33, 3. klasse 41 og 4. klasse med 42 børn.

I *1901* stadfæstes en *ny undervisningsplan* for skolen, efter lov af 24. marts 1899. Om skolens inddeling og lærerkræfternes fordeling hedder det: skolen inddeles *som hidtil i 4 klasser* med fælles undervisning for begge køn gennem alle klasser. Børneantallet, ca. 140, fordeles i klasserne således:

1. klasse, pogeskolen, med 25 børn, vil i reglen kun beholde sine elever det første år, således at de ved 8-9-års alderen rykker op i

2. klasse. Denne klasse skal kunne modtage 35 børn og ordinært beholde dem i 2 år, således at de ved 10-års alderen rykker op i 3. klasse, der er på 40 børn. Herfra menes de fremmeligere børn efter 1 eller 2 års forløb at kunne gå ind i

4. klasse, der ligeledes skal kunne optage ca. 40 børn. De elever, der er meget

tilbage, forbliver i 3. klasse indtil udskrivningen af skolen. Ja, sådan ræsonnerede man dengang over en rimelig fordeling af børnene i et givet antal klasser. Af de mindst fremmelige kom nogle aldrig op i 4. klasse. Men dette forhold ændredes dog med tiden og længe førend en særundervisning for ordblinde eller på anden måde lærehæmmede børn indføres.

Lærerkræfterne fordeltes efter planen således:

1. klasse undervises i vinterhalvåret af den ueksaminerede vinterlærerinde, i sommerhalvåret af andenlæreren.

2. klasse i vinterhalvåret af den ueksaminerede vinterlærer, i sommerhalvåret af førstelæreren.

3. klasse. Undervisningen foreståes væsentligst af andenlæreren. Dog kan fordeling i enkelte fag finde sted mellem første- og andenlæreren.

4. klasse undervises hele året væsentligst af førstelæreren. Andenlæreren leder gymnastikundervisningen for hele skolen, og, for så vidt han har den fornødne uddannelse, også sangundervisningen i de to øverste klasser.

Lærerinden underviser i vinterhalvåret i kvindelig håndgerning, og, for så vidt hun ikke alene kan overkomme arbejdet, antages til hjælp ved undervisningen i dette fag en dertil skikket kvinde nogle timer om ugen.

Om undervisningstid og skolegangsordning hedder det:

Alle 4 klasser undervises i vinterhalvåret fra 1. novbr. til 1. maj 6 dage ugentlig à 6 timer daglig i første halvdel af novbr. og i marts og april. Resten af halvåret kun 5 timer daglig. Således fåes, ferierne fraregnet, i de 6 vintermåneder 133 skoledage med ialt 723 undervisningstimer for hver klasse. I sommerhalvåret undervises 1. klasse 4 dage ugentlig à 4 timer, ialt, høstferien fraregnet, 80 dage med 400 timer.

2. klasse 3 dage ugentlig à 5 timer, ialt 60 dage med 300 undervisningstimer.

3. og 4. klasse undervises hver 1 dag ugentlig à 6 timer, ialt 20 dage med 129 timer.

Det anføres, at grunden til, at undervisningen 15. novbr.–1. marts kun omfatter 5 timer daglig, er, at mange børn, da der kun findes den ene skole i sognet, har en lang skolevej.

Lægges vinter- og sommerskolegangen sammen, ses at 1. klasse får ialt 1123 undervisningstimer årligt, 2. klasse får 1023, 3. klasse 843 og 4. klasse ligeledes 843 årlige undervisningstimer.

Videre kan vi se, hvordan undervisningen i timer fordeles på de forskellige skolefag i de enkelte klasser.

1. klasse

Indøvelse i læsning	384 timer
Indøvelse i afskrivning efter bog	106 –
Indøvelse i skønskrivning	106 –

Indøvelse i regning	213	–
Fortælling af bibelhistorie	166	–
Fortælling af fædrelandshistorie	53	–
Fortælling af geografi	53	–
Sang	42	–

2. klasse

Religionskundskab	196	timer
Dansk, skriftlig og mundtlig	381	–
Skønskrivning	88	–
Regning	196	–
Geografi	60	–
Fædrelandshistorie	60	–
Sang	42	–

3. klasse

Religionskundskab	153	timer
Dansk, mundtlig og skriftlig	306	–
Skønskrivning	71	–
Regning	153	–
Historie	68	–
Geografi	68	–
Sang	24	–

4. klasse

Religionskundskab	153	timer
Dansk, mundtlig og skriftlig	230	–
Skønskrivning	48	–
Regning	153	–
Historie	72	–
Geografi	72	–
Sang	24	–

Resten, 91 timer, anvendes til undervisning i naturkundskab efter skolekommissionens nærmere bestemmelse.

Derudover undervises pigerne i håndgerning i alle klasser i første halvdel af novbr. samt i marts og april 4 timer ugentlig, ialt 40 timer i hver klasse. To klasser undervises samlet. Drengene undervises i gymnastik i vinterhalvåret 2 timer ugentlig, ialt 44 timer i hver klasse. 1. og 2. klasses drenge undervises samlet. I sommerhalvåret en time ugentlig, ialt 20 timer, for hver af de to øverste klasser,

og 2 timer ugentlig, ialt 40 timer for hver af de to andre klasser, alt for så vidt vejret tillader, at undervisningen kan foregå under åben himmel, hvis lukket lokale ikke kan erholdes.

Ferierne omkring højtiderne var omtrent som nu, hvorimod høstferien var fra 15. juli til 1. september.

Undervisningsplanen har som sidste punkt „det mål, hvortil der i de enkelte fag bør nåes i hver klasse". Gennemgangen er også af dette punkt ret omfattende. Udtrykt i de årlige timetal i de forskellige klasser gives der dog derved et samlet, stærkt indtryk af, hvilken vægt, planen lægger på skolefagene hver for sig. Sammenfattende hedder det, at „undervisningen skal begynde fra grunden og gennem hver klasse, fra 1. til 4., være jævnt fremadskridende; således at det enkelte barn ved udgangen af skolen, om muligt, skal være fuldt udrustet i hvert enkelt fag og sådan, at fagene tilsammen udgør en helhed af viden og kunnen i forhold til børnenes udviklingstrin. Undervisningen skal være solid; men hovedvægten lægges på lærerens fortælling.

Denne undervisningsplan er indført i skolens embedsbog og underskrevet af Milter Madsen, i 1901.

I *1930* er indført en *fornyet undervisningsplan.* Den *anbefales til fortsat brug* og er undertegnet af førstelærer C. C. Aaes og andenlærer Jens Pedersen samt af sognepræsten, Johannes Sørensen, som skolekommissionsformand, af sogneråd-dets formand, Laurids Lauridsen og endelig af provst K. M. Kristensen, Ulfborg, på skoledirektionens vegne.

En tredje undervisningsplan er *med tilføjelser* ført til protokols og underskrevet af førstelærer Aa. R. Nielsen, lærerne og skolekommissionen, *1938-41.*

I forhold til planen af 1901 er der i de senere planer ikke sket de store skred, hverken i samlet undervisningstid året igennem eller i fagenes fordeling i de enkelte klasser, henholdsvis vinter og sommer. Skolens målsætning er vistnok vedblivende nogenlunde uændret. I tidens løb er der tilkommet enkelte nye fag. I 1930-planen er indført en anskuelsesundervisning i de to yngste klasser: samtale med børnene om husdyr og andre dyr, samt genstande, redskaber og planter i hjem, på mark og i have. Undervisningen illustreres ved udstrakt brug af kridttegning på tavlen og suppleres af populær naturhistorie. I 3. og 4. klasse skal børnene efter fortegning lære at tegne figurer samt indøves i frihåndstegning. I 4. klasse er endvidere tilkommet naturhistorie og fysik.

Udvidede krav til undervisningen. Der bygges en ny skole

1937-loven krævede nye fag som sløjd for drengene og skolekøkkenundervisning for pigerne. Og 1958-loven fortsatte denne udviklingstendens med krav om undervisning i fremmedsprog og matematik i de ældste klasser. Og endvidere om adgang til yderligere undervisning udover konfirmationsalderen. Undervisnin-

gen i 8.-9.-10. klasse, henholdsvis i realafdelingen, sker nu for vor skoles vedkommende i Ringkøbing, med hvis skolevæsen der er indgået skoleforbund.

For at imødekomme først 1937-lovens krav blev det nødvendigt med mere plads, end den gamle skole havde. I begyndelsen af 1950'erne gik man i gang med forberedelserne til rejsning af en ny skole her i sognet. En plads sydøst for kirken, lige nord for alderdomshjemmet, blev udset og sikret hertil. Her blev så en skolebygning rejst og udført sådan, at den kunne indvies ved en festlighed, med deltagelse af sognets folk, håndværkere, arkitekt og vedkommende myndigheder, inden- og udensogns, den 3. marts 1953.

En skolebygning er, som ethvert andet bygværk, stort eller lille, blot den ydre ramme for det liv og virke, den er tiltænkt at huse. Sådan set sker der ikke uden videre en indre omvæltning, fordi en gammel ramme ombyttes med en ny. Heller ikke her. Men det er klart, at vor nye skole i det ydre var så forskellig fra den gamle, at her var grundlag for væsentlig forandring. Man tænkte blot på bekostningen og den dyrere drift, hvad det betød skattemæssigt. Var det nu også nødvendigt. En del var skeptiske, nogle er det vist stadig. Dog, den nye skole fik ved indvielsen mange gode ord og lykønskninger med på vejen. Til dagen var skrevet en sang af Christiane Knudsen, en „af den gamle skole." Forfatterinden karakteriserer og hylder først den gamle skole og siger så:

Men årene er rullet, og meget er der sket,
og så fik folk opdaget, hvad ikke før var set,
af fejl jeg havde mange og altfor lidt af plads.
Så tryllede man frem da i syd et stort palads.

Nu er den gamle skole da ikke skole mer,
den store, smukke, nye, langs vejen hist vi ser;
den er jo bygget efter en ny tids krav og sind;
der skal den yngste ungdom i morgen rykke ind.

Gid hvad bag mine vægge,der været har af godt,
må vandre med derover og blive hjemme blot.
Til gerningen derinde den gamle skole vil
nu ønske børn og voksne et ærligt lykke til!

Så mange ud vil vandre af denne skoleport,
og bliver ikke alle det, man kalder stort,
vi ønsker, de i livet som kvinde eller mand,
må ære denne skole og hjem og fædreland.

Vore dages digtning udtrykker sig anderledes. Den har, udfra senere indhøstet erfaring, måske også værdifuldt nyt at bringe om vor skole, i dag og i morgen. Men den har næppe den sans for betydningen af sammenhæng mellem gammelt og nyt også på skolens område, som så smukt er udtrykt i ovenstående verslinjer.

Milter Madsen efterfulgtes som førstelærer og kirkesanger af *Christen Christensen Aaes*. Han var født 16. juni 1875, i Hvingel i Hee, som søn af gårdejer Christen Aaes og hustru Karen Margrethe Jensen. C. C. Aaes dimitteredes fra Silkeborg seminarium 1897. 1. august samme år blev han huslærer i Skærum mølle ved Vemb. I vinterhalvåret 1897-98 var han lærer i Lillelund. 1. maj 1898 flyttede han til Holme ved Århus, som andenlærer, og 1. august samme år til Sdr. Lem, ligeledes som andenlærer. Fra nytår 1901 blev Aaes lærer ved Idom østre skole, hvor han virkede til 1. maj 1905, da han flyttede til Idom kirkeskole. Endelig flyttede Aaes så til No, hvortil han kaldedes 1. januar 1911 som førstelærer og kirkesanger. I 1908, den 8. maj, giftede han sig med *Mathilde Marie Jensen,* datter af gårdejer Jens Green Mouritzen af Skobæk i Borris.

Aaes var en både dygtig og myndig lærer. Han havde stor ordenssans, hvad der prægede hans omgivelser, og orden krævede han af os, hans elever. Orden og disciplin, orden i tingene, men ingen stram disciplin, nok streng i den forstand, at de krav, han stillede, skulle opfyldes. Kravene til ro og orden såvel som til samling om undervisningen, enten det nu gjaldt at høre efter hans fremstilling, eller det gjaldt elevens selvarbejde. Disse krav blev fremsat venligt og livfuldt, men tillige klart og bestemt. Blev de ikke første gang forstået ret af alle, så blev de gentaget. Skyldtes derimod manglende efterkommelse ligegyldighed eller uvilje, så var Aaes mand for at gøre sig respekteret endda. Den slags var undtagelser. Men indtraf undtagelsen, var det som regel en lussing på stedet. Aaes var stor og kraftig, og han slog hårdt. Men det skete altså sjældent. Jeg mindes ikke, nogen elev er blevet afstraffet af Aaes mere end én gang. Og skønner ikke at det nogensinde skete med urette i min tid.

Fortælletimerne hos Aaes var fængslende. Aaes mestrede fremstillingen sådan, at de store skikkelser og stærke tildragelser i bibel-, danmarks- og verdenshistorien trådte stærkt frem. Både fædrelandets og den større omverdens historie og kultur blev yderligere belyst ved oplæsning af udvalgt litteratur, som jævnligt nogle af eleverne på skift forestod. I de elementære fag, dansk, skrivning og regning gjaldt det ikke mindre at få noget indlært. Her kom Aaes' hjælpsomhed overfor den elev, det kneb for, ret til udtryk. Det krævedes dengang ikke, at alle skulle nøjagtigt følges ad i disse fag. Det er vel i og for sig det letteste for læreren, men lægger jo en bremse på de fremmeligste i udvikling. Men alle skulle hjælpes bedst muligt med.

Sangen, et af åndsfagene, gjorde Aaes meget ud af. Foruden ved morgenandagten blev vistnok enhver time indledt med en sang. Sådan var reglen for alle skolens klasser. I den særskilte sangtime brugtes i reglen også violinledsagelse. Selv spillede han, mener jeg, godt. Før min tid havde, vistnok gennem mange år, Jacob Bæk medvirket med sin violin ved sangundervisningen i 4. klasse. *Jacob Bæk,* der døde i 1925, var fra 1907 til 1920 medlem af skolekommissionen. Det var dog nok alene for sin interesse for sangen, at han deltog i denne undervisning. Jacob Bæk underviste iøvrigt også voksne unge, og han var en drivende kraft i sognets sangforening, der igennem en årrække havde et blomstrende virke. I min skoletid kom til sangtimerne landmand *Svend Bendtsen* fra Højmark cyklende med sin violin, med hvis musik han glædede os. Svend Bendtsen havde selv komponeret i hvert fald en melodi, som han indøvede med os. Om jeg husker ret, var også sangteksten fra hans hånd. Sangen begyndte med ordene: Klokke, ring fred!

Jens Pedersen var skolens andenlærer fra århundredskiftet. Pedersen, som han hed i daglig tale, var ikke den fødte lærer. Langtfra vil nok mange mene, for ikke at bruge stærkere udtryk. Trods utvivlsom begavelse, hans seminarieuddannelse- og eksamen, blev Pedersens skolearbejde næppe frugtbart i noget rimeligt mål. Der kunne nok læres hos ham. Jeg var ikke ked af at gå i skole hos Pedersen, men det var mange af hans elever helt utvivlsomt. Årsagerne var vel flere, og det kan være svært nok at udrede dem. Dels er det nu efterhånden længe siden, dels var man selv part i sagen. På sin vis kunne vel begge dele, måske ikke mindst den sidste, være en fordel; men er det næppe uden videre. Iøvrigt er det ikke særlig tiltalende at skulle give en mere kritisk omtale af et menneske, som man i sin tid stod nær, og som nu er død og forsvarsløs. På den anden side er det at tegne et glansbillede, eller slet og ret tavshed, næppe rimeligt. Lærer Pedersen var i sit skolearbejde, det er min overbevisning, for lidt optaget af den enkeltes sag til altid at yde den fornødne hjælp, og for uligevægtig til altid at skønne ret over, hvorvidt manglende præstationer i de enkelte tilfælde skyldtes mindre evne, dovenskab eller ligefrem oppositionslyst. De mange lussinger faldt nok noget i flæng, men gentagne gange til den samme.

Ved eksamen er det dog kun en gang ,efter protokollen, sket, at lærer Pedersens undervisning er blevet kritiseret. Kritikken var også skarp, den gjaldt mangelfuld undervisning i yngste klasse, som han havde om sommeren; der holdtes ekstraordinær, uanmeldt eksamen om efteråret.

Jens Pedersen var oplært i sin fars håndværk, murerfaget, da han, vistnok ikke alene af egen drift valgte lærergerningen. Ved uddannelsens slutning skal han have lidt en skuffelse, som måske har præget ham sidenhen.

Vore fejl er hverken lige store eller lige synlige. Heller ikke altid helt selvforskyldte. Rækkevidden og ansvaret er vidt forskelligt efter hvilken plads,

vi står på. Jens Pedersen virkede som lærer i No i over en menneskealder, til han i 1936 tog sin afsked. Han og hans hustru – de var sent gift – bosatte sig i nærheden af Århus. Huset kaldte de „No". Hvem der ikke havde vidst det før, mærkede ved besøg hos Jens Pedersen her, at han holdt af No og No-boerne. Han døde her i 1954, 83 år gammel.

Mogens Jacobsen var født i Velling, d. 24. septbr. 1867. Hans far, Bertel Jakobsen, var veteran fra krigen 1864. Mogens Jacobsen og hans hustru, *Katrine* drev landbrug flere steder her i No, i Nokjær og i Heager, ved siden af Mogens Jacobsens lange vinterlærergerning, der strakte sig fra 1890, til han i 1932 søgte sin afsked. Mogens Jacobsen havde 2. klasse.

Mogens Jacobsen interesserede sig for sognets liv også ud over skolen. Gennem flere valgperioder sad han i sognerådet, hvor han som formand for det fælles råd for Hee og No i 1908 fik lejlighed til at byde Frederik d. 8. velkommen, da kongen på rejse i Vestjylland gæstede Hee for bl. a. at aflægge J. C. Christensen et besøg. Mogens Jacobsen modtog under kongebesøget dannebrogsmændenes hæderstegn. Også i andre råd og bestyrelser havde Mogens Jacobsen sæde, således i flere perioder i foredragsforeningens bestyrelse og i to valgperioder, 1912-20, i menighedsrådet.

Gennem en meget lang årrække var han regnskabsfører for brugsforeningen. Mogens Jacobsen og hans kone opgav landbruget omtrent samtidig som han lærergerningen. De bosatte sig derefter i Noby. Katrine, der også havde haft tillidshverv i sognet, døde først; begge blev iøvrigt gamle. Mogens Jacobsen døde i 1956.

Margrethe Iversen var født 24. oktbr. 1877. Hun var opvokset i Gammeltoft her i No. I hjemmet der, hos Mads Mogensen, der var gift tre gange, fødtes ingen børn; men flere plejebørn voksede op her. Margrethe, der senere hen indgik ægteskab med gårdejer *Jens Iversen* i Heager, blev ikke seminarieuddannet; hun kom derimod på Askov højskole. Tidligt i dette århundrede var hun i en periode lærerinde for 1. klasse i No skole; men først fra 1918 virkede hun vedvarende her. Hun tog sin afsked i 1934. Margrethe Iversen havde siddet i menighedsrådet en årrække, en tid som formand. Hun døde allerede året efter sin afsked fra skolen.

Hos Margrethe og Mogens, som vi kaldte dem i skolen, havde vi børn gode, trygge kår. Jævnt og sindigt skred timer og dage, uger og vintre, her i de første skoleår. Hos Margrethe husker jeg særligt eventyrene: Snehvide og de syv dværge, og hvad de ellers hed, samt de bibelske fortællinger. Hos Mogens ligeledes fortælletimerne, samt dansk og regning, som der efterhånden blev arbejdet mere med. Og fra begge disse klasser sangen.

Det er gode minder fra underskolen.

Ungdoms- og aftenskole

Ungdoms- og aftenskolen hører egentlig ikke med til folkeskolen. Men efter sin art og sit sigte udgør den, hvor den lykkes, en naturlig forlængelse af og et godt supplement til folkeskolens undervisning og virke i det hele. Derfor indføjes her et afsnit om denne skoleforms virke her i sognet.

Som nævnt satte allerede Milter Madsen en aftenskole i gang. Et virke, der blev til gavn og glæde for mange gennem en årrække. Hvordan og hvor omfattende i timer og fag, i år og deltagelse denne Madsens aftenskole har været, ved man næppe længere ret meget om. Temmelig givet er det dog nok, at fagene først og fremmest har været dansk og regning samt sang og oplæsning af tidens og, måske mere, guldaldertidens litteratur. Og gratis og ulønnet har den været, henholdsvis for elever og lærer.

En *husflidsskole* virkede ligeledes gennem en række vintre, på bestemte aftener. Denne skoleform virkede vistnok uafhængigt af lærer Madsens aftenskole. Husflidsskolen startede formentlig en del år senere end Madsens. Husfliden, fortæller *Christen Sinkjær,* der er 91 år og nu sognets ældste, blev drevet gennem en række vintre omkring århundredskiftet; vistnok begyndte den noget før 1900 og fortsatte så, med afbrydelser, til noget ind i det nye århundrede. Undervisningen foregik i det gamle, dengang dog forholdsvis nye, forsamlingshus's lille sal, hvor pladsen efter vor målestok var kneben. En enkelt håndsnild mand ledede den bestemte vinters husflid, vistnok udelukkende hvad vi kalder træsløjd. Men flere af sognets folk ledede på skift husflidsundervisningen. Chr. Sinkjær husker i hvert fald *tre husflidslærere, Jacob Bæk, Christen Knudsen* fra Østerno samt *Chr. Sinkjær* selv. Chr. Sinkjær, der havde taget kursus i husflid, har vedligeholdt denne håndsnildhed. Gennem en årrække har han nu i sin alderdom i sit rummelige kælderværksted i sit hus i stationsbyen forfærdiget mange gode og nyttige ting i træ som i halmfletning. Til nytte og glæde for hans mange aftagere. Og til tidkort og fornøjelse for denne håndværkets kunstner selv.

Også lærer Aaes tog aftenskolearbejdet op. For vintrene 1917/18 til 1921/22 foreligger der dagbogsoptegnelser for denne ungdomsskoles virke: Om antal af deltagere, deres navne og fremmøde, undervisningsfag og timetal; samt de respektive lærerkræfter. I 1917/18 havde denne skoleform vinteren igennem gennemsnitlig 35 elever, ialt 19 karle og 23 piger har, nogenlunde trofast, fulgt undervisningen. 1918/19: 16 karle og 11 piger. 1919/20: 14 karle og 11 piger. Aaes anmærker for denne vinter, at der er holdt skole i 26 dage (aftener) à 3 timer, ialt 78 timer. *Peder Lauridsen* har haft 8 timer i *landbrugsteori; Alfred Christensen* 10 timer i *landbrugsbogføring; Jacob Bæk* 13 timer i *musik og sang; mejeribestyrer Jørgensen,* „Trekløver", 1 time i *mejeribogholderi; Niels Dejgaard* 26 timer i *gymnastik.* Og endelig har *Aaes* selv undervist i *dansk og regning* i *46 timer.* 1920/21: Tilslutningen denne vinter noget mindre, 16 karle og blot 1

pige; den modige pige var *Jutta Noesgaard.* En række af foregående vinters lærere har igen undervist: Jacob Bæk i sang i 3 timer; Peder Lauridsen i landbrugsteori i 2 timer; Alfred Christensen 12 timer i regnskabsføring, med benyttelse af regnskabsbøger, à 5½ kr.; mejeribesyrer Jørgensen 2 foredrag om *mælkens behandling,* ialt 3 timer. Hvor mange timer, Aaes selv har undervist denne vinter, oplyser han ikke. Men derimod, at skolen begyndte med 10 elever og sluttede med 14.

1921/22: Denne vinter har der været ialt 24 elever, og med en ligeligere fordeling mellem kønnene end den foregående, nemlig 12 karle og samme antal piger.

Her slutter så denne statistik. Der har dog været ungdomsskoleundervisning også længere op i 20'erne; en vinter i hvert fald som eftermiddagsskole. Og i begyndelsen af 30'erne virkede aftenskolen igen, vistnok med Aaes som enelærer. Nogle vintre senere virkede en *landbrugsfaglig skole,* startet vistnok af landboforeningen.

Den frivillige kursusvirksomhed for ungdommen har vel her, som andre steder, været underkastet en vekslende rytme og tilslutning gennem årene og årtierne; heri er der næppe noget unaturligt. Efter tider med ringere interesse er et sådant arbejde påny sat igang. I tidens løb er nye initiativtagere, og i nogen grad nye undervisningsemner og -former kommet til. Op mod og under den anden verdenskrig vandt *studiekreds*formen indpas, vistnok helt på foreningsgrundlag, men nok undertiden med lærerkræfter fra skolen som drivende eller medvirkende. Senest har oplysningsvirksomheden blandt sognets folk – ikke med særskilt sigte på ungdommen – i formen vekslet mellem *aftenhøjskolekursus* og den gammelkendte aften*skole.* Men mens den første, som almen folkelig, er mest i slægt med den oprindelige aftenskoles idegrundlag, så er den nuværende aftenskole fagligt præget. *Aftenhøjskolen* bygger især på foredraget, med påfølgende fri debat af det fremdragne; undertiden dog, i debattens sted, oplæsning i tilslutning til et fremdraget litterært emne. Emnerne har kunne skifte fra aften til aften, men har oftest været det samme møderækken ud. De skiftende emner var altid af almen folkelig , eller mellemfolkelig, natur.

Aftenskolen nu deler sine elever, unge som ældre, i *grupper med hver sit bestemte fag.* Faget kan være *for eksempel et fremmedsprog;* eller det kan være hobbypræget som *sløjd* eller *porcelænsmaling.*

Alt dette, og at sådanne kursus nyder offentlig støtte, er almindeligt kendt og udbredt i vore dage. Det omtales her for at illustrere, at også vort sogn har søgt at følge udviklingen på dette felt op.

Lærer Aaes havde sæde i menighedsrådet som dets formand 1912-20. I dette tidsrum, der udgjorde to valgperioder, sad tillige Johanne Bjerg, Mogens Jakobsen

og Jørgen Thomsen samt sognepræsten, som selvskrevet medlem; der skete præsteskifte 1915-16. Desuden havde i den sidste af de to valgperioder Søren Led sæde i rådet, som repræsentant for sognerådet. I nogle af de samme år sad Aaes desuden i foredragsforeningens bestyrelse, ligeledes som formand.

Aaes var aktiv i hvad, han fik med at gøre. Der skete noget. Med sine afgjorte meninger om tingene var han nu næppe nem at samarbejde med for dem, der tænkte anderledes. Et og andet gik nok i hårdknude her. Aaes trak sig efterhånden ud af det meste af sognets liv udenfor skolen og kirken. På et område afsvækkedes hans interesse og medleven ikke, sålænge han var her, snarere tværtimod. Det var overfor husmandssagen. Her, i sognets husmandsforening, var Aaes en igangsættende og drivende kraft. Her følte han sig helt sikkert både hjemme og godtaget. Selv ejede han i et par års tid en ejendom i det sydlige No og, i sine senere år, en lille ejendom i Noby.

Ved sit virke for at dygtiggøre og højne standen var Aaes utvivlsomt husmændene en god mand. Om han også var det i det erhvervspolitiske, er en anden sag. Et socialt skel, mellem gårdmænd og husmænd, så udpræget som i andre egne af landet var der ikke mere her. Det havde nok været anderledes tidligere. Ældre udstykninger fra sognets gamle gårde, som navnlig fandt sted op gennem 1800-tallet, gjorde lodderne alt for små til at ernære husmanden og hans familie. Det daglejerarbejde, han oftest var henvist til at supplere sin indkomst med, var i reglen hårdt og tilmed ringe betalt. Mere husmandsvenlige love var kommet til på Aaes's tid. De gik bl. a. ud på at fremskaffe tillægsjord. Hvad der her efterlystes på frivillighedens grundlag, kom nu ikke nær altid til udbud, skønt en og anden gårdmand dengang uden egen skade kunne have afhændet nogen jord til en indeklemt nabo. Husmandssagen var realistisk nok endnu i Aaes's tid. Men det er et spørgsmål, om ikke Aaes lagde den for hårdt op, her indenfor sognets husmandsforening. Han, politisk radikal, kom i hvert fald selv derved i en vis modsætning til en hel del af sognets folk. Det vil efter omstændighederne først og fremmest sige gårdmandsfolk, hvoraf de fleste tilhørte Venstre. Til dette parti sluttede sig også nogle husmænd; som derved nok kunne se sig tvunget ind i en noget vanskelig stilling.

Modsætningerne ude i sognet lod Aaes ikke slippe indenfor skolens område. Uanset deres herkomst var han overfor børnene den samme. Trådte han op overfor den enkelte elev, skete det alene af forannævnte skolemæssige årsager. Aaes var da også som lærer ret utvivlsomt almindeligt respekteret og anerkendt. Helt på tværs af de skel, der opstod i det udadrettede virke.

C. C. Aaes fratrådte som lærer og kirkesanger i efteråret 1937. Han var kun 62 år, men helbredet var ikke stærkt mere. De fire sønner: Christen, Jens, Erik og Søren, var forlængst voksne og hjemmefra. Den mindreårige Niels fulgtes med forældrene, der nu bosatte sig på Fyn, udenfor Odense, som naboer til hus-

mandsskolen der. Aaes levede kun tre år derovre; han døde sidst i oktober 1940. Her i No lever hans minde.

Aage Rudolf Nielsen efterfulgte, fra 1 januar 1938, Aaes i førstelærer- og kirkesangerembederne. Aage R. Nielsen er født d. 6. maj 1902 i Spegbjerg i Aulum, hvor forældrene var gårdmandsfolk. Hans hustru er *Karen Poulsen Uldbæk,* født i Ansager 28. maj 1915. I ægteskabet er der to sønner, Vagn og Palle. Aage R. Nielsen tog præliminæreksamen fra Tarm Kostskole i 1922. Han var derefter vinterlærer på Stadilø 1922-23. Indtil 1. august samme år havde han derefter kontorplads i København, hvorefter han fra skoleårets begyndelse 1923 tog på Nørre Nissum seminarium, hvorfra Nielsen tog eksamen i 1926. Nielsen var førstelærer i Sandet, da han kaldedes her til No.

Lærer Nielsen fortsatte her traditionen fra forgængerne med god orden i skolen og med det ikke mindre vigtige, at børnene skulle have solide kundskaber med sig ud i livet og virket efter skoletiden. Som ægte vestjyde fastholdt han længst muligt den vestjydske skoleordning. Denne skoleordning levnede især de store børn megen tid om sommeren til det legemlige arbejde i hjemmet eller i tjeneste hos andre. Den gjorde, med det minimale skolearbejde i sommerhalvåret, vel i reglen, at eleverne mødte med fornyet interesse ved vinterskolens begyndelse. Og børnene syntes ved udskrivningen fuldt på højde med dem, der havde gået mere i skole. Men samfundsudviklingen og nye skolelove krævede efterhånden så megen undervisning, at den vestjyske skoleordning ikke slog til og måtte bortfalde.

Eksamensvidnesbyrdene gennem årene går ud på, at der har været arbejdet godt og med gode resultater i de forskellige klasser.

Lærer Nielsen tog afsked fra gerningen ved skolen og kirken 1. august 1966. Fra samme tid ansattes han som timelærer ved Ringkøbing skole. Efter 3 år her tog lærer Nielsen sin endelige afsked i folkeskolens tjeneste. Han og hans kone har bosat sig i Rindum vestre villaby.

Helge Schrøder-Jensen efterfulgte Aa. R Nielsen som førstelærer ved No skole, fra 1. august 1966. H. Schrøder-Jensen er født 15. september 1933, i Øster Nykjær sogn i Vejle amt. Forældrene er Valdemar Schrøder-Jensen og hustru, Sigrid. H. Schrøder-Jensen har eksamen fra Gedved seminarium 1955. Han virkede som lærer først ved Brædstrup private realskole, derefter ved Lønborg skole og senest ved Kølkjær skole, inden han kaldedes til førstelærerembedet ved No skole. H. Schrøder-Jensen går helt ind for vore dages forstærkede krav til folkeskolens undervisning. Alle – børnene, forældrene og lærerne – enes vist i erkendelse af, at der i dag må arbejdes mere i skolen. Men samtidig i, at børnene skal have lov at leve og ånde ved siden af og i undervisningen.

Helge Schrøder-Jensen er gift med *Grethe,* f. *Loftlund,* f. 19-12-1930, i Give,

Vejle amt. Hun underviser i pigegymnastikken. I ægteskabet er der to børn, Gitte og Michael.

Andenlærere fra 1936

Thorvald Kristensen, til 1938. Derefter førstelærer ved Lomborg skole. Senere i Husby.

Jens Skov Madsen, til 1941. Derefter lærer ved Stadil skole.

Arne Giver Andersen, til 1946.

Lemuel I. Gade Christensen, til 1958. Født 1921 i Hanherred. Eksamen fra Ranum seminarium 1943. Lærer ved hovedskolen i Hover 1943-46. Gift med *Anna Kolby,* No. Lemuel Christensen fik 1958 ansættelse ved Vorgod Skolevæsen.

Vinterlærere 1937-47

Peder Andersen
Arnold Sørensen
N. Bundgaard
Kristian Kjær
Aage Ejnar Cleve
Herlev Kongsgaard
H. B. Giver
Lærer Larsen
Holger Sonne Ravn
Jens A. Kirkegaard, f. i No
Hermann Olesen

Vinterlærerinder 1937-56

G. Petersen
Inge Fischer Christensen
Rigmor Andersen
Else Frederiksen
Elna Pedersen
Ellen Pedersen
Kirstine Foged Poulsen
Dagny Lund Jensen
Yrsa Schmidt, f. i Ølstrup
Ragna Svendsen, f. i Rindum
Karen Uhre
Dorthe Poulsen
Mie Christensen

Johanne Andersen
Bodil Schwartz
Johanne Madsen, f. i Noklit
Marie Krarup, f. i Møborg
Kirsten Toft
Anne Lise Sehested
Mariane Nørby
Ragnhild Ray

Skolen var blevet fem-klasset i 1953, så nogle af de senest nævnte lærerinder har virket her også om sommeren. Således Mariane Nørby, der virkede i No til ind i 60'erne. I løbet af 1960'erne blev skolen syvklasset og dermed årgangsdelt.

Fra aug. 1961 ansattes lærerparret *Dagny og Asger Henning Sørensen.* A. H. Sørensen tog, efter nogle års lærergerning her, sin afsked på grund af sygdom. Dagny Sørensen fortsatte ved skolen, indtil en dødelig sygdom bortrev hende, kun 49 år gammel.

Skolens lærerkreds i 1970: H. Schrøder-Jensen, lærerægteparrene Gerda og N. J. Lundhus samt *Else* og *Erik Bernhøft Jensen* og endvidere *Ina Due.* Som timelærere: ved pigegymnastikken *Grethe Schrøder-Jensen* og ved skolekøkkenundervisningen *Maren Jensen.*

I 1972 tog Helge Schrøder-Jensen sin afsked fra skolen p. g. a. sygdom. Som ny *skoleleder* ansattes derefter hidtilværende lærer her *Erik Bernhøft Jensen. Lærerkredsen iøvrigt (forår 1973):* hans kone, *Else Jensen, Ina Due, Bent Dalsgård,* ægteparret *Anna Marie og Torsten Hansen* samt *Svend Madsen* (vikar) For skolekøkkenet står fortsat *Maren Jensen,* mens pigegymnastikken varetages af *Gunhild Nielsen.*

Skolen i sognet, gennem de mange, mange år. Den blev, efterhånden i hvert fald, et aktiv, hvis værd ikke kan måles, men vanskeligt overvurderes.
Desmere værdifuldt, om det måtte forme sig sådan, at et tilstrækkeligt børnetal som den skolepolitiske vilje og kraft formår at fastholde *sogneskolen* ind i fremtiden.

Lidt om fattigforsørgelsen

Der er store huller, rettere måske ét stort hul i kildestoffet. En egentlig protokol for *fattigvæsenet* findes først fra o. 1850. Man ved, at der fra langt tilbage i 1700-tallet var en vis fattigforsørgelse. I skolefundatsen 1741 er der en linje: „ – – hvad der bliver tilovers af ligningen (skulle godtgøres skoleholderen) – – ". Det er en ligning til fattighjælp, her hentydes til, men intet nærmere angives om hvordan og hvorledes.

Det er rigtigt, at der i den nævnte protokol fra 1800-tallets midte år for år er fyldige og detaillerede oplysninger om ligning af henholdsvis naturalier og penge samt om, til hvilke navngivne personer midlerne er anvendt og hvor og hvordan, forvaltningen er sket. Desuden var, og er, der et par mindre, gamle legater samt et væsentligt større, stiftet af en søn af Peder Nissen, der ejede Voldbjerg i årene o. 1780. For en del af den sidste legatsum byggedes *Nissens Minde,* mens resten anbragtes som lån i fast ejendom. Legaternes afkast anvendtes, sammen med fattigligningen, til fattigforsørgelsen.

Forsørgelsen kunne ske enten på nydernes – almisselemmernes – egen bopæl; den kunne være hel eller delvis, i sidste tilfælde var det først og fremmest børnene, hjælpen tog sigte på. Eller også indkvarteredes fattiglemmerne i fattiggården. I så fald var forsørgelsen total. De, der var arbejdsføre, skulle dog arbejde, hver efter sin evne og kunnen, iøvrigt var der et fast reglement for arbejds-, spise- og sovetider samt, ikke at forglemme, for lemmernes opførsel, hjemme og udenfor gårdens enemærker.

Fattiggården lå i Hee, Hee og No udgjorde jo et sogn, og man har sagt, at gården var den nuværende *Nørgård.* Nissens Minde var, så vidt vides, fra begyndelsen et *alderdomshjem,* sådan som det siden har været kendt gennem en lang årrække, nu netop ombygget til *pensionistboliger.*

De, der anbragtes i fattiggården, var dels subsistensløse, unge, men vistnok mest gamle og børn samt syge og invalider; desuden sindslidende. Dels var det også folk med egen bopæl, men som ikke magtede at klare sig selv og som, når de en vis tid havde nydt offentlig hjælp, fik deres ejendom, omtrent af enhver art, beslaglagt. Hvorpå de forflyttedes til fattiggården. Særligt på disse vilkår har

det været svært, ja, vel egentlig umuligt, at arbejde sig ud af afhængighedsforholdet til forsørgelsesvæsenet. De meget ydmygende vilkår i sig selv kunne nok knække livsmodet og selvtilliden hos de fleste, der måske nok havde viljen til selvhjælp. Men når man desuden var uden nogen form for ejendom, synes dette i sig selv at være bom nok for en generhvervelse. Yderligere havde givet nok en del, der vel var i den arbejdsduelige alder, et eller andet handicap for selvhjælp. Det var jo derfor, de var kommet under forsørgelsesvæsenet. Derudover var der så andre, hvor en eller anden brist i karakteren var årsag til trangen til hjælp.

Der har nok altid været folk, „der havde deres på det tørre". Men i ældre tid var utvivlsomt fattigdommen meget udbredt, selv om behovene var små, og mange – trods fattigdommens vilkår – dog klarede sig igennem tilværelsen. De, der ikke kunne, var enten henvist til familie- eller nabohjælp; og den var ikke så lidt udbredt, omend tærskelen til armoden altså her tit lå nær. Eller også var der fattigforsørgelsen som eneste form for social forsorg.

Man skal næppe frakende fattigvæsenets folk hverken vilje og evne til at forvalte de lignede midler forstandigt eller sammes vilje og evne til at sørge for fattiglemmerne. Men det er en kendsgerning, at fik en familie først hjælp, forblev den i afhængighedsforholdet livet ud. Undertiden også i næste generation. Det har været træls og trist, kunne næppe være andet efter omstændighederne.

I andre afsnit er omtalt såkaldte *kommunehuse,* huse, der var blevet beslaglagt for fattighjælps skyld. I gennemgangen af sognets bosteder er der her og der indflettet oplysninger, væsentligst fra folketællingerne, om de og de, der var almisselemmer. Det er ellers ikke her sagen at nævne navne i nedsættende forbindelse, især da ikke fra nyere tid. Her til sidst i afsnittet skal dog omtales en beslaglæggelse af en ejendom. Vi får herved lejlighed til at „se indenfor" hos en familie, til at kende dens forhold nærmere. Tingbogen fortæller[1]), at to af *fattigforstanderne,* Jens Peder Jensen og sognepræsten John Thomsen Gad, indfandt sig hos Anders Nielsen på Lybæk mark „for at registrere dennes ejendele og tilskrive samme fattigvæsenet i Hee, der allerede i nogen tid har måttet forsørge bemeldte Anders Nielsen med familie. Hans ejendele, som fremvistes og eftersåes, er følgende – – ". Der var først huset, på 7 fag; det vurderes til 15 rigsdaler. Det har ikke været stort til familien, der ved tællingen fire år i forvejen havde fem ukonfirmerede børn, der formentlig alle var hjemme om vinteren. Der var desuden nogle husdyr: 1 ko, 8 rdl. værd, 3 får, 3 rdl., samt andre tre „tilhalvs", à 3 mark. Af indbo var der: en kiste, et skab, familiens gangklæder, 3 rdl.; endvidere 4 dyner, en rok, et bord, en bænk, en fjerding, en klokke, gryder og potter, en ildklemme, en lampe, en skammel, en brødkniv samt et par karter. Udendørs forefandtes en trægreb, en spade, en hiulbørre samt en løb, hammer og knibtang. Samtlige familiens ejendele vurderedes til knap 40 rigsdaler.

Ungdomsforeningen på udflugt. 1940'erne

Hos Ole Snedker i kirkebyen. Efter 1900

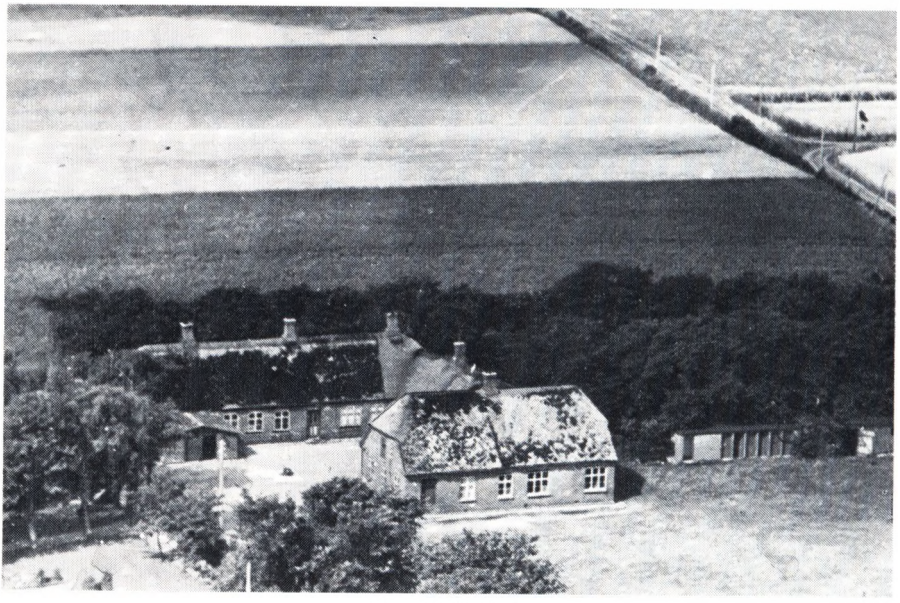

Den gamle skole

Elevhold og lærer o. 1880

1925

1946

Den nye skole

1967, ældste klasse

Døbefont og alterparti

Bodil og Jens Lauridsen, Lille Noklit

Kirken fra sydsiden

Kirkefesten. Stedet overdrages menigheden

Døbefonten overdrages

Pigekor på kirkegrund

Mindestenen på kirkepladsen

Sogneforstanderskab og sogneråd

Sogneforstanderskaber oprettedes efter lov af 1841 og valgtes efter visse bestemmelser, et for fattigvæsenet, et for skolevæsenet og et tredje for vejvæsenet. Nedenstående navne er fattigforstandernes. Indtil ved landkommunalloven af 1867 *sogneråd* valgtes, fælles for alle sagsområder. Indtil kommuneadskillelsen 1921 er forstanderskaber og sogneråd fælles for Hee og No. Navnene på repræsentanterne fra No er fremhævede (til 1921).

1851-54: Sognepræst Peter Rasmussen (formand), J. C. Biilgrav, *Chr. Christensen, Niels Poulsen, Jacob Christensen Bech, Jeppe Sandahl,* Anders Pedersen, Peder Meldgård, Laust Pedersen.

1854-56 P. Rasmussen (form.), J. C. Biilgrav, Ole Thomsen, *Jeppe Sandahl, Iver Gravesen,* P. Meldgård, Chr. Pedersen, *Peder Pedersen Kjær,* Jens Kamp.

1856-59: *Chr. Nielsen,* Hans Jørgensen, *Iver Gravesen,* Mathias Christensen, Niels Iversen, Chr. Pedersen, P. C. Pedersen, Jens Kamp, Ole Thomsen, P. Rasmussen (form.).

1859-62: Rasmussen (form), Hans Jørgensen, *Chr. Nielsen,* Niels Iversen, *Jens Larsen Høi,* Morten Ove Christiansen, *Niels Clausen,* Jens Kamp, Peder Grønlund, P. C. Pedersen.

1862-64: Rasmussen (form.), Morten O. Christiansen, Peder Christian Aaes, Ole Thomsen, Niels Nielsen, Hans Peter Ammitzbøll, *Jens Larsen Høi, Jens Peder Eskildsen, Niels Clausen, Laurids Iversen (Stamp).*

1865-68: Rasmussen (form.), Ole Thomsen, *Andreas Hansen, J. P. Eskildsen,* P. Chr. Aaes, Søren Christensen, Niels Nielsen, Niels Offersen, *Poul Christensen, Laurids Iversen* – Ved pastor Rasmussens afgang nytår 1868 bliver Niels Nielsen, Haelby, regnskabsfører og formand.

1868-71: Søren Christensen (form.), *Jens Jørgen Christensen,* Chr. Andersen, *Mads Jacobsen Bonde,* Niels Offersen, *Poul Christensen,* Mogens Christensen, *Christen Bech, Andreas Hansen.*

1871-74: P. C. Pedersen (form.), *Chr. Bech,* Christen Andersen, *Jens Nielsen Gade, Peder Chr. Jensen,* Hans P. Ammitzbøll, Mogens Christensen, Peder Andersen, *Jens J. Christensen.* Fra 1872 Mads Jeppesen i st. f. Mogens Christensen (Nørgård).

1874-77: Niels Nielsen (form.), *Peder Chr. Jensen, Anders Christensen Oxfeldt,* Peder Andersen, H. P. Ammitzbøll, *Jens Pedersen (Provstgård),* Chr. Toft Eskildsen, *Anders Chr. Iversen,* P. Chr. Pedersen.

1877-80: Niels Nielsen (form.), *Jens Provstgård, Anders Chr. Iversen,* Chr. Ove Christiansen, Chr. Eskildsen, Peder Lauridsen, *Chr. Olesen, Anders Chr. Oxfeldt, Chr. Madsen.*

1880-83 *Anders Jensen (Gade) (form.), Jens Olesen, Chr. Madsen,* Chr. O. Christiansen, *Poul Nielsen,* Chr. P. Andersen, *Chr. Olesen,* Jens Chr. Jørgensen, Peder Lauridsen. Fra 1882 Peder Pedersen i st. f. Jens Chr. Jørgensen.

1883-86: Søren Christensen(form.), Poul Pedersen, *Milter Madsen,* Chr. Jensen *Knud Jeppesen, Jens Olesen,* Chr. P. Andersen, Peder Pedersen, *Anders Jensen.*

1886-88: Søren Christensen (form.), Poul Pedersen, *Milter Madsen,* Chr. Jensen, Chr. Højbjerg, Niels Iversen, *Benjamin Christensen, Chr. Olesen, Knud Jeppesen.*

1889-92: *Milter Madsen (form.),* Hans Johnsen, Niels Iversen, *Chr. Olesen,* A. Chr. Christensen, *Peder Eriksen Jeppesen, Knud Jensen, (Stampe),* Chr. J. C. Harbo, *Benjamin Christensen.*

1892-95: *Anders Sørup (form.), Gravers Lauridsen,* A. Chr. Christensen, Chr. Eskildsen, Chr. Vestergård, *Knud Jensen, Peder E. Jeppesen, Thue Jacobsen,* Hans Johnsen.

1895-98: Niels Peder Jeppesen, Niels Østergård, *Gravers Lauridsen, Peder Christensen (form.), Thue Jacobsen, Peder Jensen,* Chr. Eskildsen, Chr. Vestergård.

1898-1900: *Peder Nielsen Bork,* Kr. Andersen, *Peder Clausen,* Niels Østergård, *Peder Jensen,* Niels P. Jeppesen, Hans Chr. Jacobsen, Mourids Jensen, *Peder Christensen (form.).*

1901-04: *Peder Bork, Peder Clausen, Mogens Jacobsen (form.), Niels Chr. Jørgensen,* Jens Holgersen, Kr. Andersen, Hans Chr. Jacobsen, Peder Pedersen, Mourids Jensen.

1904-07: *Mogens Jacobsen (form.),* P. Pedersen, Eskild Toft, Hans Peder Nielsen, Jens Holgersen, Chr. Sørensen, *Niels Kr. Jørgensen, Jørgen Holm Thomsen, Martin Jeppesen.*

1907-09: *Mogens Jacobsen (form.), Martin Jeppesen,* Hans P. Nielsen, *Jørgen H. Thomsen, Jacob Bæk,* Eskild Toft, Chr. Sørensen, Jens Holgersen, Niels Chr. Jensen. Ved Martin Jeppesens død i 1908 indtrådte *Peder Christensen* påny.

1909-13: *Peder Christensen,* Niels Chr. Jensen, *Jakob Bæk, Iver Sørensen,* Niels Østergård, Peder Hansen, *Søren Led Sørensen,* Niels Moustgård, Niels Iversen.

1913-17: P. Kr. Pedersen, *Søren Led Sørensen,* Daniel Danielsen, Chr. Højbjerg, Hans P. Nielsen, Peder Hansen, Jens Bjerg Thomsen, Niels Iversen, *Enevold Jensen.*

1917-21*: Peder Kjær Olesen,* Jens Bjerg Thomsen, *Chr. Aaes,* Chr. Højbjerg, *Enevold Jensen, Laust Nygård, Chr. Astrup, Hans Hansen,* Niels Iversen..

1921-25: Mogens Jacobsen (form.), Anton Kirkegård, Laurids Nygård, Anders Jensen, Peder Kjær.

1925-29: Laurids Lauridsen (form.), Kristen Bjerg, Mogens Jacobsen, Anton Kirkegård, Knud Tambjerg.

1929-33: Laur. Lauridsen (form.), Knud Knudsen, Ole Chr. Olesen, Knud Tambjerg, Kr. Bjerg. Sidstnævnte fraflyttede kommunen i 1930; i hans sted genindtrådte Anders Jensen. Knud Knudsen fraflyttede 1931; i hans sted indtrådte Morten Pedersen Slot.

1933-37: Laur. Lauridsen (form.), Chr. Sinkjær, Anders Jensen, Morten Slot, Jens Christensen Vej.

1937-43: Laur. Lauridsen (form.), Chr. Sinkjær, Anders Jensen, Morten Slot, Jens Chr. Vej. I 1940 blev Laur. Lauridsen skatterådsformand og udtrådte derfor af sognerådet; som stedfortræder indtrådte Martin Bonde. Formand blev derefter Jens Chr. Vej.

1943-46: Jens Chr. Vej (form.), Martin Bonde, Knud Tambjerg, Chr. Christensen, Niels Pedersen.

1946-50: Knud Tambjerg (form.), Martin Bonde, Chr. Christensen, Niels Pedersen, Peder Tang Thomsen.

1950-54: Knud Tambjerg (form.), P. Tang Thomsen, Chr. Christensen, Niels Pedersen, Johannes Pedersen.

1954-58: P. Tang Thomsen (form.), J. A. Jacobsen, Johs Pedersen, Jens Kjær, Thomas Skovmose. Ved P. Tang Thomsens død i 1955 genindtrådte Chr. Christensen i sognerådet. Formand blev herefter J. A. Jacobsen.

1958-62: J. A. Jacobsen (form.), Johs. Pedersen, Jens Kjær, Th. Skovmose, Chr. Christensen. Da konsulent Jacobsen p. gr. a. mere erhvervsarbejde frasagde sig formandsposten 1. april 61, blev derefter Th. Skovmose formand.

1962-66: Thomas Skovmose (form.), Johs. Pedersen, Chr. Jensen, Niels Peder Nielsen, Johannes Elkjær.

1966-70: Th. Skovmose (form.), Johs Pedersen, Chr. Jensen, Niels Peder Nielsen, Maren Jensen.

Ved kommunesammenlægningen blev Thomas Skovmose No sogns eneste repræsentant i *Ringkøbing byråd.*

Af foreningernes virke

En mere udtømmende gennemgang her ville, om der ellers var kildestof nok, blive ret omfattende. Det følgende bliver blot løse rids.

Af *folkelige foreninger* er *Skytte- og gymnastikforeningen* den ældste. Man har sat årstallet 1879. Egentlig var i begyndelsen nok kun skyttesagen på programmet. Fælles for Hee og No. Snart kom dog gymnastikken til. I jubilæumsskriftet Ringkøbing Amts Skytte- og Gymnastikforening 1878-1928, forfattet af daværende formand *Kr. Kristensen,* Hovergårde, findes et oplysende stykke fra den første tid angående No: „En af Kr. Kristensens ungdomskammerater var i 1884 medlem af *Hee-No Skyttekreds,* og hans fortællinger om, hvad der foregik der, sammen med, hvad Kr. Kristensen ellers havde hørt fortælle og læst om skyttesagen, der på den tid var i sin opkomst her på egnen, bevirkede, at han fik lyst til at være med i dette arbejde, hvorfor han i foråret 1885 meldte sig til optagelse i nævnte kreds.

Imidlertid skete der jo dette år den ting, at skydningen i anledning af udstedelsen af riffelprovisoriet blev afbrudt og først blev genoptaget sidst på sommeren, så Kr. Kristensen kom slet ikke til at deltage i arbejdet dette år. Men i 1886 meldte han sig igen, og da lykkedes det at komme til at deltage i øvelserne.

Dengang var det almindeligt, at alle skytterne mødtes til den fastsatte tid og fulgtes ad til skydebanen, hvor hver skytte skød sine 5 skud. Når man så var færdige med skydningen, gik flokken tilbage til den gård, hvor foreningens materiel opbevaredes, og nu blev „hesten trukket frem af stalden", og så gik det løs med spring over den resten af eftermiddagen. Nogen egentlig ledelse af de gymnastiske øvelser var der ikke, men man blev sammen hele eftermiddagen og havde det fornøjeligt med hinanden.

Ved den tid var det, at den svenske gymnastik begyndte at vinde indpas i skytteforeningerne, og Hee-No Skyttekreds fik i efteråret 1886 et af sine ivrigste medlemmer, *Anders Madsen Bonde,* Øster No, uddannet i et kursus i svensk gymnastik på Askov Højskole, og nu skulle det rigtigt gå løs med gymnastikken.

Dengang var der imidlertid ingen forsamlingshuse, og for gymnastikkens vedkommende havde der heller ikke hidtil været så stor trang for sådanne, da den danske gymnastik jo væsentlig bestod af forskellige spring, der meget vel kunne øves i en lade eller om sommeren på de grønne agre. Den svenske gymnastik med dens mangesidige øvelser måtte derimod øves i en sal. Denne havde man som sagt

ikke, men man forstod at hjælpe sig på anden vis. I No skole ryddede man en af skolestuerne, og her foregik så øvelserne. Nogen stor plads at røre sig på, var der naturligvis ikke, men der blev taget fat med liv og lyst, og fornøjeligt var det. At også sognets lærer, Milter Madsen, der var en stor ungdomsven, hjalp til med at gøre gymnastikaftnerne tiltrækkende for deltagerne ved oplæsning og på anden måde, bør ikke forglemmes. – Kr. Kristensen havde en lang og dårlig vej til No skole, men han fik en nabos karl med, og så vandrede de to aften efter aften til gymnastik og havde mange fornøjelige timer. Snart fik man både skyttekreds og forsamlingshus i Hover. Kr. Kristensen blev selv på Ryslinge højskole uddannet som gymnastikleder. En tid søgte også ungdom fra No til Hover til gymnastik. Også pigerne.

Skydningen i No foregik tid efter anden forskellige steder, i Nobæk (plantagearealet), i Hjortmose og i Grimstrup. Efter længere tids stilstand genoptoges efter anden verdenskrig skydningen sidstnævnte sted. Siden blev den koncentreret indenfor *Hjemmeværnet.*

Da i 1889 den nystiftede *No foredragsforening* byggede forsamlingshuset, fik man ikke blot en passende ramme om de forskellige møder, der var baggrund for foreningen og dens hovedsigte. Men man fik tillige, og givet nok som et andet hovedmotiv for byggeriet, en egnet indendørs øvelsesplads for gymnastikken. Gymnastikken er den idrætsgren, der mest vedholdende er øvet her i sognet. Den fulgte naturligt med over i det nye forsamlingshus. Siden kom så endnu en gymnastiksal til, i den nye skole.

Om *Idrætsforeningen* kan man i bogen Jysk Fodbold i Fortid og Nutid, 1953, læse følgende „Det kan desværre ikke undgåes, at der bliver et endog meget stort hul i No Idrætsforenings historie. Om de første tredive års arbejde kan der intet fortælles udover den kendsgerning, at den nu afdøde gårdejer *Peder Kjær* stiftede foreningen og var dens første formand. Han gav den navnet *No Fodboldforening* i dåbsgave, men dette er dog senere blevet ændret til det nu kendte *No Idrætsforening.* Man må selvfølgelig kunne gå ud fra, at fodboldspillerne i No har været deltagere i turneringsprægede kampe før 1942, men først dette år blev foreningen tilknyttet Jysk Boldspil Union med et hold i B-rækken. Dette hold var iøvrigt af en sådan styrke, at der endnu går ry af det i No og de omkringliggende byer, og det kom da også i sin allerførste sæson ud i en forrygende opløbskamp med „arvefjenden" fra Ringkøbing om førstepladsen om kredsmesterskabet, som til sidst blev erobret af modstanderen.

Efter denne kraftanstrengelse i starten fulgte en række år, hvor resultaterne holdt sig på det jævne, men i sæsonen 1947-48 gik det atter mod toppen. og denne gang blev den nået, idet kredsmesterskabet blev erobret med 17 points for 10 kampe. Holdet havde da følgende opstilling: *Tage Ahle, Arne Kirkegård, Ejvind Albertsen, Aage Lauridsen, Jens Chr. Lauridsen, Svend Erik Mad-*

sen, Arne Justesen, Johannes Lauridsen, Hans Nygård, Henry Jensen og Erik Tambjerg. Det er sidstnævnte, der som foreningens formand i 1953 skriver dette. Og han tilføjer, at det siden gik op og ned, mest det sidste, til trods at foreningen havde hele 3 hold tilmeldt JBU. Forklaringen er især, at Ringkøbing Idrætsforening tapper No for de bedste spillere, som i købstaden har lettere ved at komme frem i første række. *Erik Tambjerg* skriver tilsidst: Tilslutningen er så glædelig stor, at man har stort behov for at få udvidet baneanlægget. Til at begynde med spillede foreningen på tilfældige marker, men i 1936 stillede kommunen et areal til idrætsforeningens rådighed, og dette blev ved en frivillig arbejdsindsats planeret og istandsat, så man fik en efter datidens forhold udmærket bane at tumle sig på. Nu er anlægget for lille, og det daglige slid har selvfølgelig også gjort en reparation tiltrængt".

Håndbold og *badminton* kom til i tidens løb.

En *sangforening* virkede i en årrække. Den gik i stå, da lederen *Jakob Bæk* ikke kunne mere.

Tidligt virkede en *husflidsforening,* der er omtalt andetsteds.

Ungdomsforeningen stiftedes 1918, på initiativ af *Alfred Christensen,* der blev dens første formand. Ungdomsforeningens udspring var, som foredragsforeningens, et folkeligt-kristeligt røre med grundtvigsk præg. Ungdomsforeningens arbejdsfelt var fuldt så bredt som foredragsforeningens; til tider var der dog et nært samarbejde de to foreninger imellem.

Det folkelige foreningsarbejde kom her, som andetsteds, efterhånden ud i en krisetilstand. Årsagerne er velkendte. Det er dog ikke her direkte gået i stykker. Foredragsforeningen modtager kommunal støtte til forsamlingshusets drift. *Fritidsarbejde i aftenskole m. v.* har under visse forudsætninger tilsvarende adgang. Nu virker *Ungdoms- og gymnastikforeningen* væsentligst med idrætsarbejde. *No Rideklub,* der er ret ny, er oprettet og drives af *Villads Kristensen.* Deltagerne er tildels udensogns.

Blandt de *faglige sammenslutninger* må nok en *mistforening* for kreaturer *for Hee og No,* dannet 1803, anses for den ældste. Det er muligt, men ikke helt klart, om den har overlevet, så der af denne er fremgået en til vore dage kendt mistforening for hvert af sognene. De havde også kreaturforsikring med, men bestanden var væsentligst heste. Da hestebestanden efterhånden svandt stærkt ind, opløstes *No mistforening.* De resterende heste optoges i *Ulfborg-Hind herreders mistforening.*

Den betydningsfuldeste faglige sammenslutning blev *mejerikredsen,* der oprettede *Andelsmejeriet Trekløver.* Det stiftende møde blev afholdt på Hee Kro den 19. marts 1889, hvor 206 beboere i No, Hee og Rindum sogne med deres underskrifter forpligtede sig til at gå ind i kredsen som leverandører af deres

mælk fra angivne antal køer samt til at overholde de netop vedtagne love og vedtægter. Efterhånden kom flere andelshavere til; så ikke alle landmænd i sognene tegnede sig fra begyndelsen.

Initiativtageren var *Niels Grønlund,* møller og privat mejeriejer i Voldbjerg mølle. Niels Grønlund var, som det synes i moden alder, på Askov højskole; her blev han grebet af andelstanken og hjemkommen gik han i spidsen for et forberedende arbejde for oprettelse af et andelsmejeri. Hans indsats bar altså frugt og er siden blevet fremhævet som uselvisk, idet han absolut ikke selv drog nogen økonomisk fordel af at fraskrive sig retten til mejeridrift og afhænde sit mejeriinventar til andelsforeningen, der endnu i stiftelsesåret byggede og åbnede mejeriet Trekløver i Heager, på en grund fra Heagergård.

Den første bestyrelse på ni mand blev: Fra No: *Christen Madsen,* Heebro, *Christen Pedersen,* Lybæk og *Niels Nygård,* No,; fra Hee: *Christen Eskildsen,* Haelby, *Hans Johnsen,* Sønderby, og *Niels Grønlund,* Voldbjerg mølle (formand); fra Rindum: *Christen Vestergård, Christen Stampe* og *Niels Madsen Bonde.*

Det var et stort og afgørende, men givet nok helt nødvendigt skridt, her blev taget. Husdyrholdet tegnede landmandens fremtid dengang, med stigende smørmængde og hjemtagning af skummetmælk til opdræt og svineproduktion. Mejeriet i Voldbjerg mølle kunne næppe behandle ret mange leverandørers mælk. De fleste overskud af hjemmekærnet smør afsattes til Ringkøbing-købmændene – en vistnok i alle måder efterhånden utilfredsstillende ordning. En rig udviklingsperiode, der for Trekløvers vedkommende varede ved i mere end 75 år, tog her sin begyndelse. De velførte forhandlingsbøger giver et sikkert godt billede heraf. Vi plukker nogle data til belysning: 1906: Forslag om udtrækning af oksebremselarver vedtages. Samme år: En stor part af andelshaverne fra Rindum udtræder; de går til et nyt mejeri i Ringkøbing. 1917: Kartoffelkogning ved hjælp af spilddampen er en realitet efter flere års forhandling. 1918: Kneben forsyning af Ringkøbing by med mælk; priserne forhøjes: sødmælk fra 25 til 35 øre pr. kande (liter), sk. mælk fra 4 til 12 øre, kærnemælk 4 til 14 og fløde fra 28 til 32 øre pr. dcl. – Udsalg i Hee. Mælketurene en årrække på kontrakt indtil opsigelse. Licitation veksler i tidens løb mellem skriftlig og mundtlig. En del leverandører fragter selv, efter overenskomst med mejeriet, deres mælk til befærdet vej. Mælkemængde 1917/18: 2,5 mill. kg. Fra o. 1918: mistforening gennem mejeriet (miltbrand, mund- og klovsyge m. v.). Den 23. april 1919, kl. 8 om morgenen, eksploderede dampkedlen. Der var urolige arbejdsforhold i landet, og en generalstrejke truede. Man har talt om mulig sabotage. Det alvorligste på Trekløver var, at eksplosionen kostede fyrbøderen, *Andreas Jensen,* Hee, livet. – Mejeriet bekostede Andreas Jensens begravelse og satte en indsamling i gang til understøttelse af hans enke. – Da mejeriet fejrede sit 50-års jubilæum, var Andreas Jensen blandt de mindede.

1926: Overgang til afregning efter fedt%, mod hidtil fløde%.

1928: Aktion indledes mod kvægtuberkulosen. Fra prøvede, rene besætninger sælges konsummælk.

1929: 95 leverandører fra Hee udmelder sig (flere fulgte efterhånden efter); de gik til det nye mejeri i Hee.

1930-31: Større ombygning og modernisering af Trekløver; udgift o. 50.000 kr.

1933: Gummivogne kan anskaffes gennem mejeriet til mælkekørsel.

1934: Iscremeanlæg.

1942: Kaseinfremstilling forkastet ved 3 ekstra generalforsamlinger – vedtaget i 1947; vistnok forholdsvis hurtigt igen indstillet.

1942: Isanlægget sælges.

1942: Aktion indledes mod smitsom kalvekastning

1943: Mejerikredsen renset for kvægtuberkulosen.

1950: Tilslutning til påtænkt mælkekondenseringesfabrik (opr. 1954).

1955: Oliefyring.

I 1960'erne – da den smitsomme kalvekastning var udrenset – gik man til angreb på smitsom yverbetændelse.

Følgende har været bestyrere på Trekløver: 1889-95, *P. K. Nissen.* 1895-1903, *N. P. Nielsen,* 1903-25, *Jens Jørgensen.* 1926-29, *Ejnar Refstrup.* 1929-40, *Laurids Engelbrecht Rohde.* 1940-67, *Vagn Hindkjær.*

1967 gik Trekløver Mejerikreds ind i *Ringkøbingegnens Mejeriselskab.* Tilsluttet dette er: Trekløver, Hee, Ringkøbing, Højmark og Holmsland mejerikredse. Trekløver og Hee mejeri er nedlagt.

En *kontrolforening* oprettedes, vistnok under 1. verdenskrig og så vidt vides fra starten fælles for No og Rindum, som tilfældet har været siden og stadig er. *Husmandsforeningen* blev, på foranledning af lærer Aaes, stiftet omtrent ved samme tid. Plantningssagen havde, som andetsteds fortalt, sine handlingsdygtige forkæmpere her i sognet, hvad der er stærkt synlige minder om. Foreningsmæssigt sluttede en del sig til den tidligt stiftede *Plantningsforening for Ringkjøbing og Omegn.* En *kvægavlsforening,* alene for No sogn, virkede en årrække.

På kvindernes særlige område har *havekredsen* nu virket i mere end 25 år, ligesom *husholdningsforeningen* også har en vis betragtelig alder.

Elektricitet til belysning fik mejeriet fra egen akkumulator allerede i 1903. Siden modtog herfra Heagergård og smed Noesgård strømforsyning i en årrække. Som brændstof til maskinernes drift brugte Trekløver fra starten udelukkende kul og fortsatte hermed langt frem i tiden. Under verdenskrigenes afspærringsforhold måtte man i udstrakt grad ty til andre brændselsemner: kvas og træ, tørv og brunkul, en tid endda halm. Elkraft til mejerimaskinerne indlagdes o. 1952, mens som nævnt oliefyr som varmekilde installeredes i 1955.

Fra *No-Rindum Elektricitetsværk* fik Noby og dele af det sydlige No allerede

under 1. verdenskrig strømforsyning. De øvrige dele af sognet fik det til noget forskellig tid og da fra *Ringkøbing Amts Højspændingsforsyning,* der siden overtog Rindumværket. Forsyningen gennem RAH er sket gennem flere lokale *transformatorforeninger.* De er nu under afvikling, således at de enkelte forbrugere derved tilsluttes RAH som direkte medlemmer.

Beslutningen om oprettelse af en *brugsforening* i No blev taget ved et møde i skolen d. 4. januar 1910. Allerede d. 15. septbr. samme år var man klar til at åbne forretningen for salg af butiksvarer m. v. samt markfrø, foderstoffer og gødning; snart efter kom modtagelse af svin på stationen til transport til slagteriet.

Den første bestyrelse blev: *Jens Olesen* (formand), *Mogens Jacobsen, Anders Bonde, Iver Grimstrup* og *Peder Christensen.* Selvom omsætningstallene ikke i forhandlingsbogen anføres de første mange år, fremgår det alligevel, at omsætningen er jævnt stigende. Der sker stadige udvidelser, navnlig af pakhuset, idet dog denne efter nogen års forløb udlejes til en oprettet *lokalforening for grovvarehandelen,* der får uddeler fælles med brugsforeningen. Kreditspørgsmålet synes gennem årene jævnligt at have givet anledning til overvejelser og beslutninger. I den første række år medførte kreditgivningen undertiden tab for foreningen og brydninger i bestyrelsen med udtræden til følge. Muligt står desuden det jævnlige skifte af uddeler i nogen grad i forbindelse hermed. Der læses intet ufordelagtigt om nogen af disse i forhandlingsbogen. Følgende har været uddelere: *Anton Kristensen,* 1910-13. Tidl. kommis *Pedersen,* 1913-15. *Bernhard Bech,* 1915-17. *Poul Boll,* Mors, 1917-22. Dennes broder, *Holger Boll,* fra 1922 til sin død 1960. Fra 1960 H. Bolls søn, *Aage Boll.*

Holger Boll bestred altså uddelerposten i 38 år. Foruden ham har to andre mænd haft med brugsforeningens ledelse og virke at gøre i en menneskealder eller så. *Mogens Jacobsen,* der fra starten sad i bestyrelsen, var siden revisor og 1922-47 regnskabsfører. *Lars Oxfeldt* sad i bestyrelsen 1920-47, deraf 17 år som formand og derefter indtil 1952 som regnskabsfører. *Anders Bonde* var regnskabsfører 1911-22, og 1952 og en del år frem *J. A. Jacobsen,* hvorefter regnskabsføringen overtoges af uddeleren. I 1965 blev der bygget ny butiks- og lagerbygning, og samtidig gik man over til selvbetjening og kontantsalg.

Da lokalforeningen 1960 indgik i sammenslutningen *Ringkøbingegnens Andels Grovvareforening,* der har hovedkontor i Hee og nu omfatter ialt 7 nabo-foderstofforeninger, blev der bygget ny lagerbygning og kontor. Uddeler blev *Ejnar Nielsen.* Fra 1971 *Johannes Stampe.*

I 1897 oprettedes *Hee-No kommunale sygekasse.* Den første bestyrelse var: *P. Storgaard Pedersen, Niels P. Jeppesen, Eskild Toft, Mourids Jensen, Mogens Jacobsen, Anders Andersen, Niels Kristian Jørgensen, Milter Madsen* og *Peder Johansen.* Fra 1921, da kommunerne adskiltes, har i *No sygekasse* så vidt

vides formands- og kassererposten været bestridt af følgende: *Mogens Jacobsen, Knud Tambjerg, Theodor Christensen, Alfred Christensen* og *Aksel Pedersen,* sidstnævnte til i 1970, da sygekassen med kommunalreformen gik op i *Ringkøbing sygekasse.* Nu administreres som bekendt *sygesikringen* af *kommunen.*

De gamle fortalte

Erindringen rækker undertiden langt tilbage i tiden. Navnlig gælder det nok de store og særegne tildragelser i slægten eller i sognets liv. De er af de mennesker, som havde enten selv oplevet dem eller dog haft sans for hændelsernes videre betydning, blevet gemt tro i erindringen. For så, når tiden dertil var inde, at række det overleverede til den nye slægt. Denne egentlige overlevering, erindringen, levende og vandrende gennem en række slægtled, bevarer sikkert i reglen en sandhedskerne af det virkeligt skete. En sådan erindringssum har som livserfaring og som en sammenhængskraft mellem slægtleddene sin utvivlsomme, for så vidt ubestridelige værdi. Enkelthederne omkring en sådan sandhedskerne kan derimod nok, under vandringen fra slægt til slægt, undertiden skifte farve eller karakter; det samme oplevelsesbillede spejler sig ikke helt ens i forskellige sind. Kildekritikken er således noget hård ved denne mundtlige overlevering, tradition, som man også kalder den, og maner til at omgåes dens vederheftighed med varsomhed.

Der kan vel alle vegne indsnige sig unøjagtigheder. Det gælder nok mange gange i mindst lige så høj grad den skriftlige kilde som den mundtlige. Den skriftlige meddelelse, der ikke udelukkende omfatter nøgne fakta, der er ubestridelige – den vil jævnligt bære præg af skriftsprogets mere bundne form; den er ikke så umiddelbar som talesproget. Dertil kommer, at den mundtlige meddeler ofte står i et mere livsnært og ligefremt forhold til den viden, han eller hun videregiver. Relativitet, forholdsmæssighed, spiller ind på så mange områder, også historiens.

Nu forholder det sig imidlertid sådan, at var historie blot meddelelse af nøgne, enkeltstående fakta, så kunne uenighed eller blot forskellig opfattelse nok undgåes. Men så blev det blot ikke historie, i hvert fald ikke historie af nogen interesse og værdi. Fakta, kendsgerningerne, må med, så redeligt og udførligt som det nu er muligt. Men sammenstilles de fundne kendsgerninger ikke, indordnes de ikke under et helhedssyn, alt efter redelighedens princip, så bliver der ikke historie i egentlig forstand ud af den hele forskning og møje.

Vi kan med god grund lytte til de gamles fortælling. De nulevendes som de afdødes blandt dem, vi har kendt. De kan vel ikke udaf deres erfaringssum give klare svar på vor urofyldte tids problemer. Men måske der ud af deres fortælling kunne vindes en viden om nogle fællesmenneskelige grundvilkår. En erfaringssum, egnet til at befæste en sammenhæng mellem en forgangen tid og vor. Al forandring til trods er sammenhæng et af nøgleordene til fremtiden.

Et tidsbillede

Det tidsbillede, som måtte fremgå af det følgende, bliver muligvis ikke altfor sammenhængende. Perioden, beretningerne stammer fra, er ikke skarpt afgrænset. Vi gør nok enkelte afstikkere temmelig langt tilbage i tiden, måske også nogle op mod vore dage, men ellers vil erindringerne her naturligt nok især omfatte det sidste par årtier af forrige århundrede samt det første par efter år 1900, eller dog indtil 1. verdenskrig. Denne periode har flere særkender. Det er den ældste tid, som nogen nulevende har oplevet og husker, i meget så forskellig fra vor. De fleste af dem, der oplevede periodens ældste del, er allerede gået bort. Perioden karakteriseres endvidere derved – og det er vel, når alt kommer til alt, dens vigtigste træk – at den på samme tid var en åndelig blomstringsperiode og en dermed sammenhængende reformperiode, i andelsbevægelsens tegn. Det sidste navnlig gælder jo især landsognet, hvor landbruget endnu, og i lang tid fremefter, var det helt overvejende erhverv. Endelig kendetegnes perioden derved, at tekniske hjælpemidler endnu var så godt som ukendte, bortset fra maskinerne i landbrugets fællesforetagender, mejerierne og slagterierne. Statsbanerne var dog nået til egnen, med nærmeste stationer i Ringkøbing og Hee. Ringkøbing-Ørnhøjbanen åbnedes først i 1911. Toget blev nok benyttet en del som befordringsmiddel. Men folk rejste ikke så meget dengang, sjældent langt. Ellers rejste man til fods, til vogns, undertiden til hest. De første cykler kom først til sognet tidligt i dette århundrede, men foreløbig næppe mere end nogle få stykker. Bilerne var ukendte dengang. Telefonen ligeledes. Det samme gjaldt landbrugsmaskiner som så-, høst- og tærskemaskiner.

Min morbroder og plejefar, *Kristian Jeppesen,* der var født i 1875, fortalte, at i hans barndom var handelsbyen stadig, og endnu lang tid frem, Ringkøbing, når det gjaldt livsfornødenheder, som man ikke selv frembragte, samt de enkelte ting til driften, man nødvendigvis måtte købe. Man kørte i reglen 1 gang om måneden. Jeg ved ikke, om man købte et bestemt kvantum varer eller måske for et bestemt beløb; snarest vel, hvad man fandt nødtørftigt. Men i hvert fald, det indkøbte skulle slå til til næste fastsatte månedsdag; gjorde det ikke det, og det gjorde det langtfra altid, så klarede man sig med det hjemmeproducerede.

Som modydelse for købmandsvarerne fra købstaden må i min morbrors barndom helt utvivlsomt have været slagterisvin og sikkert også smør, måske lidt æg.

Andelsslagteriet i Esbjerg, som der først i en længere årrække leveredes til herfra egnen, inden det i Struer endnu var rejst, begyndte først virksomheden i 1889; alle kom vel næppe med fra starten endda. Mejeriet „Trekløver", der opførtes her i sognet, i Heager, på en grund fra Heagergård, men iøvrigt omfattede både Hee, No og Rindum sogne til at begynde med, det var ligeledes startet i 1889. Forinden havde dog møller *Niels Grønlund* i Voldbjerg mølle i nogle år haft privat mejerivirksomhed der. Hvor omfattende mælkeleverandørkredsen til dette foretagende har været, står uklart; særligt store forhold kan der vel næppe have været, målt med andelsmejeriets mål. Samme Niels Grønlund blev iøvrigt den drivende kraft ved stiftelsen af „Trekløver" mejerikreds. Bager *P. A. Nielsen* i Hee, der selv stammer fra Voldbjerg mølle, hvor hans far og siden hans mor som enke drev bageri ved siden af mølleriet, mener, at Niels Grønlund kom hjem fra vistnok to vintres ophold på Askov højskole, grebet af andelstanken. Men i hvert fald må der, skønt jeg ikke mindes, at morbror talte derom, før fællesforetagendernes tid have været et vist gensidigt handelssamkvem mellem bønderne også her i No på den ene side og Ringkøbingkøbmændene på den anden.

Fra den nordlige del af sognet gik kornet til formaling, til svinefoder som til brødbagning, til Voldbjerg mølle. Fra Lybæk gik møllevejen ad den såkaldte toftvej til udfor Peder Christensens gård, for så derfra at stikke ind i mere lige linje efter møllen: sydligere end den nuværende sognevej, syd om det nuværende „Hønseriet Lybæk" eller rettere over ejendommens jord, videre over Hebro mark, syd om gården, for så at ramme den nuværende vej, der gik forbi den nedlagte „Søgård" og videre i vest mod møllen.

Brødet, rugbrød, sigtebrød og „fint brød", kringler blandt andet, bagte man selv. Flæsk og kød fik man ved hjemmeslagtning. Hvem der da ellers havde noget husdyrhold. Det kunne tit være skralt nok hos småkårsfolk. Dem var der mange af, og familierne og dermed husstandene var vel oftest jævnt store. De allerfleste havde dog vist gerne, var iøvrigt kårene nok så trange, en enkelt ko, et eller et par svin, nogle høns og lidt fårehold. Men der var dem, der ingen husdyr ejede. Og de var i reglen dermed de ringest stillede.

Kål og lidt flere køkkenurter samt de halvt lægelige vækster som malurt og kamillete hørte til indenfor kålgårdsdiget, der omgav et lille stykke foran salshuset. Undertiden også nogle bærbuske, måske et par frugttræer. Træbevoksning var det meget småt med, både ved husene og andetsteds. Først med plantningsforeningens opståen først i 1890'erne kom der nogen gang i plantningen af læhegn samt i anlæg af plantager, vistnok ret udelukkende nåletræer, fyr og gran. Frugthaver, skærmet af lætræer, i hvert fald i vestsiden, begyndte vel først endnu senere at skyde op.

De ret åbne vidder, der dengang har været i sognet, er vel en del af forklaringen på, at sneen undertiden gik til tagskægget i min morbrors barndom. Husene

har næsten været de eneste „sneskærme", ret ene om at opfange sneknog og fog i høje driver; at husene var forholdsvis lave, gjorde det blot lettere for sneen at nå taget, undertiden måske endnu højere.

Skolens elevdagbøger fra firserne melder nok om en del forsømmelighed i vintertiden, som regel „med lovlig grund". Årsagen kan have været sygdom. Smitsomme sygdomme rammer gerne mange, hvor mange er samlede. Det kan ikke altid ses, hvad „lovlig forsømmelse" dækker over. Det kan selvfølgelig også til tider have været vintervejret, sneen især, der hindrer et større tal af børnene i at søge skolen, måske endda i et antal dage i træk. Snekastningen var dengang endnu næppe organiseret. På den anden side var folk ikke særligt ømskindede i de tider. Børnene blev i sneføre udflyede med snesokker, og en vis morskab har sneen vel altid været for børn. Desuden havde forældrene stadig hængende over hovederne risikoen for mulktering, om forsømmelighed blev kendt ulovlig.

Sikkert er det dog nok, at når snestorm ret satte ind, da fik vejene, i forhold til det åbne land, deres rigelige part. Vore dages jævne, faste og let hvælvede veje med lave rabatter, var ukendte dengang. Tværtimod må vi forestille os flertallet af dem som ujævne, hullede, eller i bedste fald hule vejstrækninger med tilsvarende høje brinker langs siderne. Allerede pastor *Molbech* omtaler nogle veje som dårlige, således vejen til No fra Hee. Om det er den gennem Heager eller det er vejen forbi Lybækhøje, nævner han ikke – „som han med god grund har beklaget sig over". Hans klage angår ganske vist blot den kørende færdsel, men „for gående er vejen så god som nogen vej kan være"! For os er det ikke helt let at forestille sig netop denne vejs tilstand, udfra Molbechs bedømmelse. Den har vel næppe ved siden haft en gangsti, sådan som mange veje senere hen fik en cykelsti?

Også Molbechs eftermand i præsteembedet, *Jørgen Falk Rønne,* har etsteds en beskrivelse af vejen til No. Hos pastor Rønne angives vejen at være den, der ved Trekløver mejeri fra hovedlandevejen stikker mod øst gennem Heager. Heller ikke denne beskrivelse er rosende, langtfra. Til gengæld er den både malende og festlig – set i vor tidsmæssige afstand. Beskrivelsen findes i Falk Rønnes bog „I sol og blæst". Her er den gengivet efter Paul Nedergaards „En dansk præste- og sognehistorie", hefte 10 for Ribe stift, 1969: „Anneksvejen til No skulle vi (præsten og hesten Jegvan) jo ad hver søndag og ofte adskillige gange midt på ugen til begravelser, bryllupper osv. Den var ¾ mil. Det første stykke var landevej og gik muntert; men når vi kom til mejeriet, sukkede Jegvan – jeg for resten også – thi der drejede vi ind på en vej, hvoraf store dele om vinteren lå under vand fra de fyldte grøfter. Her var ikke tale om „bund" i vejen. Ganske vist blev der om sommeren kørt nogle læs grus og havsten på, men det pløjede mælkevognen ned, så hjulsporene blev meget, meget dybe. Var de så endda lige dybe på begge sider, men det var de langtfra, hvorfor vognen ofte fik en hældning på

45 grader eller mere. Det hændte, at den rare hest stod stille og drejede hovedet for at se, om vognen var væltet.

En dag kørte en vogn med bryllupsgæster bag os. Først stod kvinderne af, fordi de var bange. Så stod mændene af for at støtte vognen, mendens kvinderne krøb op for ikke at blive alt for våde om benene, men til sidst sad både mænd og kvinder i vognen, idet de gik ud fra, at det var tidligt nok at stå af, når præsten væltede."

Til denne vejkarakteristik kan tilføjes, at Heagervejen ikke var ene om at være i slet tilstand, naturligt nok. Således har *Knud Tambjerg* fortalt mig, at da han i 1905-08 tjente i Nobæk, i et af årene en dag iagttog, at et større brudefølge i stedet for at køre den direkte vej, der gik fra No Stampe til kirken, så sig foranlediget til at age den ret lange omvej ad Lybækhøje. Denne vej må så på det tidspunkt have været i en tåleligere tilstand.

Her kan indskydes, at vejen fra Noby ad No Stampe først i 1930'erne blev reguleret og grundforbedret. I de samme åringer blev iøvrigt kommunens veje ind fra en kant grundigt forbedrede med indgrøftning samt opfyldning med paksten og større mængder sand og grus. Denne foranstaltning var endvidere et vægtigt bidrag til, i disse 30'ernes første, svære kriseår, at afhjælpe dels den opståede arbejdsløshed blandt kommunens arbejdsmænd, dels som adgang for dens landbrugere til at „køre skatten af". I 1930 var en ny vej stukket ud fra kirke- og skolevejen fra Lybæk, mod øst over Fladbjerg til Oxfeld.

Men vi foregriber tidsmæssigt vort emne i dette afsnit. Nu vi alligevel er ved sognets trafikårer, vejene, skal tilføjes, at vejen til Lyngsmose – der egentlig havde sit udspring fra Voldbjerg, eller, rettere endnu, fra den fjerneste ejendom på Voldbjerg vestre mark, en vej, der så øst på fra Voldbjerg fortsatte over Voldbjerg østre mark, ad Lybækhøje og over Grimstrup hede til Lyngsmose – denne vej var måske den sletteste af samtlige sognets veje. Skønt, den var næppe ringere end en hel gruppe andre veje. Men disse sidste var dog nok kortere og mindre befærdede. Det er godt nok vanskeligt at afgøre, i hvilken af følgende retninger, der i det her omhandlede tidsafsnit har været mest færdsel: Til Ringkøbing – over Noklit og Rindum Kjær; til tørvelodderne ved Klitmosesø; til Røgind kro og mølle (dog, No mølle begyndte sin virksomhed i 1882, så møllesøgningen i Røgind har efterhånden tabt sig); til Hjortmose, i tørveskær, slet og græsning; eller til Lyngsmoses lyngslet og tørvegrøft? Fælles for de her nævnte sognets udveje – der var flere endnu, men vist alle mindre betydende – var sikkert den omstændighed, at det yderste stykke var der ikke rigtig nogen, der ville kendes ved, når det gjaldt vejens udbedring. Og, så vidt jeg kan se, havde Lyngsmose, inklusive Grimstrup hede, her den længste vejstrækning, liggende i en vis forstand som et ingenmandsland eller ingenmandsvej, når den trængte til udbedring.

Fra gammel tid var skik, at når en udmarksvej over udyrket jord blev for opkørt, „anlagde" man en ny parallelt med den gamle ved simpelthen at køre

ved siden af de udslidte hjulspor; thi andet var en sådan vej jo ikke end et par hjulspor. Derom vidnede de mange sideløbende hjulspor gennem de tidligere hedestrækninger. Mindre enkelt blev det med disse vejstrækninger, da jordfællesskabet ophørte, og hver enkelt lodsejer fik sin særskilte lod udlagt og matrikuleret, også i udmarken. Nu blev bestemte vejforlægninger vedtaget, ved udskiftningsforretningerne, der for Voldbjergs vedkommende, hvorunder praktisk talt hele No sogn dengang hørte, skete i de sidste åringer af 1700-tallet. Der blev nok også vedtaget noget om vejenes vedligeholdelse. Men erfaringer af ret ny dato viser altså, at veje, der er fælles for en gruppe lodsejere, som de retmæssige brugere, er vanskelige at få gjort i stand.

Det står uklart, til hvilke tider, sognets forskellige mere befærdede veje er blevet optaget i kommunens vejregulativ, hvorved de som sådanne skulle vedligeholdes, henholdsvis udbygges på kommunens foranledning og bekostning. Megen bekostning og forbedring er der, gennem en række årtier frem til vore dage, sket på det felt. Nu er et stort antal kilometer vej her i sognet asfalteret. Alt i takt med udviklingen af vejnettet i omliggende sogne som i egnen i almindelighed.

Lyngsmosevejen var en af de sidste, der blev optaget i regulativet. Langt frem i tiden var endda snekastningspligten begrænset til de få tilfælde, hvor livsvigtig færdsel ad vejen var påkrævet. Jeg mindes slet ikke, at sneen blev fjernet fra denne vej, førend kommunen overtog snerydningen på sognets veje.

Kernen i Lyngsmosevejens forhold var vel den, at oprindelig – eller så langt tilbage i tiden, som vi har kendskab dertil, omkring 500 år – var de skiftende ejere på Voldbjerg enerådende derude. Rigtignok blev denne Voldbjergs ejendomsret derude undertiden anfægtet, mest hårdnakket af Timgårdmanden, der havde Hovergårde gennem lange tider, og som derhos krævede ejendomsret til engene mellem mosen og åen. Fra Hovergårde kom man østen ind i Lyngsmose, ikke ad vejen her vest fra. Ad denne vej færdedes til visse årstider bønder under Voldbjerg i hoveripligtigt ærinde. Sådan befærdedes denne vej i århundreder. Og færdselen fortsatte efter selvejets opkomst og mosens delvise udparcellering. Nu blev det ikke netop bønderne fra de samme bosteder som forhen. Om de blev flere eller færre end før, er næppe til at udrede. Men mange har fortsat skullet benytte denne udmarksvej.

– Det var ved en lejlighed først i 1890'erne. Ved nattetid var en sådan vej svært nok at finde og følge. Et par unge karle, hvoraf min morbror Kristian var den ene, havde været på julebesøg på Fladbjerg. De var begge fuldt ædruelige. Men det var mørk nat, og lygte havde de ingen af. Vistnok var jorden dækket af sne, der som bekendt sletter alle spor. Men selv uden et snedække var der ikke mange skelnemærker i mørket, den lange vej hjem. I det hele var skelnemærkerne få, hvis man valgte den korteste vej og stak lige til, højst to-tre huse, uden

lys på denne tid af døgnet, ingen læbælter, ingen plantager, kun lidt dyrket mark, mest hede og mose, en mose der vel også var lynggroet. De to unge slap dog velbeholdne hjem, langt om længe. En øde og vildsom strækning for en sådan nattevandring.

Peder Stampe fortæller, at ved en anden lejlighed skulle et par andre unge mennesker ligeledes ved nat hjem ad den samme strækning og under lignende omstændigheder. De to klarede sig frem gennem mørket og ødet ved simpelthen at tage hinanden i hånden og så følge hver sit hjulspor, gennem Lyngsmosen.

Morbror Kristian tjente som ung karl i tre år hos farbroderen *Jens Lyngsmose*. Ved den tid brugte man derude endnu et par stude som trækkraft. Sindige var studene i fremdrift; undtagen når oksebremserne til visse tider i sommerdagene plagede dem. Så tog vildskaben dem, tømmen kunne de vikle om hornene og så måtte selv en øvet kusk opgive ævred; men man lærte at få spændt fra i tide. Stærke var de imidlertid, studene, stærkere end et par kraftige jyske heste. Det var således lige meget, eller lige lidt, at se på studene, hvadenten de gik for tom vogn på fast vej, eller de gik for et stort læs gødning i en nypløjet ager. Og mergelvognen trak de let op af køregraven i ejendommens jord. Studenes klove var bedre end hestenes hove egnede til at vinde fodfæste med, når det gjaldt det tunge træk opad. Ligeledes lagde de sig i reglen sindigere i selen end hestene, hvorved dels læsset lettere kom i skred, dels at man lettere undgik, at reb og hammel sprang i stykker.

Studene som trækkraft var formentlig ved den tid ved at være en sjældenhed. De er dog her og der blevet brugt endnu senere. Således fortæller Peder Stampe, at under 1. verdenskrig havde hans far et par i arbejde. Grunden var dog de unormalt høje priser på heste, som der blev stor efterspørgsel på fra krigsfronten. Man havde ellers længe kørt med heste.

I Hjortmose kørte *Chr. Jensen Steiner* ret sent, ikke med studeforspand, men derimod med en hest og en ko i sammenspænd.

Noget anderledes end at køre med studene var det for Jens Lyngsmoses unge karl senere hos *Niels Hansen* i Øster Grimstrup at få et trespand af heste for den store mælkevogn til Trekløver mejeri. En sådan vogn rummede fuldt læsset 80 spande. Det var dog vistnok dengang, før 1900, blot „tressere", 60 punds eller 30 liters spande. Men alligevel et stort læs på den tids veje. Også selvom måske en hel del spande kun indeholdt slatter af mælk. Det står uklart, fra hvor mange leverandører, en sådan enkelt vogn hentede mælken. Vognen kørte dog ikke til hver mands ejendom. Nogle måtte selv besørge transporten et stykke, indtil „fast vej".

Vejene ligesom slynger sig ind i denne fortælling af sognets historie. Før blev fremdraget Jørgen Falk Rønnes skudsmål af kirkevejen til No. I sammenhæng

hermed giver han en bredere skildring af sine farter omkring i pastoratets sogne. En skildring, der siger noget om forholdet til sognefolkene og dermed om, hvad der i tiden åndeligt bevægede og levede i sognets og sognenes folk.

I sammenhæng med sin vejbeskrivelse skildrer Falk Rønne, hvilke indtryk hans farter rundt i sognene afsatte. „Det første, jeg fik anskaffet, var en hest. – – Hesten var en munter og fornøjelig galizier, som jeg kaldte Jegvan. Hvor har vi to turet rundt i sol og regn, i frost som i tåge, altid – synes mig – i blæst; og hvor kom jeg til at holde af denne friske vestenvind, sund og hærdende for de sunde, i pagt med den store, frie horisont og den vældige himmelkuppel over os.

Snart var der ikke mange huse, for hvis dør vi ikke havde holdt, hvor Jegvan ikke havde fået en skorpe og jeg en tår kaffe. „Hee"boerne og „No"boerne var blevet vore venner, og vi forstod hinanden.

Indre Mission var i de dage meget pågående der på egnen med at sætte skel, og for mange så det ud, som om skellet var dette: „Er du missionsmand eller ej"?

Jeg holdt en prædiken over ordene: „Se vi drager op til Jerusalem". Efter en skildring af, hvorledes israelitterne drog op til påsken, deres begejstring og salmer, sagde jeg: „Også vi drager mod Guds hellige tempel, mod det nye Jerusalem! Der er en del, som helst vil blive hjemme ved deres jord og deres stude. Der er også dem, der går nødtvungent med, fordi det nu er skik og brug; men vi er mange, som hjerteligt er med på pilgrimsfærden. Vi er ikke kommet lige langt. Nogle aser endnu i dalen uden udsigt, andre er gået op på højderne; nogle har en lang vej for sig, andre står allerede og skuer templets gyldne tag og synger salmer med fryd. Men hovedsagen er, at vi er hjerteligt med, at vi længes, at vi holder ud, selv om der er nogle grimme bakker at tage, inden vi når frem. Og det er skellet, om du vil med eller ikke. Hvilken flok, du følges med, har mindre at sige".

Jeg er ganske vist ikke mere i besiddelse af manuskriptet, men uddraget er korrekt gengivet.

Denne prædiken kom viden om, blev meget kommenteret og vakte en del forargelse. Der kom mennesker til mig og fordrede en forklaring. Man bad mig på den anden side om at komme og gentage den prædiken. Jeg nævner det som et udtryk for, hvorledes det stod til.

Om søndagen var der ofte en og anden, som stod ved vejen og ventede for at køre med til kirke. Jegvan standsede af sig selv, dersom den syntes, der var plads.

En dag var der en af disse, som sagde: „Det er så svært for os at komme i kirke, men så byttes min mand og jeg, han om formiddagen og jeg om eftermiddagen, mens han passer de små, for vi er så glade for at høre Dem.

Vi synes, at alting er blevet ligesom lysere og skønnere; vi får ligefrem lyst til at synge."

Her gjorde hun en pause, men så løftede hun sit ansigt og så mig spændt ind i øjnene: „Men nu er der det, om sådant også er ret? Skulle vi ikke snarere komme sønderknuste hjem, som de store syndere vi er?" Hun tav lidt og ventede på svar. Da det ikke kom, fortsatte hun næsten hviskende: „For det er vel ikke sandt, som nogle siger, at De er grundtvigianer?"

„Om så var?" spurgte jeg –

„Ja, svarede hun med et dybt suk, så turde vi jo aldrig komme mere. Så var jo den „fornywels" forbi".

Noget lignende oplevede vi en tid efter i en af de da på vestkysten endnu rullende jernbanevogne „med kakkelovn", hvor væggen mellem de to kupeer af hensyn til varmen ikke gik helt op til loftet, så man kunne høre uden at se dem ved siden af. De talte om os, min hustru og mig. Vi sad som kogte hummere og generede os for de andre i vor kupe; thi de derinde sparede ikke på deres ros. Pludselig siger den ene: „Det er synd, the han ska' vær' missionsmand, som de sejer".

Å ja, svarede den anden, „det tøws æ osse; endda der er vel osse flink' folk mellem den slaw'"! – –

Frydefulde år trods den gamle præstegård og de usle indtægter. Forpagteren kom vi af med og fik hans flinke søn og endnu bedre hustru i stedet.

Det var, som om alt lukkede sig op for os. Frydefuldt at køre med Jegvan søndag morgen gennem lyngen og lytte til fuglenes sang, mens kirkeklokken ringede over det vide landskab, og folk vandrede til kirke. Frydefuldt at se kirkerne fyldes, dejligt at komme ind til *lærer Madsen* i No og hans husholderske, *Marie Dejgård,* hvor den lune hygge slog sammen om vennekredsen, eller efter tjenesten at drikke kaffe i hans have, hvor alle de var samlede, hvis navne blev os så kære.

Thi sagen var jo den, at al denne velsignelse ikke skyldtes min gerning eller min prædiken. Jegvan og jeg blev kun bindeleddet, som kirkerne blev samlingspunkterne, men det var den elskelige lærer Madsen i No og vor kære ven, den lærde lærer og forfatter *Storgaard Pedersen* i Hee, som havde sået sæden gennem mange år fra deres skoler. Det var dem, der havde rejst forsamlingshuse og kaldt gode mænd til, ligesom de selv havde ført varm og indtrængende tale, – og nu passede vi Gud ske lov sammen og kunne arbejde sammen. Den agtelse og kærlighed, folk havde til disse to mænd, skinnede også på mig, ligesom den gamle præst (Molbech) altid var min talsmand. Men Jegvan var ligesom med i det hele.

Biskop *Gøtsche* havde været på visitats.

Der havde gået mange rygter på egnen om hans fordringsfuldhed med hen-

syn til prædiken og katekisation. Han skrev f. eks. kun i kaldsbogen, at han havde været der, ikke et ord til ros eller blot til anerkendelse.

Vi havde hørt disse rygter, og min hustru var så ovenud nervøs, at hun på en uge tabte 7 pund, skønt ingen forstod, at hun havde noget at tabe af.

Vi forefandt i biskoppen det elskværdigste menneske, den mest forstående visitator. Da han rejste, skrev han i al korthed i kaldsbogen:

„År 1900 d. 19. juni visiterede jeg i Hee kirke. Sognepræst Rønne prædikede over Hebr. 13,9. Den konfirmerede ungdom, der var særdeles talrigt mødt, var vel oplyst og svarede med god forståelse. Herren velsigne ordets forkyndelse, der sker med alvor og dygtighed, til fortsat fremvækst af kristenlivet".

Falk Rønnes skildring efterlader indtrykket af et rigt åndeligt liv i pastoratet i hans tid, der kun strakte sig over 5 år, 1895-1900. Sig selv tilskriver han beskedent blot en underordnet, formidlende rolle. Uden tvivl har han også ret deri, at størst lokal rolle i tidens åndsliv i sognene spillede henholdsvis Milter Madsen i No og Storgaard Pedersen i Hee. Førstelærerne, det var de mænd, der blev og vedblivende virkede på hver sin plads. Præsterne derimod, de kom og gik. Blev de undertiden længe, kunne de dog nok nå at sætte deres særlige og stærke præg på sognets folk og livsholdning. Molbech var et tydeligt eksempel herpå, ikke blot indenfor det kirkelige liv, men i høj grad også på skolens område; sådan som vi så det i afsnittet om skolen.

Det er dog tydeligt, at Falk Rønne i sin korte præstetid her har sat en hel del ind på at komme på talefod med sine kirkesognes folk. At han var velset på sine besøg hos folk, idet han var ligefrem at samtale med, det bekræfter *Chr. Sinkjær.* Chr. Sinkjær, der nåede op i den voksne alder, mens Falk Rønne var sognepræst her, fortæller endvidere, at der var god kirkegang hos Falk Rønne; folk ville gerne høre ham.

Samstemmende bevidnes det således, at i tiden omkring århundredskiftet nåede det åndelige som og det folkelige liv i sognet som i pastoratet som helhed et højdepunkt.

Tiden, vi her beskæftiger os med, men vistnok især den del af perioden, der strækker sig fra omkring år 1900 og frem til krigsudbruddet i 1914, karakteriseres undertiden som en rolig, ret harmonisk tid, i det ydre præget af stadigt opadgående konjunkturer. Alt i alt en god tid, for så vidt dens kendetegn gjaldt alle og enhver, så nogenlunde. Og for så vidt man da ikke levede på falske forudsætninger.

Af Falk Rønnes som helhed positive karakteristik af sognefolkenes samling omkring kirken fremgår dog, at ikke alle lige helhjertet eller ubetinget søgte kirken eller tilsluttede sig den åndsretning, der prægede præsten og flertallet. Vi ved desuden, at også den tid havde sine fattigfolk, meget fattige folk, mens de

sociale hjælpeforanstaltninger endnu ikke var slået ret igennem. Og ikke mindst fattigfolk har kirken vistnok jævnthen haft svært ved at få ret i tale. Trods afvigende indstilling hos nogle og trods nogles dårlige ydre kår er det dog nok ubestrideligt rigtigt, at i almindelighed levede man med i tidens rørelser, lod sig så at sige bære af en åndelig højkonjunktur; samtidig med at de ydre kår stadig bedredes i årene, der efter århundredskiftet.

Livsrytmen bevæger sig som bekendt ikke ubrudt opad. Hverken i det enkelte menneskes liv eller i fællesmenneskelige sammenhæng. En lovmæssighed gør sig her gældende ikke ulig en bølgebevægelse i stigen og fald. Uregelmæssig, til tider uberegnelig kan denne bølgebevægelse, om vi nu bliver i billedet, være. Overgangene mellem bølgens top og dal kan være jævne, næsten umærkelige, de kan måske strække sig over lange tidsrum. Til andre tider er overgangene bratte, måske oftest i kurvens fald, når kriser og farer opstår.

Vi så, at vejenes tilstand frembød mådelige vilkår for samfærdsel i sognet, både når det gjaldt at nå frem til skolen og kirken, og når folk ellers havde ærinde af forskellig art her og der. Folk kom dog gerne frem endda, man kendte jo ikke bedre.

Man kendte heller ikke, som det blev nævnt, de tekniske hjælpemidler, der efter nutidige begreber er så temmelig uundværlige. Man kendte dog næppe heller teknikkens tilsyneladende uundgåelige følgevirkning, rastløsheden. Ro var nok et anderledes bekendt begreb.

Man hjalp sig, som man kunne, med det forhåndenværende, ikke mindst nabohjælp, når det kneb. Det kan dog ikke være andet, end at man skæbnesvangert har måttet savne hjælpemidler som bilen og telefonen, også bedre vej og anden teknisk udrustning, når det gjaldt hurtigt samkvem og hurtig og kyndig handling, som for eksempel i alvorlige sygdomstilfælde. Besværligt har det været, når en læge skulle skaffes tilveje over ret stor afstand. Bedre blev det jo ikke af, at man vistnok tøvede længst muligt med at skikke bud. Man klarede sig i videst mulig omfang selv, enten ved hjemmeråd eller ved en klog kones eller mands hjælp, når sygdommen skønnedes at være af en art, hvor en sådan behandling var hensigtsmæssig. Iøvrigt havde man langt frem i tiden ikke nogen sygekasse til at hjælpe til at betale læge- og apotekerregning.

Min faster, *Karen Marie,* der blev gift *Mohrsen* og kom til at bo i Timring, har fortalt om en tildragelse, der i hendes ungpigetid skete i nabolaget til hjemmet i Lybæk.

„Den 28. marts 1905 kom en pige til verden i den gård, hvor nu Peder Jensen bor. Moderen fik i forbindelse med fødselen en blødning, som man ikke kunne standse. En vogn blev sendt til Ringkøbing efter doktoren. Afstanden er en dansk mil, og det var sent om aftenen. Den første læge, kusken henvendte sig til, nægtede at tage med ud, fordi det var så sent. Den anden derimod var

straks rede. Han havde i stor uro gået oppe hele aftenen, da en anelse sagde ham, at der ville komme bud efter ham. Han spurgte blot: I hvilken anledning?

Efter at vognen var blevet sendt afsted, var det blevet stadig ringere med patienten. Der blev da sendt bud til *Peder Venner* i nabogården østenfor, om ikke karlen, *Kjeld Mohrsen,* måtte ride vognen i møde med besked til kusken om at køre så stærkt, hestene kunne. Så skulle en vogn med friske heste komme ham i møde.

Da vognene mødtes, og den først udkørte vogn standsede, styrtede hestene til jorden af udmattelse. Den anden vogn, der havde fået vendt inden mødet, jog med lægen mod Lybæk. Ved ankomsten til gården, det var over midnat, var barselkonen lige død.

Barnet blev døbt ved moderens kiste. I dåben fik det sin mors navn, *Maren Astrup.*"

Denne lille beretning er i al sin knaphed et stærkt menneskeligt vidnesbyrd om, hvordan det kunne gå, når en situation ret blev kritisk. Så dramatisk, eller så tragisk, som i tilfældet her, gik det jo heldigvis ikke altid. Men ellers skulle der nok kunne fortælles om mange lignende sidestykker i sognets historie.

Min morfar, *Knud Jeppesen,* skal have fortalt, at når det virkelig gjaldt, kunne en hestevogn tilbagelægge strækningen mellem Lybæk og Ringkøbing på 20 minutter. Vi må her stadig huske på vejenes tilstand dengang, navnlig når man færdedes udenfor amtsvejen. Knud Jeppesen døde i 1888. Hurtigkørselen på de 20 minutter havde han selv prøvet som kusk, formentlig også i sygdomstilfælde. Knud Jeppesen gjaldt for en ædruelig mand.

Det kunne godt ske, at der blev kørt unødigt stærkt på hjemvejen fra Ringkøbing, når folk på indkøbs- eller handelsturen derind fik rigeligt at drikke. Bortset fra de nødvendige forretninger, der skulle ordnes på en sådan købstadstur, var turen i sig selv en kær afveksling i hverdagens trummerum derhjemme. Så gav man sig god tid, og traf man kendinge, hvad man vel altid kunne, når man var ude om det, så kunne det forståeligt nok føre mere med sig. Brændevinen, som man jo da forøvrigt havde derhjemme til dagligbrug, den var billig også efter tidens målestok. Et lidkøb var vel også noget nær en nødvendighed i tilslutning til en handel. Men iøvrigt havde vel enhver købmand, ligesom møllerен for slet ikke at tale om kromanden, sin skænkestue.

Hermed være ikke sagt, at hvermand på købstadsturen blev spirituspåvirket. Men når sligt skete, kunne ulykkelige følger heraf også ske på hjemvejen. Enten fordi nogle skulle køre omkap hjem og derved kunne køre galt; eller hvis en påvirket, måske søvnig kusk ikke passede sin kørsel; eller han måske i sin omtågede tilstand ikke magtede hestene, der kunne være utålmodige og uregerlige, eventuelt løbske; det sidste kunne selvfølgelig også skyldes misforhold mellem brug af pisk og tømme. Alt efter temperament og omstændigheder.

Det er hændt, at en sådan hjemtur har kostet sin mand livet, når ulykken ret var ude. Det er dog nok en undtagelse, heldigvis da, at nogen har sagt, som en kone i No gjorde, da manden ikke var med hjem fra Ringkøbing: „At det var da godt, at det var hestene, der kom hjem –". Manden lå livløs undervejs, men at det var gået så slemt, vidste konen måske dog ikke, da det nævnte udbrud kom. Der har nok ligget mere til grund for hendes udtalelse end omstændighederne omkring lige netop denne mandens sidste tur hjemmefra. Iøvrigt ligger denne tildragelse noget tilbage i tiden.

Flid og nøjsomhed var grundtræk i datidens hverdagsliv. Fravigelser kunne ske. Ved årets højtider og familiefesterne. Samt altså undertiden på købstadsture, f. eks. til marked.

Kendte folk

Det er sin sag at pille nogen ud og fremhæve dem frem for andre. Det er næppe muligt, helt at gøre ret og skel til alle sider. Men mennesker er jo nu engang forskellige, også i evner og anlæg og i, hvad de enkelte driver det til indenfor det ene eller det andet felt. Det er derfor unaturligt at bruge linealens princip: at alle er ens og bør være det. Nogle er omtalt i andre afsnit. Her nogle tilføjelser.

Mogens Knudsen (også nævnt andetsteds), der blev præst. Støtte under studeringen fik han næppe fra andre kilder end forældrene, Mette og Erik Knudsen. Her var sparsomme kår, så sønnen måtte føre en meget spartansk levevis. Støtte modtog han dog, mod slutningen af læsetiden vistnok, fra en bestemt anden side, et missionsselskab. Derved pådrog han sig, sådan kom det i hvert fald til at stå for ham personligt, en forpligtelse til en tjeneste på missionsmarken. Planerne herom var så fremskredne, at afrejse til missionsskolen i London var bestemt. Det blev dog ikke til virkelighed, og i den forbindelse må han have frigjort sig for sin formelle forpligtelse overfor selskabet. Netop forinden afrejsen kaldedes Mogens Knudsen som hjælpepræst i Tågerup-Torslunde på Lolland. Præsten her, Kejser Nielsen, var da folketingsmand og meget borte fra embedet. 1909: Vester Hornum i Nordjylland, et tresogns pastorat. Sidst i Gadbjerg-Lindeballe (fra 1923) i Østjylland, hvor Mogens Knudsen døde 1941 og ligger begravet.

L. N. Lundby var plejesøn af Karen og Just Thuesen ved No Stampe; han gik, som Mogens Knudsen i skole hos lærer Madsen, der opmuntrede ham til og støttede ham under studierne. De biografiske data er: *„Laurids Nielsen Lundby,* præst og højskoleforstander, f. 1863. Virkede fra 1894 som højskolelærer, først i Galtrup (Mors) og senere på Høng højskole. 1900 sognepræst i Søllested på Lolland. L. oprettede 1905 Lollands højskole og var forstander for den til 1917.

Har været leder af den nyere tids folkelige vækkelse på Lolland". En plejesøster til Lundby kom som gift kone til at bo på Mors, hvar familien tilsluttede sig fri- og ungdomsskolekredsen i Galtrup.

Her kan indskydes, at nu er *Knud Stampe Øland* forstander for Galtrup Efterskole. Også forældrene, Anna og Jens Ølands tre andre børn har taget en gerning op indenfor skoleverdenen.

Anders H. Riiskjær, der var søn af Peder Poulsen Riiskjær og hustru i Lybæk, var ligeledes elev af Madsen og af denne tilskyndet til at gå studievejen. I bogen Minder og Meninger fortæller han, at studievejen gik over Ribe Katedralskole og derfra til København, hvor han tog fat på det teologiske studium. Studieretningen ændredes dog senere til medicinen, og her tog han afsluttende eksamen. Derefter landlæge i Vendsyssel i nogle år. Fra 1926 kredslæge i Skjern og fra 1937 til pensionsalderen amtslæge i Skanderborg.

A. H. Riiskjær blev således en mand med ansvar og anseelse. Også en mand med erfaring fra et travlt og langvarigt virke på et stort arbejdsfelt. Og tillige med markante meninger om tidens spørgsmål, bl. a. indenfor skolens verden. Han skrev en række bøger og avisartikler, nok værd at kende, men her bliver dette for vidtløftigt.

H. C. Hansgård, født i Lybækmose, søn af Niels Peder Hansgård og hustru. En yngre søn, Niels Hansgård, taxavognmand i Ringkøbing, har fortalt, at ejendommen var for lille til familiens udkomme. Faderen gik da, det var o. århundredskiftet, på grusharpning ved Lybækhøje. Hvilket ikke var nogen guldgrube, men dog en hjælp. Hansgård fortæller, at faderen i grusgraven som drikkevare havde en flaske med halvt vand og halvt skummetmælk. – I 1904 flyttede N. P. Hansgård med familie til Ringkøbing, idet han byttede ejendommen med én i købstaden.

H. C. Hansgårds virke som officer kom hovedsagelig til at ligge i Sydjylland, idet han i en årrække var bataljonschef i Haderslev og senere oberstløjtnant til rådighed for 2. regiment, ligeledes i Haderslev. Efter afskeden bosatte han sig i Glostrup. Disse data stammer fra en dagbladsnotits, der fremkom, da Hansgård var 71 år gammel og i anledning af udgivelse af en bog fra hans hånd: Af Gøngernes og Gøngehøvdingernes saga. I notitsen siges, at „oberstløjtnant Hansgård har interesseret sig levende for sønderjydernes historie, og denne medleven i grænsefolkenes liv og kamp kommer også stærkt til udtryk i den bog, han nu har udgivet. Han siger heri til indledning:

– Der er skrevet meget om sønderjydernes kamp for deres danskhed og det fra fædrene nedarvede – og med rette. Men om den kamp, vort andet grænsefolk – opdelt i gønger, skåninger, blekings- og hallandsfarere, førte for dets danskhed og dets og vort fædreland, er der skrevet langt mindre, og hvad der er skrevet er meget lidt kendt ude i den danske befolkning. Og dog var det den danske

regering og den danske konge, der i fædrelandets navn og interesse rettede den mest indtrængende opfordring til det om at rejse sig og gribe til våben mod svenskerne – – –".

H. C. Hansgård var flere gange dekoreret. Han døde 1964 og ligger begravet på Ringkøbing kirkegård.

– Fra Hansgårds tid som officer ved garnisonen i Haderslev har et lille humoristisk glimt fundet vej til hans fødesogn. Ved en lejlighed havde en mand i geleddet forset sig på en eller anden måde. Af Hansgård som befalingsmand fik han derfor en overhaling, der sluttede med ordene: og så er De endda fra No! Da Hansgård derefter vendte ryggen til, replicerede rekrutten eller den menige, idet han pegede: Hæ, han der er fra Dødemosen! Udtrykket har i daglig tale været brugt for Lybækmose; og vel ikke netop for at ophøje denne lokalitet i folks bevidsthed. Som det fremgår af afsnittet om stednavnene, tolkes Dødemosenavnet dog i en noget anden betydning end den, man umiddelbart tænker sig.

Deltagere i de slesvigske krige

I Hee kirke er ophængt mindetavler over de mænd fra Hee og No sogne, der faldt i krigene 1848-50 og 1864. I 1920 ophængtes i No kirke særskilte mindetavler over dem, der stammede fra No sogn. I den første af de to krige satte tre unge mænd fra sognet livet til. Mindetavlen over disse tre har denne indskrift:

Mindetavle
over de faldne Krigere af No sogn
1848-50
MATHIAS HANSEN, Heager,
savnet efter Slaget ved Slesvig d. 25. April 1848
LAURIDS PEDERSEN, Noegaard,
NIELS ANDERSEN, Lybæk,
begge faldne ved Isted d. 25. Juli 1850
begravet i Flensborg d. 28. Juli.

For Danmarks Folk og Konge tro de stred,
Og har de Krav paa herligt Eftermæle,
De gik med Sang i Døden for vor Fred.
GUD lønne dem og glæde deres Sjæle.

Mathias Hansen var født 1821, som søn af husmand i Heager Hans Mathiasen og hustru Maren Nielsdatter. Gamle Jens Iversen fortalte, at deres husmandssted lå omtrent ret syd for Chr. P. M. Christensens gård, mnr. 8a. Ejendommen er senere nedlagt. Den sidste ejer nedbrød bygningerne og førte de brugbare mate-

rialer til Hanning Hedegård, hvor de anvendtes i et nyt stuehus. *Laurids Pedersen* var søn af Peder Lauridsen, der ejede den ene af de to gårde, der kaldtes Nogårde; det var mnr. 55a. Den er senere udstykket og forsvunden.

Niels Andersen var født i Lybæk, i 1821 eller 1822. Det synes uopklarligt, hvem af de to unge mænd af det navn, som var krigsdeltager. Den enes forældre var Anders Nielsen Toft og hustru, Inger Olesdatter; de havde gården mnr. 80a. Den andens forældre boede i gården mnr.81a og var Anders Jensen Toft og hustru, Dorthe Marie Jacobsdatter. De to Niels'ers fædre var fætre.

De knappe oplysninger om disse tre faldne kan vel næppe suppleres, nu så længe efter. Hvem, der har forfattet det klangfulde mindevers, kendes næppe heller længere. Ofte var det skolelæreren, der skrev mindevers.

De fleste deltagere i treårskrigen kom igennem med livet i behold; enkelte var sårede. *Johannes Christensen,* der har haft gården Grønne i Tim, men som stammer fra Lybæk, har overladt mig en liste fra 1899 over veteraner fra Hee og No sogne. *Veteranerne,* der dengang endnu levede og hvis økonomiske forhold iøvrigt betingede det, blev da tilstået en 50-års jubilæumsgave. De efternævnte boede dengang i No.

Niels Nielsen Gjedal, aftægtsmand i Grimstrup, var såret 1848.

Jens Ditlevsen Oxfeldt.

Peder Chr. Sørensen eller Pedersen, har beboet ejendommen Ll. Gl. Toft.

Jens Peder Jacobsen, kaldet Jens Peder Træhus, boede i Lybækmose. Ejendommen er forsvunden; den skal have ligget lige vest for Nobæk plantage. Mads Bonde oplyser, at der stod i Jens Peder Jacobsens skudsmålsbog, at han var født på Ryssensten tinghus, i Bøvling sogn.

Niels Høj Eskildsen, var i slutningen af forrige århundrede bestyrer på ejendommen mnr. 78e i Lybæk, hos enken Karen Poulsen Lage.

Peder Iversen, Høvring.

Niels Clausen Pedersen, No præstegård.

Jens Chr. Eriksen.

Anders Christensen, Oxfeldt.

Anders Chr. Iversen, Heager. Har ejet gården mnr. 8a.

Jens Niels Christiansen Veis. Har ejet Bjerggård i No.

Chr. Peder Jørgensen. Var født på Brændbakke; har boet i Nokjær samt i Lybæk Mose. Chr. P. Jørgensen var død i 1899, og ligeledes hans kone.

Niels Olesen. Var ligeledes død på jubilæets tid.

Anders Nielsen, gårdejer i Noby. Fra Meldgård i Hee.

I krigen 1864 faldt fire unge mænd fra No. I kirken hænger en mindetavle også for dem.

Mindetavle
over de faldne Krigere af No sogn
1864.
KNUD ANDERSESN, Lybæk,
LAURIDS JENSEN SKOVGAARD, Østernoe,
JOHANNES HANSEN, Noklitmark,
alle savnede efter Slaget ved Dybbøl
den 18. April 1864.
NIELS JENSEN SKOVGAARD, Østernoe,
død på Bogense Lazareth, d. 25. April 1864.

Oprigtig Tak vi yde vil enhver,
Som tappert stred mod Fjendens store Skare,
Men dog vor Tak skal gælde dem især,
Som Livet gav for Danmark at forsvare.

Knud Andersen var født 1831, i Haelby i Hee. Forældre var Anders Christensen Bech og hustru, Kirstine Mortensdatter. Faderen var født i Nobæk. I 1836 købte han gården, mnr. 81a i Lybæk, der ved den tid kaldtes Harvbogården, hvilket skal referere til nogle gravhøje. Der var fire sønner i dette hjem; heraf var Knud den næstældste. Den seks år yngre Morten var som murersvend med ved opførelsen af sognekirken i 1877.

Brødrene *Niels og Laurids Jensen* var sønner af Jens Nielsen i Skovgård. Slægten var gammel i gårde på det tidspunkt, da de to sønner faldt i krigen. Broderen Jens Bjerg Jensen døde tidligt, omtrent samtidigt med flere børn i hans ægteskab med hustruen Johanne Marie. Hun giftede sig anden gang med købmand Anders Madsen fra Tim. Med dem uddøde slægten i Skovgaard.

Johannes Hansen var fra Alrum i Stadil. Han var vistnok, da han indkaldtes til krigstjeneste, nygift og havde sammen med sin kone, Johanne Marie, overtaget en ejendom, der var udstykket fra Noklit. Ejendommen er nedlagt for nogle år siden, og jorden udstykket. Den sidste beboer var Jens Lykke Lauridsen.

Veteraner fra 1864 var:

Morten Andersen. Broder til Knud Andersen. Ved Lazarethtjenesten.

Ander Christensen, Oxfeldt. Veteran fra treårskrigen. Meldte sig frivilligt 1864.

Knud Jeppesen, f. 1832. Søn af Jeppe Christensen, No hede.

Laurids Lauridsen, Lyngsmose. Blev såret. Oppebar pension.

Gravers Lauridsen, f. 1841. Broder til den foregående. Også broderen

Jens Lauridsen, f. 1839.

Kristen Pedersen, f. 1832. Den første beboer i Hjortmose.

Christen Christensen. Den sidste beboer af den nedlagte Nogård.

Jens Pedersen Provstgaard, Østerno.
Ole Christensen Svendsgaard. Ejede Ll. Røgind.
Mads Mogensen, f. i Hjælm i Hover. Ejede Gl. Toft.

Muligvis er ikke alle veteranerne blevet nævnt her. Selv med dette forbehold synes tallet fra sognet her ikke særlig stort, omend flere slægter havde mere end en søn med. Hele otte årgange skal have været indkaldt i 1864. Kassationsprocenten skal dog have været høj. Medvirkende var vel utvivlsomt her det hårde legemlige arbejde sammen med en mindre alsidig ernæring, der vel mangen gang mærkede sin mand i uheldig retning.

Tabene af menneskeliv i krigene 1848-50 og 1864 var tunge nok også herfra sognet. Nogle af krigenes minder – udover om de, der satte livet til – lever vel endnu. Mindst nok om den sidste af de to krige, den tabte. Længe miskendte, tavse og vel ofte bitre skal de hjemvendte soldater have været.

Fra Noklit før 1850

Det synes af efterladte papirer at fremgå, at der fra Jesper Hansens tid havde været en vis velstand. Jesper Hansen, der døde i 1790, var vel fæster. Men gårdens besætning var hans egen. Selveje var desuden nogle enge i Velling samt endvidere halvparten af Ølstrup kirketiende og jordskyld „med videre tilhørend". Disse aktiver havde Jesper Hansen erhvervet sig i hans tid. Ved skiftet efter hans død deltes disse værdier efter lovens regler mellem enken, Inger Kieldsdatter, og deres børn: Hans Jespersen og Marie og Bodil Marie Jespersdøtre.

Bodil Marie blev gift med Niels Christensen i Velling. Der var fire børn: Jesper Nielsen Fjord, der gik læsevejen, blev lærer på Holmsland; en søn var den senere kendte docent N. J. Fjord. Videre sønnen Christen og døtrene Mette Marie og Inger. Moderen blev enke vistnok ret tidligt. Så vidt vides, var det disse børn, som Inger Kieldsdatter opfostrede på sin aftægt. Hun synes at have været en „verrind", selvstændig kvinde. Sønnen Hans Jespersen købte, nok med moderens hjælp, Noklit fri 1796. Han døde allerede 1801, ganske ung. Hans Enke, Else Andersdatter døde 5 år senere, men var da længst gift igen, med Laurids Jeppesen, kld. Laust Jepsen, f. i Alrum i Stadil 1765. Han havde for alvor prøvet at være hjemmefra i sin ungdom. Hans afskedspas fra militærtjenesten er bevaret og heraf ses, at Laust Jepsen var 64¼ tommer høj, blå af øjne og mørk af hår samt strek af skuldre og ben. Han „havde tient udi 8 år som Land-Rytter ved Holstenske Regiment." Afskedspasset er meddelt Laust Jepsen „udi Landmilice-Sessionen" den 2. april 1799. Det giver ham lov til at opholde sig, på hvad sted i landet han lyster. – Hvilken befrielse!

I ægteskabet mellem Else og Laust fødtes to piger. Laust Jepsen giftede sig efter sin første kones død med enken Johanne Christensdatter fra Sønderkjær i

Hee; det var i 1807. Hun døde efter 19 års ægteskab med Laust. Der var vistnok ingen børn. Han overlevede hende i 14 år og blev 75.

1826 blev datteren Bodil Marie Lauridsdatter gift med Jens Peder Jensen, født 1. maj 1799 i Øster Marup, Skjern sogn. De overtog så Noklit. Deres børn: Laurids, f. 1827; Søren, f. 1833 og Else Johanne, f. 1840.

Jens Peder Jensen døde i 1849, som det synes ret pludselig. Der findes to familiebreve fra dengang, som svar på enkens meddelelse om dødsfaldet og indbydelse til begravelsen. Begge brevskrivere tiltaler enken som svigerinde. Thyge F. Jensen skriver fra Tværmose i Sunds, P. Thygesen fra Vrads. Brevene er meget hjertelige og fulde af medfølelse med enken i hendes sorg. Men samtidig er de prægede af en tro og fortrøstning til, at Gud vil råde alt til det bedste for hver den, der oprigtigt søger hen til ham. Brevene vidner om et åndsliv noget over jævnmålet. Mulig har en gudelig vækkelse nået deres egne, eventuelt ved slægtskabs- eller anden forbindelse til Skjernegnens åndelige røre.

Ydre forhold kan meget vel have inderliggjort ord og ånd i disse trøstens breve. Begge beretter nemlig om stærke tildragelser i deres egn netop i denne tid, omkring sankt hans 1849. Det er i treårskrigens tid. Svogeren i Sunds skriver herom: „Vi fik dit brev tirsdag aften, og ½ time derefter skulle alle sognets beboere være færdig at modtage krigsfolkene og kjøre med disse, hvor de ville hen, så at der ikke var et par heste i sognet. Men, Gud være lovet, det var danskerne. Men den tyske forpost stod på ½ mil nær os, men nu er de trukken tilbage. Så vi havde det bedrøvelig i den tid og ingen udvej til at komme til dig".

Fra svogeren i Vrads hedder det: „At komme eller have kommet at ledsage din kjære mand og vor ven til graven, var en umulighed, så gjerne vi end ville. Thi her i dag i vores nabolaug er ligbegjængelse med vores sognefogedkone, og her dør mange. Tillige have fjenden huseret meget frygtelig her i egnen, røver og plyndrer alle vegne, og vi ved os ingen tid sikker, hverken på livet eller ejendom, og Gud alene ved udfaldet. Men vi vil håbe til det bedre og tænke, at den samme Gud, som sårer, han læger også, efter regn kommer solskin, efter sorg kommer glæde".

De citerede breve giver et ganske skarpt tidsbillede; det er vel ikke fra vor egn. Men det kan nok overraske at erfare, at krigshandlinger dengang fandt sted så langt op i Jylland.

Købmandshandel m. v. i Noklit

Jens Peder Jensen var en mand, i hvem der var udslag. Det fremgår af hans regnskabsbog, ført fra 1829 til 1847. I Noklit drev han, hvad vi tør kalde en blandet landhandel. Det var ikke nogen velassorteret forretning, set med nutidsøjne. Krav og midler var jo dengang også væsentlig mere beskedne end nu. Af oversøiske artikler fåes her kaffe og sukker, svedsker og tobak. Andre indførte

varer er nødvendighedsartikler som salt, jern, petroleum og tjære. Til at drøje kaffen med fåes cikorie; man bestilte som regel ¼ pund af hvert. Noget egentligt indblik i folks forbrug kan næppe udledes af regnskabsbogen. Visse ting som krydderurter og, ikke at forglemme, brændevinen, tilvejebragte man vel hovedsagelig hjemme. Noget kontantsalg har der formentlig også været tale om, det blev ikke bogført i udsalget. Kreditgivningen synes dog at have været ret udstrakt. Rettere er det nok at sige, at her var en udstrakt byttehandel. I praksis var vistnok reglen den, at handelsmanden først forstrakte kunden med forsyning, mod senere modregning i leverede produkter. Praksis førte videre til, at handelsmanden drev ren pengeomsætning, blev långiver. Her var noget at gøre for en driftig købmand; ganske som i købstaden. Målestokken blev langtfra lille i Noklit. Jens Peder drev nemlig handel også med heste og kreaturer, med videre.

Tøjer, også af uld, der ellers var hjemmefremstillede varer, kunne også forekomme. Det var nu mest til tjenestefolkene, der fik en del af lønnen i naturalier. I flere år fæster han naboen Knud Iversens søn, Knud, som karl. Fra Mikkelsdag 1833 og et år frem er lønnen: „8 rdl., 1 par træsko og fri højtidsoffer; jeg skal give ham 1 nøgen lam om Mikkelsdag samt fodre og græsse ham samme 1 år".

Med Ringkøbing-købmændene, Vestergård, Jens Harpøth og Chr. Husted har Jens Peder også handelssamkvem, som underleverandører; tillige har de indbyrdes pengeforretninger. Kom Jens Peder i forlegenhed, lånte han hos en af dem en 100 specier eller måske 120 daler, for en kortere tid. En slags kassekredit. Modsat ydede han, som nævnt, selv lån, undertiden til prominente personer, men mest til jævne folk.

I 1833 skylder Peder Ulfkjær i Velling o. 45 rdl. Han afdrager de 20, men låner samme år 60 rdl., som Jens Peder selv har måttet låne af Jens Harpøth. Samtidig sælger han vellingboen 4 stude, som han skal fodre til foråret. Det blev mellemværendet jo endnu større ved. Efter regnskabsbogen synes imidlertid Jens Peder tid efter anden at få sine mange mellemværender, små og store, afgjort til sin tilfredshed.

Også bygningsartikler, mursten, stenkalk og træ, forhandles. I bytte tages korn: rug, byg, havre og boghvede samt gryn (jævnligt fra Gl. og Nymølle i Lem og Ganer mølle ved Skjern). Fremdeles smør, kartofler og fisk: torsk, hvilling og sild. Endvidere kalve- og fåreskind. Isenkram kan købes til husbehov.

Vi noterer os et par stykker mere af Jens Peders større handeler. I foråret 1834 er han på farten. Hos Hans Holmgård i Nr. Omme købte han 2 stude, pris 28 rdl. Dagen efter hos Ole Toft i Lem: 1 do, 15 rdl. 3 mk 12 sk.; det var vel efter skønnet vægt. De tre stude skulle leveres skærtorsdag, da har de gode mænd vel haft bedst tid. 14 dage før købte han af Anders Pedersen i Agersbæk en rødblisset hest, 33 rdl. Året efter af samme mand en treårs, 38 rdl. I 1838 hos Hans Vester-

gård i Ejstrup: 2 stude og 1 hest. Ved en anden lejlighed får samme mand 1 bøl. Vi kan ikke ret se,hvad der bliver af de indkøbte kreaturer. Nogen må dog være slagtede hjemme, da der også var kødudsalg.

I 1834 køber han af Søren Kjerkegård i Hanning en hest, 14 rdl., at betale til snapsting 1835. Året efter ved sankt hans af samme mand 2 rødbrogede stude. Udbetalingen er lille, resten skal falde straks efter Vorbasse marked. – I 1834 bliver hr. Bruun på Rybjerg Jens Peder skyldig for 1 øg, 40 rdl.

Med sognefoged Jens Bjerg på Voldbjerg Vestermark afgøres over en årrække nogle mellemværender. Det er på embeds vegne, at Jens Bjerg har skullet indkræve årligt 3 rdl. 4 mk. „for Kongekjørseler med mere." En gl. ydelse, hvilende på Noklit fra dengang, Kronen ejede gården. En anden pålagt ydelse, en hartkornsskat, er en afgift til militærets hold af rytterheste. Opkræveren er hr. Søren Nielsen på Vennergård.

Til yderligere illustration af vor handelsmands virkefelt et notat af en anden karakter: „Hr. Baden, Ølstrup præstegård, d. 1. april 1838 har jeg af ham bekommet 42 rdl. 3 mk. til afdrag af min til ham og Anders Hammelsvang solgte part af Ølstrup kirketiende, hvilken købesum er 252 rdl. 3 mk. Betalt altsammen til mig d. 23. juni 1838."

Noklit havde sin part i denne tiende efter skøde af 1763.

Optegnelser af Mads Bonde (f. 1892)
Nedlagte ejendomme i No sogn

Man hører tit tale om, at der her og der har ligget en landejendom eller et hus, som man i mange tilfælde ikke ser spor af og ellers kun nogle stenbrokker eller et kålgårdsdige. I en del tilfælde er der igen bygget på samme jord, mens en stor del, særlig af de jordløse huse, ikke senere er bygget op. Disse sidste var ofte opført på lejet jord, hvor så husets ejer måtte bo i hans eller hendes levetid.

Niels Clausen, Noby, har prøvet at opregne alle sådanne nedlagte landejendomme og er nået til 45 ialt. Jeg skriver dem nu op, dels fordi det interesserer mig, dels fordi det måske med tiden kunne interessere andre.

Dette er skrevet den 9. januar 1950.

To ejendomme har ligget vestligst i sognet, hvor nu Chr. Holmgård bor. De havde matr. nr. 2a og 5a. De sidste ejere hed Jeppe Bank og Tobias.

Anders Sørups gård i Heager, matr. nr. 4a. Denne gård brændte omkring århundredskiftet og blev ikke genopført. I nærheden af, hvor den lå, ligger nu en lille ejendom, og ellers er jorden udstykket.

En ejendom fra gården matr. nr. 8a har ligget nær sognevejen op for Theodor Christensens ejendom matr. nr. 14c, hvorunder jorden er kommen. Sidste ejer hed Anders Jørgensen.

Ejendommen Tegltoft, hvis sidste ejer hed Hans Kjær. Jorden er kommen under Rasmus Iversens gård, hvorunder der kom flere ejendomme (der senere blev genopført).

Jens Chr. Oxfeldts lille beboelseshus lå syd for sognevejen (hvor Gammeltoft ligger nord for), på matr. nr. 13. Navnet Oxfeld stammer antagelig fra, at manden er flyttet hertil fra Oxfeld mark. Senere har familien nok antaget Oxfeldt-navnet. For nylig er der kommen hilsen til bekendte i No fra Jens Chr. Oxfeldts søn, som hedder Jens Oxfeldt og er murer i København.

Niels Iversen boede ved sognevejen, lige op for Chr. Sejr Christensens ejendom, matr. nr. 9f, 62c, 73a. Niels Iversen havde ejet Lauge Høj Stougårds gård, matr. nr. 9a, men måtte sælge den. Han byggede så et hus her på en udlod fra gården.

No hede

Jeppe Hedes ejendom lå omtrent, hvor lille Laust boede. Mads Mogensen, Gammeltoft, købte i sin tid jorden, da ejendommen var faldet ned. Senere solgte han jorden til lille Laust (Laurids Nielsen), som boede her al sin tid, indtil sønnen Niels Sofus Nielsen overtog ejendommen, der har matr. nr. 31, 32, 3k, 16b.

No Hedegård

Har vistnok været en stor gård, ialfald hvad areal angår. Den har ligget omtr. lige op for den sidstnævnte ejendom, men på den anden side sognevejen. Man kan endnu se, hvor den har ligget. Denne gård blev købt til No Præstegård, matr. nr. 21a, i året 1834. Bygningerne er blevet stående en tid, for Niels Clausen – hvis far ejede No Præstegård – har fortalt mig, at hans bedstefader stod omme i No Hedegård og tærskede korn, da sognefogden, Wolle Thamsen i Hee, kom med indkaldelsesordren til ham ved krigens udbrud i 1848.

Malenes hus har ligget på Riskjærs jord, det vestligste, matr. nr. 16c eller 18c.

Maren Bæks hus har ligget på Nobæks jord, vesten for gården. Maren Bæk var søster til daværende ejer af Nobæk, Thue Jacobsen.

Poul Jeppesens hus har ligget ved sognevejens nordlige side, lidt vesten for Villa „Pax". Huset er nedbrudt for 4-5 år siden (1950). Sidst boede her Mine Simonsen, søster til smed Noesgård. Hun blev meget tidligt ene med en lille datter; Mine sad i enkestand i over halvtreds år. – Huset var opført på lejet jord, og hørte til No Præstegård, men som før har hørt til No Hedegård.

Poul Jeppesen, eller som Poul Krøk som han kaldtes, var tækkemand om sommeren og skrædder om vinteren. Han var en begavet og vittig mand. Det er fortalt, at han sagde, at som skrædder og tækkemand kunne man bruge ham over hele sognet. men når de holdt gilde i Heager, regnede de ham til Noby; og når de holdt gilde i Noby, hørte han til Heager. Historierne om ham er legio.

Chr. Peder Jørgensens ejendom i Nokjær, matr. nr. 20d. Chr. P. Jørgensen var Jørgen Brændebakkes far, var brøndgraver og veteran fra 3-års krigen. Ejendommen lå vest for Karl Thomsens ejendom, hvorunder jorden kom; den blev i sin tid købt dertil af Mogens Jacobsen.

Lybæk Mose

Her boede P. Chr. Smed. (Lille Gammeltoft?).

Laust Pedersens ejendom lå vest for Gl. Landevej, østen for Karl Jensens gård (matr. nr. 18a, 19a), hvorunder jorden nu hører. Laust P. Pedersen var bedstefar til nuværende sognefoged i Ølstrup, Kristen Jensen (1950).

Jens Peder Træhus boede lige vest for Nobæk plantage. Der stod i hans skudsmålsbog, at han var født på Ryssensten Tinghus. Var kommet hertil fra Bøvling. Rimeligvis gift med en pige fra No, da der i ældre tider har været nogen her i sognet med navnet „Træhus", som Jens Peter havde fra konen.

Gamle Johanne havde engang den gård, Niels Hede (Niels Nielsen), har nu, (1950), matr. nr. 78d m. fl. Hun fik en parcel af gårdens jord at bygge og bo på for sin levetid.

Niels Knak har boet nord for stenbroen over bækken nord for No kirke (på Fladbjerg). Hans far, Peder Nielsen Knak, boede her før ham, på en parcel af matr. nr. 80 d, lejet for 86 år. Niels Pedersen Knak var skomager og gift med en datter af Chr. Jensen Skanderup i Lybæk. Hun hed Karen. Sønner af Niels Knak og Karen var Chr. Skanderup i Lybæk og Jens Skanderup i Tim. Lejejorden på Fladbjerg kom siden under Jens Ølands ejendom.

Et hus har ligget øst for Ølands. Manden hed Laust.

Bendix Mikkelsen, kaldet Bennet, hvis ejendom lå i skellet mellem Knud Tambjergs, matr. nr. 96a m. fl. og Lars Oxfeldts, matr. nr. 98 a, oppe i den sydligste del af deres mark. Det var en lille ejendom til en ko eller to. I den tid, Bennet havde ejendommen, havde de dog kun geder. Jeg kan godt huske Bennet; men da boede han ikke længere der. Han var en original, som jeg siden fortæller mere om.

En ejendom, som lå øst for Knud Tambjergs.

Laurids Larsens ejendom lå i nærheden af, hvor Chr. Oxfeldt nu bor og under hvis ejendom, jorden nu er. Chr. Oxfeldts gård har matr. nr. 79o, 81h og 105b Det sidste matrikelnummer var Laurids Larsens.

Mikkel Chr. Knudsen havde en ejendom, noget mindre end Laurids Larsens, noget øst for dennes. Denne ejendom, matr. nr. 81h, har stået indtil for en halv snes år siden (1950); jorden er ligeledes kommen under Chr. Oxfeldts. Chr. Bråend (Brandt), som han kaldtes, boede der så længe han og konen, Lene, kunne passe sig selv. Derefter var de på No Alderdomshjem til deres død.

En gård, som hed Trasbjerg, har ligget i nærheden af No Stampe, lige nord for; men det er meget længe siden, da næsten ingen kan huske noget om den.

Poul Andreas Jensen har boet øst for Peder Nørgårds (gamle Thelles gård). Poul Jensen kaldtes i daglig tale Poul Dragsdal. Han havde et misdannet ben og gik dårligt. Jeg kan nok huske ham.

Søren Darings gård lå oppe i Noby og havde matr. nr. 22a. Niels Borks gård, som er bygget for 100 år siden (1950), fik som eneste betegnelse for mange sammenkøbte lodder matr. nr. 22a. Denne fællesbetegnelse kom dog først til senere. Søren Darings gård blev nedlagt i 1867.

Smed Noesgårds hus ved kirken. Her havde Noesgård sin første smedie. Hvor huset har ligget, er nu kirkegård; men brønden er der endnu.

Jens Iversen, eller Jens Vibe, som han hed i daglig tale, havde en lille ejendom nord for Kjærgård, hvor nu Jens Kjær bor. Ejendommen blev i sin tid købt af Jens Olesen, og jorden lagt under hans gård. Jens Olesen og Jens Kjærs bedstefader. Jens Vibe og hans husholderske, Hanne, blev dog boende i huset, så længe de kunne passe sig selv. De kom derefter på alderdomshjemmet i Ringkøbing, hvor de døde. Jens Vibe var en af sognets originaler, som det er min me-

ning at skrive noget om senere. Da Jens Olesen afhændede sin gård til sin søn, Peder Kjær, byggede han et hus, hvor Jens Vibes ejendom lå. Her bor endnu (1950) hans enke, Ane Søe Olesen, 95 år gl.

Syd for Jens Kjærs har der for meget længe siden ligget en gård. Jorden er kommen under Jens Kjærs, hvis gård er oprettet på sammenkøbte lodder.

Sine Klit boede i en gård, midt imellem Jens Kjærs og Søren Leds. I min barndom boede Sine Klit og Bennet (Bendix Mikkelsen) her. Denne gård blev nedbrudt omkring 1908, efter at jorden en del år før var kommen til Søren Leds.

Chr. Olesen boede midt imellem Jens Kjærs og Niels Borks gårde, lige ned for Nygård. I min barndom lå haven der endnu, en temmelig stor have efter den tids forhold. Chr. Olesen var Ole Christensens far (Ole Snedker), som boede ved No kirke og hans søn, Johs. Christensen, bor samme sted nu. Jorden fra Chr. Olesens ejendom er kommen til Nygård.

Ved Nygård, lige på den anden side sognevejen, lå i min barndom et lille hus, hvor en gammel ugift pige boede. Det var Ole Snedkers søster. Hun var jo fra den ovenfor nævnte ejendom. Niels Nygård ville ikke have hende boende på sin jord. Hun fik så lov at bygge vistnok på Jens Chr. Sørensens jord, men lige ved Niels Nygårds.

Vandmøllen ved Nogård

Ved bækken, nordøst for Nogård, har ligget en vandmølle, hvor der i ældre tid har været fabrik i mindre stil: kartning, stampemølle og benmølle. I min barndom, før århundredskiftet, boede smed Noesgård her. Han flyttede fra sit hus, hvor nu kirkegården er, til vandmøllen, fordi han mente, at han kunne få noget ud af vandkraften til smedien. Der har rimeligvis også her været bedre plads til de mange børn, som han og hans kone havde. Noesgård blev dog ikke her så mange år. Han byggede et hus ved Trekløver Mejeri, hvorefter møllen blev nedlagt og nedbrudt.

Nogård, matr. nr. 55a

Det første år, jeg gik i skole (1899), kan jeg huske, at Nogård blev solgt. Ejeren, Kræ Gor (Chr. Christensen), solgte den til gæstgiver Mogens Knudsen, Ringkøbing, m. fl., hvorefter de solgte det hele ved auktion, jord, besætning og bygninger. Den dag, der var auktion, kan jeg huske, at vi fra skolen kunne se en mængde vogne, heste og mennesker dernede. Auktionen var ikke uden morsomme episoder. Således ville Niels Nygård, „Nygård", meget gerne købe et stykke eng,

som lå ind til hans egen, mellem Nygård og Nobjerg. Men da eng i de tider var meget mere værd end agerjord, tvang auktionsholderen ham til at tage al den jord med, hvor nu stationsbyen og No st. ligger, d. v. s., den jord, der ligger på den nordlige side af vejen, der går gennem stationsbyen. Niels Nygård var ked af det. Men engen ville han have. Og så tog han den dårlige jord med. Det har jo nok givet nogle tusinde i fortjeneste, da han, eller hans søn Laust, i 1911 måtte afstå jord til anlæg af banen og stationen og derefter til byggepladser.

Kirsten Væver boede i et hus, der lå syd for Nogård, mellem denne og Peder Lauridsens gård. En meget gammel bebyggelse.

Niels Prins boede i et hus ved sognevejen, øst for Niels Borks gård, omtrent hvor nu Mogens Jacobsen bor. (1950).

Lambert Madsen boede et lille stykke nordvest for den gård, matr. nr. 26d, 27a, 52d m. fl., som Jens Veis og senere hans svigersøn, Niels Chr. Hansen, havde. Ejendommen havde matr. nr. 23k. Lambert Madsen var „kreng", som man siger; han kunne lave meget med sine hænder, kurve, limer osv. Men det arbejde han blev mest berømt for var, at han satte et gærde op om Femhøj Sande. Det tog 6 år at udføre det. Gærdet ses endnu i hele sin udstrækning. Lambert Madsens jord blev lagt sammen med Jens Veis's, og ejendommen nedbrudt, antagelig omkring 1885. Senere er der igen opført en ejendom på jorden. I den bor nu Søren Mose (1950).

Ane Marie Madsdatter Weis, som H. P. Hansen har skrevet om i sin bog „Kloge Folk", boede på sine gamle dage i et lille hus, der lå, hvor nu Jens Kjærs plantage er. Da huset lå der, har der været den bare hede. Der har dog været en kålgård, da jeg har set diget, som var det eneste, der var at se i 1906, og det ses nok endnu, da det er i plantagen.

Marie Weis boede i sit hus, efter at sønne Jens Weis havde overtaget ejendommen, som han drev op til en gård. Marie Weis var „klog kone", og sønnen Jens Weis er den sidste „kloge mand", der har været i No. Jeg kan huske, at jeg som dreng havde været i mosen at vende tørv, hvorved mine hænder blev forstuvede af det uvante arbejde. De var helt tykke, da jeg kom hjem. Mine forældre sagde, at jeg skulle skynde mig at gå op til Jens Weis. Jeg husker, at han var meget venlig. Han bandt nogle klude stramt om og tog så brændevinsflasken og overhældte det hele. Så sagde han, at det nok snart skulle gå over, men at jeg ikke måtte vende tørv i morgen.

Marie Weis's hus var sikkert opført på lejet jord og har været meget lille. –

Smed Chr. Andersen har boet sydøst for Jens Weis's gård, på et stykke hede,

som han lejede fra Nogård, matr. nr. 54, i 49 år. Han kom fra Bratbjerg i Hanning. Det synes ubegribeligt, at nogen ville nedsætte sig som smed på et så afsides liggende sted. Der har dog gået en vej forbi, som vistnok på den tid var en del befærdet.

Jeg har ved et tilfælde fået lejekontrakten i hænde, som i 1867 blev oprettet mellem Chr. Andersen Bratbjerg, Hanning og Chr. Nielsen af Nogård. Det ses heraf, at Chr. A. skulle give 2 rigsdaler om året i leje af de 7-8 tdr. ld., samt ved underskriften af lejekontrakten betale 30 rigsdaler en gang for alle.

Chr. Andersen brugte, som de fleste smede gjorde, den trafik, at han hjemme lavede forskellige ting, såsom knive, lægner og træskobeslag, som han senere gik omkring med i sognene og solgte.

Af en tilføjelse til kontrakten ses, at da Chr. Andersen har boet i smedehuset i 25 år, har han henlejet huset og jorden til sin søn Niels Christensen (No kirkeby). Dette skete i 1892, men er vist ikke trådt i kraft, da det ikke er underskrevet af nogen af parterne! Derimod ses af en ny kontrakt af 1893, at Chr. A. har bortlejet det til pigen Marie Thygesen, på de samme betingelser, som Chr. A. i sin tid indgik på. I stedet for 2 rdl. årlig, skal hun nu give 4 kr. Så går hun endvidere ind på at købe huset for 300 kr., når Chr. A. er død; heraf skal de 150 betales til første termin efter begravelsen, og resten (150 kr.) erlægges med 20 kr. i hver termin, indtil de er betalt. Marie Thygesen blev snart efter gift. I 1905 bortlejer hendes mand huset til 6 mænd fra No: Anders Bonde, Jens Olesen, Karl Jensen (Lille Karl), Børge Pedersen, Peder Jeppesen Hage og Hans Hansen, Noklit. Derved har jeg fået papirerne, da de blev opbevarede af min far, Anders Bonde.

Disse seks mænd lejede huset for at skaffe husly til en mand, Niels Chr. Nielsen (æ Naver), som hidtil havde boet i en ejendom, matr. nr. 44g, af Jens Olesens, der nu var blevet solgt. N. Chr. Nielsen boede her (i det tidligere smedehus) nogle år. Så døde hans hustru (Mads Toustrups søster) og han kom så på „Nissens Minde". Derefter lejedes huset ud til en kvinde, der hed Maren Rap, som også boede her nogle år. Så var nok fæstetiden (49 år) udløben, og huset blev nedbrudt.

Jeg så i dag Chr. Andersens gravsted på No kirkegård, smukt vedligeholdt af hans søn Niels Christensens døtre. Det ses, at han er død i 1893. Søren Led i No, der er 91 år, har fortalt mig, at Chr. A.'s kone var fra Skovgård i No, og at Chr. A. og Jens Weis var svogre (gift med to søstre). Chr. Andersens kone var plaget af ledegigt. Få år efter sit giftermål kunne hun intet bestille; hænderne var helt forkrøblede.

Mads Toustrup boede i Klitmosen, sydvest for Store Ivers ejendom (matr. nr. 81c, d, f, g). Det var et meget lille hus, kun et værelse og et lille bitte køkken.

Mads T. hed vist ikke Toustrup, men Nielsen, da børnene havde dette efternavn. Mads T. var tækkemand om sommeren og sadelmager om vinteren. Han var en kras herre; jeg kan huske, at jeg syntes, min far blev lille og ubetydelig, når Mads T. kom med sine tækkegrejer. Alt skulle være i orden – nyt reb og ordentlige stænger at stå på. Karlen, som skulle stikke op, kunne aldrig gøre det godt nok, og de skændtes som regel, så man kunne høre det langt omkring. Engang havde vi en karl (Hans Steiner), som det var helt galt med, ihvor han stak nålen ud, var det altid forkert. Så listede min far derop og løste ham af. Den første gang, han stak nålen ud, var det naturligvis forkert; men far sagde, at han godt kunne tage den, den sad, som den skulle. Så blev Mads noget betuttet, og der forløb nogen tid i tavshed. Så kom karlen derop igen. Far lagde fingeren på munden, hvilket skulle betyde, at han skulle holde kæft, og siden gik det meget bedre.

Mads Toustrups hus er sikkert opført uden at spørge om forlov, da ingen vidste rigtigt, hvis sandbrinkerne var; det er tvivlsomt, at huset har kostet mere end 200 kr. at opføre. Da Mads T. flyttede, faldt huset sammen og er der ikke mere.

Før Mads Toustrup flyttede, kom han til penge på en sørgelig måde, idet en af sønnerne omkom, da skibet, han sejlede med, minesprængtes under den første verdenskrig. Hans forældre fik da 7000 kr. udbetalt af krigsforsikringen.

Jeg husker, at vi spurgte store Iver om, hvad Mads ville bruge pengene til. Han svarede, at Mads T. vist ville købe Voldbjerg. De kunne aldrig forliges, skønt der ikke var mange skridt mellem deres ejendomme. Mads Toustrup og konen flyttede til Ringkøbing, hvor de boede i nogle år.

Jes Berthelsen boede midt imellem Niels Lauridsen, matr. nr. 46d, 52b, 60, 61 og Viggo Skarregårds, matr. nr. 42d, 43d, 47g. Der var lidt jord til, til et par køer. Jes var kommet fra Sønderjylland, han sagde æ i stedet for a. Fra den tid jeg kan huske, havde de ingen køer, men en ged. Jes gik ud i dagleje, og så hjalp han at kaste ler op til sognevejene. Fællesjorden med lergravene gik næsten op til huset. Jeg husker, at engang han arbejdede i huggehuset, kom han til at hugge en finger af med øksen. Der måtte så en mand til Ringkøbing efter doktoren (Holst). Da han kom, spurgte han, hvor fingeren var. Kirsten måtte ud i huggehuset at lede efter den. Men hun kom ind og sagde, at katten var løbet med den.

Det fortælles også, at engang Jes var med i engen at slå, ville slåkarlene presse hverandre. Det kneb Jes at følge med og tilsidst tog høleen på nakken og sagde: „Æ skal nok følle!"

Til sidst gik konen i barndom. Jeg husker, at hun kom flere gange om dagen for at tigge mælk; vi forstod ikke, hvor al den mælk blev af. Til sidst sagde far,

at de skulle komme vand i, når hun kom mere end én gang, og det gjorde de så i lang tid.

Det var ellers så stort med Jes og min far, for vi havde en af hans sønner at tjene i 7 år, og ham var far så glad ved.

Jes og hans kone, Kirsten (Kjen Jes) døde kort efter hinanden. Huset, der var meget skrøbeligt, blev nedbrudt og jorden solgt til Jacob Bonde, der dengang havde Niels Lauridsens gård.

Chr. Vang boede et par hundrede meter syd for Niels Lauridsens, på den anden side sognevejen, nede på noget lav jord, der har matr. nr. 52b og er kommen fra Noklit, der har været en meget stor gård. Jacob Bonde byggede i 1889 den gård, Niels Lauridsen har nu (1950) og købte så jorden fra Chr. Vangs ejendom, der var brændt og ikke mere blev bygget op.

Trine Slesviger boede i et hus, der lå lige nord for, hvor nu Viggo Skarregård bor (1950). Hun boede sammen med sin søn, Anton Slesviger. Slesviger var ikke det rigtige efternavn; det var Andersen. Huset brændte for godt 50 år siden, en dag Anton var alene hjemme. Huset blev ikke opført igen; der var ingen jord til. En del år efter kom Anton på alderdomshjemmet i No, hvor han døde.

Kristen Bjerg havde en gård i Røgind, 2-300 meter sydøst for, hvor nu (1950) Aage Grønne bor, matr. nr. 50h, i, m, n, o. Gården blev solgt til nogle gårdslagtere omkr. 1910. Størstedelen af jorden fik Karl Grønne, der var gift med Chr. Bjergs datter. Den 4-længede gård blev brudt ned og solgt, sammen med besætning og redskaber.

Enkelte gårde i No

Matr. nr. 47a i Østerno ejes nu (1950) af Johannes Elkjær, søn af afdøde gdr. Jens Peder Elkjær i Rindum. Før boede her Martin Bonde (søn af Jacob Bonde, min farbroder) i nogle og tredive år. Han købte gården af Anton Jensen „Amerikaneren", som kun boede der få år, efter at have købt gården af Karl Jensen (Lille Karl), en søn af Poul Dragsdal, der er omtalt under de nedlagte ejendomme. Karl Jensen var bestyrer for enken Ingeborg Andersen, som da ejede gården efter sin mand, Hans Chr. Andersen. Karl Jensen giftede sig med Ingeborg, men boede der kun 6-7 år. Så købte han Peder Kjærs gård, matr. nr. 42d, 43d, 47g, 48c. Hans Chr. Andersen købte sidst i firserne gården af Kr. Hammelsvang, som havde byttet sig til den med Jens Olesen, som også boede her ganske få år. Begge hans børn var dog født her. Datteren Maren Olesen blev gift med Jacob Hindhede i Lem, sønnen Peder Kjær Olesen blev gift med Sine, en datter fra Nygård. Jens Olesen havde gården efter Peder Pedersen Kjær, som han skulle svare aftægt til, så der blev bygget en aftægtslejlighed. Da Peder Kjær og hans hustru, Maren, snart døde, blev aftægtslejligheden igen nedbrudt og flyttet om

til Jeppe Pedersen Hage, matr. nr. 44a, og er endnu stuehus der. Jeppe Pedersen var Peder Jeppesen Hages far.

Den gamle Peder Kjær var en rigtig slider. Gården var dengang meget større end senere. Han ejede den store klynemose, matr. nr. 64a i Hjortmose, som nu er delt i to. Der kastede han i årenes løb millioner af tørv til salg i Ringkøbing, på Klitten og andre steder. Søren Led har fortalt, at han altid selv stod i tørvegraven og opkastede dem. Da han blev gammel og var helt sammenkroget af slid, kunne han ikke godt komme op af tørvegraven, når de skulle have noget at spise, men sad dernede på en bunke overjord og spiste.

Peder Kjær var følgelig meget påholdende og gik kun nødtvungent med til udgifter, som ikke kunne påregnes at komme tilbage med renter.

Således ville hans kone meget gerne have en ny jerndør til den store ovn. De havde som andre kun en træluge at sætte for. Der blev så sat en træstang imod den, hvorefter der blev klinet til med ler. Det var jo tidsspildende og upraktisk, idet man jo ikke kunne kigge ind og se, om indholdet havde fået nok. Derfor ville Maren gerne have en jerndør, som nu kunne fåes hos købmand Skikkild, der også handlede med støbegods. Men hun vidste jo, at Peder Kjær aldrig gik med til indkøb af et sådant raffinement. Hun brugte da en list. En dag, hun var gående til Ringkøbing, købte hun en jerndør med ramme af Skikkild, og spurgte ham, om han ville sende den med Peder Kjær en dag, han kom kørende derud, og sige til ham, at det var én, han ville forære dem, fordi de havde handlet der i så mange år. Peder Kjær fik også døren med hjem, da han kom til Ringkøbing, og han var meget glad ved, at Skikkild skønnede på, at de havde handlet der så længe.

Peder Kjær havde ikke sine penge i bank eller sparekasse. Han lånte dem ud i flere sogne; de, som lånte, kom så kørende 2 gange om året og betalte renter. På No kirkegård står Peder Kjærs og hustrus gravsten, nu flyttet hen i et hjørne, da gravstedet er sløjfet. Det ses, at Peder Pedersen Kjær er født i Østerno 1808 og død s. st. 1881. Maren Jensen Kjær er født på Holmsland 1809 og død i No 1888.

Peder Kjærs kone og Jens Olesens moder var søstre. Jens Olesen var født på Voldbjerg mark, i en ejendom, som ligger en 3-400 m syd for vejen forbi Voldbjerg; den nuværende ejer hedder Kr. Madsen. Jens Olesens fader hed Ole Kromand, eller kaldtes sådan; han har muligvis haft navnet Ole Jensen.

Vantinggård

Matr. nr. 43c, 44b, 49a, 50f, 52h, 81i, er en meget gammel gård. Den første, som huskes at have ejet den, var Jesper Sands fader, Jens Hansen. Jesper Sand er nu (1950) på alderdomshjemmet i No og er over 80 år.

Jens Hansens hustru kom ulykkeligt af dage. Der gik ild i noget fedt, hun

var ved at afsmelte; ilden greb fat i hendes tøj, og hun blev så forbrændt, at hun døde.

De havde en datter, Mette Kirstine, som senere blev forlovet med en karl fra Holmsland, Jens Pedersen Provstgård. Da de skulle giftes, så Jens Hansen ingen udvej til at udbetale datterens mødrene arv, men lod dem få Vantinggård.

Jeg kan nok huske Jens Provstgård. I min barndom havde han ikke gården længere, men fik aftægt fra sønnen Mads Peder Provstgård, der da havde overtaget gården.

Jens Provstgårds kone var syg i mange, mange år og lå hele tiden i sengen. Jeg var engang med min far inde ved hende og husker, at jeg syntes, hun så uhyggelig dårlig ud. Hun døde da også snart derefter.

Jens Provstgård gik og passede kreaturerne, som om sommereftermiddagene næsten altid var i Hjortmose. Imellem han flyttede dem, plukkede han altid lyng eller pors, som han bandt i små knipper og siden solgte i Ringkøbing til bagerne og andre for 2 øre pr. stk. Man kunne løbe på ham over hele mosen, sommetider fik man en forskrækkelse i livet, når han dukkede op af en grøft eller af lyngen. Han gik altid med de bare ben, men blev mærkeligt nok aldrig bidt af hugorme, skønt det i høj grad var på disses gebet, han arbejdede. Når han så havde fået nogle knipper plukket, bar han dem til den nærmeste vej, hvor de senere hentede dem på vognen.

Jeg vil antage, at det var i 1897 eller -98, at Jens Provstgård afstod gården til sønnen Mads Peder Provstgård. Gården blev da delt i to, og den anden søn, Peder Kjær Provstgård, fik den sydligste del af jorden (syd for sognevejen) samt en del af kæret.

Gamle Jens P. stammede jo fra Holmsland og var i familie med Peder Kjærs kone (som jeg har skrevet om i forrige stykke), muligvis hendes bror. Der var en af Jens Provstgårds sønner opnævnt efter Peder Kjær, som ingen børn havde. Det er muligt, at Peder Kjærs mange penge har været medvirkende ved valget af navn. Peder Kjær Provstgård arvede da også 5000 kr. efter Peder Kjær, det var jo mange penge dengang. De kom nok godt til hjælp, da Peder Kj. P. måtte til at bygge den ny ejendom, der forresten nu er en temmelig stor gård, hvor nu (1950) Viggo Skarregård bor.

Mads Peder P. fik så den gamle Vantinggård mod at svare aftægt til faderen. Men bygningerne var gamle og faldefærdige, så Mads Peder måtte bygge begge fløjhusene om omkring 1900. Han var vistnok den første heromkring, der fik hvælvinger til loft i kostalden. Der var mange, der ymtede om, at de aldrig kunne holde at gå på. Men mureren påstod, at man kunne køre deroppe med hest og vogn.

Jens Provstgård havde tillige 3 døtre. En, Marie, blev gift med Peder Erland Nielsen, som byggede en ejendom ved den østlige side af Klitmosesøen. Han

var stedsøn af Jes Bertelsen, som der er skrevet om foran, under nedlagte ejendomme. Den anden, Ingeborg, blev gift med Kristen Led, en søn af Niels Led; han købte en gård i Dødemose. Den tredje, Sidsel, blev gift med en Husted fra Brejning. Mads Peder blev gift med datteren Inger i Nogård.

Skovgård

Matr. nr. 43a, 21f. Den første, jeg ved noget om, der har ejet Skovgård, hed Jens Nielsen. Han ejede gården omkring 1825-50. Han havde 3 søstre. Ane Marie var gift med den kloge mand i No, Jens Weis. Karen var gift med smed Chr. Andersen, som jeg også foran har skrevet om. Den tredje søster var gift med min bedstefar, Jens Nielsen Gade, som ejede Julsgård, matr. nr.45a. Hun var hans første kone og ikke min bedstemoder; det var hans anden kone. Ane Marie var født i Skovgård 1823 og død i No 1883. Karen var født s. st. 1819 og død 1887.

Jens Nielsen havde desuden en broder, Kr. Nygård. Skovgård blev delt i deres tid. Jens Nielsen fik Skovgård, mens Kr. Nygård ud fra denne byggede den gård i nordvest, hvor nu Gade Holm bor (Vejlgård, matr. nr. 43b, 18b. 23d).

At gården hed Skovgård var fordi, der virkelig var skov omkring; de allerældste i sognet kan huske resterne af den.

Jens Nielsen havde 5-6 sønner, men kun en datter. Hun hed Maren og blev gift med Thue Jacobsen, Nobæk. Af sønnerne faldt to i krigen 1864. En tredje søn, Jens Bjerg Jensen, fik Skovgård efter faderen. Han døde i en meget ung alder, 33 år, efter at først to småbørn af hans var døde af difteritis. På hans gravsten skrev hans kone disse rørende linier: „Du foran gik til vore små, hernede jeg dig savne må." Jens Bjerg Jensens kone hed Hanne og var fra Muldbjerg Mølle i Hover. De havde i hvert fald to børn til, for uden de to, som døde. En blev gift med Niels Aarup i Stadil (søn af Mads Aarup i Velling). Den anden datter blev gift med Ole Jensen, Jernbanehotellet i Ringkøbing. Hun har hotellet endnu (1952), medens Ole Jensen er død for få år siden. Endvidere har jeg kendt to af Jens Bjerg Jensens brødre, Simon og Mads Jensen.

Simon, der aldrig blev gift, var en original. Han blev i mange år boende på Skovgård. Han arbejdede meget med at dræne, hvad enkelte begyndte med på den tid. Han kunne nivellere, men det var vist meget primitive instrumenter, han havde. I hvert fald så folk på det med stor skepsis. Ligeledes kunne han anlægge engvanding. Jeg husker, at Simon lavede stemmeværk for vandet fra Hjortmose, så det løb ned over de lave enge nordøst for Skovgård.

Da hans svigerinde på Skovgård blev gift igen, byggede han huset „Granlide" oppe ved sin plantage, som han havde plantet nogle år i forvejen.

Der er et utal af historier om Simon. På Granlide havde han en ko og et par grise. Og han var kørende med en islænder for en hjemmelavet tohjulet vogn.

Simon var ikke god til at køre. Og islænderen var, som den slags er, meget selvrådig; så den bragte ham i de utroligste vanskeligheder. Var den tørstig, og de kom kørende over bækken, gik den ud i vandet uden hensyntagen til sin herre, der enten væltede i vandet eller fik vognstængerne knækkede. Sommetider red Simon på den, og det gik ikke bedre. En gang sprang en tyregal ko op bag ham; efter en hidsig løbetur faldt Simon af, men koen fortsatte. En gang løb hesten ind i et kobbel køer med ham, og det endte med, at han faldt af og blev trådt på af køerne. Til sidst brækkede han det ene ben og måtte til Poulsen i Vamdrup for at få det sat sammen.

På sine gamle dage fik han en husholderske; før lavede han selv sin mad. Engang fortalte han Ingeborg Thomsen i Juelsgård, at han havde fået suppe til middag. „Jamen, du kunne da ikke lave boller", sagde hun. „Jo, jeg prøvede det da", sagde Simon. „Hvordan blev de?" „Aah, de bløv te mog," sagde Simon.

Broderen Mads Jensen var gartner. Han havde en lille ejendom ved landevejen, mellem Føling bæk og Ringkøbing. Der var en tre køer og en hest samt noget gartneri, som efter sønnen Jens Jensens overtagelse blev et stort og godt gartneri.

De to af Jens Nielsens sønner, der faldt i krigen, har deres navne på en tavle i No kirke over faldne. De hed Niels og Laurids Jensen.

Efter Jens Bjerg Jensens død blev hans enke, Hanne, gift med Anders Madsen på Thimgård. Han var også købmand i Tim og en meget rig mand. Han ville gerne have solgt Skovgård. Men Hanne var ked af at skille sig af med den. Så drev de den med bestyrere til 1912, da de solgte gården til Laurids Lauridsen, No, gift med Jane Bork, Peder Borks datter. De ejede Skovgård til 1929, da de solgte til Anton Rejkjær, fra Rejkjær i Tim; han ejer gården nu (1952).

Julsgård

Den første ejer af Julsgård, jeg har hørt om, hed Jens Jensen Julsgård. Han var efter sigende ugift og en sølle karl, der ikke kunne klare sig. Han solgte det stykke jord, der ligger mellem Søren Leds og Julsgård, og som endnu kaldes Julsgårdjord. Han har nok ejet Julsgård i begyndelsen af 1800-tallet. Han byttede med gården Gade i Hover, og manden der, Niels Gade, kom da til Julsgård. Niels Gade klarede sig godt. Han ombyggede meget af gården, der før var faldefærdig. Han havde fire børn: døtrene Stence, Stin og Ingeborg samt sønnen Jens Gade Vastrup Nielsen, der var min morfader. Stence blev gift med Thor, der havde ejendommen matr. nr. 44d. Ingeborg blev gift med Søren Leds fader, der også hed Søren Led. Og Stin blev gift og boede i en lille ejendom mellem Hebro og Ølstoft i Hee. Niels Gade afstod gården til sønnen Jens Gade omkr. 1840. Hans kone var altså fra Skovgård. Hun er temmelig sikkert død efter få års

forløb, da de kun havde to børn, medens Jens Gade havde 9 med sin anden kone (min bedstemoder). Jens Gade ejede så Julsgård til 1890. Da otte af de ni børn var piger, og den eneste søn da kun var 8-9 år, blev gården solgt. Køberen var Jørgen H. Thomsen, der var en meget dygtig og bekendt mand.

På gården var der en gæld på 6000 kr. Den overtog Jørgen H. Thomsen samt svarede aftægt til mine bedsteforældre. Jeg har afståelsesdokumenterne og aftægtskontrakten, som tilsyneladende er meget streng for aftægtsyderen. Min bedstemoder, som var meget yngre end sin mand, hjalp at malke hver gang. Forholdet mellem mine bedsteforældre og Jørgen H. Thomsen var det bedst tænkelige.

Jørgen H. Thomsen ejede Julsgård til 1925. I hans tid blev gården drevet ualmindelig godt, vistnok det bedste i sognet. Den i forvejen gode jord blev merglet og det laveste drænet. Simon Jensen fra Skovgård udførte dræningen, længe før nogen anden i sognet havde begyndt på sådan noget. I det hele var Jørgen Thomsen altid nogle år forud for sin tid. Hans hustru hed Ingeborg f. Dejgård. Hendes far var Niels Poulsen Dejgård, som boede i Dejgård i Velling og var sognefoged. Jørgen Th. blev sognefoged i No, da Peder Clausen gik af.

Jørgen Th. og Ingeborg havde 5 sønner: Thomas, Kristen , Niels, Peder og Ebbe. Thomas er grosserer i urbranchen i København. Kristen forsvandt i Amerika. Niels bor i Hanning og er sognefoged der. Peder har fået Julsgård efter faderen. Ebbe er i København, ansat hos sin broder. Peder Tang Thomsen er gift med Ellen Grimstrup, fra Grimstrup i No. De har 3 børn: Iver, Jørgen og Ingeborg. P.S. $^{11}/_{3}$ 1957. Peder Tang Thomsen døde i 1955, kun 57 år gl.

No kirke

1952, d. 20-2. Jeg talte i dag med Søren Led (93). Han fortalte en del om No kirke, som han var med til at bygge i 1877, idet han var i tømrerlære hos Chr. Olesen, der havde tømrer- og snedkerarbejdet. Arbejdet varede fra marts til hen i november, og kirken indviedes den 2. december. Søren Led var med ved indvielsen, da han som håndværker fik et adgangskort. Der kunne ingen komme ind uden. Biskoppen foretog indvielsen, desuden var provsten fra Borris samt nogle præster til stede. Efter indvielsen kørte en del med pastor Molbech til Hee, hvor der i præstegården var en festlighed med spisning. En murer Rosengård fra Ringkøbing havde byggearbejdet i entreprise, men arbejdede ikke selv med. Han var dog ofte ved kirken for at tilse, om alt gik, som det skulle.

Der var 4 murere om arbejdet. Lille Morten var mestersvend, endvidere Carl Charles fra Velling. De to indsatte alle stenene i ydermurene. Indvendig murede Thelle Nøresp Jensen samt en anden, som Søren Led ikke kendte navnet på. De to sidstnævnte var ikke udlærte. Tømrer- og snedkerarbejdet havde Chr. Olesen i Heager, en fantastisk dygtig håndværker. Han havde så to læredrenge til

hjælp, Søren Led og Ole P. Christensen (Wolle Snedker, som senere byggede et hus ved kirken og al sin tid var snedker og tømrer i No).

Stolene blev lavet om vinteren og stablede op på loftet over værkstedet. Prædikestolen forarbejdede Chr. Olesen selv, men først om efteråret. Murstenene blev brændt ved Nogård, hvor der var to teglovne, tæt ved kirken. Med undren ser man nu, 75 år efter, at ikke een sten har været dårlig, ingen smuldret bort, hvad man ellers ofte ser i nye huse. Jernbanestationen i Ringkøbing er opført af samme slags og vistnok samme år.

Kirken kostede 16.000 kr., siger Søren Led; da jeg ser noget tvivlende ud, siger Søren: „Det var skam mange penge dengang." – Der var samlet ind nogle år i forvejen og nogle penge fik man af stiftsmidlerne fra Ribe; desuden gav staten et stort tilskud.

Søren Led mener, at det var samme år, Milter Madsen blev fast ansat som lærer og kirkesanger i No. Han havde i 7-8 år været hjælpelærer for Bøndergård, der vist ikke var videre dygtig og tillige har været gammel på denne tid. Pastor Molbech var den første præst ved kirken. Han var en hård mand, der tærskede børnene, når de gik til præst. Efterhånden blev det sådan, at de herhenne fra No (nogle af dem, K. S.) ikke turde gå til ham, men i stedet gik til Lem og Velling. Molbech var meget stærk, hvilket nok i nogen grad var med til at forskrække børnene. Der går endnu historier om hans enorme kræfter. Engang spurgte en mand ham, om han var den stærkeste mand i Hee. „Nej, det er jeg ikke," svarede Molbech, „Morten Ove er stærkere."

Jeg har set Molbech en gang, da der var bryllup i mit hjem. Han havde hvidt fuldskæg, og han var venlig imod mig. Jeg tænker, at jeg kun var fire eller fem år, og jeg tror nok, at Jørgen Falk Rønne også var til stede; han blev jo sognepræst efter Molbech.

I det hele synes jeg, at No kirke blev opbygget hurtigt, fra marts til november. Så havde Chr. Olesen endda mange andre bygninger under opførelse denne sommer. Bl. a. stuehuset i Skovgård, vistnok også stuehuset i Jens Kjærs gård samt en lade for min bedstefader, Mads Bonde. Hjemme på Chr. Olesens værksted arbejdede en snedkersvend, Kr. Graversen. Han forarbejdede stolene, alteret – alt det indvendige snedkerarbejde bortset fra prædikestolen. Kr. Graversen var bedstefader til en snedker, som i nogle år boede i Heager, omkr. 1914. Jeg husker, at han dette år havde tømrer- og snedkerarbejdet på Chr. P. Gjelstrups stuehus i Østerno. –

No Mølle (1)

Matr. nr. 21g. Når beboerne i No skulle til mølle, før 1882, måtte de tage til de omliggende vandmøller: Voldbjerg mølle, Klapmølle i Velling eller Gammelmølle i Lem. I No var der også nogle vandmøller: Røgind (kro), No Stampe,

én ved Nogård, hvor der var fabrik, én på Oxfeldt mark og en på skellet mellem Hover og No, nord for Lyngsmose, som et par gårdmænd i Hover benyttede i kompagni.

For alle de vandmøller i No gjaldt dog dette, at der var for lidt vand til, at de kunne benyttes i større udstrækning, og No Stampe havde jo stampeværket.

I 1882 opførtes så No Vindmølle af Laust Stampe (No Stampe) og Niels Bork. På sidstnævntes jord blev møllen bygget. Det var en smuk mølle, hollandsk model, tækket med spån. Laust Stampe mente, at en vindmølle var hårdt tiltrængt, da vandmøllerne ofte i flere uger kunne være blokerede af is i de dengang strenge vintre. Og det var jo en meget alvorlig gene, da der ikke var vindmøller i de nærmeste sogne.

Fakta blev dog, at No Mølle aldrig blev nogen blomstrende virksomhed. Søren Led har fortalt, at han engang var med Peder Bork og Peder Clausen i Sædding. Degnen der var deres farbroder. Degnen sagde da, at en mølle i No aldrig kunne betale sig, da der ingen større gårde var, og sognet desuden var omkredset af store vandmøller. Det kom også til at passe. Men det løb da rundt i 36 år. En årsag til den anstrengte økonomi var vel den, at beboerne før var vant til „at få en dag ud af det." I de omliggende vandmøller blev de beværtede med mad og drikke, mens kornet blev malet; og der traf de beboere fra de pågældende sogne, hvorved de spurgte nyt. – I No mølle var der også en stue til møllegæsterne. Men der var ingen jovial møller til at snakke med dem. Der var ikke råd til at holde møllersvend, hvorfor mølleren måtte opholde sig i mølleriet, når det blæste, og der var gæster. Der var jo også så kort til mølle, at man ofte kørte op med sække den ene dag og hentede dem en anden; og da var det gerne karlene, man sendte afsted.

Fra 1882 til -97 driver ejeren selv møllen og bageriet. I 1897 lejer Knud Stampe møllen ud til Ole Christensen fra Holstebro. I papirerne, som jeg har set og afskrevet, forpligter Ole Chr. sig til at holde begge dele i gang. Før den tid var følgende bestyrere for Knud Stampe og Niels Bork: Fra 1882, Peder Refstrup og derefter sønnen Hans Refstrup. Derefter Frans Ansager (som vist senere blev spækhøker i Ringkøbing, i Vestergade). Fra 1887, Ole Christensen som forpagter. Det blev dog aldrig det store sus. Endelig 1904 sælger Knud Stampe møllen til et A/S af beboere i No for 6.500 kr. Den tid derefter var den bedste i møllens historie. Der blev nemlig ved siden ar mølleriet en ret omfattende handel med foderstoffer, som der efterhånden blev købt mere af, p. g. a. fremgangen i landbruget. Markus Madsen, som boede på Fladbjerg, kørte foderstofferne hjem fra Ringkøbing med hest og vogn. Han havde altid 2 vogne efter hinanden med sættefjæl og toplæs; man undrede sig over, at hestene kunne trække det. Det var mest majs, der brugtes til opblanding i det hjemmeavlede korn.

Ole Christensen var den første bestyrer for A/S No Mølle. Han var der nogle år, blev så afløst af Tarben Iversen, der havde været bestyrer for Knud Stampe, da denne selv drev møllen. Det havde allerede begyndt at gå dårligere med økonomien, og det blev ikke bedre nu.

Under 1. verdenskrig, fra 1916, var Anders Nielsen fra Rækker Mølle bestyrer. Men da No fik elektricitet dette år, var møllens skæbne beseglet. Da fik de fleste større gårde selv kværn; efterhånden var der også kommet 14-15 vindmotorer på gårdene.

I 1918 solgtes møllen til Knud Stampe. Den blev nedbrudt, skønt der vel ikke var et stykke dårligt tømmer i den. Den var jo kun 36 år, havde „levet" 18 år i hvert århundrede. Brugsforeningen og banen fik vi omtr. samtidig (1910-11). Brugsf. blev naturligvis bygget ved møllen, som jo var sognets erhvervsmæssige centrum. Det var naturligt at tage korn med til mølle og samtidig gøre indkøb i brugsf.

Min fader var formand for A/S No Mølle i en del år. Fra den tid er der en lille historie. Engang, da Ole Christensen blev sagt op, skulle der komme en ny møller. Han kunne først 8 dage efter træde til. Ole Christensen sagde da til far, at de måtte passe på, at møllen ikke kom i bagvind. Et par dage efter, at Ole Christensen var rejst, vendte vinden sig. Far gik om efter Laurids Lauridsen i Skovgård, der også var i bestyrelsen, for at de kunne komme op og dreje møllen i vinden. De vidste nok, hvordan det gik til. Det var at lægge en jernkæde om én af stenene, der stod i en rundkreds på volden, og så dreje på en vinde; så drejede møllehatten sig. Efter at have fået kæden anbragt, tog de så fat på svinget. De syntes, det gik noget træls, så de måtte have fat begge to. Så lød der pludselig et forfærdeligt brag. Da de kommer om på den anden side, ser de, at den ene vinge er brækket af og ligger på jorden. – Ole Chr. havde, før han rejste, bundet den nedadstående vinge til møllen, og det havde de ikke set. Hele sognet morede sig over det. Far holdt sig mest muligt hjemme en tid. – Han var den første gymnastiklærer i No. Laur. Lauridsen havde også været delingsfører i nogle år. Det gav Jørgen H. Thomsen anledning til følgende bemærkning: „Ja, det var jo to gymnastiklærere, der kommanderede: højre om. Så skulle møllen jo lystre, selvom den mistede sin ene vinge derved."

Ja, No Mølle var der ingen, der spandt guld på. Men det var landskabeligt et smerteligt tab for sognet, da den smukke mølle blev revet ned.

Nytårsdag 1954

Originaler i No

Omkring århundredskiftet var der mange originaler i No og andre steder. Der kom også mange andre steder fra folk for at sælge et eller andet eller bare for

at tigge. Til dem havde vi gerne et navn, der hentydede til det, de handlede med: Pjaltekræmmeren, Rotkrudmanden, som solgte arsenik og Humlekræmmeren, der kom kørende fra Fyn med hest og vogn, og som i mange år logerede hos os. Så var der jo pottemagerne, hvoraf en også logerede hos os i mange år. Han havde lervarerne pakket ind i lyng.

Da det i dag, d. 26-1-1955, er 50 år siden, *Bendix Mikkelsen* døde, vil jeg skrive lidt om ham. Han var født i 1836 og blev således 69 år gammel. Han flyttede her til No fra Lem, blev gift og fik en lille ejendom på Oxfeld mark. Konen var en rappenskralde, som ikke var til at være i huset ved. Bennet tog konsekvensen heraf og tog ud at tjene, først i Spjald og senere andre steder. Han var dog hjemme at se til bedriften en gang imellem.

Da jeg kendte ham, boede han i den siden nedlagte ejendom mellem Søren Leds og Kjærgård. Han boede sammen med en gammel kone, der hed Sine Klit. De boede dog i hver sin stue og havde intet tilfælles, hvad kosten angik; den fik Bennet mest på sine ture rundt i sogent. Jeg var derinde hvert år til jul i nogle år med offersedler til højtiderne. Var Bennet hjemme, nægtede han pure at tage mod dem. Det var jo en udgift. Sine Klit modtog dem gerne; jeg ved ikke, om de kom præsten eller degnen i hænde igen.

Når man kom ind til Sine Klit var der altid bælgmørkt, fordi hun havde hængt hylsklæder for de små vinduer. Hun mente ikke, hun kunne tåle lyset. Så spurgte hun med sin klynkende stemme inde fra alkoven, som gehænget også var trukket for: „Hvem er det?" Når man så havde forklaret det, kravlede hun som en gammel heks ud fra hullet i alkoven og var meget flink, tog offersedlerne og fandt et par gamle småkager i en blikdåse. De var meget fugtige og meget uappetitlige. Men det var morsomt med hendes lille sorte hund, for den begyndte straks at gøre sig lækker. Jeg vidste jo godt, at den var vant til at få kagerne, når Sine vendte ryggen til. Ellers fulgte den gæsten ud, så vidste den, at den fik dem.

Bennet kørte til Ringkøbing med sin trillebør 2-3 gange om ugen, ligesom der var ærinder til. Han var altid derude på leveransdagene, som han sagde. Det var de dage, da købmanden tog imod svin. Så fik han 10 øre for at hjælpe at drive dem ned til banegården (igennem gaderne). 10 øre var en meget almindelig pris for hans småærinder, men skulle han klare en skinke med til Røgmanden, tog han 15. Han handlede altid hos Mikkel Christensen, når folk ikke forlangte, han skulle købe deres budvarer hos deres egen købmand. Hos M. Christensen trak han kaffemøllen, sommetider en hel time – og tjente en 5-øre. I marts og april trak han rensemaskinen på kornmagasinet (sædekorn). Han kom aldrig hjem med sine varer, før det var mørkt (om vinteren); han var altid inde et sted om aftenen med varer, så fik han noget at spise og piben stoppet. Piben var meget stor. Når han kom udenfor ryddede han piben ud i en papirspose. Så fik han jo stoppet igen næste sted. Bennet var meget sparsommelig og

nøjeregnende, men reel i alle måder, og det var ham en æressag altid at gennemføre sine ture, selv i det værste snefog. Når der var megen sne, kørte han sommetider om ad møllevejen (hvor der blev kastet sne). Den havde sit navn deraf, at Noboerne kørte denne vej til Klap mølle. Det var en stor omvej. Sådan havde den gamle mand mange strenge ture om vinteren, ture, som man nu om dage ikke forstår, han kunne holde til.

Bennet drak ikke spiritus, når han selv skulle betale, men ville gerne have den, når han blev inviteret på en punch. Han drak dog aldrig så meget i Ringkøbing, at han ikke kunne køre hjem med trillebøren. Derimod gik det sommetider galt ved bryllupper og begravelser. Her var han ofte med for at passe heste og kreaturer. Herfor fik han et lille vederlag eller ialfald, hvad han kunne spise og drikke. Bennet havde ingen smagssans, hvad sommetider forvoldte, at han spiste noget, der ikke var beregnet dertil. En gang ville han tage en „boddeost", eller knapost, som Sine Klit havde stående på en hylde under loftet. Men han fik fat i en pakke presgær, som havde samme facon, og spiste det hele. Hvad der fik Sine til aldeles bestemt at forlange fuld erstatning. Bennet måtte punge ud med 5 øre, samt hente gæret i Ringkøbing. En gang hjemme hos os samlede han noget sukker op, der var spildt på bordet, og strøede det på en fedtemellemmad. Når Bennet var i Ringkøbing blev han ofte foræret cigarer. Dem røg han aldrig selv, de blev solgt til karlene i sognet. Jeg er flere gange sendt hen til ham efter nogle. Det var altid forskellige slags. Han solgte dem billigere end udsalgsprisen i Ringkøbing.

Bennet lå død i sin seng den 26. januar 1905. Sine Klit syntes nok om natten, at han ikke hostede, som han plejede. Hun gik så ind i hans værelse i mørket og lagde hånden på hans pande, og da den var kold, var hun klar over, at han var død. Hvorfor hun gik ind i seng igen.

Da man anmeldte dødsfaldet i Ringkøbing, kom herredsfogden og en betjent derop, da man antog, at Bennet lå inde med mange penge. Sine Klit kom i forhør, og politiet spurgte hende, om hun havde slået ham ihjel. Men det varede noget, inden hun forstod den alvorlige anklage. Men da udbrød hun: „I tror vel da ikke, at jeg vilde slå Bennet ihjel?" Det troede de vist heller ikke. Men de syntes vel, de måtte sige noget, nu da de var kommet derop.

I Bennets efterladenskaber fandtes ikke nær så mange penge, som man i almindelighed troede. Kun 300 kr. sølv. Men det er muligt, at han har haft nogle stående ude hos folk. Eller begravet dem. I banken havde han ingen. Jørgen H. Thomsen gemte en gang 150 kr for ham, som han fik i sølv. Men så sagde Niels Nygård til Bennet, at J. H. T. var ved at gå i armod. Hvad der fik Bennet til straks at hente dem og bringe dem op til N. Nygård. Bennet ville ikke have sedler. Og blev så selvfølgelig altid budt en 5'er eller 10'er, når han kom med sager fra Ringk. Det morede jo folk at se, hvordan han vred sig ved at give tilbage

af sine gode sølvpenge. Første gang, han derefter kom til Ringk., fik han så sedlerne vekslet igen.

Bennet var ens klædt både sommer og den hårdeste vinter. Benklæderne kunne variere noget i ubestemmelig kulør; men frakken, en sort kjole med lange skøder og to knapper bagpå, så altid ens ud. Hovedbeklædningen bestod altid af en stiv, sort bowlerhat. Han købte aldrig tøj, det blev han foræret i Ringk., af købmændene, hvor han handlede, eller af andre bekendte. Betegnende for Bennet var det, at ingen nogensinde havde set ham købe noget til sig selv. Så det er forståeligt, at man undrede sig over, at han ikke efterlod sig flere penge.

Søren Led gjorde hans begravelse, og da kom en broder til stede, som boede i Sahl ved Vinderup, hvor han var sognerådsformand. Efter begravelsen var der auktion over hans ejendele, som indbragte mellem 10 og 20 kroner. Min fader købte trillebøren. Den syntes at have udstridt sammen med den gamle, kun hjulet duede noget.

Bennet var en alvorlig mand, som man næsten aldrig så smile eller fortælle noget fra al sin færden. Og en ting til: Hvordan kunne han huske alle sine ærinder. Men når han kom hjem til No, kunne han huske, hvad hver ting havde kostet og hvem, der skulle have den. Han glemte aldrig een af sine ofte opad 20 ærinder.

Jens Vibe

En anden original i No var Jens Vibe eller Jens Iversen, som han hed. Vibenavnet havde han vist fået for sin pibende stemmes skyld, der ikke var ulig vibens piben.

Jens boede nord for Jens Olesens gård, i en lille ejendom til 2 køer. Skønt Jens Vibe ingen Adonis var (stor mave og tynde ben), var han dog gift to gange, men havde ingen børn. Det var en yndet spas at spørge ham, hvordan det kunne være. Jens var en modsætning til Bennet, idet han aldrig kunne få pengene til at slå til. Han var nu heller ikke rigtig klog, som man siger, og straks nogen så ham, skulle der laves løjer med ham. Historierne om ham er så mange, at man tabte interessen for dem. Når nogle karle kom sammen en aften, skete det ofte, at de tog ned til Jens Vibes hus og lavede løjer med ham. Han blev nemlig helt rasende, når han mærkede nogen ved vinduerne. Og den fart, han kunne sætte op, når han kom efter en, var forbavsende i forhold til hans ellers stive og trippende gang. Da jeg tjente hos Jens Olesen i 1906 og 1911, havde jeg god lejlighed til at iagttage deres færden. Jens Vibe havde da en husbestyrerinde, der hed Hanne. Hun mentes at være af taterslægt. De gik til Ringkøbing hver fjortende dag og hentede deres varer. Om vinteren havde de altid to dunke med, en af blik til petroleum og en skægmand til brændevin; samt en stor hankekurv, flettet af ris. Dunkene blev i Ringkøbing, når de var fyldte, bundet sammen og så bar de dem

over skulderen og skiftedes for hver tre telefonpæle; men når de kom fra landevejen, beskyldte man Jens for, at han lod Hanne bære dem den største del af vejen. Han var i al fald meget magelig anlagt. De kunne godt have fået varerne hjem med vogn, for Jens Olesen kørte derud, også hver 14. dag. Men jeg tror, de gerne ville til byen. Og så var der det med brændevinen; det kunne Ane Søe, Jens Olesens tredje kone, ikke lide. Og da hun var god mod dem på alle måder, med slagtemad, mælk og meget mere, ville Hanne nødigt fornærme hende.

En stor oplevelse havde de een gang om året. Da kom der én, man kaldte „Kjælle Kasper" på besøg. Han blev der altid en nat over, og da stod huset på gloende pæle. Kasper havde altid en kvinde med – ikke den samme hvert år. Jeg og nogle andre knægte var deromme ved vinduerne en sådan nat, men vi turde ingen kunster lave, for vi havde en fornemmelse af, at Kjælle Kasper ikke var at spøge med. Det var jo kun et hørebillede, vi overværede, for vinduerne var hermetisk tillukkede. Men spektaklet satte også os i ekstase. Kaspers brøl og Jens Vibes gnækkende latter, sekunderet af kvindernes hvin, lod ane de groveste udskejelser. – Dagen efter gik Kasper og kvinden videre: Hvor gik de hen, og hvad gik de efter? Jeg hørte intet om, at de var inde nogen steder ellers. Vidste Jens og Hanne, når de kom – næppe – de skrev nok ikke. Men alligevel kunne der altid holdes et mægtig kalas. Måske har Kasper og kvinden haft noget med. Hun bar altid noget i en bylt på nakken, hvorimod Kasper ikke havde bagage, udover hvad han kunne have i lommerne.

Jens Olesen havde på dette tidspunkt købt jorden fra Jens Vibes ejendom og lagt den under sin egen. Jens og Hanne måtte blive boende, så længe de ville og kunne passe sig selv. De flyttede dog snart til Ringkøbing, hvor de levede i nogle år på alderdomshjemmet. Jeg så somme tider Jens på gaden. Han blev federe og tykkere, men benene var stadig lige tynde.

I No oplevede de Nr. Omme-banens åbning. Første gang derefter, da de skulle til Ringkøbing, tog de med toget. Det gik nu ikke så godt. De var på stationen en time, før toget skulle gå, men turde ikke gå ind i ventesalen af frygt for, at toget skulle passere, uden at de kom med. De satte sig på en bænk og satte kurven og dunkene ved siden af. Men da toget kom brusende ind, fik de så travlt med at komme op, at de glemte kurven og dunkene; hvad de dog først kom i tanker om, da de snart var i Ringkøbing.

Mens Jens havde ejendommen, kunne han ikke avle foder nok til køerne, men gik rundt og tiggede noget, særlig halm. Det var der nu flere, der gjorde dengang. Men Jens skulle der laves sjov med alle steder. En gang, han kom hos os, sagde fader, at han kune gå ud i laden til karlen og få noget. Jens gik derud, og karlen sagde, at så måtte han selv gå op på hjaldet efter noget. Da Jens var kommet derop, tog karlen stigen væk, Jens var grædefærdig, men karlen

var ubønhørlig; omsider forsøgte Jens selv at kravle ned, men han hængte i armene og sparkede mod muren ind til kostalden, så den skrøbelige lermur væltede ind over en ko, som lå ind til muren. For en gangs skyld var Jens nu ovenpå. Han gik ind til far og fortalte, hvad han havde været udsat for, og hvordan det var endt. Der lå jo et hus, da far kom ud og så ødelæggelsen. Koen fejlede dog ikke noget. Men hullet kunne vi ikke få tættet, da lerdyngen var frossen. Vi måtte lægge halm for, som koen naturligvis åd af og skubbede tilside hver dag. Den samme karl kom siden op til Peder Bork at tjene. Her kom Jens næste vinter, også for at tigge halm. Men da ville han have Peder Bork med ud i laden efter halmen, da han var bange for karlen. Da de stod og snakkede noget om det ude i laden, stod karlen og vred et halmbånd. Så siger han til Peder Bork: „Skal vi nu ikke tage og binde Jens, for ellers vælter han bare huset? Det gjorde han nede ved Anders Bonde." Jens begyndte så at gå baglæns mod udgangen, men P. Bork fik ham beroliget og bød ham med ind på en kaffepuns. Da Jens senere gik ud af porten, sad karlen oppe ovenover og sprøjtede vand på ham med en cykelpumpe. Jens troede, det var en kat, og sagde: Kis' kat! med sin pibende stemme.

Hvornår Jens Vibe og Hanne døde, kan jeg ikke huske; jeg var ikke her på egnen dengang. Men de blev temmelig gamle.

Karlen, som Jens Vibe var i konflikt med, hed Christen Andbæk Bertelsen. Vi kaldte ham Krand'bæk.. Han var den største spøgefugl i hele sognet. Han tjente hos min far i 7 år, deraf de to før han blev konfirmeret. Han var meget dygtig, og min far satte meget stor pris på ham. Chr. Andbæk var født d. 5-8 1883; han døde d. 10-4-1908 af tuberkulose. Til stor sorg for os alle.

Iver Nielsen, Klitmose

Store Iver, som han altid kaldtes, boede tæt ved Klitmosesøen. Han var født i Husby, d. 3-4-1864 og døde her i No d. 4-8-1922 og blev således kun 58 år gl. Iver var, som hans kendingsnavn antyder, meget stor. Han sagde, at han på sessionen blev målt til noget over 3 alen. Han blev dog ikke soldat. Han var meget stærk og holdt af at vise det. Iver blev som daglejer sat til det sværeste arbejde og blev i det hele taget misbrugt, for helbredet var ikke for godt. Han havde brok og fik sommetider noget, han kaldte „æ Restsygn." Jeg ved ikke, hvad det var, men jeg har set det nogle gange, når han var hos min fader i dagleje. Han måtte da lægge sig ned, og de vældige lemmer rystede og bævrede. Det varede dog kun en halv time, men så var han træt og sløj bagefter.

Iver hjalp og lærte mig at tærske med plejl. Vi havde ham mange dage hver vinter i de første tre år efter min konfirmation. Så fik vi hestegang og tærskemaskine. Mig prøvede han ikke at presse, når vi tærskede, jeg var jo kun en dreng. Men hvor han kom, og der var en karl, ville han altid „slå dem ud", hvis

han kunne. Det var i det hele taget til hans egen fortræd, at han altid ville „vise sig." Trods hans enorme kræfter og lemmer var det for hårdt for ham selv, da han ofte kom et nyt sted hen hver dag. Iver var noget kræsen med kosten. Ikke sådan, at han forlangte steg, bøf og gode sager. Men der var visse ting, han ikke ville have. Grønkål ville han ikke have den dag, den var kogt, men derimod gerne 2. og 3. dag, opvarmet. Boddewost ville han ikke have på mellemmadderne; „det kan du gi' kyllingerne," sagde han tit til min mor. Engang kom han til at sige, at han gerne ville have pandekager. Det fik man jo hurtigt at vide, hvor han kom. Og da konerne syntes, at det var et rimeligt forlangende, gik det sådan, at han ofte fik pandekager 5 dage om ugen. Det blev ham for meget, så han måtte til at sige, at han ikke kunne tåle dem i maven.

Store Ivers kone, Kristiane, var lille og klejn. Kristiane var født i Idum d. 10-2-1860; hun døde her i No d. 20-4-1933 og blev således 73 år gl.

Et lyspunkt var det, at de havde den lille ejendom til 2 køer, 1 kalv og 2-3 grise. Jorden til ejendommen var nu dårlig – ved huset det bare sand og ovre østen for søen så lav og sur, at der næsten intet kunne gro. Arbejdet på jorden gjorde man fra de steder, hvor Iver arbejdede mest; man sendte karl og heste derop forår og efterår. Om sommeren lejede Iver, eller fik oftest lov, at bjerge hø på tørveengene i Hjortmose og fik ofte her 4-5 læs. Men han måtte jo slå det med le, og de måtte bære det i land på to lange stænger.

Om Ivers barnlige trang til at vise sig kunne der skrives mange sider, her blot nogle enkelte træk. Når han så en hugorm, og dem var der mange af for 40-50 år siden, slog han dem ikke ihjel med et eller andet, som man ellers gjorde. Iver holdt en kvist, eller hvad han ellers kunne få fat på, et stykke fra hovedet på den. Når den så gabte, hældte han sovsen fra sin pibe ned i halsen på hugormen. Så døde den snart, og Iver lo, så det rungede. Engang vi sad og spiste mellemmad i tørvemosen, strøg han en tændstik og kastede den i grøftekanten, vi sad ved. Ilden blussede op, og varmen jog en hugorm hen til Ivers ben. Der var ikke tid til det med pibesovsen; han tog den i halen og kastede den ind i ilden. En gang gik det dog galt for Iver, idet hugormen, under hans forberedelser til det med piben, bed ham i hånden. Da troede Iver, at han skulle dø. Han løb, alt hvad han kunne, hen til Jens Weis (den kloge mand). Han kurerede dog Iver. Men vi kunne aldrig få at vide, hvad slags medicin, der blev brugt. Det fortaltes imidlertid, at Jens Weis i slige tilfælde brugte en billig medicin, som der ingen recept behøvedes til – nemlig at lade den hugormslagne drikke af natpotten.

Vi havde altid Iver med, når vi var i klynemosen. Han stod i graven og satte tørvene på brinken. Så var vi to til at køre dem ud på trillebør. Det var næsten umuligt at få øl nok med, for det var også en af Ivers kunster at sætte en flaske for munden og tømme den i et drag. Ligeledes forsvandt mellemmaderne i hans

mægtige gab som dug for solen. Iver bestilte såmænd ikke mere end så mange andre. Men han ville gerne kile rigtig på et stykke tid, så vi ikke kunne følge med at køre tørvene ud; så kravlede han op på brinken og sad og lo ad os. Iver var i det hele taget meget barnlig. Hvilket faldt så meget mere i øjnene, når man tog hans højde og vældige lemmer i betragtning.

Ivers bedste dage var markedsdagene i Ringkøbing. Der var han tre gange hver sommer: Stikkelsbærmarked, Høstmarked (dagen før Ulfborg marked) og Mikkelsdagsmarked. Iver gik derud, men han sagde, at han altid let kunne komme op at køre, når han nåede landevejen. Men nåede vognen, han kørte med, så en dreng, som trak med nogle trørne kreaturer, sprang han tit af vognen og hjalp drengen. Det gjorde han en gang, jeg kom trækkende med to. Det kvikkede svært op på kvierne, når den store mand kom bagefter med en kæp. På markedet så Iver alt. Hans størrelse hjalp ham til at skaffe sig overblik. Der blev næppe gjort en handel på markedet, som Iver ikke overværede. Gøglet betalte han ikke for at få at se, men ville gerne gå og pille ved lærredet på teltene, om han kunne komme til at kigge ind. En gang så jeg dog ham sidde på en lille hest på en karrusel. Det så morsomt ud, og alle troede, at hesten var gået i stykker.

En gang, da jeg var 10 år og lige kom med til marked, vinkede han ad mig. Da jeg kom hen til ham, stod han ved et telt, hvor kun siderne var på. Iver forklarede mig, at der gik en stor kæmpevædder derinde, og den kunne han se, lige så tit han ville, og så gik han hen og keg over lærredet. Manden, der fremviste dyret, var jo rasende, han skældte forfærdeligt ud og truede med politiet. Iver lo bare og forklarede mig, at manden slet ikke kunne gå fra teltet og hente øvrigheden. „Vil du ikke også gerne se den?" spurgte han mig „Jooh," svarede jeg, „men kan det gå an for den vrede mand?" „Skidt med ham," sagde Iver og løftede mig op, så jeg kunne se dyret. Det var den største vædder, jeg nogensinde havde set. Men manden – ja, hans vrede gik over alle grænser; Ivers størrelse afholdt ham dog fra at gå til håndgribeligheder.

Iver havde i nogle år været slem til at drikke. Da var det lille hjem lige ved at gå til grunde. Det havde været katastrofalt, når man tænker på hans trang til at vise sig. I den tid, jeg kendte Iver, var han afholdsmand. Da var der en afholdsforening i No, som vinterlærer Mogens Jacobsen var formand for.

Store Iver var en redelig mand. Selvom der altså var nogle kunster i ham, gik han aldrig nogen for nær, skønt han var fattig al sin tid. Hvad tøjet angik, da kunne Iver jo ikke, som så mange andre dengang, bruge noget af andres; det var jo for smått til ham Han gik altid, også til pænt brug, i hjemmegjort og hjemmesyet tøj. Jeg har aldrig set ham i overfrakke. – Iver gik ofte i kirke. At tænke sig, når han havde været i dagleje hele ugen, fra tidlig morgen til sen aften, da om søndagen at gå den lange vej til kirke.

De blev en stor familie i Ivers og Kristianes hjem. Datteren Sine blev født den aften, Røgind kro brændte. Da var alle folk jo dernede, så man nær aldrig havde fået nogen til at hente jordemoderen. Søren sendte de ned til os for at spørge, om han ikke kunne få plads. Han var her også i flere år og var en rar knægt. Han har i mange år været på en gård på Fyn. Søren er blevet gift derovre, og han besøger os altid, når han er herovre. Nu er han i 45-års alderen.

Iver blev ikke gammel. Det hårde slid, hans lyst til at „vise sig", gjorde, at han blev tidlig svagelig. Han lå syg en månedstid. Jeg besøgte ham to gange. Den sidste gang takkede han mig for den tid, han var kommet hos os. Jeg var ked af det. For det var jo os, der burde takke ham for alt det slid, han havde gjort, og det sagde jeg også til ham. Jeg spurgte Kristiane, hvor Søren var henne? „Åh, han går og pjæver," sagde hun, „for Iver har givet ham sin klok." Da forstod jeg, at Iver havde opgivet at blive rask igen. For uret var det eneste klenodie, han ejede, og jeg havde ofte hørt ham berømme dets gode egenskaber. Iver døde af Wattersot, i høstens tid 1922. Jo ældre jeg er blevet, jo mere er det gået op for mig, hvor godt gjort det var af Store Iver, at han kunne forsørge sig og den store familie. Om vinteren fik han en krone om dagen (for at tærske), om sommeren 2 kr.

I det, jeg har skrevet om nedlagte ejendomme, står der også om Mads Toustrup. Han var jo nabo til Iver, og de kunne aldrig forliges. Mads T. så, som den faglærte, ned på Iver. Og omvendt så Iver ned på Mads. Det skete, at vi havde dem begge to samme dag om vinteren. Mads til at sy ved seletøjet og Iver til at tærske. De stiklede slemt til hinanden ved måltiderne, og det var let at mærke, at Iver betragtede Mads med den dybeste mistillid. „Han snyder dig," sagde Iver til min far. Iver syntes ikke, det kunne passe, at når de skulle have dagløn, så fik Mads gerne 6-7 kroner og han selv kun en. Og så sad Mads endda inde i den varme stue i lænestolen og syede, mens Iver måtte stå ude i den kolde lade og tærske. Det var jo materialerne, Mads lagde til (læder og spænder), der fik hans dagløn til at ryge i vejret. Mads og Iver fulgtes aldrig ad hjem, skønt de boede side om side. „Jeg vil ikke gå efter ham, så kommer jeg aldrig hjem", sagde Iver.

Ivers klædedragt var noget sludret. Han brugte livrem (af læder), og den kunne han ikke tåle at have ret stram om livet, så bukserne hængte nede om hofterne. De store lemmer havde han ikke rigtig noget herredømme over. Håret, det lidt der var, og skægget, var lyserødt og tjavset. Men Iver var ikke grim.

Ja, nu har jeg skrevet om de af sognets originaler, som jeg kendte bedst. Det ser jo sært ud, at jeg netop skriver om dem. Hvem, der har levet et regelmæssigt liv og været almindeligt agtede, burde man jo også skrive noget om – men der er jo intet.

Den 1. februar 1955.

Hjortmose

Hjortmose kan, efter den sidste afvanding, næsten ikke mere kaldes en mose. Nu avles der jo både korn, roer og kartofler derude. Og tørveproduktionen er lig 0.

Helt anderledes var det der, det første jeg kan huske. Da gravede alle tørv, enten i deres egen jord eller i et lejet stykke. Og således havde det været i århundreder. Tørvegravene blev gerne slåede, men det var meget besværligt at bjerge høet. Til græsning blev de gamle tørvegrave ikke benyttet, da kreaturerne ikke kunne gå derude. Det slåede græs blev egentligt hurtigt vejret, så man kunne rive og samle det i små stakke. Dette arbejde krævede en særlig teknik. Man måtte ikke træde i høet, da vandet så trykkedes op i det. De små stakke blev så båret op til højere steder, hvor man kunne køre til og læsse. Men vanskelighederne var ikke forbi, før man kom til fast vej. Der var i årenes løb mange læs, der væltede – som regel på de mest ubelejlige steder.

Hjortmose har især haft betydning for tørveproduktionen. Her er gravet tørv i århundreder. Tørv var det eneste brændsel, som brugtes, når undtages lyng til at ilde den store ovn med. De som ikke selv havde tørvejord, lejede gerne et stykke til omkastning. Så der var mange folk i Hjortmose i tørvekastningstiden. Skønt det var strengt arbejde, var der også megen morskab. Når man skulle spise, kom man gerne sammen med de, som var nærmest ved. Og når mellemmaderne var sat til livs, skulle der laves kunster, særlig af de yngre. Nogle kunne slå luftspring, og somme tider var der konkurrence i at springe over tørvegrave. Der var gerne nogle, der sprang i graven, og de (vi) så ikke pæne ud efter en sådan tur. Så var der en kunst, der hed „at sætte brød i æ ovn." Den foregik ved, at een lagde sig på ryggen med benene i vejret; så lagde en anden sig på maven ovenpå hans ben og tog i den liggendes hænder. Så kunne den liggende, ved at føre benene frem og bøje knæene, med et kast smide den øverste mange meter bort. Det var vist ikke helt ufarligt, men jeg har aldrig hørt, at nogen kom til skade ved det. Tørvejorden vår jo blød. De gamle sagde gerne ved sådanne lejligheder, når vi ventede anerkendelse: „Nej, det er ingenting. Så skulle I have set i vore unge dag, når vi rykkedes „Kattens truer". Det foregik sådan, at to mand stillede op på hver sin side af en dyb tørvegrav. Så fik de et reb om halsen (som dog ikke kunne løbe ad). De måtte så ikke bruge hænderne, men rykke med nakken i rebet og forsøge at trække den anden i graven. Og publikum har selvfølgelig forlangt dette. Jeg spurgte engang Store Iver, hvordan de fik den ulykkelige op igen? „Jo, det var let nok," sagde han, „for vi løste strikken af den andens hals og trak ham op i den." – Det var somme tider de ældre tilbød at vise os, hvordan det gik til, hvis et par af os ville prøve. Men det blev aldrig til noget. Vi syntes, det var for raffineret. Vi måtte jo så høre den gamle lektie om, at de unge var nogle slappe fyre nu om dage.

Til omkring 1907-10 blev tørvene altid kørt ud på trillebør. Havde gården to piger, var det gerne dem, som gjorde det, men ellers en stor dreng til anden. Det var jo strengt arbejde, især når der var langt at køre. Der var jo det, at hænderne var våde og fedtede, når man havde læsset, og så var det vanskeligt at holde om de fedtede håndtag på trillebøren. I begyndelsen kunne man jo gerne få en tot græs at lægge imellem, men efterhånden blev det hele overfedtet. Det er meget mærkeligt, at med hensyn til fremgangsmåde og redskaber er tørvegravningen foregået sådan i århundreder. Det skyldtes jo nok for en del, at det var vanskeligt for heste at gå de fleste steder.

Men fra 1911, da den første afvanding af Hjortmose blev gennemført, blev det stadig lettere at arbejde i mosen. Tørvene blev kørt ud med heste, og der blev stadig fundet på lettere metoder til at få dyndet op. Den gamle metode bestod i, at man først speddede bænkene. Hertil brugte man et jern af denne facon:

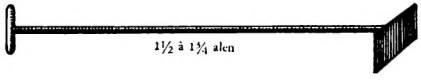

Den, der skulle kaste tørvene, gik gerne i mosen en time før de andre og speddede mange bænke, så han ikke behøvede at opholde sig over det før middag. Og var det ikke første dag, måtte han også øse graven tom for vand. Dette skete ved med en spand at øse vandet over i en tilstødende grav; og der kunne jo være hundreder af spandfulde. Det skete ofte, at når nabograven blev helt fuld af vand, at det kunne „slå bunden op" i den grav, man skulle arbejde i. Det var jo en ulykke, som gerne sinkede en kvart (¼ af arbejdsdagen), idet man så måtte åbne en ny grav, hvilket altså var meget omstændeligt og tidsrøvende. Men de, som var trætte af at køre tørv ud, har ofte været glade for en sådan afbrydelse.

Tørvespaden, som man gravede tørvene med, havde denne facon:

Den måtte jages ind for hver tørv. Men man behøvede dog ikke at smide blot een tørv op ad gangen; man kunne godt jage spaden ind 5-7 gange og så løfte hele stabelen op på een gang. På den måde kunne en dygtig mand grave 7.000 tørv en dag.

Omkring 1911 begyndte altså enkelte at køre tørvene ud med en hest. Man lagde et bræt på gravkanten og manden, der gravede, lagde så tørvene op på den. Man kørte (slæbte) så ud med det, mens graveren fyldte et andet bræt. Man kunne dog stadig kun grave de 7.000, men det tunge arbejde med trillebøren var man jo fri for. Det gik imidlertid stadig frem, med nye metoder. Det næste var en spade af denne facon:

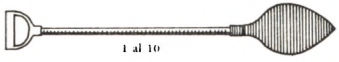

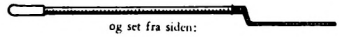

Den skulle ikke jages ind for hver tørv, og der kunne på en gang tages et stykke på ca. 8 tørv. Det blev lettere for graveren, men knapt så let for dem på brinken, da de nu måtte skære tørven på tørrepladsen. Til dette brug havde man enten et gammelt spedjern eller et jern af denne facon:

Man kunne på denne måde grave 10.000-12.000 tørv om dagen.

Men den sidste fremgangsmåde, som blev brugt, var dog den bedste. Det var mortrækkeren, hvormed man kunne stå oppe på brinken og trække en hel stabel op på een gang og lægge den på det noget bredere bræt, man stod på. På den måde kunne tre mand fremstille op til 20.000 tørv om dagen. Og her kunne vandet ikke genere; det var tværtimod lettere at trække tørvemassen op, når der var meget vand i graven.

Ved afvandingen i 1911 blev vandstanden i den sydligste og midterste del af mosen kun sænket ganske lidt, tilsyneladende kun 6-8 tommer. Men det gjorde dog, at man begyndte at pløje derude. Pløjningen var dog meget vanskelig. Vi brugte den gamle hjemmesmedede jernplov, med et noget forlænget skær. Men både skæret og langjernet skulle være skarpe som en kniv, for at man kunne pløje i den sumpede jord. Tillige måtte hestens hove ofte ombindes med sække, for at de bedre kunne undgå at synke i. Det var et væmmeligt arbejde, da sækkene tit måtte bindes om. Og trådte en hest igennem, blev sækken jo gerne nede i dyndet, så man måtte have armen ned i hullet for at hale den op.

Når man endelig fik pløjet og tilsået om foråret, groede der for det meste

en udmærket afgrøde – gerne havre. Men den måtte høstes med le, og så begyndte vanskelighederne igen, med at køre afgrøden bort; et læs korn var jo tungere end et hølæs.

Den første afvanding blev som sagt gennemført i 1911. Planen blev lagt af Hedeselskabet – det var en Vestergård, som af og til var her. En mand fra Hee, Henrik Nielsen, havde arbejdet i entreprise, for en sum af 800 kr. Der var nogle karle fra No, som arbejdede ved projektet om vinteren. De havde en stor dagløn efter den tid, 40 øre i timen.

Når jeg skriver „den første afvanding", passer det nu ikke. Der var før foretaget en afvanding. Men ingen, jeg har talt med, kan huske eller har hørt tale om hvornår. Da fulgte kanalen vasen (vejen) midt i Hjortmose, til Jeppe Jeppesens eng, matr. nr. 19d, e, 68, hvor den drejede vinkelret mod nord, mellem Jeppesens og Simon Sandbæks (matr. nr. 42b) og min ejendom, matr. nr. 19k, hvorefter den ved vejen fra No st. til Andreas Steiners gård drejede mod vest. Kanalen herfra og ud til bækken fra Ølstrup kaldtes i min drengetid „æ Kost". Det vil nok sige en gravet eller kastet grøft, i modsætning til en grøft, der har dannet sig selv.

Ved afvandingen i 1911 fulgte kanalen ikke den gamle kanal ret langt. Den kom da til at dreje fra vasen langt østligere, hvor den går nu. Der måtte jo så graves ny kanal det meste af vejen, idet den dog fulgte skelgrøfterne noget af strækningen.

I årene 1944-46 kom så den sidste afvanding. Jeg var som lodsejer med til mødet, hvor det blev vedtaget. Det gibbede jo noget i os, da vi hørte, at overslagssummen var 67.000 kr. Men der var alligevel flertal for projektet. Det gjorde jo nok noget, at det lykkedes at få arbejdet udført under Landvindingsloven, hvorefter statstilskuddet blev 50 pct. af samtlige udgifter.

Under den sidste uddybning blev kanalen fra Andreas Steiners og ca. 600 m mod nordvest flyttet ned i det lave syd for min ejendom. Arbejdet ved den sidste uddybning havde Søren Steiner i entreprise og han tjente godt ved det.

Denne sidste uddybning har gjort Hjortmose til det, den er nu, bevirket, at man kan gå tørt med kludesko derude om sommeren.

Det er jo sært at se for os, som har vadet så meget derude. Man savner de tusinder af bekkasiner, der før var og som i tørvegravningstiden skronnede hele tiden. Ænderne rugede også i tørvegravene, men kun få steder. En gang, vi var i tørvemosen første dag og begyndte at åbne en ny grav og under arbejdet smed fyld over i en gammel grav, fløj der en and fra året før op af denne. Den lå på 11 æg. Dem tog vi med hjem og lagde under en høne. Der blev dog ingen ællinger. – Jagten i Hjortmose var god dengang. Harerne holdt dog mest til på grænsen mellem mosen og agermarken Der blev skudt masser af bekkasiner og i heden nord for mosen mange urkokke, som dengang rugede der. Dem

kunne vi høre ofte om foråret, når det var stille vejr. For rævene var mosen et meget yndet tilholdssted. Min fader skød mange derude. De lå og sov, hvor der var langt græs, særligt i februar. Afvandingen forandrede helt tilværelsen for vildtet, i særdeleshed for fuglenes vedkommende. 23/1 1958

Optegnelse af Niels Clausen (1884-1962): Teglovne

Har ligget ved følgende(s) ejendomme i No (navnene ført a jour):

Holmgård
Arne Jensen, Nokjær
Jens Kjær Iversen, Heager
Chr. Jensen, Heager
Villa Pax
Gl. Præstegård
Nogård (2 teglovne)
Bent Hansen, Røgind
Jens Møller, Lybæk mose
Grimstrupgård

Optegnelser af Peder Stampe (f. 1895)
No Stampe

Engang i svunden tid, da Voldbjerggård fra dens oprindelige plads, på en holm ude i engen, blev flyttet mod nord, til omtrent samme plads, hvor den nu ligger, var dens tre-fløjede hovedbygning omgivet af 20-30 alen brede voldgrave; men i tørre somre udtørredes gravene og ydede da ikke betryggende værn mod fremtrængende fjender. Herremanden lod da bønderne grave en 5-6 km lang kanal fra Ølstrup bæk, så voldgravene til enhver tid kunne holdes vandfyldte. Resterne af denne kanal ses endnu, tydeligst i Nobæk Plantage. Det er mest tænkeligt, at nævnte kanal har været begyndelsen til udnyttelsen af vandkraften ved No Stampe.

I fordums tid, da enhver landbofamilie holdt får og selv kartede og spandt ulden og lod den væve til vadmelstøj, var det næsten nødvendigt, at tøjet blev stampet. Det foregik på den måde, at det vævede tøj blev lagt i et meget solidt trug og overhældt med kogende vand. Over truget hængte fire svære egeplanker, køller, som af en knastaksel – drevet af vandhjulet – skiftevis blev hævet og derefter faldt ned på tøjet. Efter en sådan bearbejdning i ca. 2 timer var tøjet, der før var knastet og ujævnt, nu blevet tæt og blødt og også mere holdbart.

Helt til omkring århundredskiftet gik stampen næsten ustandselig, både dag og nat. I nætter med stille vejr kunne de taktfaste tramp fra stampemøllen høres

langt bort i sognet, og ofte har en natlig vandrer kunnet orientere sig efter lyden fra stampen, når han var ved at fare vild. Men efter som uldspinderierne og den moderne tekstilindustri trængte frem, fortrængtes ret hurtigt de gamle stampemøller. Så nu er kun navnene tilbage.

20 år blev regnet for et vandhjuls levetid. Men det sidste vandhjul i No Stampe holdt næsten 3 gange denne tid. Dels var det, mod sædvane, anbragt inde i huset, dels var det bygget op af de meget holdbare træsorter, eg og pitz-pine. Det blev bygget i sommeren 1888, af møllebygger Knud Haubjerg i Hover. Tømmeret var fra et tysk skib, „Dakota", som var strandet vinteren før. Det var helt nyt, var bygget i Amerika, og efter at have taget proviant ombord for to år i Bremerhafen, var det nu på vej til Norge efter forarbejdet træ, som derefter skulle sejles til Australien. I Vesterhavet kom skibet i snetykning ud af kurs og strandede ved Sønder Lyngvig. Besætningen bestod af 22 mand. De blev alle reddede, så nær som kaptajnen, der druknede. Skibet var et af de største, der er strandet på den jydske vestkyst. Man kunne stå ved havnen i Ringkøbing og se mastetoppene rage op over klitterne.

Efter at dette stampens sidste vandhjul i en årrække havde været benyttet som drivkraft for gårdens faste maskiner – vandet lededes gennem en turbine, der omformede vandkraften til elektricitet – blev vandhjulet taget ned i sommeren 1946.

No mølle (II)

Efter at kornmøllen i Lybæk var nedlagt, var der kun Røgind Mølle tilbage i No, og den har vist aldrig kunnet overkomme ret meget. Beboerne var derfor for størstedelen henvist til at få malet i Voldbjerg Mølle. Det var derfor ikke så mærkeligt, at to gårdejere i kompagni i sommeren 1882 lod No Vindmølle opføre. Det var Laurids Stampe, No Stampe, og Niels Bork, Noby. Møllen blev bygget på sidstnævntes mark, på en ideel plads midt i sognet, omtrent hvor vejene fra sognes udkanter mødtes, og der fandtes ingen bygninger så nær, at de kunne svække vindens kraft. Det var en stor hollandsk mølle med to 52 tommers rinskstenskværne, sigte og pillekværn til fremstilling af byggryn, der jo var en stor artikel i datidens husholdning. En valse blev senere anskaffet til at valse havre til heste og kvæg.

I årene forud var den store udvandring fra Europa til USA og Canada begyndt; også fra Danmark udvandrede hvert år unge i tusindvis, mest landboungdom. Der blev bygget jernbaner tværs over det store land og vidtstrakte prærier og skovområder blev omdannet til kornmarker. Den store kornudførsel fra Amerika bevirkede et betydeligt prisfald på verdensmarkedet. Det vakte i første omgang bekymring hos danske landmænd, der hidtil havde været kornsælgende. Men i løbet af få år skete der en omstilling, så landet blev kornkø-

bende; og af det billige korn begyndte landmændene en stadig stigende produktion og eksport af smør, flæsk og æg.

Disse forhold gav mere arbejde til møllerne. Men så kom de store møllerier, der fremstillede mel og gryn af en finere kvalitet, end det havde været muligt at fremstille i de små landmøller. Og der var også mange landbohjem, der gik over til at købe rugbrød. Så kunne bageovnen ved No mølle tages ned, og pladsen udnyttes til andet formål. Efterhånden kom møllen således til næsten udelukkende at male mel til dyrefoder.

I 1890 overtoges møllen af Knud Stampe, og i 1897 bortforpagtede han den for 5 år til møllebestyrer Ole Christensen, for en årlig afgift af 550 kr. De gode tider for møllerne var vist ved at være forbi. Da ejeren i 1902 igen overtog møllen, talte han om at sælge den, muligvis til nedbrydning, fordi den kun kunne give underskud. Det var der en del af sognets beboere, der blev betænkelige ved, da de nødig ville undvære møllen. I 1904 stiftedes Aktieselskabet No Mølle, som derefter købte møllen for en pris af 6.500 kr.

Vi er nu nået frem til en tidsperiode, hvori der kom stadig mere fart i landbruget. Redskaberne blev stadigt bedre. Hede blev opdyrket, der blev afvandet og merglet, der blev brugt kunstgødning, og man begyndte at dyrke roer. Alt dette gav en større avl. Og så blev der endda indført stigende mængder af korn og foderstoffer. Besætningerne blev stadigt større; landets svinebestand var i 1870'erne ca. 400.000 stk., men var nu vokset til 1.500.000. Alt dette, skulle man jo synes, var til fordel for møllerne.

Men der var nu ved at komme et nyt indslag i udviklingen. For få år siden var der allerede kommet et par af de små, etbenede husmøller til sognet, beregnet til at trække tærskemaskine, hakkelsemaskine og kværn. De var vist ikke særligt gode. Den ene stod på laden hos Jens Olesen, Kjærgård. Efter nogle års forløb blæste den ned, men tog ikke videre skade derved. Så blev den købt af Jeppe Jeppesen, der boede i ejendommen syd for Stampen. Der stod den atter nogle år, blæste så ned igen; og så blev den ikke til mølle mere.

Landboerne var imidlertid, ind fra en kant, kommet på den tanke, at det var bedst, om man selv havde trækkraft. så man kunne tærske og male sit eget korn. Der kom vindmotorer rundt om i sognet. Nogle af dem havde fire, andre fem og enkelte seks vinger; så var der dem fra Nr. Sundby, vindroser kaldet, som vist ikke var de ringeste. De var alle ret gode til at trække kværnen – når det blæste, vel at mærke – knapt så gode til tærskemaskinen. Der var enkelte, der købte en hestegang til tærskemaskinen. Hestene havde man jo alligevel; så kunne man tærske, når halm eller korn var sluppet op, selv om det var vindstille. Det var dog trivielt for både kusk og heste med den evindelige rundgang. Hestene var spændt for således, at den eneste vej, de kunne komme, var fremad. Kusken var ofte en mindreårig dreng, der snart kunne finde ud af, at det slet ikke var

nødvendigt at gå bagefter hestene; ville han have det rigtig mageligt, så satte han sig ind på kværnhjulet, hvor han så drejede rundt og rundt med hjulet, mens han truede ad hestene med pisken. Det kunne dog blive en farlig køretur, hvis tandhjulet på den vandrette aksel, der gik ind i laden, fik fat i hans bukseben. så kunne han i næste øjeblik have en knust fod. Der skete flere ulykker af den art i de første år.

En hestegang var ellers ret driftsikker; sjældent havde den „børnesygdomme", som ellers kan forekomme ved mange maskiner. Der kunne dog være undtagelser. En mand havde købt ny hestegang og tærskeværk. Maskinhandleren og hans hjælper var blevet færdige med monteringen, så det spændende øjeblik, da maskinen skulle arbejde, var nært. Hestene blev spændt for, nu var de to første omgange kørt, og det første neg allerede på vej gennem tærskemaskinen; men så i tredje omgang knækkede den store trækbom i hestegangen. Hvad maskinhandleren sagde, skal ikke refereres. Men bondens sindsro var urokkelig: En ka jo da et forlang, de ska hold all daw", var hans kommentar til uheldet.

Mekaniseringen skred fremad. Petroleumsmotorerne begyndte at få indpas. Når man havde en sådan, kunne man tærske eller male, hvordan vejret så end var. Når den ville gå, vel at mærke, for de kunne til tider være ret drilagtige. Ofte har det dog nok været menneskene, der var noget i vejen med, i stedet for motoren. En ung mand havde købt en lille, ældre gård, østerude i sognet. Der var en omtrent ny motor, med magnettænding og alle nyere finesser. Den gik også ret godt, da han først blev fortrolig med den. Så fik han et år en kvik og interesseret 15-års dreng i sin tjeneste. Han var meget optaget af motoren; sådan en maskine havde han aldrig set før. Så en dag de skulle tærske, ville motoren ikke gå. De måtte have bud efter smeden, der benyttede lejligheden til at give motoren en grundig gennemgang; så det meste af dagen gik, før de kunne køre igen. For drengen havde det været en herlig dag. Han havde forlængst opdaget, at det slet ikke var interessant at tærske; det var meget sjovere, når motoren ikke ville gå, så smeden skulle have den halvt skilt ad. Han fandt ud af, at når man stillede lidt om på nogle skruer, kunne motoren ikke starte. Det kneb benyttede han et par gange eller tre; så fattede manden mistanke. En dag i mørkningen, da han så drengen smutte ind i motorhuset, listede han bagefter. Mens den intetanende dreng var mest optaget af at stille skruer, fik han bagfra et ordentlig klask ved hovedet. Drengen blev dog ikke mere betuttet, end at han vendte sig om og sagde: „Du har ikke lov til at slå mig", hvortil manden svarede, at det skulle han også nok lade være med, når drengen så ville holde sine fingre fra motoren. Øretæven havde den ønskede virkning; efter den dag var motoren altid let at starte.

Så var der en anden gårdejer, også i sognets østlige del, der købte en brugt motor. Den var meget stor, stærk var den også, når den først kom igang; den

havde vistnok haft sin bedste tid. Det var en af dem med lampe og glødehoved. Det var forbundet med store anstrengelser og meget hovedbrud at få den til at gå. Tit måtte smeden til sidst tilkaldes, før det lykkedes. En dag var den særlig tvær. Smeden skruede og gik den igennem fra ende til anden og erklærede gang på gang, at nu skulle den kunne gå; men lige så tit, de prøvede, så ville den bare ikke. Så kom han i tanker om, at det kunne være brændstofvædsken, der ikke havde tilstrækkelig aktivitet. Han hældte så nogle dråber i et låg, gik udenfor og holdt forsigtigt en tændstik til; der skete hverken eksplosion eller reaktion. Om der også i det tilfælde havde været en knægt på spil, skal være usagt. Det blev snart klarlagt, at dunken, som smeden havde taget af, i den tro, at det var benzin, kun indeholdt det bare vand. Da motoren derefter fik påfyldt den reglementerede drikkelse, tøffede den villigt igen.

Møllen med møllehuset stod i en årrække ret ene, uden nære naboer; efterhånden fik den selskab på sin bakke. I 1909 byggede den unge, initiativrige tømrer Chr. Christensen beboelseshus og snedkerværksted lidt vest for møllen, og året efter byggede han smedeværksted nord for møllen, og fæstede den 21-årige smedesvend Peder Schmüchker fra Gjellerup. Schmüchker købte et års tid senere huset. Han blev i en menneskealder sognets dygtige smed. 1910 kom brugsforeningen. Da banen blev åbnet i 1911, fulgte flere huse efter.

Den forvirring, der i nogle år havde været om, hvilken drivkraft, der var at foretrække til landbrugets faste maskiner, afklaredes, da elektriciteten i 1916 kom i anvendelse i en stor del af sognet. For selvom det til at begynde med langtfra var fuldkommen, så var det dog den almindelige opfattelse, at her var noget, der var kommet for at blive. Vindmotorerne, der for få år siden var skudt op som paddehatte, forsvandt nu igen, den ene efter den anden. Hestegangene og petroleumslamperne blev slået i stumper og stykker af jernhandlernes forhamre. Elektriciteten blev møllens død. Den havde i flere år ført en hensygnende tilværelse, hvad beskæftigelse angår. Kun enkelte gårde samt de fleste småbrugere havde den til sidst som sine kunder; nu ville de nok også for størstedelen forsvinde. Møllens kræfter var usvækkede, den var solidt bygget og kunne med lidt vedligeholdelse nok have gjort tjeneste et århundrede endnu. Men tiden var løbet fra den. Så solgte aktieselskabet den til dens tidligere ejer, Knud Stampe, som i sommeren 1918 lod den nedbryde.

No mølle var ikke ene om sin skæbne. Som det gik den, sådan gik det for de fleste møller på egnen. Hvis ikke de blev stående i nogle år, kullede og vingeløse, som et trist minde om en svunden tid.

De unge forstår det nok ikke. Men mon ikke en del af de ældre, der har kendt møllen, endnu mindes et savn i sindet, over at den var væk, særligt de, der endnu kan huske den, da den stod med sin ranke rejsning, ene og frit på bakken. I et drengehjerte kunne den godt få en stor plads. Man kunne daglig følge dens

Lille Laust og Kåren med hunden og bindehosen

Bennet med No Dagvogn i Ringkøbing

Maren og Niels Chr. Naur og deres bosted

Kirsten Marie og Mads Toustrup. Bagved Huset Klitmosesø

Renselsesfest i gl. forsamlingshus

Mandshold ved gymnastikjubilæet 1929

Øverst f. v. Kr. Bjerregård, Martin Lauridsen, mejeribestyrer Refstrup, Laurids Jensen, Chr. Høgsberg, Theodor Christensen, Knud Sørensen, Niels Rindum. 2. rk. f. v.: Valdemar Poulsen, J. Chr. Egeslund, Jens Øland, Rasmus Iversen, Chr. Simonsen, Peder Lauridsen, Niels Lauridsen, holdets leder, Laur. Lauridsen. Siddende f. v.: Simon Kirk, Kr. P. Sørensen, Chr. Sinkjær, Niels Bork, Laust Nygård, Jens Sand Hansen, Jens Ahle, Peder Tang Thomsen. Nederst f. v.: Niels Mølgård, Lars Oxfeldt.

Sangforeningen o. 1917
Stående f. v.: Theodor Christensen, Jens Kr. Sørensen, Jens Bæk, Jacob Bæk, Jens Stampe, Sine Kjær, Peder Kjær, Mariane Sørensen, Niels Bork, Niels Lauridsen. Siddende f. v.: Kirstine Christensen, Midde Boll, Anna Stampe, Magdalene Christensen, Stine Bæk.

Heebrogård. Binderhøst i traktorens ungdom

gang, mens man flyttede køer og får. Trak et tordenvejr hen over egnen, blev den standset og vingerne sat på kryds, for ikke at friste lynet til at slå ned i vingen, der ellers ville stå lige opad. Der måtte passes særligt godt på, hvis vinden pludselig blæste op fra en anden kant; var møllen så ikke „krøjet" ret i vind, kunne der ske det værste.

Hvor var det spændende at komme med op på kværnloftet en dag, når det blæste stærkt, og møllen arbejdede hårdt, at se sækkene blive hejst op gennem en lem i loftet, og oven over kværnen greb de vandrette træhjul ind i hinanden, så det knagede og buldrede. Men den største oplevelse var at kravle foran mølleren op ad den noget stejle stige, op til møllerens tredje og øverste loft. Og derfra at se ud over det flade land, hvor Holmslands hvide kirker og møllerne strakte sig op over mylderet af små bitte gårde og huse; og længst ude under himmelranden, bag Ringkøbing og Stadil fjorde, den lange, hvide klitrække. Var det så så heldigt, at der netop kom et rigtigt langt tog ude på vestbanen, ja, så var oplevelsen fuldkommen.

To søstre

Tæt udenfor No kirke, i en afdeling på kirkegården, hvor de fleste gravsteder forlængst er sløjfede, findes søstrene Karen og Else Kristiansen Faurbys gravsted. Vi, der er ældre nu og har gået i skole i No, husker dem så tydeligt. Men også den yngre slægt bør kende lidt til deres særprægede levned. De var født i Heager, hvor deres fader var smed og, efter datidens sædvane for landhåndværkere, drev han tillige et lille landbrug. Som unge begyndte Karen og Else en virksomhed som omvandrende syersker; efterhånden blev modens krav strengere, hvorfor de gik over til kun at sy drengetøj. De lejede sig ind i en lille lejlighed i nærheden af No kirke; da de ikke kunne beholde lejligheden længere, byggede de i 1888 det lille stråtækkede hus, som endnu ligger ved kirkegårdens nordøstlige hjørne. Karen og Else var meget vellidte, og det fortælles, at beboerne var dem meget behjælpelige med at få huset bygget. Byggegrunden skulle de således intet give for, og så var det endda der, hvor de allerhelst ville bo: med udsigt til kirken og skolen og dens legeplads; men grunden har de sikkert følt sig i vedblivende taknemmelighedsgæld for. Der var hvert år rug i et skifte i den mark, hvor huset ligger (Kirketoft til Nobæk). Når rugen var høstet, gik Karen og Else ud og satte negene i hob og sørgede senere for at få negene rejst igen, når de blev væltet af blæsten. Når de så mente, at rugen var tjenlig til indkørsel, sendte de bud ned til gården, og når rugen var i lade, har de sikkert følt noget bondens glæde over at være færdig med høsten. Når efteråret skred frem, blev der travlhed i den lille systue, for drengene skulle have tøjet i orden inden vinterskolens begyndelse. Alle klædninger blev omtrent syet ensartet, benklæderne nåede et godt stykke under knæene, blusen var i matros-facon, oftest

med en lille krave, men var drengen fra et velstående hjem, så var kraven bred og med bånd i kanten. Hele dragten var syet af samme stof. Indtil min drengetid var det mest gråt hjemmevævet vadmel, som mødrene selv kom med. En sådan dragt var noget, der var hold i, den var næsten uopslidelig; det kunne gå ned og gå ned, og når det blev vendt en gang midtvejs, så kunne det vare hele drengerækken ud, når den ikke var altfor lang; men det var lidet spændende at være den yngste. Egnen var tyndere befolket dengang, men der var mange børn, særlig i de små hjem, og drengene, syntes jeg, var afgjort i flertal. Hos tre af vore naboer var der således syv drenge hvert sted, og hos en fjerde var der minsandten hele fjorten. Købstadsdrengene gik i tøj, der var købt færdigsyet i forretningerne; benklæderne var snævre, og de stumpede lige ved knæene, jakken var stramtsiddende; sådan en dragt så fiks ud, så længe den var ny, men efterhånden som dens indehaver groede til og lagde sig ud, så fik han et struttende og kvabbet udseende. Forholdet mellem drengene fra by og land var ikke altid det bedste. Drengene fra landet så noget stive og kejtede ud i det svære vadmelstøj, og bedst som sådan en dreng kom gående nok så skikkelig på gaden, så kunne han fra baghold blive hilst med tilråbet: „Ha-a, bonneknoll", men hvis han havde tilstrækkeligt mod efter en hastig vurdering af den fjendtlige styrke, så svarede han omgående: „Kjøvstepøls".

Karen og Elses takster for syning var meget små, og de stod urokkeligt fast, selv om prisstigning på alle områder allerede dengang var begyndt, men mange kunder forstod dog at rette på forholdet ved at sende lidt slagtemad derop efter slagtning eller lidt brød, når man havde bagt i den store ovn, og sådanne gaver blev altid modtaget med stor taknemlighed. De levede så nøjsomt, at det for nutidsmennesker er ufatteligt. Efter 1. april fyrede de aldrig i kakkelovnen, og petroleumslampen blev gemt hen til efteråret. Indtægterne var små, men udgifterne endnu mindre. Resultatet blev da, at der stadig blev nogle ører tilovers; de blev stille gemt hen, uden at nogen anede det (det var jo før selvangivelsernes tid), men Karen og Else havde planer for, hvordan de skulle anvendes. Vinteren igennem var der fuldt op af arbejde med syningen, men når foråret kom, blev der ikke tænkt så meget på tøjet, men de vidste råd for at anvende den overskydende tid. En tilfældig kirkegårdsbesøgende kunne træffe dem travlt beskæftigede med at luge og gøre rent på kirkegården, og de fortalte beskedent og ligesom undskyldende, at der var enkelte gravsteder, som de så lidt til, for der er jo mange, der har lang vej herop og dårligt kan komme hjemmefra. Folk, der vidste bedre besked, vidste, at disse „enkelte" gravsteder beløb sig til omkring 100, og det, at de så lidt til dem, var ensbetydende med, at de blev holdt fint i orden, for Karen og Else kunne intet arbejde udføre halvgjort. Det oplugede ukrudt blev omhyggeligt lagt ned i Lybæk-vejens dybe hjulspor udenfor kirkegården. På alle hverdagene arbejdede de med stor udholdenhed, men på helligdagene blev

der aldrig arbejdet; de blev dog ikke forargede, fordi en og anden gav sig til at køre korn ind på en søndag ved en vanskelig høst. Søndag eftermiddag gik de ofte en lang tur ud i sognet, og de var let kendelige på lang afstand. At de deltog i alle gudstjenester i kirken, var for dem en selvfølgelighed; men juleaften blev der dengang ikke holdt gudstjeneste i No, men så gik de hvert år og uanset vejret til Hee kirke for at deltage i gudstjenesten dér. Året 1902, til No kirkes 25-års jubilæum, skænkede Karen og Else den guldbelagte, syvarmede lysestage, der pryder alteret, og nogle år senere skænkede de det smukke, firemastede skib, der er ophængt i kirken. I genforeningsåret 1920 blev der blandt sognets beboere foretaget en indsamling til anskaffelse af to mindetavler over de unge mænd fra No sogn, som mistede livet i krigene 1848-50 og 1864; på listen over bidragyderne står Karen opført som den første.

Karen og Else fulgtes altid ad, og der var folk, som mente, at når den ene af dem døde, så havde den anden ikke langt igen. Det gik ikke således; den 20. februar 1916 døde Else, 67 år gl., men Karen, der var 3 år ældre, overlevede hende i 15 år. Efter Karens død åbnedes deres testamente, og det viste sig, at de skænkede alt, hvad de ejede, til No kirke. Det blev til „Karen og Else Kristiansen Faurbys Legat". De årlige renter af legatkapitalen skal ifølge bestemmelse anvendes til kirkegårdens forskønnelse og vedligeholdelse samt til forskønnelse af kirkens indre.

For mange nutidsmennesker vil deres levned vel synes fattigt og tomt, men de var sikkert i besiddelse af noget af den samme livsvisdom, som Arnulf Øverland i jævne ord giver udtryk for i et af versene til en misantrop (d. e. menneskefjende). Det lyder oversat:

Og du vil se, at hvad din flid har skabt
med tanke på dig selv, er spildt og tabt,
du med din rigdom vil dig selv bedrage,
kun hvad du gav, kan ingen fra dig tage.

Vi vil tænke på Karen og Else med taknemlighed, når vi færdes på den velholdte kirkegård, og når lysene på alteret tændes til højtid og fest, og vi vil ære deres minde ved vedblivende at hæge og værne om den kirkegård, som de holdt så meget af.

Spillemænd – Plantningsmænd

De mænd, der her skal fortælles lidt om, er der nok kun de ældre her fra sognet, der kan huske, og om få år vil deres navne være glemt.

Jens Lauridsen er født i Fuglbjerg i Stadil 1849. Efter endt skolegang var hans største interesse musik. Han blev elev i violinspil hos den dygtige stadsmusikant

Hans Gravesen i Ringkøbing, og eleven nærede stor respekt og beundring for sin lærers korrekte violinspil og undervisning. Jens Lauridsen var den pligttro elev, der øvede sig så ofte, der var tid og lejlighed, og han kunne altid sin lektie, når han mødte til musiktime. Allerede som 16-årig kunne han tage ud og spille til gilder. Efter sit giftermål købte Jens Lauridsen ejendommen Lille Noklit i No, der dengang var et lille husmandssted til et par køer.

Om det var naboskabet til Femhøjsande og Schuberts plantager, der allerede var i god vækst, der bevirkede det, ved jeg ikke; men Jens Lauridsen fik stor interesse for plantningssagen.

Gårdejer Jens Olesen, Kjærgård, ejede ca. 40 td. l. hede, beliggende nær Jens Lauridsens ejendom. Det fortælles, at de blev enige om, at Jens Lauridsen skulle tilplante så meget, som han kunne overkomme, så måtte halvdelen være hans ejendom. Resultatet blev, at han fik hele arealet tilplantet. Det er nu en del af No Plantage, som er beliggende nord for Femhøjsande.

Lidt syd for vejen fra Hee st. til Hover, 3 km øst for Hee, lå i forrige århundrede en gammel gård, kaldet Store Sanddal. Til gården hørte 40 td. l. mager sandjord, 30 td. l. kærjord og 120 td. l. hede.

På grund af alder var ejeren, Chr. Pedersen, villig til at sælge ejendommen til en rimelig pris. Så samledes en del mænd d. 7. maj 1893 i No forsamlingshus, hvor man enedes om at udsende indbydelse til dannelse af et aktieselskab til indkøb og beplantning af St. Sanddals mark og hede. Der blev så udsendt indbydelse til tegning af 100 aktier, hver på 50 kr., at indbetale i 9 år, for på den måde at skaffe de nødvendige penge. Indbydelserne var underskrevet med 8 navne, alle fra No

I løbet af kort tid blev der tegnet godt 100 aktier i Hee, No og Ringkøbing. Der nedsattes nu et udvalg, der fik fuldmagt til at købe gården, og kort tid efter gik handelen i orden. Prisen var 2.000 kr. uden bygninger, og overtagelsen fandt sted d. 1. oktober 1893. Den 2. september holdtes den konstituerende generalforsamling i Ringkøbing, hvor der vedtoges love og valgtes bestyrelse. Lærer Milter Madsen, No, blev selskabets første formand.

Beplantningen af de 160 td. l. mark og hede kunne nu tage sin begyndelse. De 30 td. l. kærjord, hvoraf ca. halvdelen var opdyrket, egnede sig bedre til landbrug end til beplantning, og de solgtes til en ung mand, Niels Samuel Andersen (Knud Buchholts far). Han var indvandret hertil fra Småland. På denne plet (fra St. Sanddal) byggede han sit hjem og skabte et mønsterlandbrug.

Jens Lauridsen, der havde været medlem af det nedsatte udvalg og nu var medlem af bestyrelsen, antoges nu til at anlægge og lede tilplantningen af plantagen, og det hverv udførte han på en god og dygtig måde. Den lille planteskole, han havde hjemme ved sin ejendom, blev udvidet, for at fremskaffe alle de planter, der skulle til, så billigt som muligt. Det var et stort arbejde at få plantehullerne

gravet. Det skulle være en rask mand, hvis han skulle nå 400 huller på en dag. Daglønnen var ca. 1 kr. på egen kost. Mon det har været en 10 timers arbejdsdag? Så har det for Jens Lauridsens vedkommende været 11, for han gik vejen til fods fra Noklit til Sanddal og tilbage.

Gravearbejdet passede nu ikke så godt for en spillemand. Han mærkede, at han ikke kunne spille så godt, som han havde kunnet, fordi fingrene var blevet så sært stive og krumme. „Men," sagde han, „jeg kan nu heller ikke lade være."

Planterne voksede forbavsende hurtigt til. 10 år efter, at de første træer var plantet, kunne man begynde hugst og udtynding. Hele arealet var nu plantet til. Men så tilkøbtes yderligere 44 td. l. (Hebro Bakker), som blev tilplantet i de følgende år. Plantagens samlede areal er nu 125 ha.

Selskabet skænkede Jens Lauridsen et sølvbæger som anerkendelse for hans dygtige ledelse af plantagens anlæg og beplantning. Jens Lauridsens søn, Chr. Bach Lauridsen, efterfulgte faderen som opsynsmand og leder af arbejdet.

Under 1. verdenskrig og mange år derefter var der god afsætning af kvas og meterbrænde, særlig til mejerierne. En stor del af bjergfyrbestanden blev udtyndet, og der blev plantet rødgran i stedet. Økonomien var god, flere år i træk blev der udbetalt 30 pct. i udbytte til aktionærerne. Der står nu en smuk og god plantage, hvor der før var øde hede, så der er grund til at mindes de mænd med tak, som i en svær tid enedes om og tog fat på at løse en sådan opgave[1]). –

Jacob Bæk er født i slægtsgården Nobæk 1869. Som dreng hørte han ofte Jens Lauridsen spille, og han fik selv stor lyst til at lære at spille. Som 12-årig fik han en violin og begyndte så at få undervisning hos Jens Lauridsen. Også plantning kom Jacob Bæk til at interessere sig for, vistnok under indflydelse af Jens Lauridsen.

Før den til var der kun haver med træer ved præstegårdene og enkelte større gårde, og det var oftest i god jord. Men ovre i Femhøjsande groede træerne jo lige op af det bare sand. Det fik Jacob til at tænke på, om der også kunne gro træer i heden nord for Nobæk. Han fik nogle plantehuller gravet, og de første gran og fyr plantet. „Jeg var ikke god til at grave plantehuller, da jeg kun var 13 år; det kunne vor daglejer, Laust, meget bedre," fortalte Jacob Bæk mange år senere. „Men Laust tøt no et, de kund betål se."

I de følgende år plantedes nu hvert forår et stykke, stort eller lille, eftersom der blev tid til overs fra landbruget, indtil alle 23 td. l. var tilplantet.

Jacob Bæk gav i mange år undervisning i sang i skolens ældste klasse, en time om ugen det meste af vinteren. Det var i regelen 1ste time over middag om lørdagen. Og det var fornøjelige timer. Så vi kunne godt lide, når vi fra legepladsen i „æ bakker" så Jacob komme med violinkassen i hånden op mod skolen. Vi fik lidt kendskab til noder, hvad de fleste af os sikkert forlængst har glemt. Men vi lærte også nogle gode sange, som vi ej kan glemme.

Højdepunktet for de fleste var nok, når vi enkelte gange hen mod slutningen af timen, blev delt i 4 hold og så sang: Mester Jacob, mester Jacob.

Jeg husker en gang ved eksamen, hvor vor sangkunnen også blev afprøvet, at præsten, som jo dengang var selvskreven formand i skolekommissionen, begyndte at synge med på en kendt sang med sin kraftige stemme. Der var faldgrube i melodien; den var vi fortrolig med, men det var præsten ikke. Så han faldt selvfølgelig i, til stor morskab, særligt for de andre medlemmer af skolekommissionen.

En gang da der var bispevisitats i skolen, spurgte biskoppen Jacob om, hvor længe han havde gjort tjeneste som sanglærer ved skolen. Jacob betænkte sig lidt, så svarede han stilfærdigt: „Det hår a gjor i manne or." Jacob Bæk havde let ved at få det til at rime; det benyttede han jævnligt i sine svar og talemåder. Han var udstyret med gode evner. Ved selvstudium erhvervede han sig meget omfattende kundskaber. Sognets og særligt skolens tarv lå ham stærkt på sinde. I mange år sad han i skolekommissionen, hvor tilstedeværelse ved eksamen optog tre dage i den travle forårstid. Det var jo før kommuneadskillelsen i 1921, og da var der tre skoler.

Musik var nu den store interesse. Han fik dannet et lille orkester, hvis medlemmer var: Lærer Storgaard Pedersen og frue fra Hee, og fra No, mejeribestyrer Nielsen, Kristen Iversen (mest kendt som kunstmaler), Mads Bonde, Jens Stampe og Jacob selv. Som spillemand ved gilder og fester i No havde Jacob lidt efter lidt afløst Jens Lauridsen, og han havde i reglen en eller to af sine gamle elever som hjælpere. Jacob har givet undervisning i violinspil til mange unge, vistnok altid uden betaling. Det var dengang skik, at karlene og pigerne skiftevis i perioder bød op til dans, og det var spillemændene, der bestemte, når der skulle skiftes om. En gang så jeg dog, at en utålmodig gæst henvendte sig, om det ikke var på tide, at damerne fik ordet. Han fik straks sit ønske opfyldt, idet Jacob forkyndte ud over salen: „A skuld hold en tål, æ piger ska ta æ kål."

Gymnastikforeningen holdt en fest hvert forår efter opvisningen, og skytteforeningen holdt fest om efteråret efter præmieskydningen. Så blev ungdomsforeningen oprettet; foruden mødevirksomhed opførtes der hver vinter en dilettantkomedie. Men det klarede vi ved at lægge bordplader op på nogle bænke i den ene ende af salen, et par dækkener på en snor var fortæppe; så syntes vi, det næsten ikke kunne være bedre. Der var dog et år, vi ville lave det endnu bedre. Vi havde hørt, at skrå brædder skulle være så godt. Så lagde vi nogle bræddestumper og kiler under de bageste bænke, så scenen fik den ønskede hældning. Der var imidlertid nogle dramatiske scener i stykket, der blev opført. Den megen uro bevirkede, at nogle af kilerne løsnede sig, så bordpladerne gav sig til at klapre og klævre, så snart de optrædende bevægede sig. Der blev ikke stillet så

store fordringer dengang. Trods de primitive forhold kunne man altid regne med fuldt hus til to forestillinger. Det gav et pænt overskud, som foreningen kunne tære på resten af året.

Hver sommer holdt foredragsforeningen og ungdomsforeningen et fælles møde, hvor hver forening sørgede for en taler. I nogle år holdtes mødet i Nobæk plantage, som nu var vokset op og med megen flid forvandlet til et smukt anlæg med en ideel mødeplads på en bakkeskråning. Efter mødet gav Jacob Bæk og Stine chokolade til hele selskabet, og No Sangforening, som Jacob var dirigent for, gav nogle numre. Det var festdage.

Jacob Bæk var i mange måder en ener. De fleste mænd dengang ville gerne til marked en gang imellem; det brød Jacob sig ikke om. Men var der en koncert eller et sangstævne indenfor rækkevidde, så måtte han afsted. Han ville også gerne rundt i omegnen for at se, hvordan andre plantager artede sig. Det var en søndag, min broder og jeg var cyklende ud til Høgildgård, syd for Herning, for at besøge vor fætter, Simon Bæk, som boede der. Vi var kørt tidligt hjemmefra og havde ikke ventet at træffe Noboer derude. Men da vi kom ind på gårdspladsen, så stod Simon Bæk der og talte med Jacob Bæk. Han var kommet en halv time før, for at se den store plantage derude.

Jacob kunne ikke lide at være altfor overhængt med arbejde. Engang klagede han sig ved, at de havde haft så travlt hele sommeren, og så kneb det endda at følge med. „Men", føjede han til, „det er måske bedst sådan, for så er man ikke udsat for at gå og blive skarnvorn." Almindelig selskabelighed brød han sig ikke om, kortspil deltog han ikke i, og det var ikke altid, han interesserede sig for det, der blev snakket om. „Og så sidder man der og keder sig", sagde han, „for når folk byder fremmede sammen, så er der jo altid ryddet op, så man ikke engang kan finde en gammel avis."

Jacob Bæk havde mange forskellige gøremål. En mand har fortalt, at da han som dreng en dag var i Nobæk for at få musikundervisning, kom der en ældre mand, som gerne ville have sit hår klippet. „Det kan ikke blive i dag", sagde Jacob, „for her er en som skal have sit hår strøget, (håret på violinbuen) og det er mere nødvendigt."

Medens Jacob Bæk endnu var i sine bedste manddomsår, angrebes han af en snigende sygdom, som i løbet af få år tærede hans livskraft. Violinen måtte han lade hænge på væggen. Men så længe, det var muligt, vandrede han dagligt op i plantagen og puslede lidt om træer og buske. Juledag 1925 døde han, kun 56 år gammel.

Simon Jensen, der var morbroder til Jacob Bæk, var født i Skovgård i No 1848. Han mistede to brødre i den ulykkelige krig 1864. Tabet af Sønderjylland

gik ham også meget nær. Han har sikkert sat sig som mål at efterleve Dalgas' ord. „Hvad udad tabes, skal indad vindes."

Som ung arbejdede Simon Jensen nogle år ved engvanding, som jo var en af de første opgaver, Hedeselskabet tog op, efter at det var stiftet i 1866. Senere tog han kursus i nivellering og påtog sig flere dræningsarbejder. Hedens tilplantning havde dog Simons største interesse. Han købte 27 td. l. hede, der lå nord for Brændbakken, og tog straks fat på tilplantningen. Denne plantage fik navnet Granlide; han byggede et lille beboelseshus ved plantagens sydligste hjørne. Den lille plantage, der er beliggende lidt længere mod vest, er plantet af Jens Lauridsen (der er omtalt foran. Han døde 1. juni 1923, 73 år gl.).

Simon købte tillige den såkaldte Præstens Hede, på 54 td. l., beliggende nord for Hover å, mellem Sanddal Plantage og Sdr. Bratbjerggårds marker. Også denne hede fik han forvandlet til plantage i løbet af få år. Den ligger meget naturskønt, med kæmpehøjen Præstens Høj (22 m) og med de dybe furer i skrænten ned mod ådalen, dannet af smeltevandsstrømmen fra isbræen i tidernes morgen.

Arbejdet med udtynding kunne så småt begynde. Men travlheden var ikke så stor. Simon anlagde så en bigård i Granlide. Dengang lå engene hen i deres naturlige tilstand, med et mylder af blomster fra det tidlige forår. Så kom agerkålen og gjorde vårsædsmarkerne på den lave jord gule i lang tid. Kløveren fik også lov at gå i blomst. Og sidst, men ikke mindst, kom lyngblomsterne på de store hedestrækninger. Der var således „råstoffer" nok sommeren igennem. Og var vejret godt, kunne en bifamilie samle indtil 100 pund honning en sommer.

Mens plantningen stod på, havde Simon næsten kun haft udgifter. Men han klarede sig endda, for han var meget nøjsom. Klædedragten var altid hel og ren, men moden var vist fra midten af forrige århundrede. Biavlen blev vist ret indbringende. Men Simon fortsatte sin spartanske levevis, hvad der fik nogle til at mene, at han var nærig. Det var en stor misforståelse. Var der en indsamling i gang, og Simon syntes, det var noget, der var mening i, så var der ingen smålighed, så var han den glade giver. En mand sagde engang til Simon, at han lige så godt selv kunne bruge de penge, han tjente; han havde jo ingen at samle til. Simon svarede: „A tøgger no (jeg synes nu), at enhver har pligt til at lægge noget til side, mens han er rask og kan arbejde, så han ikke behøver at være andre til byrde, hvis han bliver gammel og ikke mere formår at gøre nytte."

Der var nu også andre rundt om i sognet, der begyndte at holde bier, men de ville gerne have Simon til at passe dem; hvad han også var villig til, såvidt som tiden tillod. Biavl og plantagedrift passede godt sammen, for bierne skulle jævnligt tilses, når det var varmt, og da var det ikke rart at arbejde i plantagen.

Simon ville gerne i kontakt med andre. Og selv om han var noget af en origi-

nal, var han en velset gæst, hvor han kom. Til børnene havde han altid spøgefulde bemærkninger, til de voksne sagde han altid sin mening ligeud, og han kunne blive stejl i en diskussion, når det var hans overbevisning, at han havde ret. Men opdagede han så siden, at han måske alligevel havde haft uret, havde han ingen ro, før han fik tilstået sin fejltagelse.

Da Simon blev ældre, anskaffede han sig en tohjulet vogn og en lille islandsk hest. Hesten var meget fredelig, men den havde den slemme fejl, at den ville løbe løbsk. Det kom over den med mellemrum, det kunne se ret drabeligt ud, men i reglen skete der dog ikke noget videre. En gang var det dog mere alvorligt. Simon kom kørende i hulvejen ned fra møllen, da hesten pludselig for afsted. Det ene hjul løb ind i vejbrinken, hvorved begge vognstænger knækkede, vognen væltede, og Simon brækkede et ben. Folk sagde, at så fik Simon nok afkørt, nu skulle hesten nok sælges. Men Simon lod sig ikke sådan slå ud. Da benet var groet sammen igen, fik han vognen gjort køreklar; hesten byttede han bort med en anden af samme race, men nok så skikkelig. Og så kørte han igen i nogle år.

I de seneste år havde han en husbestyrerinde og en ældre karl til at hjælpe ved plantagearbejdet.

En vinterdag i 1925 rygtedes det, at Simon var blevet syg; måske var det dog kun en slem forkølelse. Men få dage efter døde han, uventet, 77 år gl.

Et særpræget og meget virksomt levnedsløb var afsluttet. Det er med rette, at Simon Jensens navn er indhugget i en sten i Kongenshus Mindepark.

Sognets bosteder

Oxfeld

Oprindeligt var her vel blot én gård. Det tidligste, vi hører noget om *Oxfeld,* er i 1532, da *Jacob Christensen* til Bjørslev tog lavhævd på 2 gårde udi Oxefeld; dette fremgår af et tingbrev 1563, efter hvilket sønnen *Christen Jacobsen* på egne og medarvingers vegne fastholder lavhævden. Modparten er Iver Skram til Voldbjerg. Han bestrider lavhævdens krav på to engskifter „i Voldbjerg mark"; heri får Iver Skram medhold på tinget. Ejendomsretten til de to Oxfeld-gårde anfægtes derimod ikke; så her har Jacob Christensen altså været anerkendt som retmæssig indehaver, ligesom sønnen efter ham ved samme lejlighed anses for at være det og vel indtil videre forblev gårdens ejer. I 1580 vidner *Morten Mouridsen* i striden om tørvene østen Grimstrup til fordel for Voldbjergs ejer, at han mindes Voldbjergs tørvegrøft derude i den fjerne hede i 18 år, siden han kom til Oxfeld. Andre mænd mindes samtidigt deres medvirken i Voldbjergs forehavende i en betydelig længere årrække. Det, der i den forbindelse interesserer os, er, at denne *Morten Mouridsen* er den første fæster i Oxfeld, vi ser omtalt. Om han har haft begge gårdene i brug, er vel tvivlsomt, men må iøvrigt stå hen. Derimod ser det umiddelbart ud, som om han er fæster under Voldbjerg, eftersom han gør hoveri til denne gård. Vi kan ikke rigtigt få det til at rime med, at Christen Jacobsen endnu 1563 står som ejer til Oxfeld. Enten må fæsteren Morten ikke selv have deltaget i arbejdet i hovheden, i hvert fald ikke i alle de 18 år, men iøvrigt nok have haft kendskab til sammenhængen i sagen; eller også må Chr. Jacobsen ret hurtigt efter tingsvidnet i 1563 have handlet Oxfeld bort til Voldbjerg. Vi kender ikke Oxfelds senere ejendomsforhold før i 1629. Da hører de to gårde under Timgård, så det er vel tvivlsomt, om Voldbjerg i mellemtiden har haft adkomsten for atter at give slip på den.

1610 har Oxfeld to fæstere, *Peder* og *Christen;* i de nærmest følgende år har skattemandtallene *Kiersten* i stedet for Christen, men de to mænd er vel nok identiske med *Peder Jensen* og *Christen Jensen,* som træffes her 1629 og senere, som fæstere i hver sin gård. I 1650 sidder *Anders Andersen* her som fæster under Voldbjerg, hvorimod *Mette Anderskone* i den anden halve gård endnu har fæ-

stet under Timgård. 1664 er A. Andersen her også, og fæsteren i den anden gård hedder ligeledes Anders, med tilnavnet Oxfeld; måske det er en og samme mand, der nu driver begge halvgårdene, som slet ikke er så små endda, idet hartkornet er henholdsvis td. 6.6.1.1$^{4}/_{5}$ og 6.4.1.1. Den sidste angives at tilhøre velb. *Anthoni Redtz.* Om denne adelsmand havde tilknytning til slægten Sehested, der ved de tider ejede Timgård, står uklart. Der er formentlig sket en fejlskrivning, idet 1688-matriklen har den anmærkning, at den pågældende halvgård i Oxfeld efter gl. matrikel var fru *Elisabeth Sehesteds.* Fæsteren hedder 1668 *Anders Christensen,* mens *Anders Andersen* vedblivende står for Oxfelds anden halvpart. Hartkornet er noget sat ned i forhold til landgildematriklens; det er hhv. td. 5.1.0.0 og 4.6.3.0.

1716 ejer Voldbjerg hele Oxfeld. Nu træffer vi andre fæstere her, nemlig *Iver Lauridsen* og *Christen Jensen.* Det sidste navn kunne tyde på, at her er slægtsforbindelse tilbage til tidligere fæstere. Jeg tror, det forholder sig sådan. Gennemgående har det nok været solide folk, der har siddet og også fremdeles sidder her på vilkår, der har gjort det muligt, at slægtled efter slægtled har kunnet afløse hinanden som fæstere – også selv om Peder og Chr. Jensen i 1629 i skattemandtallet nævnes blandt forarmede bønder uden skatteevne. Vi træffer øjensynligt også her det ikke ualmindelige forhold, at selvom antallet af samtidige fæstere i gården altid synes at være det samme, her altså to, så har der tid efter anden siddet yderligere 1 eller flere mænd her, som gårdsæder eller gårdmænd, med hver sin familie; deres forpligtelser er blot ikke sat i forhold til hartkornet, men er derimod et anliggende mellem vedkommende gårdmand og fæsteren af den gård, hvori han sidder. Desuagtet kunne en sådan gårdmand dog udmærket pålægges både skattepligt og hoveri.

Iver Lauridsen, som vi altså finder som fæster i 1716, var da allerede en gammel mand, 78 år. Givet nok har han haft fast bopæl i en lang årrække. Det er da også ham, vi i skattemandtallet træffer helt tilbage i 1677 og ved senere mandtal – som mand i Oxfeld. Den Laurids Oxfold, som nævnes 1702, er nok hans søn og identisk med *Laurids Iversen* 1720 og 1734; sidstnævnte år bliver han gift med *Mette Nielsdatter,* men det er muligt nok ikke hans første ægteskab, da han allerede nu må være noget til års. Hans far var død 3 år tidligere, 93 år gl. Laurids Iversen er sikkert nok nu fæster i Oxfeld. Usikkert er det, om den Jens Oxfeld, der gifter sig 2. gang 1702, og som i 1704 kaldes *Jens Andersen,* også er det; men ellers er han nok gårdsædemand og iøvrigt nok ud af slægten, eller en af to slægter, i Oxfeld. Lars eller *Laurids Andersen,* som kirkebogen melder at være død 1747 i en alder af 63 år, er nok broder til Jens Andersen; hvem af de to, der så har haft fæste i gården, måske de begge har. Fem år senere træffer vi pany en *Christen Jensen* her, som gift mand. Året efter bliver han enkemand, og datteren Else, ved hvis dåb vi først ser faderen nævnt,

døde som 6-årig, altså i 1758. Ved den lejlighed kaldes hendes far *Chr. Brinch;* om det så har nogen forbindelse med Oxfelds Brinchagre i forhold til Christens halve gårds beliggenhed må stå hen. Chr. Brinch gifter sig imidlertid igen; i 1760 fødes igen en pige, der får navnet Ingeborg; hende vil vi træffe sidenhen.

I 1756 holder *Hendrich Jensen,* Oxfeld, bryllup med *Johanne Marie Madsdatter* fra No. Hendrich må antages for at være broder til Christen, for så vidt da, at vi endnu ikke har nogen sikker formodning om en begyndende udstykning af Oxfelds vidtstrakte jorder; en frastykning af ret stort omfang kom nogle årtier senere. Endnu en bror, *Jens Brinch,* døde 32 år gl., vistnok ugift.

1771 træffer vi *Anders Christensen,* som er gift med Christen Jensens (Brinch's) datter, Ingeborg, i den halve gård, der havde lidt større hartkorn end den anden; i den hedder fæsteren nu *Jens Nielsen Bierre,* der ikke ses at være født i Oxfeld. 1787 har Oxfeld igen skiftet fæstere; nu hedder de *Niels* og *Christen Jensen.* Den førstnævnte er Jens Bierres søn og efterfølger. Den anden fæster er nu ikke, som det kunne se ud til, Niels's bror. Egentlig må navnet være forkert ved den tid, efter skifteprotokollens udvisende. Den nævnte Chr. Jensen er gamle Chr. Brinch, som imidlertid er død i 1784. Sønnen Anders må vel ligeledes være død ved den tid. Efter skiftebrevet har Chr. Brinch en eneste nulevende arving, den 26-årige *Niels Christensen,* som af Voldbjergs daværende ejer, Peder Nissen, havde fået en slags fæsteløfte på faderens gård. Ved den vurdering af gården, som finder sted ved skiftet, konstateres imidlertid en bygfæld på huse og besætning på 205 rdl. 4 mark, mens værdierne opgøres til blot 75 rigsdaler. Så skifteforvalteren fuldmægtig Michael Ingstrup, tegner et billede af lutter armod og søllehed for enken og sønnen som fremtidig fæster i gården. Niels Christensen tiltrådte vel fæstet. Men må ret hurtigt være kørt fast; i hvert fald i 1790 sidder der en anden mand i gården. Han hedder *Niels Lauridsen* og er sikkert nok søn af Laurids Iversen, vi før hørte om i Oxfeld. Nu er Niels Lauridsens kone, *Maren Iversdatter,* død, og manden står ene med sønnen *Laust* på blot 2 år. En anden søn, *Jeppe,* som efter folketællingen 1787 angives at være 7 år og født udenfor ægteskab, må vel nu være død. Der er ved at ske forandringer også på anden måde. I Niels Lauridsens gård har de siddet som nogenlunde velsituerede folk i de få år, der blev familien beskåret. Ved skiftet efter hans kone er der et ret betydeligt indbo, og udboet er ligeledes ret velbesat, uden at der dog på nogen måde er noget tilovers, når fæstekontraktens strenge fordringer gøres op og kræves fyldestgjort, som det sker ikke blot ved til- eller fratræden, men tillige når enten manden eller konen dør. Men Niels Lauridsen har også fået mere hartkorn nu, godt et par tønder, så han nu svarer til td 7.3.0.0. Den anden gård i Oxfeld nedlægges eller beskæres til blot at være et husmandssted. Det er én af ændringerne henimod en væsentlig udstykning af Oxfelds jorder, som her synes i begyndelsesstadiet. Før vi forsøger at skaffe os et nogenlunde klart overblik over

den videre udstykning – den er her som andetsteds overordentlig vanskelig at få rigtigt hold på, forud for matrikelnumrenes tid – så prøver vi først at følge Oxfeld gårds ejerskifter op. Fra 1793 bliver brugerne selvejere, med Niels Lauridsen som den første. Niels Lauridsen indgår ægteskab med en tjenestepige, *Anne Nielsdatter,* og ægteparret har i 1801, foruden *Laurids* af første ægteskab, 6 børn, pigerne *Else Marie,* 9 år, *Maren Margrethe,* 8 år, *Maren Katrine,* 1 år og drengene *Jeppe,* 5 år, *Jens,* 4 år og *Peder,* der er 3 år gammel. Niels Lauridsen selv dør i 1824, som det synes, som mand i gården. Børnene tabes af syne, og ingen af dem synes at have overtaget Oxfeld. Her træffer vi i 1834 *Mads Pedersen,* der er født i Sahl sogn i Viborg amt. Han er en gift mand og sidder allerede med fire børn, hvoraf det ældste er 8 år. For Mads Pedersen gik det ikke så godt i gården, i hvert fald ikke til sidst, idet den gik til tvangsauktion i 1852, hvorved den blev tilslået tjenestemand, det vil sige gift, fast daglejer, *Christen Jensen* fra Hvingel. Chr. Jensen kom nu ikke lige fra Hvingel til Oxfeld; han havde først i nogle år ejendommen Langhus, det nuværende Agerbæk i Lybæk.

Med Chr. Jensen kom Oxfeld i samme slægts eje i fire led. Sønnen *Anders Christensen* overtog gården efter skøde af 1871, efterfulgt af hans søn *Christen Andersen,* 1890; Chr. Andersen tog siden navneforandring efter gården, til Christen Oxfeldt. Han flyttede med sin familie til en ejendom i Hee, da han 1916 overdrog Oxfeld til sin ældste søn, *Lars Oxfeldt.*

Lars Oxfeldt blev anerkendt især som planteavlsmand, i bedriften hjemme og i organisationsarbejdet udadtil. Han deltog i mangeartede foreningers ledelse, var således i 25 år formand for brugsforeningen, og som formand for foredragsforeningen, der bestyrer forsamlingshuset, var han initiativtager til, at et nyt forsamlingshus blev bygget, i 1941. *Kirstine* og Lars Oxfeldts ægteskab var barnløst, men de tog en københavnerpige til sig som plejebarn. Da gården i 1957 blev solgt til *Mogens Olesen,* flyttede Lars Oxfeldt med sin anden hustru, *Kirsten Iversen* fra Bjergland i Hee, til et nybygget hus i stationsbyen. Også dette ægteskab var barnløst. Lars Oxfeldt døde i 1958.

I 1965 solgte Mogens Olesen Oxfeld. Gården kom herefter overgangsvis ind under ejendomsspekulationens vilkår, indtil den erhvervedes af nuværende ejere, overlæge *Torben Francis* og hustru *Ida,* København. I deres tid har jorden været lejet eller forpagtet ud.

Udstykninger. I 1683 havde de 2 Oxfeldgårde tilsammen o. 44 tdr. land dyrket jord, men hele tilliggendet var vel det 10-dobbelte eller mere, så der har været plads for en betragtelig udstykning, som da også tid efter anden har fundet sted. Oxfeld gård har nu o. 70 tdr. land tilbage.

Det er her som andetsteds overordentlig vanskeligt om ikke ligefrem umuligt at trænge helt til bunds i udstykningssagerne. De mange spredt forekommende

kildeoplysninger kan være svære at finde, undertiden også at forstå, kortfattede, mangelfulde og tilsyneladende indbyrdes modstridende, som de kan frembyde sig; dertil kommer, hvad der bevidst eller ved forglemmelse ikke er blevet tinglæst eller på anden måde optegnet.

Først hen imod bondefrigørelsen kan man på papiret se begyndelsen til en udvidet bosætning på Oxfeld mark. Alligevel kan denne tilgang godt være indledt længere tilbage, således at en og anden mand – underhånden, men næppe uden Voldbjergs godkendelse – har fået adgang til at slå sig ned med sin familie i et nødtørftigt opført hus, med lidt jord, et par agre måske, lidt grønning og ellers mest hede, hvorpå kunne holdes en ko og nogle får. Trækkraft og redskaber fra gården til markarbejdet kunne betales med daglejerarbejde; og ellers var småmandens bi- eller hovednæring et eller andet eller flere slags håndværk. Dette er en tænkelig udvikling frem imod lidt større og selvstændigere forhold. Helt pludselig dukker jo sjældent folk i større tal op, med deres behov for fast bopæl og levemuligheder.

Hvad der i så henseende kan være sket på Oxfeld mark som i andre dele af sognet, både før og efter 1793, er noget af det vanskeligste at følge. Glimtvis dukker de op, husene på lejejord, og forsvinder igen, ofte efter et enkelt slægtleds forløb. I vid udstrækning må det opgives at følge sådanne bosteder og deres beboere; selvom vi altså ved, at de i ret stort tal har eksisteret sognet rundt. Efter omstændighederne nødes vi til at afgrænse os til først og fremmest at forsøge at følge de mere varige og dermed fastere aftegnede bosteder op.

Mnr. 100 ligger på den noget udflydende grænse til Lybæk bys jorder. Det er ret skarp sandjord, der efter landmålingsmatriklen havde blot 2 skp. hartkorn; dengang lå det sikkert mest i lyng. Ældre folk har hørt af forældrene, at her lå et bosted, og det er formentlig her, at *Lambert Pedersen* boede i 1793. Hans selvejerskøde er ejendommeligt nok fælles med enken *Ingeborg Christensdatters,* gamle Christen Brinch i Oxfelds datter; Ingeborg får bare 1 skp. hartkorn ved handelen. Hendes jord må vel ligge op til Lamberts. Begge står de som ejere endnu 1807, men synes så at glide ud af synskredsen. I 1801 havde Ingeborg haft ophold hos svogeren Chr. Jepsen Mastrup, så hun synes ikke at have haft selvstændig bopæl i disse åringer. Fra Lambert Pedersen synes jorden at være kommet til mnr. 93, hvorfra den siden har været handlet bort til andre ejendomme. Lamberts bosted har muligvis været opretholdt endnu noget frem i tiden, men da sikkert som et nærmest jordløst hus.

Mnr. 93. Solgtes fra Voldbjerg 1792 til *Christen Madsen Brand,* der stammede fra Hedehus. Hans enke, *Ane Kirstine Poulsdatter* afstod 1822 ejendommen til sønnen *Jacob Christensen,* som i 1838 skødede den til *Christen Sørensen*

på Voldbjerg. Denne solgte efter tre års forløb til *Poul Pedersen Riiskiær,* som 1861 afhændede til *Peder Olesen (Riiskiær),* derefter følger *Jens Chr. Christensen* 1867, *Jens Houmark Nielsen* 1887, *Jens Christian Mortensen* 1888 og *Laurids Lauridsen* 1890, fra hvem kautionisterne overtog ejendommen 1895 og året efter solgte til *Niels Chr. Jacobsen,* som 1899 efterfulgtes af *Ole Olesen,* der senere tog navneforandring til *Ole Birkmose,* og som overdrog ejendommen til sønnen *Ole Birkmose* 1910. Fra denne til svogeren *Simon Sandbæk* i 1915, der 1918 solgte til *Anders Andersen,* som året efter solgte til *Andreas Jensen,* der igen det følgende år solgte til *Chr. Peder Sørensen.* I 1925 blev *Simon Sandbæk* påny ejer og sad derefter her med sin familie indtil 1954, da sønnen *Johan Sandbæk* overtog ejendommen. Denne solgte 1969 til *Erik Tambjerg* til samdrift med hans gård. Bygningerne er senere fraskilt og solgt. Nuværende ejer er murer *Vagn Jacobsen.*

Mnr. 94. 1793 bliver *Chr. Mortensen Stærkgård* ejer af stedet, der da har htk. td. 0.4.1.0. I 1834 sidder her hans svigersøn *Christen Clemmensen,* der efterfølges af sin søn, *Mads Christensen Kirk* i 1858, hvis søn, *Markus Madsen,* havde ejendomsretten efter sin far og indtil sin død i 1918. Det var i den spanske syges tid. For den faldt ikke blot Markus Madsen, men tillige sønnen *Kristen,* der var på højskole på Sjælland. I nabolaget faldt yderligere to mænd som ofre for epidemien. Den ene var *Marinus Clausen,* der bestyrede den foran omtalte ejendom, mnr. 93; hans enke, *Kirstine,* blev siden gift med smed *Peder Schmücker* ved No station. Den anden var husmand *Kristen Skanderup* i Lybæk.

Markus Madsens arvinger frasolgte en ret stor part af ejendommens jordareal. Ejendommen med de resterende o. 12 tdr. land solgtes 1920 til *Jens Jensen,* der året efter solgte til *Johannes Pedersen,* hans svigersøn, som i 1945 solgte til *Sigvald Madsen,* som tilkøbte en del jord, men senere frasolgte al jorden og gik over til andet erhverv.

Mnr. 95a. Jens Nielsen Bierre, som vi havde truffet som gårdfæster af den ene gård i Oxfeld anføres 1787 som aftægtsmand i Oxfeld og som daglejer. 1793 træffer vi ham imidlertid som ejer af et husmandssted på 1 td. hartkorn; det må være ovennævnte ejendom. I 1803 bliver Jens Bierre, der nu er 73 år, for tredje gang enkemand. Datteren *Christiane,* der er enke, bor hjemme med to mindreårige børn, en dreng på 8 og en pige på 2 år; drengen er nok den *Peder Sørensen,* vi i 1834 træffer med familie i et hus på Oxfeld mark, men det er ikke bedstefaderens ejendom. Mand i den efter Jens Bierre bliver *Peder Jensen Krog* fra Sønderby i Hee, idet han gifter sig, i 1803, med enken Christiane. Ret mange år er Peder Krog ikke forblevet ved stedet. 1807-08 er han her og muligvis til 1810; men allerede 1814 tinglæses der aftægtskontrakt på ejendom-

men. Og det er ikke til Peder Krog, men til *Christen Jepsen,* som vel må være eftermanden. Denne mand er formentlig identisk med den *Chr. Jepsen Mastrup,* som tidligere ses omtalt flere gange, og som 1801 skrives til gården Tradsborg, der senere skal omtales. Alderen passer med den Chr. Jepsen, som kirkebogen melder død i 1822 med den anmærkning, at han døde meget fattig. Hans eftermand i husmandsstedet på Oxfeld mark er *Iver Jensen Toft,* der stammer fra Lybæk. Denne afhænder til ejeren af mnr. 96, der omtales i det følgende; idet dog Iver Jensen Toft fraskiller en del af jorden, som han bebygger til *ejendommen mnr. 95b* + nogle andre, ubebyggede parceller. 1852 tinglæses aftægt til Iver Jensen Toft og kone, hvilket må betyde, at den frastykkede ejendom er solgt vistnok til *Mikkel Jørgensen.* Fra 1860 *Knud Kjeldsen,* som 1893 afhænder til *Christen Jeppesen,* hvis enke, *Ane Katrine Iversen,* 1905 tilskøder *Anders Peder Pedersen* ejendommen. Denne sælger i 1930 til murer *Jens Øland,* bosat her i sognet 1920. Nuværende ejer af ejendommen er *Eigil Th. Hansen.*

Tambjerg, mnr. 96. Efter udstykningstilladelsen af 1794 halveredes gården Oxfelds hartkorn, idet en del parceller fraskiltes, dels som tillægsjord, dels til oprettelse af nye ejendomme. Af de sidste er mnr. 96, der med hartkorn td. 1.0.3.0 overtoges af *Jens Jepsen.* Jens Jepsen, der 1801 kaldes husmand og skrædder sidder så her med familie, indtil sønnen *Jesper Jensen* i 1839 tiltræder ejendommen, samme år som han køber mnr. 95a til sammenlægning. Jesper Jensen forbliver ungkarl. I 1855 er hans mor, *Kristiane Jespersdatter* endnu levende; hun er 74 år og har jo sit ophold i hjemmet, hvor også datteren *Marie Katrine Jensdatter* er hjemme, som tjenestepige. Marie Katrine overlever såvel sin mor som sin bror, og som eneste arving overtager hun ejendommen, som *Jens Johan Pedersen* fra Mastrup i Hee ved giftermål med Marie Katrine får skødet på 1862. Tretten år senere sælger Jens Johan Pedersen, kaldet *Jens Mastrup,* ejendommen med tilkøbte parceller i Hjortmose ved købekontrakt til *Laurids Pedersen* fra Gadegård på Holmsland, idet dog Jens Mastrup fraskiller noget jord til bebyggelse for sig og sin kone. Laurids Pedersen blev kun tre år ved ejendommen, som han i 1878 afhænder til sin fætter, *Erik Knudsen Aarup,* født i Aarup i Thorsted. I Erik Knudsens ægteskab med *Mette Mogensen,* der var født på Holmsland, fødtes seks børn: *Laurids,* der blev gårdejer på Holmsland; *Mogens* blev præst, sidst i Gadbjerg-Lindeballe, hvor han døde 1941; *Kirstine,* der blev sygeplejerske og siden gift med gartner August Johansen i Fjeldsted på Fyn; *Christiane,* der blev lærerinde; *Jensine* blev syerske, men var iøvrigt en lang årrække forældrenes trofaste medhjælp, og den yngste, *Knud Knudsen,* som forældrene efter 38 års virke i 1916 overdrog gården, hvorunder Erik Knudsen 1893 havde lagt naboejendommen i øst, mnr.97. Mette og Erik Knudsen forblev efter afståelsen i gården, men købte året efter naboejendommen Langhus; her boede de med datteren

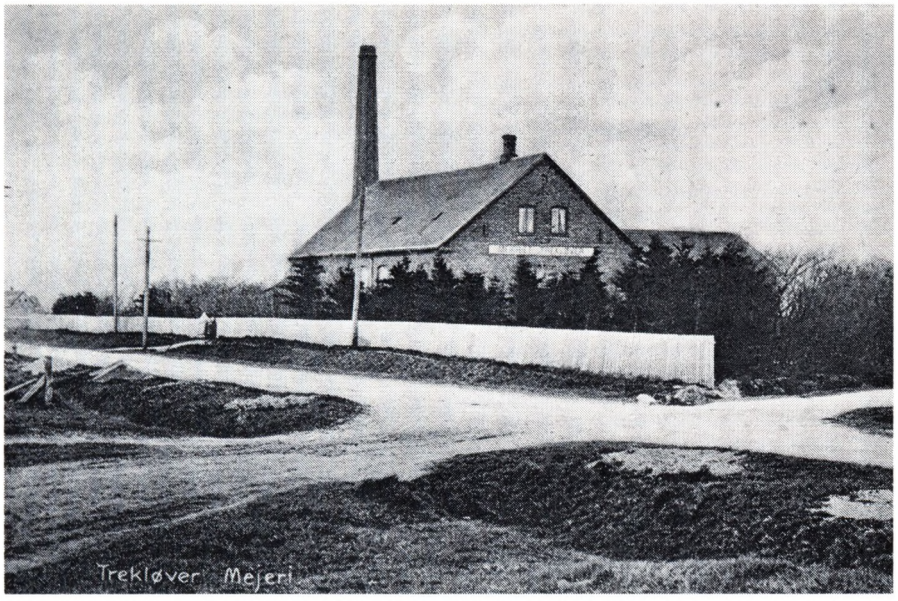

Trekløver

Jens Iversens gård, o. 1910

Granlide i Morten Iversens tid

Hos Erik Knudsen, o. 1910

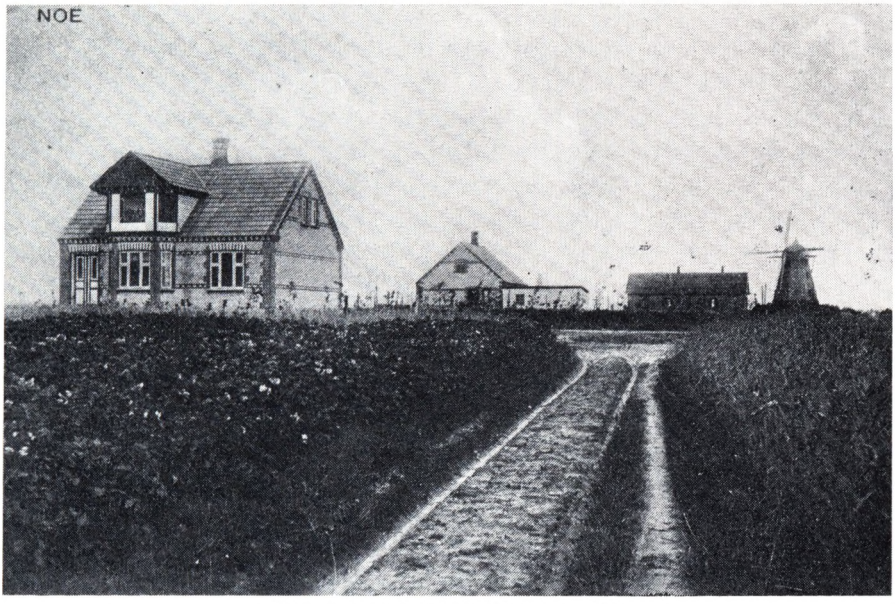

Kig vesten ind i stationsbyen o. 1912

Hos Peder Susgård, o. 1913

Gl. Præstegård o. 1915

Hos Chr. Jensen Steiner, o. 1915

Sine, indtil ejendommen efter Erik Knudsens død i 1931 blev solgt. Mette og Sine flyttede ind i et nybygget hus i stationsbyen. Mette døde 5 år senere. Sine vedblev som syerske, boede ene en del år, indtil søsteren Christiane på sine ældre dage flyttede ind til hende. Christiane døde i 1956; så var Sine igen ene. I de senere år har hun gjort jævnlige og lange besøg hos søsteren på Fyn, der er enke og mærket af sin høje alder; hun er fyldt 90 år.

Knud Knudsen forøgede gårdens areal betydeligt, bl. a. ved tilkøb af nogle hede- og engparceller i Ølstrup. Han antog navnet Knud Tambjerg, efter en slægtstilknytning til gården Tambjerg på Holmsland. I 1925 giftede *Knud Tambjerg* sig med *Maren Jensen,* født i Ølgod 1894. De fik et meget virksomt liv her, sammen med de fremmede medhjælpere, der efterhånden afløstes af hjemmets børn. Indtil læplantningen voksede op, døjede man på den sandmuldede jord tit med sandflugten. Arbejdet øgedes betydeligt ved, at Knud Tambjerg blev stærkt inddraget i varetagelse af sognets fællesanliggender. Omtrent en snes år sad han i sognerådet, én periode som kasserer, i to som formand. Længst virkede han som sognefoged, i 35 år, indtil han i 1965 trak sig tilbage. Han tildeltes ridderkorset.

Gården blev i 1954 overdraget til en søn, *Erik Tambjerg.* Maren og Knud Tambjerg flyttede til stationsbyen. Dermed var arbejdsdagen dog langtfra til ende; den varede egentlig livet ud. Endnu en del år havde Knud sognefogedhvervet. Og ellers hjalp han trolig til hos deres fire børn, alle gift og bosat i sognet. Maren gjorde sig også længst muligt nyttig for børn, svigerbørn og børnebørn. Maren og Knud Tambjerg døde begge, med kort tids mellemrum, i 1967.

Erik Tambjerg overlevede kun i fem år forældrene. Efter lang tids uhelbredelig sygdom er han nylig gået bort, 45 år gammel. Hans kone, *Ragnhild Tambjerg, f. Albertsen,* har solgt gården. Den nye ejer, *Ib Frandsen,* er fra Jelling.

Mnr. 96b. Da *Jens Mastrup* solgte gården, tog han jord fra til et husmandssted, som køberen Laurids Pedersen, skulle lade opføre huse på. Det skete også; men da Laurids Pedersen altså ret hurtigt skilte sig af med gården, blev det navnlig hans eftermand, Erik Knudsen, der kom til at gøre markarbejde og præstere de andre ydelser efter aftægtskontraktens bestemmelser. Jens Mastrup og hans kone var kun midaldrende folk, da de flyttede ind i det nye sted, og de fik her omtrent femogtyve år sammen, idet hun døde i 1899 og han i 1901. Deres eneste barn, datteren Sine, døde 6 år gl. I deres sidste år havde de en tro medhjælp i pigen *Bodil Margrethe Andersen* fra Hvingel i Hee. Til hende testamenterede de ejendommen. Et par år efter overtagelsen indgik Bodil Margrethe, til daglig kaldet Grethe, ægteskab med *Niels Jeppesen,* der var søn af Knud Jeppesen ved No Stampe. Grethe og Niels Jeppesen fik et langt samliv på deres ejendom, idet de oplevede at holde guldbryllup, nogen tid før Niels Jeppesens død. Grethe

og den yngste søn *Knud Jeppesen,* drev derefter ejendommen sammen, indtil Grethe efter et langt og arbejdsfyldt liv døde. Med sin ældre broder, *Peder Jeppesen,* postbud i København gennem en lang årrække, som medejer, fortsatte Knud Jeppesen med ejendommens drift, indtil han for få år siden ramtes af sygdom og blev delvis invalid; Han bor nu på Rindum plejehjem. Jorden til ejendommen er udlejet.

Mnr. 97. Ved den nævnte udstykning fra Oxfeld 1794 får *Mikkel Christensen* knap en halv tønde hartkorn jord; hvorvidt der har været bebygget her før den tid, hører vi intet om. Mikkel Christensen var ellers allerede da en gammel mand, 73 år; nu bliver han i hvert fald selvejer her. Han sidder her endnu i 1801, 80 år og gift anden gang. Det er nok hans søn Christen Mikkelsen, der er eftermanden på ejendommen. I 1834 tilskriver han og hans kone, *Dorthe Jensdatter,* da de nok ikke selv har børn, ejendommen til *Anne K. Pedersdatter.* Formentlig gifter denne sig med *Christen Jeppesen,* som træffes her 1836. Denne efterfølges af *Christen Hansen Borgen,* der i 1843 sælger til *Jørgen Jacobsen,* født på Heagergård. 1870 tilskødes ejendommen *Hans Peder Andersen Skuldbøl.* Denne, der havde haft fødeejendommen Skuldbøl i Lyngsmose, gifter sig formentlig med enken. Året efter, da Hans Peder vel er død, får Jørgen Jacobsens søn, *Niels Jørgensen,* ejendommen overdraget tilligemed en hedeparcel, Meldhedeskiftet, fra Heagergård; denne (parcellen) havde faderen haft i fæste. En parcel i Hjortmose var tidligere tilkøbt. 1877 mageskifter Niels Jørgensen ejendommen med Knygsand i Lybæk, idet dog Meldhedeskiftet fraskilles. Den nye ejer er *Anders Christensen,* der er af Skanderup-slægten. Denne sælger til *Jens Jensen Kamp,* der ved mageskifte overdrager til *Niels Jensen,* som 1890 efterfølges af *Niels Chr. Nielsen,* der atter i 1893 overdrager til *Erik Knudsen* til sammenlægning med dennes nabogård i vest, det nuværende Tambjerg.

Mnr. 110, en lille lod, der vist mest var lynggroet ved matrikuleringen 1844, men nok var bebygget, eftersom den blev særskilt ansat. Formentlig var det her, at enken *Lisbeth Jørgensdatter* i 1834 boede med en voksen datter og søn *Ane Sophie* og *Christen Jeppesen.* Hendes afdøde mand var, så vidt vides, *Jeppe Christensen,* der havde ejet den lille gård Tradsborg umiddelbart nord for No Stampe. Sønnen er nok den Chr. Jeppesen, som vi foran så som ejer af mnr. 97 i 1836. Moderen ses sidenhen at nyde aftægt af denne ejendom, måske som gengæld for pengehjælp til sønnen. – Mnr. 110 ejes i 1844 af *J. P. Fuglsang.* I matriklen henføres lodden under Mastrup, der ligger i Hee; det er dog kun en del af lodden, idet en andel angives at tilhøre samtlige lodsejere i Oxfeld by. Der er her tale om en fælles lergrav, der ligger adskilt fra den førstnævnte del af lodden, som *Chr. P. Jørgensen* tilskødes i 1870 og 1887 *Jens Mastrup.* Den

sidste, som er omtalt foran, har i hvert fald aldrig boet på lodden og muligvis heller ikke Chr. P. Jørgensen. I 1866 fik nemlig *Jeppe Lauridsen* lejekontrakt på et stykke hedejord af lodden samt på et engskifte fra Jens Mastrups gård. Denne lejeret overdrages få år efter til *Bennet Mikkelsen* af Lem, for så senere hen atter at overdrages til *Jens Mastrup,* der endelig, som nævnt før, blev ejer af lodden 1887.

Bennet eller *Bendix* som han egentlig hed, beboede stedet, idet han fik skøde på huset, sidst i 1860'erne. Bennets kone, til daglig kaldet *Mari Bennet,* skal have været manden overlegen i åndsevner, hvad der vistnok ikke var nogen stor bedrift. Bennet fik imidlertid konens overlegenhed at mærke, hvad der skal have forårsaget, at han nogen tid lod sig fæste som tjenestekarl, undertiden udensogns, hvor hendes rækkevidde næppe kunne nå ham. Mari Bennet gav sig af med at spå om de folks fremtid, som derom søgte hende. Hvordan spådomsgaverne og iøvrigt søgningen var, synes der ikke rigtigt at foreligge noget om. Sluttelig, men dog vistnok efter temmelig mange års ægteskab, forlod Mari Bennet manden. Denne på sin side skildres som en af sin tids originaler. En af dem, det ikke er så vanskeligt at „komme over", men hvis noget kranke skæbne man vist i grunden almindeligt havde nogen medlidenhed med. Bennet var på sine ældre dage kørende bud til købstaden Ringkøbing, d. v. s. med sin trillebør. Og var end pakkeposten dengang, omkring århundredskiftet, næppe særligt tungtvejende, så synes budfortjenesten at have stået i ligefremt forhold hertil; selve vandringerne derimod tunge og trælse. Her stod ingen fagforening rede til at hjælpe betrængte op i lyset, ligesom den sociale forsorg endnu kun var i sin vorden.

Omkring 1898 var Bennet og Mari borte fra stedet på Oxfeld mark, hvor dog på det sidste seks agre var opdyrkede ved naboers hjælp. Sine sidste år boede Bennet tilhuse med en enkekone i en siden da nedlagt ejendom i det sydlige No. I begyndelsen af vort århundrede solgtes huset til nedbrydning. Den tilliggende jord henhører nu under Tambjerg. Se Mads Bondes skildring.

Tradsborg, eller *Tradsbjerg,* som den også kaldes, var en lille gård, umiddelbart nord for No Stampe. Hovedparcellen på 1 tønde hartkorn var udskilt fra Oxfeld. *Christen Jepsen Mastrup* får skøde på ejendommen 1793, men da havde han i nogle år siddet som fæster på stedet, der i en fortegnelse over Voldbjergs gods fra 1787 blot benævnes som et hus, hvoraf Chr. J. Mastrup svarer årlig 3 mark til hver af de to mænd i Oxfeld.

Chr. Jepsen Mastrup er nok søn af *Jep Mastrup,* som sikkert havde Mastruphus i fæste, det senere Brændbakhuus, nu Brændbakke. En anden søn af Jep Mastrup var *Hans Jepsen Mastrup,* som fæstede stedet, og i 1793 blev selvejer her. Chr. Jepsen Mastrup afhænder 1810 Tradsborg, hvortil var købt noget eng

til sønnen Jeppe Christensen, der 1815 afhænder til Anders Poulsen. Denne sælger 1827 gården til *Iver Lauridsen,* til sammenlægning med hans gård, No Stampe. Endnu i 1844 synes dog Tradsborg at være en selvstændig ejendom, idet den matrikuleres særskilt, men brugeren er Iver Lauridsen.

No Stampe. I 1771 nævnes under Voldbjerg gods Stampe Mølle og Huus. Fæsteren er *Ole Pedersen Hammelsvang,* der sidder for en årlig afgift på 8 rdl. Stedet er endnu uden hartkorn, så den næring, der betinger den ikke helt ringe afgift, må hovedsagelig komme af stampeværket. Navnet Hammelsvang, som fæsteren har fået påhægtet, kunne for så vidt lede tanken hen på, at stedet dengang lå i Ølstrup sogn, hvor Voldbjerg havde en del gods. Vi skal desuden adskillige år frem i tiden, før der udtrykkelig skrives *No Stampe.* Alligevel er en beliggenhed i Hammelsvang kun en tænkt mulighed uden beviser. Gården som vi kender den, ligger nær sogneskellet til Ølstrup og har et væsentligt jordtilliggende i dette sogn; denne jord er dog først tilkøbt i den sidste del af 1800-tallet.

Ole Pedersen afløstes som fæster af *Hans Christensen,* der var Nobo af fødsel, og som sad her 1787 for 6 rdl. årlig. Seks år senere blev denne mand selvejer for 230 rdl.; men da var der også tilkøbt o. 5 skæpper hartkorn fra Oxfeld. Samme år købte Hans Christensen ydermere godt 1 tønde hartkorn fra gården Knygsand i Lybæk,, Denne jord, der var mindre velbeliggende for Stampen, blev dog sidenhen frasolgt igen, men først mange år efter Hans Christensens tid; det var i 1851.

Allerede i 1801 er Hans Christensen død. Hans eftermand er *Anders Jensen,* fra Timring, som gifter sig med enken, *Malene Nielsdatter.* 1821 overdrager Anders Jensen Stampemøllen til *Iver Lauridsen* fra Ny Sogn. Efter folketællingen 1834 er Iver Lauridsen på det tidspunkt 36 og hans kone, *Sidsel Christensdatter,* 30 år gamle. Der står, at Anders Jensen, der nyder aftægt nu, er Iver Lauridsens svigerfader. Datteren Sidsel skal imidlertid være født i Dejbjerg, i 1804, altså nogle år efter, at Anders Jensen var flyttet ind på Stampen. Forklaringen må være den, at Sidsel Christensdatter er antaget som plejebarn, velsagtens fra slægtninge. Efter Iver Lauridsens død efterfølges han af sønnen *Laurids Iversen* i 1855. Moderen går på aftægt, hun er kun 51 år og tidlig enke.

Med Laurids Iversen gik No Stampe ud af denne slægts eje. I 1884 købtes den af *Knud Jørgensen Jensen* fra Vedersø. Medens alle dennes formænd fik kaldenavnet Stamp, så antog Knud Jørgensen navnet Stampe som regelret slægtsnavn. Selve stamperiet indstillede *Knud Stampe* efter nogle års forløb, som fortalt i et andet afsnit. Efter afståelse af gården til sønnen *Peder Stampe* i 1925 bosatte Knud Stampe og hustruen *Bolette* sig i Møllehuset, beboelsen til den nedlagte mølle.

Nu ejes No Stampe af *Katrine* og Peder Stampes ældste søn, *Knud Stampe.* Den jævnt store gård drives nu i væsentlig grad med korndyrkning og kødkvægproduktion.

Mnr. 104. I 1787 træffer vi her *Peder Gravesen,* 73 år og hans kone, *Mette Thomasdatter,* der er 18 år yngre, samt datteren *Maren* og dennes uægte søn på ét år. Manden kaldes i folketællingen husmand, men det synes småt med både jord og udkomme. Familien lever til dels af tiggeri. Ved Peder Gravesens død fire år senere er det *Hans Michelsen Broe,* der har stedet i fæste. Han er gift med datteren *Else,* og de har hendes forældre på aftægt. Allerede i 1784 træffer vi Hans Michelsen og hans kone; de sidder da til huse hos Chr. Ibsen i den nuv. Nørgård. Hans Michelsen Broe er søn af Michel Terbensen ved Heebro. Hans er tømmermand, og han får noget at gøre ved ombygningen på Voldbjerg, da fæsterne har købt hovedgården. Som selvejer får Hans Michelsen Broe noget jord tilstykket fra Oxfeld, foruden noget eng, fortrinsvis af Voldbjerg enge, som flertallet af de nye selvejere gjorde det. 1811 afhændes stedet, *Stampehuset* eller *No Stampehus,* som det nu hedder, til *Just Pedersen.* Efter dennes død gifter enken, *Kirsten Terbensdatter,* sig med *Thue Andersen,* tømmermand, fra Grimstrupgård; han overtager stedet. Eftermanden er sønnen *Just Thuesen,* 1852, men fattigvæsenet synes at have været inde i billedet. *Karen* og *Just Thuesen* har imidlertid ejendommen til o. 1888. De havde ingen børn selv, men derimod to plejebørn, der som voksne rejste fra egnen. Ejendommen solgtes til *Anders Andersen,* fra Brejning, der havde den til efter 1. verdenskrig. Den kom i spekulanters hænder, bestyredes en tid af *Martin Grønbjerg.* O. 1920 solgtes til *Johannes Vinkel.* Anna og Johs. Vinkel boede her deres tid ud, hvorefter ejendommen 1960 overdroges *Alfred Sørensen,* der 1963 solgte til *Tove og Preben Pedersen.* De har på ejendommens grund ved bækken oprettet et dambrug med ørredopdræt og har bygget ny beboelse her. Ejendommens hidtidige bygninger er frasolgt (mnr. 104d) til driftsleder *Bernhard Weedam.* Jorderne, der omfatter en række tidligere tilkøbte parceller, er solgt til sammenlægning med Gammelgård.

Mnr. 19d m. fl. Hovedparcellen er fra Nobæk. Betegnet som ager og hede, Prindshede kaldet, blev 1871 fæstet for 50 år af *Knud Jeppesen,* der erhvervede den ved skøde af 1893. 1909 overdrages ejendommen til sønnen *Jeppe Jeppesen.* 1952 til *Knud Chr. Hansen.* 1960 til *Svend Aage Krogsgård* og 1967 til nuv. ejer, *Henning Nielsen.*

Mnr. 98b, m. fl. Hovedparcellen er fra Oxfeld. 1855 får *Anders Christensen Grønne* lejekontrakt på en hedeparcel på Fladbjerg i 49 år. 1891 får sønnen

Christian Henrik Andersen Grønne skøde på samme. Navnet *Fladbjerg,* der begynder at vinde indpas o. 1850, kendetegner et udfladet højdedrag, der omfatter dels den vestlige del af Oxfeld mark, dels den sydøstlige del af Lybæk mark. Bostedet, her er tale om, overdrages 1918 *Jens Jensen,* som dog efter skødet blot var ejer en måned, hvorefter kom *Christian Andersen,* som på sin side afhændede 1922 til *Kristen Andersen.* Hvad al den navnelighed skyldes, får her stå hen. Tre måneder efter, at Kr. Andersens skøde er tinglyst, får *Harald Plauborg* nyt skøde på ejendommen. Den følgende ejer, i 1936, er *Søren Vind,* der var sønderjyde. Tre år senere tiltrådte *Martin Lauridsen,* der 1943 solgte til *Ejnar Nielsen.* I 1946 købte *Martin Lauridsen* ejendommen tilbage, som han 1953 afhændede til nuværende ejer *Marinus Mulbjerg.* Den oprindelige halve snes tønder land til ejendommen er efterhånden firdoblet.

Voldbjerg Mark

Søgård. Siøgaard nævnes i året 1474 i Erik Christensens lavhævd som tilhørende Voldbjerg. 1557 nævnes *Christen Bertelsen* og 1580 *Michel Larsen* i Siøgaard, der begge på herredstinget vidner til fordel for Iver Skram. Gården må siden være gået over på andre adelsfolks hænder, fra hvem Niels Krag 1621 får den tilskødet; fæsteren hedder nu *Michel Ollsen.* Kronen synes at have haft en lille herlighedsret i gården. 1650 sidder *Tommis Jensen* i gården, hvis hartkorn regnes under hovedgårdens takst, et forhold, der fortsætter frem til fæstevæsenets opløsning. Samme forhold gjaldt for Hedehus og Heebro samt Voldbjerg Mølle, Hindø og gårdene Tegltoft,, Bierregård og Glurbjerg i Hee. I reglen skyldtes dette vistnok, at disse ejendomme hver især havde eller havde haft en bestemt brugsmæssig stilling under hovedgården. Søgård har muligvis oprindeligt været en ladegård, et kornmagasin, til Voldbjerg.

Søgårds første selvejer er *Peder Jensen,* der 1796 får skøde af interessenterne i Voldbjerg. d. v. s. de tidligere fæstebønder, hvis 8-mands udvalg med provst Høyer som formand havde overtaget hovedgården og nu udstykkede en væsentlig del af jorderne. I 1812 afhænder Peder Jensen Søgård med htk. td. 2.3.3.½ til *Anders Jensen,* der 1816 afskøder til skrædder *Peder Jessen* i Ringkøbing, som dog allerede året efter sælger til *Gravers Pedersen Koldbye* i Hee. Denne har gården en tre års tid; i 1820 overtages den af *Jens Madsen,* Voldbjerg Mark. Gården er i den fattige tid blevet stærkt forgældet. Jens Madsen har den kun på hånden en måned. Den nye ejer er *Frederik Grønlund,* formentlig søn af prokurator og birkedommer Peder Grønlund, der 1795 købte den fraparcellerede hovedgård. Frederik Grønlund var også en studeret mand, havde juridisk embedseksamen, uden at det dog vides, at han gjorde brug af denne. I 1848 overtog sønnen *Carl Peder Grønlund* Søgård. Denne har formentlig haft arvelige anlæg for at dømme om, hvad ret er. I hvert fald virkede han, vistnok uden nogen

egentlig uddannelse hertil, igennem en årrække som *fredsmægler i tyende- og aftægtssager.* I 1868 solgtes Søgård til *Mads Niels Christiansen,* som året efter mageskiftede til *Iver kjær Nielsen.* Efter dennes død købte *Chr. Madsen* 1884 ved auktion gården til sammenlægning med Heebro. –

Mnr. 13. Ved auktion over Voldbjergs udparcellerede jorder d. 1. oktober 1793 købte *Jens Rårup* i Heebro denne lille ager- og moseparcel, hvis hartkorn var 2 skp., 1 fjdk., ½ alb.; prisen var 50 rdl. Ved skiftet efter forældrene overtog sønnen *Johan Peter Jensen Rårup* i 1816 ejendommen, som han i 1820 solgte til *Chr. Madsen Hestkjær* i Hanning. *Chr. Madsen Hestkjær* nævnes etsteds som kurvemager. Småt har det været på den lille ejendom, hvor jorden dog var af god kvalitet. Børnene omtales under fattigforsørgelsen. Efter forældrenes død sælger sønnerne *Mads, Niels og Jens Christensen* ved nytårstid 1848 ejendommen til *Mads Christian Miltersen* fra Velling. Her fødtes året efter Milter Madsen, der blev førstelærer med mere her i No. Mads Miltersen tilkøbte en engparcel beliggende nord for ejendommen; parcellen var matrikuleret under Strømkjær i Lybæk, hvortil den forhen synes købt fra Søgård. Alligevel har ejendommen ikke kunnet yde familien fuldt udkomme. Mads Miltersen var gennem en lang årrække fast teglværksarbejder hos Iver Gravesen i Heager. Efter Mads Miltersens død sad enken endnu et års tid ved stedet, som 1874 overdroges *Jeppe Christensen,* kld. J. Sandahl, som en slags aftægtsejendom. Hans overlevende kone, *Maren Christensen,* sad her til sin død 1882, da en af sønnerne, *Peder Eriksen Jeppesen* fik ejendommen tilskødet. Peder Eriksen arbejdede ved tilplantningen af A/S Sandal Plantage. Han og hustruen *Hartvigge Hansgård,* var barnløse. De tog den lille brodersøn, *Knud Jeppesen,* hvis forældre var døde, til sig som deres egen; det var i 1890. Knud Jeppesen blev tømrer og fik forretning i Velling. Knud Jeppesens ældre broder, *Kristian Jeppesen,* overtog 1912 ejendommen efter Vigge og Peder Eriksen. Ny ejer blev 1924 *Peder Pedersen,* kld. *P. Karlsen,* fra Flynder, hvis søn, *Karl Pedersen,* i 1927 afløste faderen. 1941 kom den nuværende ejer til, *Kristian Olesen* fra Staby. Jordarealet er noget forøget, husdyrholdet kraftigt. Nu specialiseret i so- og hønsehold.

Mnr. 16. Det synes ikke muligt at forfølge ejerrækken i alle tilfælde helt tilbage til udparcelleringens tid. Alle parceller synes heller ikke bebyggede lige straks Således blev den ovenfor omtalte, mnr. 13, ikke bebygget før en halv snes år efter udstykningen. Den første ejer af mnr. 16, hvis navn kendes med sikkerhed, er *Thomas Nielsen,* der 1827 afskøder til *Jens Pedersen Degnebolig,* som på sin side overdrager til *Andreas Wulff Meinertz Jensen* i 1856. De følgende ejere er: *Chr. Thomsen,* fra 1875; *S. Christensen,* fra 1887; *Niels Chr. Jørgensen,* fra 1890 og som forbliver til 1916, da *Lars Peder Larsen* køber ejendommen, som han afhænder året efter til *Alfred Riisholt,* der kun et par måneder har

den på hånden; derefter *Christian Astrup,* indtil 1933, hvor *Bertel Johansen,* Brejning, får skøde på ejendommen. Han sælger to år efter til *Signe Marie Holm,* kld. *Signe Venner,* fra Lybæk. Signe Venner drev ejendommen til sin død i 1966. *Niels Laurids Ahle* købte den da. Nu ejes den af *Ole Pedersen,* idet den dog er nedlagt som landbrug og jorden stort set frasolgt.

Mnr. 17. Muligvis er det denne ejendom, som *Niels Jepsen Mastrup* først ejede. Han døde som aftægtsmand „på Voldbjerg østre mark", i 1820. Det var dog ikke direkte efter ham, at *Chr. Nielsen Mastrup,* vel nok hans søn, overtog ejendommen. Det var af *Anders Laursen,* en af tidens ejendomsspekulanter; det var i 1809. Chr. Nielsen Mastrups enke, *Petrine Christensdatter,* giftede sig med eftermanden, der synes at have været *Chr. Olesen;* tidspunktet var nok 1842. Den følgende ejer må så have været *Anders Jepsen,* der kom fra Opstrup i Stadil, i 1854. Nyt ejerskifte skete 1880, til *Hans Chr. Pedersen,* som sad her 30 år, til i 1910 *Jeppe Hansen Lillelund* tiltrådte. Denne solgte 1918 til *Jens Bjerg Lauridsen Kamp.* Efter dennes tidlige død besluttede hans enke, *Maren Kamp,* datter af lærer Mogens Jacobsen her i No, sig for lærerindegerningen. Ejendommen blev solgt til *Thomas Holm* fra Velling; det var i 1923. Fra 1955 ejes den af svigersønnen *Johannes Tambjerg.*

Mnr. 18. I 1815 er indehaveren *Mads Pedersen Mede,* der samme år afhænder til *Jacob Pedersen Raunsberg,* som 1824 overdrager til *Peder Nielsen Knakker.* Denne sælger tre år senere til *Thomas Nielsen (Piilgaard).* Muligvis er det samme Thomas Nielsen, der samme år afhændede mnr. 16, som foran omtalt. Og som måske også er identisk med den Thomas Nielsen, der seks år tidligere overtog en gård i nabolaget efter sin far, Niels Nielsen Stokholm. Enten det nu forholder sig sådan eller ej, står det dog som et af flere udtryk for livlig handel, iblandt nok nogen spekulation med ejendomme. Thomas Nielsen i mnr. 18 synes dog at falde til ro her. I 1847 afstår han ejendommen til sin svigersøn, *Jens Pedersen Riiskjær.* Skødet er først tinglæst i 1852, samme år som Jens Pedersen Riiskjær tilskødes naboejendommen mod øst.

Mnr. 19. Det er *Jordemoderhuset* på Voldbjerg Øster Mark, hvortil hører godt 4 skæpper hartkorn. Her træffer vi nok engang *Thomas Nielsen,* hvis kone, *Mette Elisabeth Madsdatter,* er jordemoder. Jordemoder kaldes hun allerede i folketællingen 1834. Men det har hun formentlig dengang været længe. Nu, i 1852, er hun og manden gamle folk, og hun står antagelig for at ophøre med praksis. Hvorfra vor jordemoder stammer, står ikke helt klart, stednavnet kan læses som Viborg. Jordemodermanden skal være født i Timring, og det skal nok være den samme Thomas Nielsen, som vi har set bo fire forskellige steder på Vold-

bjerg Øster Mark. Jordemoderhuset som sådant har således ikke i ret mange år været det samme, eftersom jordemoderfamilien har flyttet flere gange gennem en 30 års tid. På den anden side synes familiens sidste bopæl at have været et gammelt bosted, helt fra udparcelleringens tid. Vi får blot ikke rede på, hvem de tidligere beboere var.

Anledningen til, at *Jens Pedersen Riiskjær* køber svigerforældrenes bosted, er den, at stedet sættes til auktion. Det står ikke klart, om jordemoderen og hendes mand er døde ved den tid. De var som nævnt gamle folk. Hee med flere sogneforstanderskaber har overtaget bostedet, og auktionen har været bekendtgjort i Ringkøbing Amtstidende samt ved kirkestævne i Hee, Rindum, Velling, Holmsland samt Thorsted og Hover sogne. Det er tingbogen, der indeholder denne oplysning. At flere sogneforstanderskaber er indblandede, peger formentlig hen på andet og mere end realisation af det lille bosted. Aktionen tager sig ud som et led i organisering af jordemodervæsenet indenfor et større område. Det vides ikke, hvorvidt amtsrådet allerede dengang havde med jordemodervæsenet at gøre, hvad det i hvert fald senere fik. Omkring den tid, da jordemoderhuset på Voldbjerg mark bortsolgtes, er vist jordemoderens bopæl forlagt til Hvingel; for siden, o. 1878, at blive flyttet til Lybæk.

Jens Pedersen Riiskjær købte som alt sagt jordemoderhuset med tilliggende, som han lagde til sin ejendom. Den samlede ejendom blev i 1875 tilskødet *Peder Jensen,* der var født i Søgård i Ny Sogn; hans kone, *Sofie,* stammede fra Vejlgård i Gl. Sogn. Deres ældste søn, *Karl Jensen,* overtog ejendommen i 1911, som han ved tilkøb af mere jord fik en gård ud af. Efter at have ejet den i 52 år solgte han til *Svend Aage Balleby,* der 4 år senere afhændede til nuv. ejer, *Niels Chr. Stræde.*

Jordemoderhuset lå formentlig nær Gl. Landevej. Det er kendt, at der senere var et bosted på hver sin side af landevejen, tæt ind til denne.

Heebro

I året 1523 får *Peder Skram* til Voldbjerg af kong Fr. I livsbrev på Heebro. Det er selve broen over åen, som her danner skel mellem de gamle sogne Hee og No, der er tale om. Den gamle landevej mellem Holstebro og Ringkøbing, hvoraf en betragtelig rest endnu eksisterer på strækningen her, gik også dengang over åen her. Præsten i Hee brugte også passagen her på kirkevejen til No. Som vederlag for forpligtelsen til at holde broen ved magt fik Peder Skram og sidenhen de følgende ejere af Voldbjerg, hvem broprivilegiet fulgte, ret til at opkræve brokorn af almuen i Hing herred. Om bropengene, som de vejfarende måtte yde, tilfaldt bromanden står ikke klart. En sådan brovagt og opkræver på stedet var i hvert fald nødvendig. Hvordan man ordnede sig med ham, såsom

med bolig og næring, måtte blive en sag mellem herremanden og den pågældende, der kom til at sidde på fæstevilkår i lighed med andre sognebønder.

Der må da have været bosted og bromand så langt tilbage, som broprivilegiet har eksisteret. Vi hører imidlertid først nærmere herom i markbogen 1683. Her nævnes *Broehuuset,* med o. 7 skp. hartkorn jord til. Brugeren hedder *Peder Christensen.* Den følgende var nok *Anders Olufsen.* 1708 får *Nicolai Christensen* fæstebrev på *Heebro* samt noget eng af Hedehusets såkaldte løse enge. D. 1. juli 1749 får Nicolai Christensens datter, *Else Nicolaidatter,* fæste på Heebro med derved opbygt hus og indlukke, samt det agerjord, som ligger i Voldbjerg mark under gårdens takst, ligesom de nævnte enge omfattes af fæstet, som hun må tiltræde efter sin faders død, der dog først indtræffer i 1757, da Nicolai Christensen er 85 år gammel. Else gifter sig imidlertid allerede i 1749 med *Michel Terbensen,* der er fra Haelby i Hee. Han overtager så Heebro i fæste, og vi får fuld oplysning om fæstebrevets indhold, der er anført i et skiftebrev en årrække senere, i 1784, da Michel Terbensen er død. Først fraskriver han sig brugen af endnu en ejendom, beliggende i Lybæk, som hans tilkommende kone også var bevilget i fæste og som hendes broder Anders hidtil havde haft. Til Heebro må bruges *bropengene,* imod en indfæstning af 20 rdl.. Årlig svares af broen i *toldpenge* 10 rdl., af engen 2 pund smør samt for *svingelens* vedligehold ved Voldbjerg mølle 1 rdl.; her har der åbenbart også været brovagt. Til gengæld får fæsteren fri græsning til 4 køer og 10 får udi Voldbjerg mark østen gården (Voldbjerg) på de vest ved broen omliggende kiær og moser. Iligemåde nyder fæsteren årlig 2 dages tørvegrøft udi heden, hvor gårdens tørv graves. Norden Heebro, udi kiær og moeser til anden lovlig fornødenhed nyder fæsteren fri afbenyttelse; desuden, når hans og såvel gårdens som bøndernes hø er indavlet må fæsteren udi åen bierge græs, sybbe (siv) og flække, ligesom formanden.

Efter Michel Terbensens død overtager yngste søn, *Terben Michelsen,* fæstet. Her er armod og han synes snart at have givet op. Eftermanden er *Jens Johansen Rårup.* Som nævnt andetsteds er *kroholdet* muligvis en realitet i hans tid; men noget sikkert vides ikke herom. Ejendommeligt nok ses dette kun nævnt enkelte gange o. 1850, i kirkebogen. 1802 sælges Heebro til borger i Ringkøbing *Hans Chr. Lauridsen,* som 1835 afhænder til søn *Jens Peder Hansen;* denne tilkøbte en del jord, der delvis opdyrkedes, så ejendommen fik gårdstørrelse. Efterfølger er *Christen Madsen,* 1866. Han øgede tilliggendet betydeligt ved i 1884 at lægge gården Søgård ind under Heebro. Chr. Madsens anden hustru, *Pedersine Andersdatter,* kld. Sine Bro, drev efter mandens død 1892 gården videre til i 1899 en datter, *Margrethe,* giftede sig med *Marinus Bøndergård,* søn af Cornelius Bøndergård. 1934 købtes Heebro af *Martin Thule Hansen* fra Åle i Østjylland. Fra 1942 ejes *Heebrogård* af *Thomas Skovmose* fra Bøvling.

Mnr. 14c, e m. fl. Hovedparcellerne er en udstykning fra Heebro. Ejendommen ligger på Voldbjerg mark, men den er ikke som de andre ejendomme her tidligt udstykket som selvstændigt bosted. Ejendommen er oprettet 1905, dens første ejer *Cornelius Bøndergård.* 1910 afhændedes den til *Enevold Hammelsvang Enevoldsen,* født i Ølstrup 1883. Hans kone, *Emilie,* født i Lystlund i Ulfborg 1890. I 1945 afhændedes ejendommen til en søn, *Klemen Enevoldsen.*

Hedehus

Mnr. 82. I skattemandtallet 1677 nævnes Niels i Heehuus. Mandens fulde navn er *Niels Poulsen,* som vi træffer igen i de følgende mandtal, undertiden med en ko undertiden med et par får eller tre, enkelte gange med blot et ildsted, der da også var skatteobjekt. En enkelt gang nævnes Niels Poulsen i Ringstrup. *Ringstrup mark* havde været et omstridt stykke jord, også kaldet *Ringhie,* altså Ringhede. Det var sikkert nok noget jord i randen af Lybæk mark, som nogen på et vist tidspunkt har taget sig for at opdyrke. 1563 vidnede 8 mand på herredstinget, at Niels Seffrensen i Hieagger på Iver Skrams vegne havde udi samfulde tre ting forkyndt, at Ringstrup mark hørte til Siøgård. En vis Jens Skrædder havde bestridt den påståede ejendomsret. Men der må nok have stået en anden og mere magtfuld person bag. Vi kender ikke sagens udfald. Hedehusets placering synes ikke ret at falde sammen med senere stedsbestemmelse af Ringstrup, der skulle være østligere. Imidlertid tales der 1716 om 2 *Hedehuse,* hvis bruger stadig er Niels Poulsen. Denne mand blev efter kirkebogen overvættes gammel, idet han ved sin død i 1726 skulle være 104 år. Bostedet Hedehus, som kendes i dag, er formentlig dog det samme, som beskrives i skattemandtallene. Det hørte i fæstetiden Voldbjerg til og havde sikkert gjort det fra oprettelsen, da det lå under gårdens takst. Ved fæsteafløsningen og en årrække derefter stod her opstaldet 3 rytterheste, under militærordningen. Det synes, at i vort kendte Hedehus har gamle Niels Poulsen og efter ham hans slægt boet i henved 200 år. Niels Poulsen var næppe endnu i 1716 selv aktiv husmand, omend vor kilde hævder dette; han var da op i halvfemserne. Det er nok i stedet sønnen *Jens Nielsen,* der var født o. 1677; han blev 92 år gl. Dennes sønner, Niels og Mads Jensen, synes begge at have beboet stedet; men det er sidstnævntes søn, *Jacob Madsen,* der fortsætter som bruger. Faderen døde 1740, Jacob Madsen selv døde 1765, som 60-årig. Allerede 6 år tidligere havde vel en af sønnerne, *Chr. Jacobsen Brand,* overtaget fæstet, da han det år giftede sig. Chr. Jacobsen Brand blev stedets første selvejer. I 1808 er han afløst af *Niels Christensen,* der synes at være slægtens sidste led som bruger af Hedehus. Endnu i 1844 anføres Niels Christensen som stedets ejer. 1846-48 får *Anders Andersen Nørgård* skøde på ejendom og jorder. I 1881 er der udstedt mageskifteskøde til *Marie Kirstine Andersen,* hvis arvinger 1889 afhænder til *P. Lillelund,* der da godt et års tid senere

sælger til *Niels Nielsen.* Formentlig er efterfølgeren, *Knud Gab Nielsen,* dennes søn; han overtager i 1911. Fra 1919 hedder ejeren atter *Niels Nielsen;* så vidt vides er det samme slægt, der herved fortsætter. Men kun tre år, idet *Kr. Brogaard Lauridsen* følger efter i 1922. Fra ham går ejendommmen til *Thorvald Bøndergaard* i 1928, for igen 1931 at afhændes til slagter *Peder Volder.* 1936 får *Jens Østergaard,* Stauning, ejendommen tilskødet, for tre år efter at sælge til *Niels Led Nielsen,* som 1946 overdrager til *Henry Birkmose,* fra hvem *Magnus Ditlevsen* får ejendommen i 1949. To år senere tiltrådte nuv. ejer, *Olaf Andersen.* Fra ejendommen var tidligere udskilt nogle engparceller samt en del agerjord. Senest fraskilte Niels Led Nielsen nordøst i arealet et jordstykke til bebyggelse, *Lille Hedehus,* som hans mor, *Ingeborg Nielsen,* overtog. I 1959 solgte hun til *Jens Chr. Christensen,* der året efter solgte til *Elna Primdal Andersen,* Skive, som atter igen det følgende år afhændede til *Hugo Rasmussen.*

Lybækmose

Lille Gammeltoft, mnr. 84, var et lille bosted, hvis jord oprindeligt hørte under nuv. Nørrevang i Lybæk. O. 1812-13 bosatte *Hans Jensen Siersbæk* sig her. Til stedet hørte i Hans Jensens tid nogle spredtliggende jordstykker: en klynemose i Ølstrup, 1 stk. forte, d. v. s. vej, mellem Nobæk dige og Ny Eng samt to engparceller fra Jacob Jacobsens gård i Heager. Disse parceller ejedes dog i fællesskab med en anden mand, vistnok en broder til Hans Jensens kone, Else Pedersdatter. Et lille beskedent husmandssted har det så vel været dengang. Hvor det nøjagtigt lå, står uklart, blot at det har været nedad mod bækken, på dennes nordside. I 1832 afskøder *Else Pedersdatter,* der var blevet enke et par år i forvejen, sit sted til *Niels Christensen* i Hedehus, hvis enke tilskrives stedet i 1844. Senere synes det at være kommet i *tilhørsforhold til Gammeltoft,* men i 1861 får *Niels Jensen* ved tingsvidne adkomst til huset, der 1869 overdrages *P. Chr. Jensen,* som året efter slutter lejekontrakt om grunden. Grunden køber P. Chr. *Jensen* imidlertid et års tid derefter ved auktion, for så umiddelbart derefter at skøde hele ejendommen til *P. Chr. Sørensen.* Der hengår nu en menneskealder, indtil P. Chr. Sørensen dør; hans enke gifter sig derefter med *Thomas Sinkjær* på naboejendommen. Han lægger det gamle bosted til sin hidtidige ejendom; dette sker i 1905.

Mnr. 78 d, e, k stammer ligeledes fra gården Nørrevang. Hovedparcellen tilskødedes 1857 *Jens Chr. Simonsen,* der var født i Heager, som søn af Simon Nielsen og iøvrigt ud af en gammel slægt i Nogård. Jens Chr. Simonsen havde haft ejendommen en 5-6 år før tinglysningen. Han blev ikke særlig gammel, idet han døde i 1866, et halvt hundrede år gl. Hans enke, *Maren Jensdatter,* giftede sig året efter med *Johannes Pedersen,* der flyttede ind som mand i ejendommen.

Nu hengik en del år. I 1882 fandt overdragelse sted til *Peder Hansen.* Denne solgte 1891 til *lærer Bøndergaard,* hvis søn *Cornelius Bøndergård,* et par år senere tilskødedes en parcel og i 1895 den samlede ejendom. I 1903 afhændede Cornelius til *Mads Chr. Nielsen,* kld. *Chr. Led.* Dennes enke, *Ingeborg Nielsen,* overdrog 1932 sønnen Niels Led Nielsen ejendommen. Denne solgte 1939 til *Niels Nielsen* fra Stadil. Nuv. ejer er *Jens Møller,* der er fra Lem. Ejendommen voksede efterhånden til en gård.

Mnr. 78i, 79e, 83b. Hovedparcellen var o. 1860 fraskilt Jens Chr. Simonsens ejendom el. gård og solgt til bebyggelse til *Niels Lauridsen,* plejesøn af Jeppe Christensen i Nohede sted. Først da Jens Chr. Simonsens enke, Maren Jensdatter, stod for at skulle giftes igen, blev handelen tinglyst. Som sin nabo blev heller ikke Niels Lauridsen ret gammel. Hans livsløb fik en brat og ulykkelig afslutning, idet han i november måned 1869 blev dræbt ved et lynnedslag, kun 46 år. Hans enke, *Inger Kirstine Jensdatter,* drev efter hans død ejendommen videre en tre år. Så blev den overdraget til *P. Chr. Nielsen,* der året efter, i 1874, solgte til *Niels Peder Hansgaard.* Tredive år hengik, indtil N. P. Hansgaard mageskiftede ejendommen med en anden i Ringkøbing; her blev han arbejdsmand. Den nye ejer blev *Thomas Sinkjær,* hvem vi hørte om foran. Ved et nyt mageskifte 1907 overtog *Marinus Opstrup* ejendommen, mens Thomas Sinkjær fik gården Øster Grimstrup. Marinus Opstrup solgte i 1916 til *Ole Birkmose,* hvis søn, *Kristen Birkmose,* fik ejendommen overdraget 1923. I 1929 kom *Thorvald Bøndergaard* til, 1932 *Carl Trillingsgaard* og 1933 den nuværende ejer, *Niels Peder Nielsen.*

Mnr. 82e, 79k, 83e. Hovedparcellen, mnr. 82e, er en udstykning fra Hedehus. Den blev 1869 tilskødet *Sidsel Marie Nielsen.* Derefter fulgte 1877 *Niels Henriksen,* 1881 *Niels Stoer Nielsen* og 1889 søstrene *Sidsel Marie* og *Christiane Tobiasen,* der var født på Heagergård. Efter Sidsel Maries død blev Christiane i 1917 eneejer, indtil i 1923 også hun faldt fra. Ejendommen blev solgt til *Marius Birkmose.* Nuv. ejer er *Jørgen Rasmussen.*

Lybæk

Mnr. 80b. Vestligt i byen og noget sydøst for Heebro's beliggenhed indtil branden i 1912 lå et stykke jord, der hørte til gården *Strømkjær.* I 1878 købte *amtsrådet* parcellen og lod opføre et bosted til jordemoderen med sin familie og med husrum til lidt landeri til stedet; der var sidenhen et par køer m. m. Da amtsrådet ejede stedet, sålænge her var jordemoderbolig, har tingbogen ingen oplysninger om beboerne i dette tidsrum. Man mindes dog flere hold jordemoderfolk her. Tidligt var det *Birgitte og Tinus. Sine* og *Laust Mikkelsen* boede her

nogle få år omkring århundredskiftet, derefter vistnok *Kirsten Marie* og *Laust Grønlund;* Laust var af Grønlund-slægten, der boede på Voldbjerg, Voldbjerg mølle, Voldbjerg mark og iøvrigt flere steder i sognene her. Denne jordemoderfamilie boede en lang årrække i boligen i Lybæk. Senest boede her *Jens Christensen,* hvis kone, *Maren,* altså også var jordemoder, nogle år med deres børn. Fra 1923 fik jordemoderen bopæl i Hee. Det var Valborg Andreasen, gift med landpost Jens Andreasen. Begge er de nu døde, senest Valborg. Nuværende jordemoder bor i Tim by. Det er Agnethe Christensen, der er datter af Karoline og Alfred Christensen, der havde Nørrevang.

Da stedet i Lybæk ophørte med at være jordemoderbolig, købtes det af *Aksel Harpøth.* Her startede nu *Kirsten og Aksel Harpøth* et hønseri, som de ved siden af det lille landbrug, fra en beskeden begyndelse drev frem til et stort og anerkendt foretagende under navnet *Lybæk Kontrolhønseri.* Foruden de store hønsehuse byggedes et nyt, moderne beboelseshus midt i 1930'erne. Sønnen *Knud Harpøth* driver nu *„Hønseriet Lybæk"* videre efter moderne principper. Kirsten og Aksel bebor den gamle, nyindrettede jordemoderbolig.

En gård, „kaldis Lydbeck". En gård med landgildehartkorn td. 3,5,2,1$^{1}/_{5}$, der lå etsteds mellem det gamle Heebro og nuværende Nørrevang. Fæsteren *Christen Pedersen* nævnes i skattemandtallet 1614 og ligeledes 1635, da som *Niels Glambecks* tjener. N. Glambeck havde en herregård i Staby. I 1643, på hvilket tidspunkt vi ser gården kaldet Lydbeck, tilskødes den *Niels Krag,* som 2 halvgårde, hvoraf den ene overdrages af *Prosmund* til Grevens Venge, den anden af *Ide Lange,* enke efter *Jens Juul* til Vosborg. Brugeren af begge halvgårde – der vel var bygget sammen og i fællesdrift – er stadig *Christen Pedersen,* som nævnes som fæsteren endnu 1650. I 1664 og helt frem til 1716 nævnes *Christen Christensen,* som velsagtens er den forrige fæsters søn. Ejendommeligt er det dog, hvis blot 2 fæstere har holdt ud i over hundrede år. Der kan da også godt have været mere end én af samme navn. Engang efter 1716 er gården blevet adskilt i to brug. 1728 har *Anders Nicolaisen,* fra Heebro, fæstet den ene. Dette fæstemål synes ophørt 1749, som det er nævnt under omtalen af Heebro. Formentlig har alligevel ved den tid *Michel Terbensen* fæstet stedet, tilligemed Heebro, idet han i 1770'erne står anført som fæsteren af et af de to steder, som den gamle gård opdeltes i. Da de fik lige stort hartkorn, er de vanskelige at skelne fra hinanden. Fra 1740'erne taler kirkebogen om *Jens Nicolaisen,* Anders's broder vel, snart i Lybæk snart i eller ved Heebro. Om han har beboet det ene af de to bosteder står uklart. For det andets vedkommende – hvor og hvordan i indbyrdes forhold de to bosteder end lå – synes en løbende række af fæstere at aftegne sig. *Povl Povlsen,* hvis fader, Povl Jensen, havde været en af mændene i den større nabogård østenfor, var formentlig stedets første fæster fra gårddelingen. Han

døde i 1775 og var da 86 år. Hans enke var vistnok *Mette Pedersdatter,* der blev gift tre gange. Hun var 35 år yngre end Povl, men denne havde også tidligere været gift, i 1724, da han muligt har tiltrådt fæstet. Mette Pedersdatter blev anden gang gift med *Jens Christensen,* Sandal, i 1776. Han havde da i et par år været enkemand. Nu flyttede han ind i bostedet her østen Heebro. Men allerede året efter, d. 1. juni 1777 dør han, 65 år gammel. Mettes tredje mand og fæster af stedet bliver *Niels Pedersen,* født i Grimstrup, og henved tredive år yngre end sin kone. Han køber stedet til selveje, og endnu 1801 nævnes både Mette og Niels som ægtefolk her; hun er da 77, han 49 år. I 1821 dør Niels Pedersen som enkemand og aftægtsmand. Stedet var allerede i 1804 købt af *ejeren af Nørrevang,* hvortil stedet blev lagt. Det andet sted fra den tidligere udstykkede gård var o. 1787 lagt under samme østlige nabogård. –

Den Ødegaards eye, hvori *Nis Jensen Ungsmed* boede, som Voldbjergs ejer i 1474 gjorde laughævd på, trættes man senere om på tinge. Sidst ser vi sagen fremdraget 1494 på kong Hans's retterting, sat på bispegården i Viborg. Tingmødet her besluttede, at det endnu engang skulle undersøges, hvorvidt gården i lovens forstand virkelig var øde. Vi får ikke direkte noget at vide om undersøgelsens resultat. Men vi tør vist slutte, at ødegårdstilstanden har været en sådan, at selvom adelen til Voldbjerg havde erhvervet sig ejendomsretten, så faldt denne tilbage til Kronen, som havde haft den tidligere. Det forholder sig nemlig sådan, at da vi godt hundrede år senere, i 1617, igen hører noget til gården, får *Niels* Krag til Voldbjerg den i et *mageskifte* med *kongen, Chr. IV.* Nu er det sådan, at den ligesom nabogården i vest, vi lige hørte om, *kaldis Lydbeck.* Det synes at være *gårdgruppen Lydbeckgårde,* som navnet egentlig tager sigte på, selvom sagen dog drejer sig om den bestemte enkelte gård i gruppen. Nu sidder der to fæstere i gården, *Niels Jensen* og *Jørgen Andersen.* 1625 er der tre; foruden *Niels Jensen* nu en *Anders Andersen* samt *Niels Jørgensen,* der vel er søn af Jørgen Andersen. I 1650 og 64 er der igen kun to, *Michel Andersen,* der muligvis er slægtet til tidligere mænd i gården, samt *Morten Poulsen,* hvis efterslægt i generationer forblev i gården. Det må jo nok være hans søn, *Jens Mortensen,* som skattemandtallet henfører hertil i 1678, og dennes søn *Poul Jensen,* som senere kilder nævner, og hvis *enke* sad her sammen med *Jens Lauridsen.* Da havde Jens Lauridsen allerede siddet i gården en halv snes år eller mere. Poul Jensen var død i 1706. Der synes at være hengået en del år, før sønnen *Morten Poulsen,* der var født i 1680 og vistnok forholdsvis tidligt gift, får fæstet. Muligvis har tillige broderen *Jens Poulsen* haft indfæstning, kan hænde også Jens Lauridsens søn, *Hans Jensen.* Eller de har siddet her som såkaldte gårdmænd eller gårdsæder, en stilling underordnet fæsterens. Fæsteforholdene i sognet er i en periode fra 1716 til 1771 vanskelige at skaffe sig oplysninger om.

Morten Poulsen giftede sig anden gang 1730, med *Karen Knudsdatter,* der

stammede fra Øster No. Af deres børn var *Povl Mortensen,* født 1740, den yngste. I voksen alder blev han mand i gården, hvor han sad 1773. Faderen var død 30 år før den tid. Moderen Karen Knudsdatter giftede sig efter Mortens død med *Christen Nielsen,* der flyttede ind i gården. Senere er tillige *Anders Andersen Skanderup* kommet ind. Han giftede sig 1750 med *Anne Marie Jørgensdatter.* Dette ægteskab blev kortvarigt. I 1754 gifter Anders Skanderup sig anden gang; hun hed *Maren Madsdatter.* Godt en halv snes år derefter var Anders enkemand igen. Han gifter sig tredie gang, nu med *Maren Jensdatter.* I 1773 kaldes han svoger til Povl Mortensen. Ved den tid verserer en sag mod Anders for misligholdelse af fæstet. Sagen er anlagt af herremanden, Andreas Høyer, ved dennes fuldmægtig og udfaldet bliver, at Anders må flytte ud af gården. I stedet får han lov at flytte ind med sin familie i et nyopbygget hus på Lybæk mark.

I 1771 ser vi, at gårdens hartkorn er delt i to lige dele, hver har td. 3, 3, 1, 0. Sikkert har også gårdens bygninger ved den tid været opbygget adskilte. I hvert fald var de det helt klart en snes år senere, da der var syn over dem og ingen af dem var nye. Vi vil derfor følge de to adskilte gårde op hver for sig.

Mnr. 78, det *nuv. Nørrevang,* er den vestlige. I 1771 har Christen Nielsens søn, *Niels Christensen,* fæstet efter faderen. Niels køber gården. 1807 overtages den af en søn, *Christen Nielsen,* hvis ældste søn, *Niels Christensen,* efterfølger sin far 1835. Hans mor, *Karen Andersdatter,* dør i 1839 og selv dør Niels Christensen i 1844, blot 37 år gammel. Hans enke, *Maren Mortensdatter,* født i Velling, indgår samme år nyt ægteskab, med *Poul Christensen,* der, som det synes, er en yngre broder til hendes afdøde mand. Poul er 21, Maren 28 år. Deres søn, *Morten Poulsen,* tilskødes gården 1878. I løbet af den følgende halve snes år udspilledes her nu en tragedie, en tragedie, der vel i sin art ikke var ukendt hverken før eller siden, men hvis omfang dog vist sjældent blev så stort. Tuberkulosen bortrev mand, kone og børn. En familie uddøde simpelthen. Og dermed uddøde i gården den slægt, som vi her har kunnet følge i mere end 250 år. I 1887 får *Peder Christensen* skøde på gården. Han og hans kone, *Jørgine,* var begge fra Velling. I 1923 flyttede de med sønnen *Johannes Christensen* til gården Grønne i Tim. Deres anden søn, *Alfred Christensen* overtog fødegården. Den ejes nu af Karoline og Alfr. Christensens yngste søn, *Peder Christensen.*

Mnr. 79, den østlige gård. O. 1800 kaldes den *Poulsgård,* hvilket vel refererer ikke blot til den sidste Poul, men tillige til de andre Poul'er og Poulssønner i slægtens kæde i gårde. I 1771, da *Anders Skanderup* jo endnu sidder i gården, kalder jordebogen ham *Anders Gl. Toft.* Formentlig peger dette tilnavn hen på den gamle ødegårds toft, da den gamle gård skiltes ud i to gårde. Den vestlige gård, altså nuv. Nørrevang, nedbrændte i 1904 og genopførtes på samme sted.

Hertil var den flyttet i 1838, til hvilken tid den lå østligere, helt op til markskellet mellem gårdene. Måske lå den gamle gård før udflytningen netop, hvor skellet er draget.

I 1787 hedder fæsteren i den østlige gård *Christen Simonsen.* Der er en mulighed for, at hans kone, *Maren Christensdatter,* er datter af Chr. Nielsen, der beboede den vestlige gård, således at der også da var slægtskab mellem de to gårdes folk. I så fald må dog Maren efter sin alder være datter af Chr. Nielen fra et tidligere ægteskab, hvorom oplysninger savnes; så dette står hen som usikkert. Chr. Simonsen dør i 1791. Enken bliver ved gården, som hun køber fri, og senere indgår hun nyt ægteskab, med *Peder Christensen.* Denne afhænder 1812 til stedsønnen *Christen Christensen,* som 1842 afskøder til sin søn, *Christen Christensen,* som bliver sidste led i slægtskæden i den østlige gård. Ved mageskifte overdrages den i 1871 til *Jacob Nielsen,* født i Faster. Han dør fire år senere, kun 54 år gammel. Enken *Ane Andersen* blev ved gården, som sønnen *Anders Jacobsen* tilskødedes 1881. Fem år derefter sad hans kone, *Christiane Marie Pedersen,* der var født i nuv. Susgård, som enke. Hun blev siden gift med en bødker og fraflyttede sognet. Gården blev 1889 solgt til *Thomas Christiansen,* som et par år efter solgte til *Jeppe Christensen,* hvis søn, *Christen Astrup Christensen,* blev den tilskødet 1898. I 1906 afhændede han til *Chr. Nielsen,* der 1908 solgte til *Anders Jensen,* søn af Sofie og Peder Jensen, Voldbjerg mark. Anders Jensens kone, *Ingeborg Lydersen,* var født i Velling. Ingeborg døde i 1936 og Anders i 1950. Af deres børn overtog en søn, *Peder Jensen,* gården.

Mnr. 83, nuv. Rosvang. Ejendommen her oprettedes for nu 200 år siden til *Anders Skanderup,* da han måtte forlade gården i Lybæk. Anders køber 1793 stedet, hvor han og hans kone siden går på aftægt. I 1801 har stedsønnen *Jens Jensen Skanderup* haft ejendommen i nogle år. Anders dør i 1803, 80 år gl. I 1834 sidder Jens Skanderup som enkemand og aftægtsmand på ejendommen, som sønnen *Christen Jensen Skanderup* nu har haft nogle år. Den tilskødes 1857 *Knud Jensen Dahl,* for i 1874 at overtages af *Jens Christian Jensen* og året efter af *Poul Nielsen,* hvis søn, *Anton Madsen,* fik den overdraget 1901. Dennes søn, *Laurids Madsen,* overtog ejendommen i 1938. Nuværende ejer er *Georg Andersen.*

Mnr. 79g, m. fl. Stammer fra P. Jensens gård, blev tilkøbt Nørrevang og 1871 udskilt som ejendom til *Jens Jeppesen,* g. m. *Ane Kirstine,* datter af Poul Christensen. Hun overdrog 1897 til sønnen *Poul Jeppesen.*

Slægten her var én blandt flere, i nabolaget og andetsteds, der, vistnok tidligt, tilsluttede sig Luthersk Missionsforening. Udfra dette ståsted tog flere en gerning op, bl. a. i søndagsskolen. En datter af Stine og Poul Jeppesen, *Lydia,* sygeplejeudd., blev missionær i Israel. En anden datter, *Gerda,* blev g. m. for-

stander Frits Larsen, L. M.'s højskole i Hillerød. – En søn, Alfred Jeppesen, er borgmester i Ølgod kommune.

Poul Jeppesen solgte 1927 gården til *Chr. M. Bøndergaard,* der 1961 solgte til *Erik Bank Sørensen.* Han har tilkøbt en del tilgrænsende jord og udbygget til stort kvæghold.

Mnr. 78e, m. fl. er ligeledes udstykning fra Nørrevang. *Poul Christensen* lod her opbygge en aftægtsejendom. Den blev 1883 tilskødet *Johan Sørensen Carlsen Lage,* hvis kone, *Karen Poulsen,* datter af Poul Christensen og hustru, sad som enke en del år ved ejendommen, som 1901 afhændedes til *Chr. Bak Lauridsen.* I 1910 overtoges den af *Ole Birkmose,* der 1918 solgte til *Niels Nielsen, kld. Niels Stengård,* som i 1928 overdrog til *Magnus Lauridsen.* Denne solgte et par år senere til *Anders Mikkelsen,* som 1943 atter solgte til *Laurids Jensen,* Vester Grimstrup. 1951 købte slagterm. *Harald Kjærgaard,* der samme år solgte til *Svend Harpøth. Petrea* og *Svend Harpøth* har, ved siden af landbruget her, opbygget et stort, moderne hønseri.

Strømkjær. Gården benævnes i laughævden 1474 som *Marquardts gaard.* I et tidligere afsnit er fremsat betragtninger over, hvem denne Markvard er, uden at der dog er fundet rede på det. Snarest er det vel en selvejende bonde, idet gården fremefter er i selveje. 1494 nævnes *Eske Tang* eller *Tange. Nis Tange,,* der omtales i tingsvidner fra 1520'erne, er jo nok søn af Eske. *Lars Tange,* som vi ligeledes hører om ved den tid, kan være broder til Nis. *Morten Tange,* der optræder 1563, må nok være den enes søn. Morten er den sidste af Tangeslægten, vi hører om. I 1610 kaldes manden i gården Jørgen i Lødbeck; sidenhen kaldes han dels Jørgen Hoffuer, dels Jørgen Nielsen. Han stammer vel fra Hover. 1634 træffer vi en *Michel Christensen,* som sidder her endnu i 1664. Ti år forinden er der sket det ejendommelige, at gården nok stadig er i bondeeje, men brugeren sidder nu blot som fæster. To andre bønder, en i Rindum og en i Lybæk har købt bondeskylden; herligheden hører kronen til, dog kun indtil 1667, da den sælges til Voldbjerg. Om de to indehavere af gårdens bondeskyld ved vi, at i hvert fald ham i Lybæk, *Thomas Jensen,* var fæster i den gård, hvori han sad, det senere Knygsand. Fra 1680'erne sidder i Strømkjær fæsteren *Niels Nielsen* og ind i det følgende århundrede hans søn, der ligeledes hedder *Niels Nielsen.* I 1728 sælger de nuværende ejere af bondeskylden, *Peder Pedersen* i Rindum og *Anders Jensen* i Lybæk, denne til *Christian Rantzau* til Voldbjerg. I 1741 holder *Anders Andersen* bryllup med *Ide Pedersdatter.* Anders er ud af Grimstrupslægten, mens vi om Ide blot ved, at hun er fra Lybæk. De kommer til at bo i gården, vi her har for os; men altså på fæstevilkår. Syv år efter dør Ide, efter en fødsel, kun 38 år gammel. Barnet, en dreng, der fik navnet *Christen,* er vistnok død som lille. Den førstefødte, pigen *Sidsel Marie,* fik i hvert fald

denne kranke skæbne. Der var endnu 2 døtre, *Sidsel,* født o. 1743, og *Elle,* født 1744. And. Andersen giftede sig igen efter sin første kones død. Eftermanden i gården bliver *Niels Andersen Toft,* der ikke er en søn, men svigersøn, gift 1768 med datteren *Sidsel.* Deres ægteskab var vistnok barnløst. Sidsel synes at være død o. 1790. Niels Andersen køber gården i 1793. Ved den tid er han gift pany, nu med tjenestepigen *Maren Justdatter.* I 1801 har de fire børn, af hvilke den ældste, *Anders Nielsen,* f. o. 1792, siden overtager gården; det sker først i 1820'erne. Faderen var død i 1819.

Anders Nielsen blev kun en halv snes år ved gården, som han måtte afstå 1831. Gården var da stærkt forhæftet, og tiderne var slette. Køberen, *Iver Jensen,* var vistnok Anders's fætter og født i nabogården i øst, nuv. Susgård, hvor også Niels Andersen Toft var født. Iver Jensen er vistnok den *Iver Jensen Toft,* der sidenhen var at træffe i en ejendom på Oxfeldt mark. Gården i Lybæk havde han blot i et par år. Anders Nielsen og familie fik efter afståelsen af gården et lille sted på Lybæk mark – på Fladbjerg, ved vi blot. Her fristede familien livet en lang årrække under kår, der måtte synes særligt trange for tidligere gårdmandsfolk. Anders måtte gå på dagleje, hvad der selvfølgelig var hårdt nok i sig selv, ikke mindst nu manden var noget til års. Og selv om de også havde nogle får til hjælp til underholdet, så var det alligevel utilstrækkeligt. Vi træffer siden familien undergivet fattigforsørgelse. Anders Nielsen døde i 1862, 70 år gl.

Gården i Lybæk blev af Iver Jensen solgt mod overtagelse af pantegælden. To mænd købte i lige fællesskab, *Chr. Christensen* og *Knud Pedersen Gab.* Den første var den ældre Chr. Christensen i nabogården i vest, Poulsgård; kompagnonen havde den gård på Voldbjerg østre mark, hvor nu Aksel Røjkjær bor; den ligger i Hee og blev siden delt i to. Knud Gab var ellers født i Troldtoft i Vind, i 1788.

I 1842 er *Chr. Christensen eneejer* af gården i Lybæk, som han nu afhænder til *Christen Thomsen,* der var født 1815 i Andbæk i Lem. Han mageskifter 1854 gården med Sanddal i Hee. Den nye ejer er *Jeppe Christensen,* kld. *Jeppe Sanddal.* Han overdrager o. 1873 til en søn, *Knud Jeppesen.* Knud Jeppesen, min morfar, var to gange gift. Tuberkulosen hærgede også i familien her. Knud Jeppesen døde selv 1888, 43 år gammel og hans enke to år senere. Der var 4 børn, to af hvert ægteskab. Den ældste, *Kristian Jeppesen,* f. 1875 og altså min morbror, kom ud at tjene; hans helsøster *Johanne, f. 1879,* blev antaget som plejedatter af Poul Nielsen og hans kone, der boede i nuv. Rosvang; *Karen,* min mor, f. 1885, antog nabomanden østenfor, husmand Laurids Jensen, kld. Laust Bjerg, tillige med sin husholderske, Mette Jensen, som vi kendte under navnet Met' Skrejer (skrædder); endelig den yngste, *Knud,* f. 1888, to måneder efter sin fars død, ham antog farbroderen Peder Eriksen og hans kone, som i flere generationer altid hed faster Vigge.

Under den tids barske livsvilkår forstod man at hjælpe sig selv og hverandre, som nu forholdene bød det. Selvom nu disse forældreløse søskende blev adspredt, hver til sit sted, så kom de dog alle til kendte folk og indtil myndighedsalderen ikke fjernere fra hinanden, end de kunne vedligeholde samkvemmet; det gælder også morbroder Kristian, der i de første ungdomsår, da han var længst borte, tjente hos en faster og hendes mand i Lyngsmose. Hvad der er blevet fortalt om min mors og hendes søskendes opvækstår, er kun godt. –

Gården i Lybæk, vi i øjeblikket følger, solgtes 1890 til *Peder Venner Holm* fra Madum. Hans kone, *Katrine,* døde i 1917, Peder Venner døde selv 1925. Deres ældste datter, *Signe,* har vi mødt som gårdejerske på Voldbjerg mark. Sønnen *Jens Thygesen Holm,* kld. *Jens Venner,* overtog gården efter faderen. Hans yngre søster, *Anna,* bestyrer huset i fødegården.

Mnr. 78c, m. fl. 1614 nævnes blandt husmænd og gadehusmænd *Jens Adsersøn,* som vistnok er den samme som bolsmand *Jens Andersen,* hvis sted, med 1 td. htk. 1617 overdrages fra Kronen til Niels Krag til Voldbjerg. Sikkert nok er stedet oprettet ved fradrag af lidt jord fra de ældre Lybækgårde. I 1650 sidder *Christen Andersen* som fæster af stedet, og endnu 1664. I 1680'erne hedder manden *Mads Knudsen* og 1716 *Jacob Lauridsen;* hartkornet er td. 0,3,1,2. Formentlig er den *Laurids Jacobsen,* der som soldat i Landmilitsen dør 1716, 24 år gl., søn af vor Jacob Lauridsen, der selv dør, 74 år gl., i 1725. *Oluf Jacobsen,* der dør 1759 og da er 62 år, er formentlig hans søn og eftermand. 1765 sidder *Christen Pedersen,* f. i Grimstrup, som fæster. Han lader 1793 sin broder *Niels Pedersen,* der jo havde en lille gård øst for Heebro, få skøde på stedet; men Chr. Pedersen og hans kone bliver boende her. I 1804 lægges stedet ind under *Nørrevang* og får derved sidenhen gårdens matrikelsnummer. Bygningerne er nu nok blevet stående, hvorimod det er uvist, om ejendommen blev drevet for sig selv. I 1841 sælges den imidlertid fra Nørrevang. Køberen er *Chr. Pedersen Sundgård,* der stammer fra Nees og er murer ved siden af landeriet. Efter en del års forløb afløses han af *Niels Laugesen,* der er født på Holmsland. Han bytter 1858 med *Jens Poulsen,* Dragsdal i Nr. Omme, der igen sælger til *Poul Nielsen,* i *1865;* denne afhænder 1873 til *Laust Bjerg,* der rettelig hed *Laurids Jensen* og var født i Nobjerg i 1845. Hans kone, *Pedersine Enevoldsen,* f. p. Holmsland, døde allerede 1882 fra sin mand og deres to drenge, *Jens Bjerg* og *Enevold.* Laust Bjergs husholderske fra den tid, *Mette Jensen,* blev således tillige plejemor for hans sønner og sidenhen også for min mor, *Karen Jeppesen. Enevold Jensen,* f. 1875, overtog ejendommen 1902, mens faderen og Mette gik på aftægt i en tilbygget lejlighed. Foråret efter holdt Enevold bryllup med *Marie,* der var født på Holmsland 1882. Samme efterår døde Laust Bjerg, mens Mette forblev i aftægtslejligheden. Efter sit eget ønske flyttede hun o. 1925 ind i det

nye alderdomshjem. Hun døde i begyndelsen af året 1926, 85 år gl. Mette var født i Brejning.

Marie og Enevold var virksomme og solide folk. Marie var dygtig i hjemmet, hvor en stor børneflok voksede op; hun tog stærkt del i ejendommens drift, der blev mønstergyldig. Enevold tog arbejde ved siden af, så de klarede sig godt. Derudover kom han til at tage del i adskilligt af sognets anliggender: I sogne- og menighedsråd, i hjælpekassens og husmandsforeningens bestyrelser m. m. Ude som hjemme var det Enevolds retskafne tænke- og handlemåde, der skabte respekt om ham. Ejendommen blev i 1939 afstået til datteren *Ellen* og svigersønnen *Svend Olsen;* han er fra Viborgegnen. Marie og Enevold boede nogle år ved Hee station. Her døde Marie sidst i 1940'erne. Enevold overlevede hende i en halv snes år og blev over 80 år gammel. Sin sidste tid nød han ophold og pleje i sit fødehjem.

Susgård. 1610 nævnes i skattemandtallet *Thue Nielsen.* Det er nok hans søn og eftermand, den *Christen Thuesen,* der er fæster af gården 1621, da den tilskødes Niels Krag af Mette Tammesdatter til Øers, salig Frands Nielsens efterleverske. Nogle år efter er der foruden *Chr. Thuesen* en *Marquard Christensen* i gården. Om det er fader og søn, er uvist. Uvist er det ligeså, hvorvidt i 1650 *Peder Christensen* er beslægtet med formændene. 1664 træffer vi en *Anders Nielsen,* som i 1680'erne er afløst af *Iffuer Laursen.* Dennes søn, *Christen Iffuersen,* sidder her fra o. 1700; han bliver enkemand i 1706. Måske er allerede efter et par års forløb den *Niels Kjeldsen* tiltrådt fæstet, som bliver trolovet 1708, og som i hvert fald sad her 1716, og som nævnes endnu i 1734. Det er nok ham, der bliver afløst i gården 1737 af *Anders Jensen* fra Sønderby i Hee; denne holder da bryllup med *Karen Nielsdatter,* der muligt er Niels Kjeldsens datter. Anders Jensens eftermand er sønnen *Jens Andersen Toft* f. o. 1750. Han fæster gården o. 1771. Hans første kone, *Elle Andersdatter,* var født i gården Strømkjær 1744. Her sad nu hendes mands broder, *Niels Andersen Toft,* i ægteskab med Elles søster *Sidsel.* Der var altså tale om dobbelt slægtskab, de to nabofamilier imellem. Elle og Jens Andersen Tofts søn, *Anders Jensen Toft,* f. o. 1778, overtog gården 1807. Det var nu op mod de vanskelige tider, der jo holdt længe ved. Det gik sådan, at Anders Jensen måtte lade gården stille til auktion i foråret 1824. Prioritetsgælden var åbenbart blevet for stor. Fem år tidligere var optaget et lån i Den kongelige Lånefond på 625 rigsbankdaler rede sølv. Gælden må dog være blevet nedbragt en del inden salgstidspunktet. Køberen ved auktionen, *Jeppe Nielsen* fra Alrum i Stadil, overtager gården med landmålingshartkorn td. 4,7,0,2 for 320 rdl. rede sølv, og det er nok den resterende pantegæld. De slette tider var endnu ikke forbi. Den nye mand har nok heller ikke haft det for godt. Han sælger igen efter fire års forløb. Da er gælden den samme,

og for den overtages gården af *Anders Poulsen,* Bosgård i Tim. Der går igen nogle år. Tiderne bedres, og landejendommene stiger betydeligt i pengeværdi. I 1836, da der handles pâny, er prisen oppe i 728 rdl. r. s. Anders Poulsen mageskifter den med en gård i Haelby i Hee. Den nye mand her er *Anders Christensen Bek;* han var født i Nobæk 1799.

Måske prisen var høj nok. I hvert fald stifter And. Chr. Bek i det følgende tiår betydelige lån, således at den samlede gæld langt overstiger, hvad han købte for. Dette har givet nok kun været muligt i kraft af, at ejendomspriserne vedblev at stige, kraftigt endda. Det ser ikke ud til, at And. Christensen har forbedret gården noget videre i sin tid. Han sad her heller ikke så farligt mange år. Først på året i 1849 døde han pludseligt; det var et krampetilfælde. Ved skiftet hedder det, at gårdens bygninger var ringe (stuehuset var ellers fornyet i 1820'erne), dens jorder skarpe og sandige samt, at kreaturholdet kun var o. 6 fækreaturer og 2 heste. De samlede værdier i dødsboet blev vurderet til 1600 rbd., mens pantegælden androg 1260 rbd. og der var løs gæld for 350 rbd. Der fremkom herved et kapitalunderskud på 10 rbd.

Man skulle synes, at enken, *Kirstine Mortensdatter,* nu måtte være færdig til at gå fra gården med de fire børn, sønnerne *Christen,* 23 år, *Knud,* 18, *Morten,* 12 og *Jens Chr. Andersen,* 10 år gl. Enken, hendes laugværge, aftægtsmand Anders Ibsen, Sønderkjær i Hee, boets kurator samt de to umyndige sønners værge og farbroder, gårdmand Jacob Christensen i Nobæk, er imidlertid så optimistiske at mene, at Kirstine Mortensdatter med børnene skal blive i gården. Afgørende må have været en tiltro til en fortsat konjunkturopgang, ved siden af, at sønnerne jo kunne være moderen til stor hjælp med gårdens drift – samt vel også et hensyn til, at der jo kunne komme en ny mand i gårde. Det sidste ser vi, at der næsten altid kom.

Ved skiftet blev taget et betragteligt hensyn til at betrygge børnenes fremtid og den kapitaliserede værdi heraf, bliver indsat og kommer til at hvile med panteret i Harvboegaarden (det dav. navn) – – – næstefter den nuværende gæld – – med oprykkende rettighed." Den foranstående prioritetsgæld var stiftet hos købmænd i Ringkøbing, fortrinsvis Christen Husted; det var før Kreditforeningens tid.

Da der ligger et lille stykke kulturhistorie gemt i, hvad formynderskabet for børnene drejer sig om, medtager vi her skifteekstraktens afsnit herom. Vi bemærker os, at det er i treårskrigens tid. „Der gives de to umyndige børn en god, forsvarlig opdragelse mod fremdeles at holdes til lærdom og forsynelse med alle fornødenheder af føde og klæder til 18 års alders fylde. Og hvad angår de nu myndige, imellem deres 18. og 20. år at spinde og væve 8 pund hør og spinde, væve og bekoste stampet eller strikket 12 pund uld årlig i 2 år; altså for begge år 1 lispund hør og 1½ lispund uld. Endvidere gives enhver af dem, forinden

de komme i krigstjeneste, ved deres første afrejse en madpose med 1 lispund smør, 1 lispund kjød og 1 lispund sød ost. Endeligen i sygdomstilfælde frit husveje, føde og forsvarlig pleje og ligeledes frit hjemstavn og kost, når de komme hjem fra krigstjeneste. Men hvad de i den tid kan udrette, skal være til gårdens ejers tjeneste; dog ophøre denne tjeneste ved deres 24 års alders fylde. Foranførte bestemmelser - - gælder også de mindreårige sønner. Sønnen Christen får som ældste søn tilstået 10 rbd., når han komme i krigstjeneste." De to ældste nåede næppe med i krigen; skiftebrevet blev først affattet sidst på året 1850. Derimod kom den næstældste, Knud Andersen, med i 1864, hvor han faldt. –

Kirstine Mortensdatter giftede sig igen, med ungkarl *Christen Jensen,* født i Ringkøbing. Det er antagelig sket o. nytår 1851. Vistnok indenfor året 1851, eller senest foråret 1852 er de flyttet fra Lybæk til Sønderby i Hee. Skødet er godt nok først skrevet 20. maj 1854, mens tinglæsningen først finder sted to år senere. På samme tidspunkter er handel berigtiget med nogle parceller, som Chr. Jensen solgte fra gården, dels udelodder, dels et stykke ager- eng- og hedejord, der i øst og sydøst grænsede ind til gårdens øvrige hjemmejord.

Køberen af gården, *Christen Mortensen,* f. i Skjern sogn 1817, beboede efter kirkebogen denne foråret 1852. En mundtlig overlevering hævder, at hans kone tidligere havde været forlovet og gården her købt, men at karlen natten før brylluppet tog sit eget liv. Dette *kan* være sandt; men der er uopklarede omstændigheder, hvorfor der ikke kan svares hverken ja eller nej på det punkt. – Chr. Mortensens liv fik en brat og ulykkelig afslutning. En dag i juni måned 1856 gik han og skar op i åen norden gården. Herved faldt han i et høl og druknede. Han blev kun 39 år gammel. Hans enke, *Karen Marie Andersdatter,* som var født i Stauning i 1821, giftede sig anden gang, før året var omme. Det blev med *Peder Christian Jensen,* der ligeledes stammede fra Stauning, f. 1820. De er mine oldeforældre på fædrene side. To sønner af oldemors første ægteskab, *Morten* og *Anders Christensen,* døde tidligt, 11 og 17 år gl.; det var vist nok tuberkulosen. En dreng af hendes andet ægteskab, *Jens Pedersen,* blev revet bort af halssyge, kun 4½ år. Overlevende børn af andet ægteskab var *Christiane Marie,* f. 1859, der som foran nævnt sad som kone nogle år i Poulsgård; samt en søn, *Kristen Pedersen,* f. 1857, gift med *Nielsine Pedersen,* f. i Stenummose i Ulfborg 1851. Altså mine bedsteforældre. Ved deres giftermål i 1878 overtog de gården, og Karen Marie og Peder Chr. flyttede ind i aftægtslejligheden. Her døde hun i 1888, mens han overlevede hende i atten år og således blev en gammel mand. Man siger, at han var et livligt og godmodigt menneske. De var begge borte længe før min tid. Heller ikke mine bedsteforældre har jeg kendt. Hun døde i 1911 og han i 1917, da jeg var et år. Bedstemor skal have været en venlig og flittig kvinde, der som andre bønderkoner forhen fik sin rigelige part af arbejdet; hun var temmelig forslidt, da tuberkulosen rev også hende bort. Bed-

stefar synes at have været en mere sammensat natur. Han synes, som så mange andre dengang, at have haft et rigelig intimt forhold til brændevinen. Det var som yngre mand. I fyrreårs alderen blev han ramt af en lammelse, vistnok på grund af, at et lyn slog ned tæt ved ham, en dag på mælketuren, han dengang havde og befandt sig i Hjortmose. I sine sidste 20 år var han da krøbling. Først kunne han bevæge sig på krykker, men de sidste mange år kun i rullestol. Nogen skildrer ham som selvrådig og svær at gøre tilpas. Men der er andre, der har sagt, at med ham kunne man godt tale om alvorlige ting. En af hans karle fra dengang bedstefar var lænket til rullestolen, men endnu var mand i gården, roste hans punktlighed og overblik. Karlen befandt sig godt i pladsen. En efterladt bogsamling vidner om megen læsning. Boglige evner og interesser skal det ikke have skortet på.

Tre sønner, *Peder Christian, Jens* og *Anders Pedersen,* udvandrede i deres unge dage; ingen af dem vendte siden hjem. En datter, *Karen Marie,* blev gift med *Kjed Mohrsen* fra Tiphede i Timring; de overtog hans fødehjem 1910. Den næstældste søn, *Peder Susgård Pedersen,* f. 1880, giftede sig med *Karen Jeppesen,* plejedatteren i naboejendommen. Det var i 1912, og de overtog så gården. Det er mine forældre. De fik et kort, men jeg tror lykkeligt ægteskab. Noget kan jeg erindre, andet har andre fortalt. Som unge havde de hentet lys over vejen, hun på Ryslinge Højskole, han på Ladelund Landbrugsskole. Mor var dygtig i sit hus, far var munter og godmodig, og begge var de jævne, omgængelige folk.

Vi er tre søskende. *Maren* er to og *Knud* er fire år yngre end jeg. De husker ikke ret meget om vore forældre. Far døde i foråret 1922 og mor godt to år efter. De blev kun 41 og 38 år gamle. Igen havde tuberkulosen hærget.

Morbror *Kristian Jeppesen* og hans kone, *Marie,* f. i Lønborg 1881, boede dengang i ejendommen vest for Heebro, hvor nu Kr. Olesen bor. Moster og Morbror, som vi altid har kaldt dem, der selv var barnløse, tog os børn til sig som deres egne ved mors død. Og ikke blot fik vi lov at forblive sammen. Morbror solgte desuden sin ejendom og købte vore forældres gård ved dødsboauktionen. Derved kunne vi forblive i barndomshjemmet, under trygge og gode kår. Moster og Morbror havde begge selv prøvet tidligt at stå ret ene og at skulle tjene til livets ophold hos fremmede. Sådanne kår ønskede de ikke, skulle blive os til del.

I 1952 afhændede de gården til mig. Selv købte de hus i Rindum vestre villaby. Morbror døde to år efter, mens Moster overlevede ham i fem år. Begge blev de sidst i halvfjerdserne. –

Af den i 1850'erne frasolgte jord lå som nævnt en del øst og sydøst til gårdens tilbageblevne jorder. Det drejede sig om 0.40 tønder land, mest hedejord. Arealet var allerede i Anders Christensen Beks tid, i 1839, bortfæstet til *Knud Jensen Dahl* fra Hover for hans og hans kones livstid. Men endnu tidligere

synes der at have været sat et hus på jorden mod øst, uden at vi dog kan se oprettet noget skriftligt herom. Ved folketællingen 1834 boede imidlertid her enken *Dorthe Jacobsdatter,* der var 52 år og født på Randersegnen, tillige med sine to sønner, *Jacob* og *Niels Andersen,* på 15 og 13 år. Det er utvivlsomt *Anders Jensen Toft,* da han måtte lade gården stille til auktion, som her har etableret sig pány og under ringe kår. I de mellemliggende år må så manden være død, uden at dette eller andre familiemæssige forhold er fundet antegnet i kirkebogen. I 1845 sidder Knud Jensen Dahl her som gift mand, og på aftægt har han Dorthe Jacobsdatter, der angives at være hans svigermoder. Endnu 1855 er familien den samme, idet der dog nu er tre børn, mod for ti år siden ét. Ved den tid har Knud Jensen købt den hidtil fæstede jord. Der opstår to ejendomme på tilliggendet. Vi tager dem hver for sig. Først den hidtidige beboelse.

Ågård, mnr. 81e, f, 88c. Navnet er ret nyt. Ligeledes er størsteparten af de o. 80 tilh. tdr. land erhvervet i de senere år; der er netop nu bygget temmelig stor kostald til. I Knud Jensens tid blev der højst tillagt ejendommen 10 tdr. land. 1857 sælger han og køber nuv. Rosvang, mnr. 83. Så vidt det kan ses, bytter han med den derboende mand, *Chr. Jensen Skanderup,* hvis søn, *Anders Christensen* i 1869 afløser ham. Denne sælger 1873 til *Jens Poulsen,* som vistnok er ham fra Dragsdal i Nr. Omme, som vi så sidde i en foran omtalt ejendom i Lybæk. 10 år senere får *Chr. Peder Nielsen* skøde på herværende ejendom. Han får siden bevilling til at føre slægtsnavnet *Skanderup;* han er ud af denne slægt. Hans mor, *Karen Christensen,* var datter af førnævnte Chr. Jensen Skanderup, faderen skomager *Niels Pedersen* og da Chr. P. N. Skanderup i 1855 kom til verden, skete det hos bedsteforældrene, hvor drengens forældre sad tilhuse. Christen Skanderups kone var *Marie Catrine Andersen Sig,* f. i Hover Sig. Hun var syerske og havde sypiger til hjælp; myndig og dygtig var Marie Skanderup. Christen var brøndgraver nogen tid ved siden af det lille landbrug. De klarede sig godt her og opfødte to plejebørn, en dreng og en pige. Chr. Skanderup faldt for den Spanske Syge i 1918, mens Marie overlevede ham i nogle og tyve år. Ejendommen solgte hun året efter mandens død til *Jacob Madsen,* kld. *Jacob Brydsø,* efter ejendommen i Hee, han kom fra. Han afhændede 1931 til *Thorvald Hansen,* Vemb. 1937 blev den overtaget af tømrer *Aage Christensen,* hvis forældre, tømrer *Chr. Christensen* og hustru, *Marie,* flyttede med hertil. I ombygget og udvidet stand blev ejendommen 1961 overtaget af *Egon Pedersen,* Vandborg. Nu har *Jens Korsholm* fra Stadil den.

Høvring, mnr. 81b, m. fl., fik tillagt størsteparten af den fra Susgård bortfæstede jord. Høvring ligger mod syd, på det nuværende Fladbjerg. I 1874 får lærer *Chr. Christensen Bøndergaard* skøde på parcellen med anmærkning, at den

er bebygget. Det har den måske allerede været længe, også som Bøndergaards ejendom. En tinglysning skete ikke sjældent år efter, at der var handlet, i reglen når der igen blev handlet, så formaliteterne måtte bringes i orden. Bøndergård har ikke selv beboet ejendommen. Har den eksisteret før o. 1874, kan andre, som næppe kan stedfæstes, have haft til huse her. Det pågældende år, en måned efter tilskødningen, fraskøder Bøndergaard ejendommen til *Peder Iversen,* hvis kone hed *Maren Sørensdatter.* De afløstes 1902 af sønnen *Jens Pedersen* og hans kone, *Johanne Madsen.* Af Hanne og Jens Pedersens sønner er fire, *Peder, Søren, Leo* og *Peder Pedersen,* tidligt døde. En anden søn, *Mads Pedersen,* overtog ejendommen i 1927. Nu har hans ældste søn *Egon Pedersen* haft den en del år.

Forekomsten af grus og sand ved Lybækhøje har en stort set sammenhængende udstrækning, begyndende i øst-sydøst med Høvring, over Susgårds, Svend Olsens, Strømkjærs til Peder Jensens grund i vest-nordvest. Sådan, for så vidt da, at al forekomst af betydning her er konstateret. Over en lang årrække, fra o. 1890 eller måske endda før, er imidlertid forekomsterne i vid omfang oparbejdet og synes på fleres grund udtømte. Mængderne hos lodsejerne har været forskellige. Størst synes forekomsten på Høvring med tilkøbt jord, hvor oparbejdningen nu sker ved Brdr. Pedersen, slægtens fjerde led.

De første mange år foregik oparbejdningen mest ved håndkraft og bortfragtningen ved hestekraft. Indtjeningen var vel efter omstændighederne svingende, men gennemgående næppe særlig stor. For lodsejerne betød det selvfølgelig en vis biindtægt mod til gengæld nogen ulempe, hvor gravningen skete i dyrket jord. I denne periode er det rigtigt at tale om grusharpning og grusgrave. *Gruset* var den efterspurgte hovedartikel, væsentligst til vejene. *Sandet,* bagharpningen, anvendtes der dog også en del af oven på vejenes stenunderlag og noget gik der også til byggeri m. v. Men det var i forhold til forekomsten og afsætningen at betragte som et biprodukt i grusgraven, hvor det tit lå og var i vejen. Den tids oparbejdning syner fra et nutidigt synspunkt som en art spredt fægtning. Man opgravede gruset der, hvor man var heldig at finde noget af betydning og helst uden alt for store forarbejder. *Overjord* og *fyld* måtte fjernes for egen regning, det var der som regel ikke afsætning for. Lå gruset dybt, blev det for besværligt at oparbejde, eller man slet ikke fandt det, trods brug af en lang jernsøger. Det skete dog, at nogen kom ind i en større sammenhængende forekomst af brugbart materiale, så der efterhånden kunne etableres en køregrav, d. v. s., hvorfra man med hestevogne kunne fragte materialet op fra et vist plan, mens man så pr. hakke, skovl og trillebør gik endnu længere ned i dybden. Da der siden blev etableret en elevator, der først var hånddreven, siden af en petroleumsmotor, kunne gruset hentes op fra en ret imponerende dybde.

De oparbejdede *sten* var grusharperens ejendom. En hel del af de større blev

slået til *skærver,* der sammen med *pakstenene* anvendtes som vejunderlag; de sidste brugtes dog meget til brolægning, mens en del mellemstore og helt store kunne anbringes i stensætninger. Brugen af *kampesten* til syld, som murfundament, er vist mest af ældre dato. Hertil har nok pløjelagets sten rundt i sognet fundet anvendelse.

Da anvendelsen af elektricitet, brændstofmotorer og sorteremaskiner slog igennem, skiftede oparbejdningen helt karakter, bortfragtningen af materialerne for den sags skyld også. Det hænger dog afgørende sammen med, at afsætningen af sand og fyld steg stærkt, til bygge- og anlægsvirksomhed som til rent industrielt formål. Alt gruset er der stadig afsætning for, selv om behovet til vejene er aftagende. Havde der tidligere været mangel på grus, gælder dette ret konstant nu. Forholdet er det, at undergrunden her ved Lybækhøje mest består af sand, isprængt nogle grusrevler.

Det er egentlig misvisende nu at tale om grusgrave. Det hedder da også *No Sandgrav,* og det har det længe gjort. –

Udstykning fra Høvring. På *Fladbjerg: Mnr. 81k,* 1932 til *Johanne Pedersen* til bebyggelse. Fra 1936 sønnerne *Jens, Iver* og *Peder Pedersen.* Sidstnævnte boede her til sin død 1951. Derefter solgt til *Sigfred Siig.* Fraskilt blev parcellen

Mnr. 81l 1939 til *Søren Wind.* Fra 1958 *Johannes Keseler.*

Ved *Lybækhøje: Mnr. 81o.* 1956 til entreprenør *Henry Mouridsen.* 1959 til entreprenør *Kjær Birkmose,* der byggede. 1970 m. fl. parceller til *Tage Jørgensen.* Nu *Mona Jørgensen.*

Mnr. 81r. 1962 til *Kristen Birkmose* til bebyggelse. 1968 fra *Karen Birkmose* til *Gert Brasch.*

Mnr. 80b, 103c. Som et af de tidligst nævnte bosteder anføres den 1408 under navnet *Lydbechgaardt,* da den med Rydbjerggård, tilligemed andet underlagt bøndergods skødes til Ribe Kapitel. Som nævnt i afsnittet om stednavnene synes gården hverken at have været den eneste eller den største i Lybæk, men blot en, ikke særskilt navngiven, ud af gårdgruppen Lybækgårde. Blandt det ved Reformationen inddragne kirkegods er også gården her, der 1620 af Kronen tilskødes Niels Krag til Voldbjerg. Fæsteren *Tommis Jensen* sad her også 1610 og siden en lang årrække. 1650 er det *Else Tommis Quone* og 1664 Tommis Jensens enke, der jo er samme enkekone. I 1677 er sønnen *Jens Thomsen* trådt til, som siden afløstes af sin søn, *Anders Jensen,* der dør i 1737. Hvem, der har afløst ham som mand i gården, ses ikke. I 1770'erne træffer vi her *Christen Jensen,* der synes at være født i Langhus. Sønnen Niels Christensen bliver konfirmeret i 1775; han anføres da at være fra *Sand* i Lybæk. Han efterfølger ikke faderen. Det gør *Niels Jonasen,* der havde været landsoldat. Han sidder her 1787, men det hedder, at han ved den tid gik derfra i armod. Gården kaldes nu *Knygsand.* Muligvis

har eksistensvilkårene været så ringe, at en ny fæster ikke kunne skaffes. I hvert fald nedlægges gården som selvstændig bedrift. Bygningerne med hovedparten af jorden lægges ind under Strømkjær, mens resten af jorden, godt 1 tønde hartkorn, lægges til Susgård. I 1831 udskilles fra Strømkjær „Hovedparcellen Knygsand", htk. td. 2.2.0.2. Køberen er *Knud Pedersen Gab.* Knud Gab har næppe selv boet her. Husene var muligvis forfaldne eller nedbrudt, i hvert fald udbygningerne; det var jo ikke i mange år et selvstændigt landbrug. Derfor kan der dog godt have boet folk i stuehuset; vi ved blot ikke hvem. Da udstykningstilladelsen foreligger, en halv snes år efter, at Knud Gab har købt, hedder det, at parcellen skal bebygges inden 2 år. 1851 får *Niels Christensen* fra Sønderby i Hee, ved giftermål med *Ane Knudsdatter Gab,* adkomst til ejendommen. Han dør ti år senere, for egen hånd. Enken bliver ved ejendommen endnu en række år, til i 1872 *Peder Larsen* fra Grimstrup får den tilskødet. Denne dør allerede året efter, hvorefter *Anders Christensen Skanderup* overtager. Han mageskifter, vistnok 1877, med *Niels Jørgensen,* hvis ejendom var mnr. 97 på Oxfeld mark. Den følgende ejer er *Peder Poulsen,* kld. P. Riskjær, som 1915 overdrager til *Jens Christensen Vej,* hvis svigersøn, *Karl Nielsen,* overtog 1945. Jorden er nu frasolgt, hovedparten til Aagård, resten til

Mnr. 80c m. fl., der er udstykket fra Knygsand. Her sidder i 1840'erne ovennævnte Knud P. Gabs datter *Ane* som ung pige, tilligemed en ældre, ligeledes ugift kvinde, *Mette Katrine Johansdatter,* der stammer fra Thorsted. De ernærer sig ved vævning og anden håndgerning, som enlige kvinder tit gjorde. De har således ikke drevet det landeri, der siden var og stadig er en realitet. Landbruget her er påbegyndt af *Laurids Nielsen,* kld. *Laust Långhus,* der i 1828 solgte fødestedet Langhus og flyttede til Lybæk. 1834 og 1845 kaldes han tømmermand. Vistnok har han først fået rådighed over jorden ved den tid, da Ane Knudsdatter blev gift og bosat i Knygsand, i 1851. Indtil da synes hun og Laust Långhus at have siddet i hver sit hus på samme lokalitet. Anes hus gik vel til grunde, mens Laust's blev til landejendommen. Han var da en gammel mand, i halvfjerdserne. I 1856 tilskødes ejendommen *Niels Jensen Skuldbøl* fra Sønderby i Hee; gift med Ane Marie og Laurids Nielsens datterdatter, *Mette Marie Jacobsdatter.* En søn af dem, *Laurids Nielsen,* f. 1856, blev pedel ved Ringkøbing skole. En datter, *Ane Marie Nielsen,* f. 1857, blev gift med tømrer *Martin Jeppesen,* f. i Strømkjær; de overtog ejendommen 1882, og han virkede tillige som håndværksmester til sin død 1908, 3 uger før svigerfaderens død. Enken fortsatte ved ejendommen, bistået af voksne børn, til i 1915 datteren *Sine* blev gift med *Jens Ahle;* de overtog så ejendommen. Nu har en søn, *Martin Ahle,* haft den en årrække.

Slægten er således gammel i samme bosted. Den er imidlertid, så vidt jeg

kan se, endnu langt ældre her i sognet, for så vidt den har forgreninger både til slægten i Langhus og den eller de i Oxfeld. De rækker tilbage til 1600-tallet.

Agerbæk

Mnr. 101. Da i 1620 Lydbechgaardt, det senere Knygsand, tilhandles Niels Krag fra Kronen, som gl. kapitelgods, følger med i handelen „et øde møllested ved fornævnte gård," sat for 1 tønde hartkorn og beboet af indist *Knud Jensen.* Det er det senere *Langhus.* Foreløbig dog altså et møllested, meget småt og åbenbart i dårlig forfatning. Måske skyldtes det mangel på vandkraft. Bækken, der fra Oxfeld løber forbi ejendommen her, har i vore dage meget ringe vandføring. Muligt stod det noget højere forhen og ved opstemning yderligere kunne nyttiggøres, så er dog vandmangel en nærliggende årsag til miseren. Muligt er det denne mølle „ved Grimstrup", det i 1540'erne blev tilladt at oprette. I 1650 hedder det: „Det møllested ibedem (ved Knygsand), som *Maren Clausquone* udi boer." I 1664 synes dog mølleren *Claus Copper,* endnu i live. I skattemandtallet 1677 sidder her Simon Skræder, hvis rette navn er *Simon Madsen,* der nævnes i de næste årtier. Møllen hører vi ikke mere om. 1716 sidder her sønnen Lars eller *Laurids Simonsen.* Simon Madsen havde flere sønner: *Mads Simonsen,* der kom til at bo i Nogård; *Chr. Simonsen,* der kom til Sanddal, det er vist ham, der har været korporal, og om hvem Alfr. Kaae i Hover-bogen, side 124 o. flg., har en grim historie; endelig *Jens Simonsen,* der, så vidt det kan ses, også boede i Langhus. Hans kone, *Bodil Hendrichsdatter,* var nok af Oxfeldslægten. Hun dør 1775, 59 år gl., mens manden er 67, da han går bort to år efter. Det er vistnok deres datter, *Maren Jensdatter,* der 1763 bliver gift med *Niels Lauridsen,* f. 1737 som søn af Laurids Iversen i Oxfeld. Parret kommer til at bo i Langhus. Hun dør 1778, bliver begravet den 2. marts, og det hedder i kirkebogen, at hun blev beskyldt for at have druknet sig selv i åen, der løber forbi Lybæk, hvor hun blev fundet efter 8 ugers forløb. – Det så man strengt på, ja – men hvilken tragedie, der lå bagved, kender vi ikke. Niels Lauridsen blev gift igen; hun hed *Anne Margrethe Lauridsdatter.* 1787 har de sammen en søn på 8 år, *Laurids Nielsen.* Faderen kaldes herefter husmand og murmester. Sønnen overtager ejendommen 1807, som han 1828 afhænder til *Christen Jensen* fra Hvingel i Hee. Denne sælger 1852, da han køber Oxfeld, til *Niels Nielsen,* som 1856 igen sælger til *Andreas Charles Lauridsen Vesterby,* der ti år senere overdrager til *Jens Marinus Guldager;* Denne sælger 1879 til *Jens Chr. Christensen;* men tre år efter tager *J. M. Guldager* ejendommen tilbage, for så 1886 ved mageskifte at afhænde til *Chr. Hansen.* Fra ham går den 1889 til *Peder Lauridsen* og *And. Christensen* og et halvt års tid derefter til *Ole Olesen (Birkmose),* som 1899 sælger til *Niels Chr. Jacobsen,* som på sin side et år senere afhænder til *Ole Christensen.* Stadig går det slag i slag med ejerskifte. Fra Ole Christensen

går ejendommen ved nytår 1901 til *Niels Hansen,* der 1903 sælger til *Niels Nielsen;* fra denne til *Knud Knudsen* 1905 og 1907 til *Poul Jepsen.* Han har dog ejendommen til 1917, da *Erik Knudsen* køber; dennes enke sælger 1932 til *Carlo Madsen.* I 1960 overdroges til *Jørgen Lauridsen,* fra Brejning, og 1971 til *Christian Mechlenburg Nielsen,* Ringkøbing. I en årrække har ejendommen nu heddet *Agerbæk.*

Grimstrup

Mnr. 105. Grims torp, en udflyttergård, der gennem lange tider synes at have ligget ene og meget ensomt, derude mod det nordøstre hjørne af sognet. Først forholdsvis sent er der sket en vis udstykning.

I 1475, d. 7. maj, som er søndagen efter Vor Herres Himmelfarts Dag, sættes herredstinget på Hee kirkegård. Selve tingmødet vedrører ikke No sogn, udover at vi her som tinghører træffer *Esche Tange* i Grimstrup. Samme mand har vi truffet som ejer af gården Strømkjær i Lybæk, en snes år senere i tid. Uden al tvivl sidder Eske Tange i Grimstrup som selvejer. Det gjorde også eftermændene i flere led[1]). Og om dem skriver Skautrup (Hardiske Maal II) bl. a.: „Christen Ibsen ($^{8}/_{2}$ 1498 Jepsen) træffer vi på tinge 1498-1524. Sønnerne Jep „Christensen ($^{9}/_{6}$ 1541), Anders Christensen (1562-73) og Niels Christensen ($^{4}/_{7}$ 1566) ligeså. Sønnesønner er Christen Ibsen, der er skriver 1580-1602 og ($^{15}/_{9}$ 1580) omtales som „Jorddrot i Grimstrup", og Jens Ibsen, der nævnes $^{6}/_{10}$ 1580." Udenfor denne regel falder nok Per Pauelssøn i Grimstrup, der o. 1500 anføres i Niels Clemendsens gældsbog som skyldner.

Fra Grimstrup havde man deltaget i 1530'ernes bondeopstand. Den blev nedkæmpet og deltagerne fradømt liv og ejendom. Begge dele kunne dog genløses for penge af dem, der magtede det. Brødrene *Jep, Anders* og *Laurids Christensen* stod i 1543 overfor at skulle indløse deres arvelodder i *Grimstrupgård.* Fra beslaglægningen var undtaget søsteren *Kirstens* part i gården. Brødrene manglede penge til generhvervelsen. De fik hjælp af sognepræsten *Morten Pedersen,* der for 43 daler frikøbte gården mod pant i samme samt rettighed til at overtage den, om pantet ikke blev indløst med egne midler senere hen. Jep overdrager samme år præsten sin gårdspart, „da jeg ikke nu haver sølvpendinge til at betale hannem med." I et andet samtidigt tingbrev får præsten ret til at lade opføre og drive en mølle ved gården, som brødrene selv har gjort forarbejde til; desuden får hr. Morten ret til at græsse 4 køer i gårdens fægang. Muligt ses her oprindelsen til det siden, dels ved Grimstrup dels ved Lydbechgaardt, omtalte møllested på grænsen mellem de to gårdes marker, ejendommen Agerbæk.

I det sidstnævnte tingbrev nævnes Anders og Laurids ikke, men derimod *Mads* og *Claus Christensen* sammen med Jep. Måske er det en skrivefejl. Nogen usikkerhed er der dog om brødrenes navne og antal. Niels, der er nævnt ovenfor, ses

ikke omtalt i pantebrevene, uagtet han må have været en af mændene. 1561 har hr. Mortens søn og eftermand i præsteembedet rådighed over pantebrevet, som dog siden må være blevet indløst. Bortset fra møllestedet synes der ikke at være blevet sat nye folk ind. Slægten i Grimstrup er forblevet i gårde og har efterhånden hævdet ejendomsretten igen. Den var delt, idet Kronen fra gammel tid havde herlighedsretten. I forhold til bondeskylden var den vistnok ikke ret stor. 1560 overdrager Kronen herligheden til Grimstrupgård og mølle til *Christoffer Gyldenstierne* til Ifversnes. Bondeejet tilhørte vist gårdens folk til o. 1600; formentlig var *Christen Ibsen* den sidste jorddrot i Grimstrup. 1623 overdrager *Erik Juel* til Hundsbæk Grimstrup til *Niels Krag,* nok med fuld ejendomsret. Gården må senere være gledet Voldbjerg af hænde. I hvert fald får *Otto Krag* i 1650 den tilskødet af *Hans Juel* til Starupgård. I 1623 sad der 3 fæstere i Grimstrup, *Laurids Snedker, Niels Nielsen* og *Knud Jørgensen.* I 1650 sidder *Knud Jørgensen* her sammen med *Niels Christensen,* og de er her endnu 1664. Fra 1680'erne er det en *Anders Andersen,* ene mand, efter 1700 hans søn, *Anders Andersen,* der dør som enkemand i 1728, 55 år gammel. Hans søn, der ligeledes hedder *Anders Andersen,* bliver gift ind i gården Strømkjær, mens *Mette Andersdatter* i Grimstrup gifter sig med *Peder Christensen;* det er i 1741, og de fortsætter i Grimstrup. Fra 1760'erne er sønnen *Anders Pedersen* fæster af gården. I 1780 dør hans kone, *Anna Andersdatter,* 38 år og født i Susgård. Ved skiftet fornemmer man en vis velstand. Som arv til børnene hensættes der penge „på rente" hos Christen Pedersen i Røgen. Velstanden træder endnu tydeligere frem, da i 1793 And. Pedersen betaler gårdens købesum, 800 rdl. kontant. I det første ægteskab var der tre børn. I andet ægteskab, med *Anna Thuesdatter* fem, hvoraf sønnen *Peder Andersen* o. 1820 overtager gården. Den går med Peder Andersen ud af denne slægts eje. 1855 har *Laurids Madsen* fra Hygum den; hans kone, *Krestine Buch,* er fra Gudum. Samme år sælges til *Niels Nielsen Gjedal,* som afhænder til *And. Pedersen,* fra hvem den 1884 går til *Knud Knudsen.* Samme dag, han får gården tilskødet, fraskøder han den til *Chr. Peder Lauridsen,* som fem år senere bytter med *Jens Bjerg Jensen,* Brændbakke. Denne afhænder 1897 til sønnerne *Anders* og *Iver Jensen (Grimstrup);* sidstnævnte bliver to år senere eneejer. 1930 overdrager hans enke *Jensine Jensen (Grimstrup)* til sønnen *Peder Grimstrup.* 1939 køber *Niels Nyborg,* som 1948 sælger til brødrene *Arne* og *Christian Jensen.* Fra 1953 er *Arne Jensen* eneejer.

Vester Grimstrup, mnr. 99. Skal tidligere have heddet *Lille Grimstrup.* I Ll. Grimstrup dør i 1777 *Iver Knudsen,* der da er 81 år gl. Ejendommen kan ikke følges op under dette navn. Den er næppe udstykket fra Grimstrup, på papiret, før efter selvejets opkomst. men den synes ikke at kunne stedfæstes før 1844, da den ejes af *Christen Henriksen,* der er født i Staby og nu en gammel mand.

1853 får svigersønnen *Jens Christensen (Grønne)* skøde på ejendommen. 1898 *Thelle Nøresp Jensen* fra Thorsted. Hans kone, *Mette Andersen,* f. 1854, var broderdatter af Jens Christensen. Hendes forældre sad da til huse på ejendommen; de overtog senere ejendommen mnr. 98b på Fladbjerg. 1913 få Mette og Thelle Jensens søn, *Laurids Jensen* skøde på Vester Grimstrup. Fra 1943 *Peder Nørgård.* Nu er her en stor minkfarm.

Mnr. 105c. Skødes 1861 til *Anders Pedersen,* formentlig søn af Peder Andersen, Grimstrup. Året efter overdrog Anders Pedersen til *Jens Poulsen* fra Dragsdal i Nr. Omme. Dennes søn, *Poul Andreas Jensen,* kld. Poul Dragsdal, overtog 1870. Ejendommen, der lå noget øst for Vester Grimstrup, blev 1898 lagt sammen med Vester Grimstrup. *Poul Dragsdal* og *Maren* blev dog boende her i deres tid.

Mnr. 105b. 1851 tilskødet *Lars Andersen,* broder til Peder Andersen i Grimstrup, men ved den tid 60 år. 1865 overtager sønnen *Laurids Larsen.* Hans enke, *Marie Elisabeth Jørgensen,* gifter sig med *Niels Nielsen,* kld. Niels Skærslipper, der ved vielsesattest 1899 får adkomst til ejendommen, der lå noget sydvest for Grimstrupgård. 1912 køber *Knud Knudsen.* Han nedbryder husene og opfører nye i nærheden, idet han køber tilgrænsende jord, parcellen 79o (1916), samt (1912) ejendommen mnr. 81h, hvis jord er en del af en parcel fra Susgård, som 1854 afhændedes til Nørrevang. Poul Christensens enke skøder 1891 *mnr. 81h* til *Mikkel Christian Knudsen,* søn af *Knud Christensen (Brandt),* der havde boet i det sydlige No, men ellers siges at stamme fra Brande. Mikkel Chr. Knudsen var kendt under navnet Bråend og som en rigtig slider med et ukueligt humør. Ejendommen var lille og børneflokken stor, så en meget stor part af sliddet måtte lægges hos fremmede. *Chr.* og *Lene* blev boende i ejendommen en lang årrække, efter at sønnen Knud Knudsen havde overtaget den. Endnu nogle år efter, at den samlede gård 1931 solgtes til *Chr. Oxfeldt,* sad de her. Da de ikke længere kunne passe sig selv, flyttede de ind i alderdomshjemmet, hvor de oplevede at holde diamantbryllup. Højt oppe i årene døde først Christian og nogle år efter ham Lene.

Mnr. 105d. 1904 tilskødet *Morten Jeppesen,* søn af *Bodil* og *Knud Jeppesen* ved No Stampe og broder til *Niels Jeppesen,* Fladbjerg, *Jeppe Jeppesen* i fødeejendommen og *Stine Jepsen* i Heager. Morten Jeppesen var en lang årrække røgerieier i Ringkøbing; herude i Grimstrup hede biavler med op til o. 100 stader. 1927 tilskødedes ejendommen herude sønnen *Knud Jeppesen,* der 1934 afhændede til broderen *Simon Jeppesen* (der videreførte røgeriet). Fra 1966 hans arvinger, der 1971 overdrog til tømrer *Carl Aage Brask Jeppesen.*

Kleman Enevoldsens ejendom

Østergård i Øster No

Vinter hos Niels Laurids Ahle

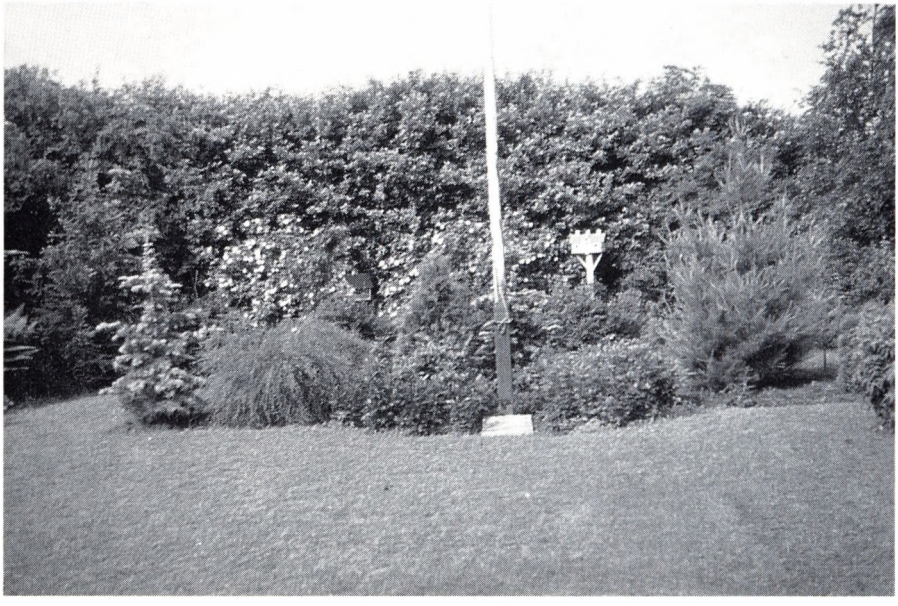

Sommer i haven

Vinter ved bækken norden Nogård

Martin Bondes ejendom

Hovedgaden i Noby idag

Den gamle stationsbygning

Øster Grimstrup, mnr. 106. Gamle folk hævder, at Grimstrupgård oprindeligt lå her. Det kan være rigtigt. I så fald må den gamle slægt være flyttet mod vest og have nyopbygget Grimstrupgård på sin nuværende plads. Og det må være sket o. 1819, da *Chr. Jensen Nyemand* får skøde på nuv. Ø. Grimstrup, der 1862 overdroges sønnen *Jens Christensen,* som 1869 sælger til *Lauge Hansen Nørgård,* der to år efter skøder til *Marinus Nielsen,* som antager navnet *M. Opstrup.* Han mageskifter 1907 gården med en i Lybækmose; den nye ejer er *Thomas Chr. Thomsen Sinkjær,* som 1911 ved nyt mageskifte overdrager til *Anton Elias Jensen,* der samme år sælger til *Mads Stausbøll.* Fra Mads til *Peter Johannes Stausbøll* 1917. I 1920 sælges gården til *Jens Madsen.* 1922 køber *Andreas Hald Ø.* Grimstrup, som han to år efter sælger til *Niels Rindom* fra Stauning. I 1943 køber *Iver Tang,* der kom fra Gudum. Han sælger 1947 til *Robert Hansen,* Rindum. Efter hans død 1960 har hans enke, *Marie Hansen,* gården til 1971, da *Jesper Glistrup Nielsen,* Rindum, overtager den. En del parceller er i tidens løb til- og frahandlet.

Skuldbøl

Mnr. 107. Nu regnes lokaliteten til Lyngsmose, men efter Geodætisk Instituts målebordsblad må den vistnok henregnes til Grimstrup Hede. Afgrænsningerne er ikke skarpe; vi er her på grænsen til Lyngsmose. Det er et spørgsmål, om her ikke er tale om en af de udparcelleringer fra Grimstrup, der blev givet tilladelse til 1799, og som findes anført i Ringkøbing Amtsstuearkiv. Parcellen, der her er tale om, er muligt den, And. Pedersen i Grimstrupgård o. 1799 afhænder til *Peder Andersen,* der nok er den søn, der efterfølger faderen i Grimstrup, for mentlig o. 1820. Vistnok ved den tid tiltræder *Anders Hansen* et hus eller husmandssted, der vel var ringe nok, idet han måtte gå på dagleje; dette ses 1834, da han og hans kone, *Marthe Jensdatter,* har en 13-års pige, *Ingeborg.* 1845 er Anders stadig daglejer og tilmed almisselem, så det står ikke godt til, der langtude i nordøst. Parcellen var på 3 skp. hartkorn, men ses nu delt i to halvdele; den anden har en *Chr. Nielsen.* Her var dog næppe bebygget; det blev der vist først et lille hundrede år senere. Vi tager de to lokaliteter hver for sig.

Mnr. 107a. Det er den, der bærer navnet *Skuldbøl.* Efter sin art, Skulds bøl eller boel, skulle bostedet være adskillige hundrede år gammelt. Har et bosted af dette navn været oprettet her ved den tid, navnet efter sin art skulle betinge, er det sandsynligvis tidligt gået til grunde igen. Vi træffer det egentlig først i matriklen 1844. And. Hansens søn, *Hans Peder Andersen Skuldbøl,* overtager stedet 1860. 1868 er her en *Peder Knudsen. Chr. Knudsen* får adkomst 1899 og hans enke, *Ane M. Jensen,* i 1904; hun skøder samtidig til *Marinus Nielsen,* der

endnu samme år skøder til *Chr. Peder Lauridsen.* I 1916 har ejendomshandlerne *Valdemar Rasmussen* og *Augustinus Nielsen* købt ejendommen, først på året; men inden årets udgang er den handlet tilbage til *Chr. P. Lauridsen.* I 1925 overtages den af sønnen *Martin Lauridsen,* som 1937 sælger til *Otto Oxfeldt,* der 1944 sælger til *Karl Nielsen,* fra Hee. Denne afhænder 1946 til *Verner Adsersen,* Heager, som igen året efter overdrager til nuv. ejer, *Knud Sørensen,* fra Ølstrup.

Mnr. 107b. Denne parcel køber i 1875 *Niels Hansen* og lægger til Ø. Grimstrup. 1911 afhændes den til *Chr. P. Lauridsen,* der jo da ejede og beboede mnr. 107a. 1925 frasælges den til *Hans L. Jørgensen,* Holmsland, der vistnok anvendte arealet til græsfenne. Ti år senere køber *Kristen Birkmose,* der bygger her, og det bliver til *Øster Kjærgård,* idet der købes mere jord. I 1960 overdrages til en søn, *Arne Birkmose,* der 1966 afhænder til nuv. ejer, *Jørgen Pedersen.*

Brændbakke

Mnr. 108. I 1760 træffes i kirkebogen *Jep Mastrup* ved sønnen Hans Ifvers dåb. *Hans Ifver* synes ikke at være den *Hans Jepsen Mastrup,* som 1793 køber stedet *Mastruphus* el. *Mastrup;* han er nok født o. 1756 og broderen *Christen* er en tre år ældre. Så Jep Mastrup har formentlig fæstet stedet o. 1750. I 1797 låner *Hans Jepsen, Brendbakhuus,* 49 rdl. af And. Pedersen i Grimstrup og P. Christensen i Hammelsvang. Måske er det ved den tid, at ejendommen Mastrup flyttes fra sin gamle beliggenhed, her op på brinken, hvor den i ny skikkelse også får nyt navn. 1817 får svigersøn *Jørgen Christensen* skøde på *Brendbakke,* som først 48 år senere tilskødes søn *Jeppe Jørgensen.* Tre år senere, i 1868, overdrages til *Hans P. Andersen Skuldbøl,* som nævntes foran. Fra 1870 har *Laur. Iversen* på Stampen skøde på ejendommen, som han ikke selv bebor; i 1879 tilskødes den *Jens Bjerg Jensen,* der 10 år senere bytter med *Chr. P. Lauridsen,* Grimstrupgård. Fra nytårstid 1916 har *Vald. Rasmussen* og *Aug. Nielsen,* ejendomshandlere, Brendbakke på hånden, indtil de samme år overdrager til *Christian Green,* der 1918 afhænder til *Laust Enevoldsen.* 1942 *Alfred Marius Pedersen,* der tre år efter skøder til *Magnus Ditlevsen,* som 1949 overdrager til *Jens Christensen,* fra Velling. 1956 hans svoger *Johan Pedersen.* Fra 1962 nuv. ejer, *Niels Erik Nielsen.*

Granlide

Mnr. 80i, d, m. fl. Hovedparcellen 1887 tilskødet *Simon Chr. Jensen,* der her plantede i heden og skabte *Granlide plantage,* o. 27 td. land. 1902 tilkøbte han yderligere 15 tdr. l. beplantning, der ligger op til Granlide plantage, men havde hørt til ejendommen i Lybæk, der nu ejes af Svend Harpøth. Simon

Jensen, plantningsmand, drænmester og biavler, var en mand også af åndelige interesser og med egne meninger (se omtale andetsteds); forblev ungkarl livet igennem. Han døde i sit hus i Granlide. i 1925, 77 år gl. Året efter overtog *Morten Lybæk Iversen* Granlide. Plantagen var nu hugstmoden. Efter Morten Iversens død solgtes i 1938 Granlide til murermester *Jens Sivertsen,* Ringkøbing, der tilkøbte nogle naboparceller. Efter Jens Sivertsens død frasolgte hans enke, *Lydia Katinka Sivertsen,* i 1956 bostedet med den dyrkbare jord til *Arnfeldt Chr. Søgård Lauridsen.* Den etablerede landejendom Granlide overdroges 1962 *Johan Pedersen.* Hovedparten af jorden frasolgtes senere, mens bostedet 1964 købtes af *Erland Eriksen,* der 1968 solgte til *Ejnar Mouridsen,* som 1971 overdrog til nuv. ejer, *Henrik Petersen.*

Lyngsmose

Den store hedemose tilhørte i gl. tid ubeskåret *Voldbjerg.* I 1794, da de nye selvejere havde hovedgården på hånden, foretoges en udparcellering også af *Lyngsmose,* der ialt omfatter o. 350 tdr. land. Ved delingen fik i nord *Voldbjerg mølle* o. 48 td. l. og *Hindø* o. 35 td. l., der siden fik hhv. mnr. 75a og 75b. I midten beholdt *Voldbjerggård* o. 120 td. l., mnr. 1; og mod syd, de såkaldte små parceller, dog af forskellig størrelse, fik flertallet af *nybyggerne på Voldbjerg mark* hver sin, tilsammen omkring 150 tønder land. Mnr. 2 og opefter.

Delingen tog jo sigte på at imødekomme hver enkelt jordbrugers behov for lyng og lyngtørv til diverse formål, til foder, til strøelse m. m., men særligt til indebrændsel. I nyere tid, da disse behov var aftagende, efterhånden som de blev erstattet på anden måde, steg så interessen for lynghedens opdyrkning. Nu er hele Lyngsmose under plov. Næsten hele mosen har siden delingen været i handelen. Ikke blot ved de løbende generationsskifter. Men lodderne har næsten alle fået tilhør til andre ejendomme end de oprindelige og ligeledes næsten alle været genstand for enten ny deling eller sammenlægning, undertiden begge dele. Af de oprindelige ejendomme står nu kun Voldbjerg med en restparcel på 33 tdr. land. Kun i mindre omfang er der oprettet bosteder på Lyngsmoses jorder. Ialt kun 3, der som bosteder hører til No sogn. Af disse er det ældste vel oprettet i 1830'erne, hvorimod de to andre så sent som 1956-60.

Ved folketællingen 1845 træffes herude *Laurids Pedersen,* 37 år, hans kone *Maren Jensdatter,* 36 år og født i Staby, samt deres seks børn. Familien anføres ikke 1834-tællingen, men er de begyndt herude som nygifte, må det vel være sket o. 1830, idet det ældste barn, *Ane Kirstine,* i 1845 er 14 år gammel. De øvrige børn er: *Søren,* 12 år; *Peder,* 9; *Jens,* 6; *Gravers,* 4 og *Johanne,* 1 år.

Bostedet ligger ude omtrent ved Hover skel, på jord, der er fæstet fra Voldbjerg. Sønnen *Jens Lauridsen,* kld. *Jens Lyngsmose,* efterfølger faderen som fæstehusmand. I 1871 får Jens Lyngsmose skøde på Hindøs parcel, *mnr. 75b,*

beliggende i Lyngsmoses og dermed i sognets nordøstlige hjørne og umiddelbart nord for det fra Voldbjerg fæstede sted. Det fortsætter familien ved, da fæstemålet først udløb o. 1897. Det er blevet sagt, at løbetiden var 99 år; i så fald måtte allerede Jens Lyngsmoses bedstefader være begyndt herude. Skriftlige holdepunkter synes dog ikke at findes herfor. Fæstet ses ikke at være tinglæst, og som nævnt omtaler først 1845-tællingen folk herude.

Den købte parcel opdyrkedes efterhånden. I 1895 bebyggedes den, og familien flyttede herover. Endnu ses kålgårdsdiget ved det gamle bosted, syd for vejen til Hover.

Det nye bosted afhændedes i 1898 til *Niels Chr. Baden,* der allerede år 1900 overdrog til *Jens Pedersen,* som antog navnet *Jens Mastrup.* Denne købte 1912 Voldbjerg mølles parcel, *mnr. 75a;* parcellen havde fra 1871 hørt til *Hovergårde.* Jens Mastrup afhændede den samlede ejendom 1917 til *P. Vejlby,* som samme år overdrog til *N. Michael Poulsen.* 1921 overtoges ejendommen af *Andreas Sørensen, Søren Sørensen* og *Jeppe Jørgensen,* som 1923 skødede den til *Georg Grønborg.* Denne solgte 1926 til *Bertel Mortensen* ejendommen med det oprindelige tilliggende. 75a-parcellen gik over på andre hænder, blev siden delt (mnr. 75c tilhørte nogle år slagter *Niels Jepsen);* nu ejes mnr. 75a, c af *Jens Ebbensgård,* Ølstrup.

Bostedet mnr. 75b solgtes 1948 til nuv. ejer, *Niels Laurids Ahle.*

De to mod syd beliggende ejendomme i Lyngsmose, der hører til No:
Mnr. 3b, 7h, 11f tilskødedes 1956 *Bertel Wind* og 1969 *Svend Mortensen.*

Mnr. 2i, 7f, Hans Mikkelsen, 1960. Til ejendommen købtes o. halvdelen af Ulfborg-Hind herreders Husmandskreds' fenne, der oprindeligt var på 55 tdr. land.

Nogård

I 1573 nævnes som tingsvidne *Oluf Nielsen* i *Nugaard,* og samme funktion har 1599 *Peder Graversen,* der får den meget sigende tilføjelse: Sielff Eigermand i Nugaard. Der er nogen sandsynlighed for, at bondeejet har hørt Nogård-folkene til ubrudt fra forne tider. Tingsfunktioner, også af de højere grader, var som tidligere nævnt ofte sammenhørende med bondeejet. I den følgende tid ser vi noget til det hos Nogårdmændene. 1615 og 1625 træffer vi her selvejerbonden *Morten Nielsen,* der sidstnævnte år angives at være fri for sin delefogedbestilling, der bestod i en flerartet budtjeneste for kongens lensmand, f. eks. som skifteforvalter. 1625 synes at være tid for ejerskifte, idet tiendeyderen er *Peder Olufsen,* der i den kommende tid anføres som selvejergårdmand. Han var 1640-56 dommer, d. v. s. herredsfoged ved Hing herreds ting. Eftermanden i Nogård,

Jørgen Pedersen, der nævnes fra 1677, er jo nok en søn. Han sælger i 1706 bondeskylden i Nogård til borger i Ringkøbing *Niels Olufsen Franck.* Jørgen Pedersen, der er enkemand, synker vistnok ned til at blive såkaldt gårdsædemand; ved samme tid nævnes *Christen Lauridsen* i Nogård; han er nok fæster. Nogle år senere er der nye folk i gårde. *Mads Simonsen,* der, så vidt det ses, er fra Langhus i Lybæk, holder 1715 bryllup med *Anne Michelsdatter* fra Voldbjerg Mølle. 1716 nævnes i Nogård mændene Mads Simonsen og *Niels Andersen;* samme år dør Jørgen Pedersen, 74 år gl. *Simon Madsen,* født i Nogård 1715, efterfølger her faderen fra o. 1740. 1753, da Niels Andersens kone, *Mette Christensdatter* dør, 64 år, træffer vi tillige *Just Hansen* i gården. Han fik et ulykkeligt endeligt, idet han en aften, da han ville drage vand op af gårdens brønd, faldt i denne og druknede; det var i året 1772, og Just var kun 52 år. Ved den tid var imidlertid medfæsteren Simon allerede borte forlængst; han blev blot 43, og det var i 1759. Eftermændene er *Jøs Hansen* og *Laurids Jensen;* sidstnævnte giftede sig med Simon Madsens enke. Laurids Jensen er her til efter 1787; ved den tid hedder mand nr. to *Peder Nielsen.* Allerede fra 1771 kan det ses, at Nogård er blevet til *Nogårde,* d. v. s. den oprindelige ene gård er skilt ud i to, der vel også ved den tid er opbygget som adskilte bosteder, sådan som det ved brandtaksationen en snes år senere fremgår. Hartkornet er ligeledes skilt ad, i to lige dele. Bemærkelsesværdigt er det, at der endnu 1787 sondres mellem herlighed og bondeskyld. Brugerne selv ejer ingen af delene, de svarer landgilde af det altsammen. I 1792-93, da selvejet, næsten som en himlens gave, bydes Voldbjergs bønder til, hører i hvert fald den fulde ejendomsret til Nogårde Voldbjerg til. Peder Nielsen erhverver den gård, der fik mnr. 54, mens Simon Madsens søn *Poul Simonsen,* får gården mnr. 55. Vi følger nu gårdene op hver for sig.

Mnr. 54 blev snart efter stærkt udstykket. 1807 står *Chr. Simonsen* med hovedparcellen, godt 1 td. hartkorn, og bygningerne; en *Bertel Christensen,* der også henregnes til Nogårde, har en smule mere hartkorn. Senere købes der anden jord til gården under matrikelsnummeret 54. 1834 hedder ejeren *Peder Lauridsen,* født i Hanning. 1845 sønnen *Niels Pedersen;* hans kone, *Ane Nielsdatter,* var født i Ølstrup. 1860 søn *Christen Nielsen.* 1885 sælges gården, mnr. 54a, 91a, til *Jens Mortensen* og *Esper Lauridsen.* Året efter får førstnævnte fuld skøde på gården, som han det følgende år overdrager *Niels Sørensen.* Hans søn, *Knud Sørensen,* overtager 1919 gården, hvortil nu også hører mnr. 55a, der er hovedparcellen fra den anden Nogård, der lå umiddelbart syd for, men var nedlagt (se nedenfor). Fra 1932 ejes Nogård af *Ejnar Knudsen.*

Mnr. 55 tilskødes 1829 Poul Simonsens søn, *Christen Poulsen.* Dennes enke, *Karen Andersdatter,* giftede sig 1844 med den afdøde mands broder, *Niels Poul-*

sen, der havde gården, til i 1866 stedsønnen *Christen Christensen* tiltrådte. Ved århundredskiftet erhvervedes gården af gæstgiver *Mogens Knudsen,* Ringkøbing, der efter tilladelse nedlagde gården og bortsolgte dens spredtliggende jorder. En del af hjemmejorden i syd indgik siden dels i baneterrænet, dels i en udstykning af byggegrunde i Noby. Andre dele indgik i to mindre ejendomme nær den nedbrudte gård (se nedenfor).

Mnr. 54d, 55o m. fl. 1933 tilsk. frk. *Kirsten Marie Faurby* og bebygget i vest. 1939 fru *Dorthea Faurby,* 1940, *Ejnar Jensen,* 1941, *Kr. Harpøth Johannesen* og 1956 *Anton Nisgård.*

Mnr. 55k. Parcel syd for ovennævnte ejendom. 1904 til *Ole P. Christensen.* 1930 fra *C. C. Aaes* til husmand *Jens Chr. Stampe* (nu bebygget). 1934, *Jens Astrup.* 1935, *Andreas Dalsgård.* 1947, *Martin Bonde.*

Nobæk

Mnr. 19, ejes 1629 af jomfru *Helvig Kaas* til St. Restrup. 1634 er gården i Voldbjergs eje. Fæsteren kaldes 1625 *Niels Pedersen* og endnu 1664, da det hedder Niels Pedersen, *Vedtbeck.* Navnet i de følgende tiår er *Peder Nielsen,* der antages at være Niels Pedersens søn. Hvorvidt det er rigtigt, og om samme Peder Nielsen fortsætter, indtil *Christen Pedersen,* som i hvert fald sidder i gården 1714, begynder; det er her ikke fundet bevist. Er det tilfældet, skulle der være en ubrudt slægtskæde fra Niels Pedersen til dagen i dag. Et udarbejdet slægtsregister sætter imidlertid 1702 som begyndelsesårstallet.

Chr. Pedersen er stadig i Nobæk 1725, da han er med til at revidere vide og vedtægt for Hjortmose. 1771 er det søn *Anders Christensen Bæk,* der endnu 1787 fæster gården. Det er hans søn, *Christen Andersen,* som til sin tid køber samme fri. Næstældste søn, *Jacob Christensen Bech,* får tinglæst skøde 1829, mens dennes søn, *Thue Jacobsen,* får det 1864; hans kone, *Maren Jensdatter,* var født i Skovgård. Sønnen *Jacob Jacobsen,* der antog navnet *Jacob Bæk,* tilskødedes Nobæk i 1900. Det var en mand med alsidige interesser, historiske, musiske, plantningsmæssige (se omtale andetsteds). Efter hans død 1925 havde hans enke, *Kirstine Bæk,* født i Nobjerg, gården til sin død. 1940 overtog *Iver Kjær Iversen,* gift med *Anna Bæk,* gården.

Meldgård

Mnr. 20. Navnet er tilkommet først i 1800-tallet. Bostedet var tidligt et boel, tilhørende Ribe Kapitel. 1629 fæster *Bertel Olufsen* bolet, der da regnes blandt Capitels og Kirketjenere. Det med kapitelsforholdet var muligt ophørt dengang; siden synes det at have været kirkens ejendom, da der var nogen jord med kirke-

skyld tillagt. Og det må vist opfattes som skyld til sognekirken, i Hee. 1650 og 64 fæster *Hans Nielsen,* i 1680'erne *Laust Pedersen* og 1716 *Niels Christensen.* 1771 *Niels Christensen Bierre,* der tillige var smed og født i Nobjerg. Michel Madsen, gift 1769 med *Maren Pedersdatter,* må vist allerede fra det tidspunkt og formentlig endda noget tidligere have fået bopæl her. Han var skolemester fra 1750'erne, og undervisningen foregik netop her, hvor der var god plads, forholdsvis da, i stuehuset; selve skolehuset var bortlejet til en familie. Faciliteterne, som det nu hedder, har nok ikke været gode her dengang. Michel Madsen købte ejendommen, som han 1808 afstod til *Anders Nielsen* fra Meldgård i Hee. 1824 gik den til auktion, hvorved dyrlæge *Chr. Hansen Vesterbæk* erhvervede den. Han var født i Øse sogn i Ribe amt. O. 1850 har svigersøn *Peder Andersen,* fra Rindum, ejendommen, der nogle år senere overdrages *Bendt Skårup,* Hanning, hvis søn, *Berthel Bendtsen* overtager den 1861. 1869 *Anders Jensen,* 1874 *Iver Graversen,* Heager, hvis søn, *Peder Iversen* beboede den; 1885 *Jens Hansen;* 1892 *Niels Christensen,* født i det sydlige No, hvor hans fader, Christen Andersen, der var smed, med sin familie beboede et hus på hedejord tilhørende Nogård (den, der blev nedlagt). Niels Christensen var en håndsnild mand med udprægede plantnings- og havedyrkningsinteresser, der gik i arv til børnene. Ejendommen ejes fra 1937 af *Niels Christensen Led. Margrethe* og Niels Led er begge fra Stadil.

Gl. Præstegård

Mnr. 21. Gården har eksisteret i den gamle kvaderstenskirkes tid, antagelig også i trækirkens tid og kan for så vidt være af langt ældre dato. Første direkte efterretning synes at være et tingsvidne af 1563, hvori nævnes *Jens Christensen* i *Nou Prestegaard.* I et tingsvidne 1580 optræder *Christen Lassen* fra samme gård. 1629 anfører skattemandtallet *Christen Christensen,* muligt formandens søn. Han afløses 1648 af *Laurids Madsen,* søn af *Mads Jensen,* Haelby i Hee. Mads Jensen havde været herredsskriver, 1607-36, og han virkede siden bl. a. som delefoged. Sønnen Laurids fungerede ligesom faderen som skriver ved herredstinget, i tiden 1638-56. Med Laurids Madsen kom til annekspræstegården i No en slægt, der er vedblevet i gårde indtil nu, og som stadig bor her. I 1680'erne sidder her enken *Sidsel Christensdatter.* Der består endda den mulighed, at hun har været datter af Laurids Madsens formand, således at slægten rækker endnu længere tilbage i gården; det kendes dog ikke. Sidsel og Laurids Madsens søn, *Mads Lauridsen,* tiltræder o. 1684. *Christen Lauridsen* blev antagelig mand i gårde sammen med broderen. Mads dør i 1707, 52 år gl. Samme år bliver *Laurids Christensen* gift. Han dør i 1763, 78 år; på det tidspunkt har nok hans søn, *Christen Lauridsen,* vel i en del år haft gården i fæste. 1778 sælges gården til Voldbjerg. Hidtil har den hørt Hee kirke til, mens de skiftende sognepræster har

nydt fæsteafgiften. Gården købes fri, ikke af Chr. Lauridsen, men af svogeren *Michel Pedersen* i Voldbjerg mølle. Chr. Lauridsen og hans kone går så på aftægt i gården. Michel Pedersen dør kort efter gårdens overtagelse. Hans enke, *Kirstine Lauridsdatter,* der er født i gården, gifter sig igen, vistnok i 1795, med en *Peder Christensen,* der imidlertid dør allerede året 1800. Det står ikke klart, hvorlænge Kirstine Lauridsdatter sidder med gården, eller fra hvem sønnen *Peder Mikkelsen* i 1806 overtager den; i tingbogen står, at den tilskødes ham af *Kirstine Christensdatter.* Endnu i 1834 er Chr. Lauridsens enke, *Sofie Christensdatter,* i live, 89 år gl. En søn af Peder Mikkelsen, *Niels Clausen Pedersen,* deltog i treårskrigen, var vistnok indkaldt tre gange. I 1851 overtager han No Præstegård samt den i 1834 tilkøbte No Hedegård. Dog fraskilles samtidig, i 1851, fra Præstegård jord til udflyttergården, til broderen Niels Bork Pedersen. Udstykningstilladelsen forelå allerede 1848 og gården menes bygget samme år.

I 1890 tilskødedes Niels Clausens søn, *Peder Nielsen,* No Præstegård. Peder Nielsen, der antog navnet *Peder Clausen,* betegnes som et lyst hoved og var kendt som en mand med rammende meninger. Han blev sognefoged, deltog også i andet offentligt arbejde. På deres gamle dage boede han og hustruen *Elise,* der var født i Heager, i et hus bygget på gårdens grund. I 1913 overtog *Niels Mølgård Nygård,* gift med datteren *Kirstine,* gården. O. 1950 *Villy Haubjerg,* gift med *Petra Mølgård.*

Udflyttergården, mnr. 21b, m. fl. menes som nævnt bygget 1848 og tilskødet *Niels (Bork) Pedersen.* Sønnen *Peder Nielsen,* der antog navnet *Peder Bork,* blev den tilskødet 1891. Hans enke, *Ane Bork,* født i Juelsgård, overdrog gården til sønnen *Niels Bork* i 1926. Han solgte den 1955 til *Bent Gade Holm.*

Søren Darings gård, mnr. 22. En nedlagt gård, der vistnok lå omtrent ret syd for Præstegård, øst for ejendommen, som Ejnar Lauridsen nu ejer. 1625 hører gården Voldbjerg til. Brugeren *Laurids Lauridsen* nævnes helt frem til 1716; der må jo være tale om flere efter hinanden af samme navn. 1771 er gården i fæste af *Laurids Pedersen Holm* og samme mand frikøber den til sin tid. 1806 afhænder enken *Abelone Andersdatter* gården til sønnen *Anders Lauridsen,* der i kompagni med agent og købmand *Laurids Buch* i Ringkøbing m. fl. bliver deltager i en omfattende ejendomsspekulation. Anders Lauridsens egen gård indgår heri. Der tilkøbes nogle mark- og engparceller og hurtigt derpå, o. 1808, foretages en kraftig udparcellering, som vi ikke her vil forfølge i alle enkeltheder. Gården havde i sin tid været sognets største i hartkorn. 1664 havde den godt 10 tønder. I 1688-matriklen blev dog hartkornet skåret stærkt ned, til td. 5.3.3.1. Men samtidig fik fæsteren tillagt brugen af en nabogård, *Maren Haves gård,* htk. td. 2.4.0.0. Denne mindre ødegård forbliver i samdrift med den større gård,

uden dog at bygningerne synes nedlagt før o. 1800; 1778 beboedes den mindre gård af en *Peder Lauridsen,* der vel var en slægtning til manden i den større gård.

I 1806, da konsortiet havde købt jord til And. Lauridsens gård, havde denne godt 9 tdr. hartkorn. Efter frasalg af parceller synes der dog 1808 at være o. 5 tdr. htk. tilbage til gården, der sælges til *Jacob Lauridsen,* som igen overdrager til *Søren Mikkelsen,* kld. *Søren Daring,* efter hvem gården fik sit kendingsnavn, idet han efter Indenrigsministeriets tilladelse lod den udstykke og nedlægge. Den 23. april 1867 lod han auktion afholde. Hovedparcellen gik til Udflytter gården, mens resten spredtes på en halv snes forskelliges hænder.

Mnr. 23. Gården bruges 1629 af *Erik Villadsen.* Den hører Hee kirke til, idet fæsteafgiften går til vin og brød til alterets sakramente. 1634 og den følgende tid fæster *Niels Christensen Bødker.* Fra 1680'erne *Peder Nielsen,* vel en søn og som faderen bødker. I 1716 *Hans Olesen* og 1771 *Ole Nielsen;* trods de mange års mellemrum kan Ole vel være formandens søn. Endnu 1787 hører gården kirken til, men seks år senere, da Ole Nielsen køber, er den under Voldbjerg. Endnu i 1801 sidder Ole Nielsen ved gården. Han er 73 år og har vel snart efter givet op. Trods voksne sønner synes en fremmed at have efterfulgt ham. 1807 hedder manden *Laurids Christensen.* Dennes eftermand er nok *Niels Kjær Schligthkrüll,* der sidder her 1834; da er han 60 år og kan jo godt have boet her i mange år. Han døde 1864, 90 år gammel. Han anføres da at være husmand og forhenværende farver og som født i Ringkøbing. Hans anden kone, *Ane Katrine Jensdatter,* anføres at være 3 år yngre end manden, og som fraskilt at have været husholderske hos ham. Hendes datter *Karen Jespersdatter,* blev gift med *Anders Nielsen* fra Meldgård i Hee, der dermed blev mand i ejendommen (1864). 1911 får *Chr. Pedersen Hvistendal* skøde på ejendommen, som hans enke, *Marie,* født *Nisgård,* i 1928 afhænder til *Kr. Ingerslev Nielsen,* der to år senere overdrager til *Kr. Andersen,* der samme dag, d. 8. decbr. skøder til *Laur. Lauridsen.* Fra denne året efter, 1931, til nuv. ejer *Ejnar Lauridsen.*

Riskjær, mnr. 24. Den Povl i Noby, der 1629 er en af jomfru Helvig Kaas' tjenere, er vist *Poul Madsen,* der 1650 og 64 har fæstet gården under Voldbjerg. Han efterfølges af *Mads Poulsen,* jo nok hans søn, der sidder her til efter 1700. Det må være gået tilbage for Mads på det sidste. I Vestjydske godsejere og deres bønder, Hards. Årb. 1965 s. 134, skriver Kaae, at *Peder Christensen Skøt* d. 2. juni 1706 fik fæste på Mads Poulsens gård i No, der „stod plat og øde og var ubeboet, snart nedfalden og fra avlen." Af besætning var der „en gammel helmis, en ko, og så var der en gammel vogn." Den nye fæster manglede kapital til at få gården i drift igen. Og da han desuden ikke evnede, selv ved ridefogedens hjælp,

at få en kone ind i gården, opgav han fæstet. Ridefogden fandt en anden, der havde eller kunne skaffe det fornødne, også konen. Denne anden hed *Christen Pedersen.* Men han har næppe fæstet gården ret længe. I hvert fald i 1716 træffer vi her Poul Andersen. Han er imidlertid en gammel mand, dør to år senere.

Der følger nu et tomrum i gårdens historie. 1787 hedder fæsteren *Christen Christensen Rytter;* han er 35 år og har næppe siddet her ret længe. Chr. Rytter køber gården fri, men dør vistnok snart derefter. Fra o. 1795 hedder manden *Peder Olesen Riiskjær.* Sønnen *Frederik Pedersen Riiskjær* får tinglæst skøde i 1835. Hans eftermand, *Niels Jensen Gjødesen,* født i Rindum, får skøde 1851. Hans kone, *Kirsten Nielsdatter,* stammede fra Vestervig i Thy. Deres datter, *Inger Kirstine Nielsdatter,* blev gift med *Peder Bøndergård,* der får Riskjær tilskødet 1882. Forinden havde han nogle få år haft et bosted, mnr. 40, som hans fader, lærer Bøndergaard havde ejet fra 1837. Peder Bøndergaard lagde bostedet under Riskjær, som sønnen, *Niels Bøndergaard,* overtog 1928. Han solgte 1933 til *Chr. Thomsen Balleby.* Fra denne 1953 til tidl. hotelejer *P. Chr. Pedersen,* som ved nytår 1954 solgte til *Jens Pedersen,* der endnu samme år afstod til nuv. ejer, *Hugo Nors Nielsen.*

I de ældre fortegnelser regnedes til Noby *det gamle degnebol, mnr. 1,* samt af de foran omtalte gårde, gruppen mnr. 20-24, undertiden også Nobæk, mnr. 19. Det sker, at de resterende få bosteder indtil den gl. landevej, der danner skel til Heager, medtages. Men så hedder det enten Vester Nou eller Vester Nouby. Benævnelsen Vester No er siden forladt. Nogård regnedes altid til Øster Nouby eller Øster No; den sidste benævnelse bruges endnu.

I ny tid opstod omkring skolen og kirken en bebyggelse, *kirkebyen.* Og omkring møllen og banen en anden, *stationsbyen.* Disse to bebyggelser er nu vokset sammen til én bydannelse:

Noby

I den følgende gennemgang er for oversigtens skyld oplysningerne kortfattede. Matrikelsnumre, årstal for ejerskifter og navne er som regel kun anført, hvor der er tale om bebyggede grunde.

Mnr. 1a. I den gl. skoles tid *kommunens.* Indbefattet i det tilh. areal dele af den *gl. skolelod* samt *gl. Kirkeplads.* På denne sidste stod østligst 1889-1942 *Forsamlingshuset,* tilh. *Foredragsforeningen.* Mnr. 1a 1960 afgrænset til *gl Kirkeplads* (fredet), tilh. *Sognemenigheden.*

Mnr. 1b. 1912, lærer *Jens Pedersen.* 1923, murer *Peder Knudsen.* 1928, fra enken *Agnes Knudsen* til *Anders Knudsen.* 1930. *Sine Grimstrup.* 1939, *Harald Grue Jepsen.* 1957, *Hans Chr. Andersen.* 1970, *Evald Kjærgård Christensen.*

Gl. Skole, mnr. 1f. 1954, fru *Margrethe Hansen.* 1956, fru *Yelva Sørensen.* 1966, *Knud Mortensen.* 1967, *Peter Rasmussen Due.*

Mnr. 1g. 1960 , *Vagn Rabjerg.*

Hus på jord (øst for kirken) *tilh. Nobæk.* 1888, *Karen* og *Else Christiansen Faurby.* Efter 1931 beboet af *Sine* og *Anders Bonde.* Senere *Maja* og *Otto Oxfeldt.* Nu *Vagn Iversen.*

Udstykninger fra Nobæk:
Mnr. 19e. 1911, lærer *Jens Pedersen.* 1936, *kommunen.* Nuv. ejer *Chr. M. Bøndergaard.*

Mnr. 19f. 1911, tømrer *Chr. Christensen.* S. å. snedker *Chr. Storgaard Pedersen.* 1923, enkefru *Else Marie Kristine Mouritzen.* 1925, *Svend Sinding.* 1926, *Chr. Høgsberg.* 1960, *Harald Pedersen.*

Mnr. 19g. 1924, *Alderdomshjemmet,* tilh. *kommunen.*

Mnr. 19i, n. 1931 og 42. Grund med legeplads til *Ny Skole (1953).*

Mnr. 19m. Foredragsf. til *nyt forsamlingshus* (1941).

Udstykninger fra Meldgård:
Mnr. 20l m. v. Kirken m. Kirkegården.

Mnr. 20g. (vest for kirken). 1886, *Milter Madsen.* Beboet af *Karen* og *Just Thuesen.* 1916, fra M. Madsens broder og enearving, *Anders Madsen,* Vejrup, til *Chr. Hansen.* 1927, fra enken *Karen Hansen* til *Chr. Noesgård.* 1936, *Alf Noesgård.* 1947, *Andreas Dalsgård.* Nuv. ejer *Viktor Mouridsen.*

Mnr. 20h (do. beligg.). 1885, *Mette Marie Iversen.* 1887, faderen *Iver Gravesen* som enearving. 1889, *Ole P. Christensen.* 1927, hans enke, *Petrine Christensen.* 1930, søn *Johannes Christensen.*

Mnr. 20o. Else Nielsen Led. 1965, *Henning Christiansen (Dahl).*

Udstykninger fra Gl. Præstegård:
Mnr. 21g. No Mølle. 1884, *Niels Jensen Andersen.* 1888. *Niels Bork Pedersen.* 1896, *Knud Jørgensen Jensen (Knud Stampe)).* 1904, *A/S No Mølle.* 1918, *Knud Stampe,* der nedlagde møllen, men blev boende i *Møllehuset.* 1945, *Jens Chr. Sørensen.* 1963, *Mads Pedersen.* Møllehuset *nyt mnr., 21ar.*

Mnr. 21h. 1910, *Peder Jeppesen Hage.* 1925 fra enken, *Cecilie Hage,* til *Niels Bork Stampe.* 1930, *Anders P. Pedersen.* 1963, *Erik Dahl Christensen.*

Mnr. 21i. 1909, tømrerm. *Christen Christensen.* 1948, *(21i m. fl. mnr.),* sønnen, tømrerm. *Aksel Christensen.*

Mnr. 21k m. fl. 1910 *No Brugsforening.*

Mnr. 21n. 1912, murerm. *Niels Andersen.* 1945, maler *Herluf Lønborg Pedersen.* 1947, *Jens Chr. Vej.* 1972, vognmand *Kurt Kristensen.*

Mnr. 21x. 1928, træhandler *Jens Iversen.* Nu *Rasmus Iversen.*

Mnr. 21b, z. 1930, *Laurids Lauridsen.* 1959, fra enkefru *Christiane Lauridsen* til broderen *Niels Bork.*

Mnr. 21æ. Bebygget til *Elise* og *Peder Clausen.* Søn *Niels Clausen,* d. 1962. 1964 fra murermester *Erling Jeppesen* til *Viggo Skarregård.*

Mnr. 21ø. 1940, *Marius Opstrup.* 1941, *Peder Kjær Olesen.* 1951, *Jens Kjær Olesen* (huset en årrække beboet af *Kr. Johannesen og hustru).* 1967, *Niels Pedersen.*

Mnr. 21aa. 1948, fra *Anders Emil Pedersen. Karoline* og *Ole Jørgensen.*

Mnr. 21ab. Træhandel v. *Jens Iversen.* Fra 1944, forretningen videreført af *Peder Hvidberg.* 1947, cykle- og træhandel v. *Laurids Husted Kristensen.* Forretningen nu nedlagt.

Mnr. 21ac. 1948, *Knud Tambjerg.* 1968, *Kjær Birkmose.*

Mnr. 21ag. 1952, *Niels Mølgård Nygård.*

Mnr. 21ah. 1953, *Peder Lauridsen.* Han og hans kone, *Sine,* begge døde.

Mnr. 21ai. 1954, tømrer *Chr. Christensen.* 1969, *Villy Birkmose.*

Mnr. 21ak. 1954, tømrer *Axel Hestbech.* 1966, *Jens Gade Holm.*

Mnr. 21an, m. fl. 1961, *No Lokalforening (R. A. G.).*

Mnr. 21ap. 1962, tømrer *Aage Christensen.*

Mnr. 21aq. 1962, murer *Jens Øland.*

Mnr. 21as , 85c. 1964, *Anton Rejkjær.*

Mnr. 21at. 1964, *Karl Jensen.* Nu enkefru *Kirstine Jensen.*

Mnr. 21au. 1964, enkefru *Ellen Thomsen.*

Mnr. 21ay. 1967, vognmand *Arne Birkmose.*

Mnr. 21az. 1968, *Jydsk Telefon A/S.*

Udstykning af byggegrunde fra Udflyttergården:
Mnr. 22p. 1934, pens. lærer *Mogens Jacobsen.* 1956, datter, enkefru *Maren Bjerg Kamp.* 1964, *Lauge Høj Stougård.* 1968, *Karen Birkmose.*

Mnr. 22x 1952, *J. A.Jacobsen.* 1959, *Sigvald Hansen.*

Mnr. 22y. 1956, *Niels Bork.* 1966, *Chr. Bjerregård.* Nu enkefru *Ellen Bjerregård.*

Mnr. 22z 1960, *B. P. Olie Komp., Kbh..,* ubebygget.

Mnr. 22æ. 1962, *Jens Nygård Jensen.*

Mnr. 22ø. 1962, *Maren Boll.*

Mnr. 22aa. 1963, *Niels Lauridsen.* Nu enkefru *Margrethe Lauridsen.*

Udstykninger fra den nedlagte Nogård. Nord for hovedgaden:
Mnr. 55t. 1911, *Albert Nielsen.* 1929, fra enkefru *Ida Nielsen* til *Chr. Kjærgård.* 1938, *Laurids Smedegård.* 1956, *Johannes Pedersen.*

Mnr. 55s. 1912, smed *Peder Andreas Schmüchker.* 1916, smed *Hans Chr. Davidsen.* Fra 1918 igen *P. A. Schmüchker.*

Mnr. 55p, q. 1926 fra tømrer *Chr. Christensen* til *Magnus Kolby* (slagterforretning). 1954 fra enkefru *Ellen Kolby* til *Jeppe D. K. Jensen.*

Mnr. 55y. 1930, fra murerm. *N. Andersen* til vognmand *Kr. Birkmose.* 1935, *Carl Lorenzen* (smedeforretning). 1937, *Klaus Hestbech.* 1940, *Oluf Poulsen Dahl.* 1945, *Tage Jul Pedersen.*

Mnr. 55z. 1932, fra *Niels Andersen* til *Jensine Knudsen.*

Mnr. 55aa. 1932, fra *Niels Andersen* til skomager *Leon Orloff Lauridsen.* 1934, lillebilvognm. *Viggo Hansen.* Nuv. ejer *Knud Mortensen.*

Mnr. 55ac, e. 1933 fra *N. Andersen* til vognmand *Karl Grue Jepsen.*

Mnr. 55ab. 1944, fra *Niels Andersen* til smedem. *O. P. Dahl.* 1949, vognm. *Villads Kristensen* (nu tillige *mnr. 85d*).

Mnr. 55ae. 1940, *Chr. Sinkjær.* Nu taxavognmand *Niels Nielsen.*

Mnr. 55ag. 1956, *Lars Oxfeldt.* 1961, enkefru *Kirsten Oxfeldt.*

Mnr. 55ah. 1962, *Otto Oxfeldt.*

Udstykning fra Gl. Gård, østligst på gadens nordside:
Mnr. 42u. Thorvald Jensen

Udstykninger af det aflagte baneareal, nord for 55-grundene.
Mnr. 85? Kommunens lærerbolig.

Mnr. 85? Kommunens lærerbolig.

Mnr. 85e. 1965, *Arne Madsen.*

Mnr. 85g. 1968, *Ejnar Nielsen.*

Mnr. 85h. 1968, *Jens Kjær Olesen*

Mnr. 85k. 1970, *Asger Henning Sørensen.*

Mnr. 85 m. 1972, *Preben Lund Danielsen.*

Mnr. 86. 1963, *Morten Sørensen* (Gl. stationsbygning).

Yderligere en halv snes grunde er udstykkede. Heraf ligger dog de 8 nord for banearealet på jord fra Gl. Præstegård. Salget – men ikke bebyggelsen – er igang (forår 73).

Øster No
Nørgård,

mnr. 41. 1625 fæster *Niels Nielsen* gården under Voldbjerg. 1650 *Christen Nielsen,* der efterfølges af *Jens Christensen,* som vel er hans søn; han sidder i gården i 1664. 1677 nævnes *Christen Stadel,* der vel er kommet hertil fra Stadil sogn. I 1680'erne træffes igen en *Jens Christensen,* vel den forriges søn. 1716 hedder fæsteren *Jens Andersen Stadel.* Det er uklart, om han er beslægtet med hans formænd, eller om også han er kommet fra Stadil.

Den næste, der kendes, er *Ib Christensen,* som i 1746 har bryllup med *Mette Thuesdatter.* Ib sidder i gården i 1770'erne og efterfølges af deres førstefødte, *Christen Ibsen.* I 1791 sker der det, at gården sælges. Ikke til Christen Ibsen, der nu fæster et jordløst hus, men til *Jørgen Pedersen Fynbo.* Jørgen Pedersen synes at have haft lyst til handelen. Han optræder o. 1800 som kompagnon i flere ejendomshandler, egentlig vel spekulationshandler. Gården her sælger han i 1803 til en *Jens Sørensen.* Jens Sørensen var en af konsortiet; han boede ellers i Harvbo gård i Gl. Sogn. Nørgård afhænder han o. 1807 til *Peder Nielsen Toft,* der ejede nabogården, nuv. Gammelgård. Faktisk byttede de to mænd gårde. Jens Sørensen videresolgte dog straks den nyerhvervede gård.

I Nørgård sidder Peder Nielsen Toft endnu 1833. Sønnen *Niels Pedersen Toft* følger efter som mand i gården, som han 1843 ved mageskifte overdrager *Andreas Hansen Nørgård.* Denne sælger 1857 til *Anders Jensen,* hvis enke, *Karen Madsen,* 1878 overdrager til *Henning Madsen.* Ti år senere erhverves gården af *Gravers Lauridsen,* født i Lyngsmose. 1913 overtog sønnen *Peder Lauridsen* og 1954 dennes søn, *Jens Christian Lauridsen.* Gården er blandt dem, der er udvidet og drevet stærkt frem.

Gammelgård

Mnr. 42a. Blev 1617 solgt fra Kronen til Voldbjerg. Der var to fæstere, *Jens Pedersen* og *Laurids Christensen.* 1650 *Jens Pedersen* og *Niels Nielsen.* 1664 nævnes kun *Jens Pedersens enke,* mens i 1677 *Christen Nielsen* og i 1680'erne *Chr. Christensen;* hans enke, *Anne Christensdatter,* sidder i gården 1714. Knapt et halvt hundrede år senere, i 1771, træffes her *Terben Larsen,* som ikke ses at have slægtsforbindelse hverken bagud i tiden eller frem. 1787 hedder fæsteren *Niels Nielsen Toft;* han køber gården, som sønnen *Peder Nielsen Toft,* 31 år og ugift, sidder med i 1801. Forældrene er på aftægt.

Som foran nævnt solgte P. Nielsen Toft o. 1807 gården og købte i stedet nabogården norden for; den var o. 2½ td. hartkorn mindre. Tiderne var vel allerede da ikke de bedste. Landet lå i krig med England. Køberen *Jens Sørensen* solgte til *konsortiet agent L. Buch m. fl.* Det næste, der kendes til gårdens skæbne, er, at den i 1824 ved auktion solgtes til *Anders Pedersen.* Ti år senere er gården igen under hammeren, og denne gang er det myndighederne, der afholder auktionen; det har ikke kunnet gå for ejeren. Køberen er *Anders Nielsen,* Klaptoft i Velling. 1848 sælger han til *Chr. Nielsen* fra Klaptoft, formentlig en broder. Her synes at være et af mange tilfælde, hvor handelen er indgået en årrække før tinglæsningen. Eller der er tale om, at Chr. Nielsen har beboet gården en del år som enten forpagter eller bestyrer. I hvert fald er Chr. Nielsen og hans kone, *Maren Kirstine Nielsdatter* med i folketællingen 1834, under Øster No. Ved tællingen 1845 har de tre sønner *Niels* 11 år, *Niels* 8 og *Benjamin Christensen,* 2 år. De to ældste har været opkaldt efter henholdsvis farfar og morfar. De to sønner blev kaldt Store Niels og Lille Niels. Store Niels, *Niels Jensen Christensen,* tilskødes Gl. gård 1885. Lille Niels, *Niels Christensen,* der antog navnet *Niels Christensen Nygård,* fik den udstykkede Nygård. *Benjamin Christensen,* der ejede og beboede Nobjerg fra 1866, overtog i 1895 desuden fødegården Gl. gård, hvortil han og hans kone flyttede på deres gamle dage. Gl. gård tilskødedes 1907 sønnen *Christen Bjerg Christensen.* Han købte siden en gård i Nr. Felding, Dyrmosegård, og flyttede hertil. Gl. gård beholdt Chr. Bjerg og lod den drive ved bestyrer; i en årrække var det *Niels Kusk.*

I sommeren 1937 nedbrændte bygningerne til Gl. gård. Landbrugsministeriet ved jordlovsudvalget blev den derefter overdraget til udstykning. Enkelte indeklemte husmænd fik tillægsparceller, mens hovedparten af jorden udstykkedes til tre nye ejendomme:

Mnr. 42a, i opførtes på gårdens tomt og tillagdes den nærmestliggende jord. 1940 tinglyst til *Thorvald Jensen.* Siden tilkøbt en del jord. Gården ejes nu af sønnen *Erling Jensen.*

Chr. Dahls statshusmandsbrug

Oxfeld Dambrug, beboelsen

Henning Nielsens gård

Erik Banks gård

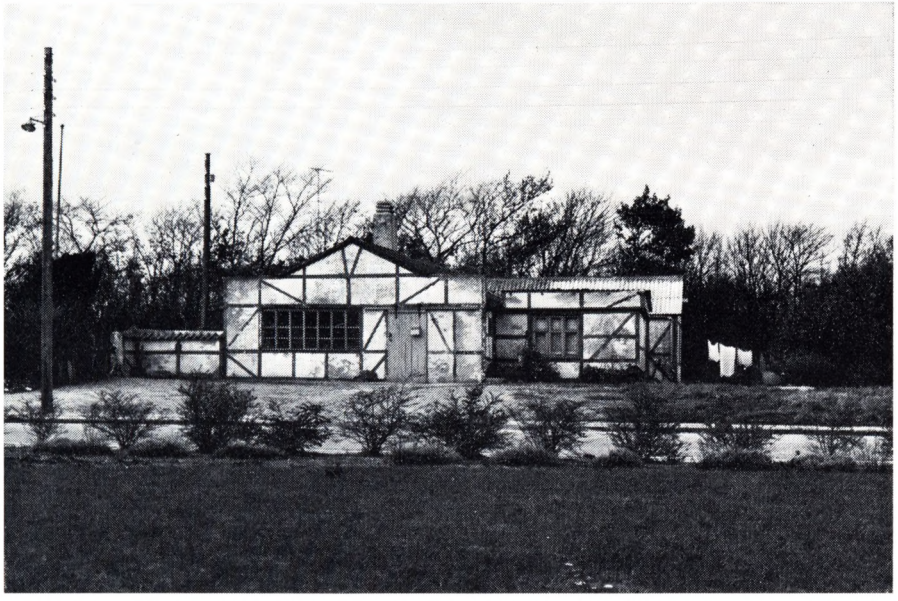

Peder Schmüchkers smedeværksted

Arne Birkmoses vognmandsforretning

Villa Pax

Bendt Hansens gård

Mnr. 42k, opført øst for den foregående, i *Hjortmose.* 1940 overtaget af *Thorvald Bendtsen.*

Mnr. 42l, opført som den østligste ejendom i *Hjortmose.* 1940 overtaget af *Chr. Ditlev Christiansen,* kld. *Chr. Dahl.*

Mnr. 42b, en mindre parcel udstykket fra Gl. gård 1840. Den bebyggedes vist o. 1855, det år, den skødedes til *Christen Olesen,* 43 år og født i Stadil; hans kone *Ane Pedersdatter,* er jævnaldrende med manden. Så vidt, det kan ses, blev de gift i 1851, da de henføres til Voldbjerg østre mark, og han kaldes tømmermand. Det synes at have været i Johannes Tambjergs ejendom, at de boede de første år. Men tillige, at Chr. Olesen før den tid havde boet der en halv snes år og da været gift med formandens enke. I 1855 har Ane og Chr. Olesen en datter, *Ane Marie,* 3 år, og en søn, *Laurids,* på 1. Siden fødtes sønnen *Ole Peder Christensen,* der i sin manddom var snedker i kirkebyen.

Som enke solgte Ane Pedersdatter til *Niels Christensen* i Nygård. Huset beholdt hun i hvert fald beboelsesretten til, og her boede siden datteren *Ane Marie.*

Nygård

Mnr. 19e, 42e, udstykket på Gl. gård og opbygget sydvest for denne. 1866 tilskødet *Niels Christensen (Nygård).* Med tilkøbt jord blev gården i 1905 overdraget sønnen *Laurids Nygård.* Hans kone, *Kirstine,* datter af *Ermgård* og *Anders Andersen.* Efter sin mands død 1930 videreførte hun Nygård ved bestyrer, til i 1956 sønnen *Hans Sig Nygård* overtog den.

Mnr. 24e. Ejendom opført nord for Nygård på jord fra Riskjær. 1915 tilskødet *Niels Clausen,* født i Gl. Præstegård, 1884. 1919 overdraget ejendommen til *Anders Andersen,* hvis kone, *Ermgård,* var faster til Niels Clausen. 1925 overtog deres søn, *Hans Andersen,* ejendommen.

Mnr. 28c, ejendom opført syd for Nygård på jord, der stammer fra Sinkjær. 1910 tilskødet *Dorthea Madsen,* enke efter *Jens Peder Madsen.* 1938 overdraget sønnen *Jens Radohr Madsen.*

Skovgård

Mnr. 43. 1622 af *Verner Parsbjerg* til Lynderupgård solgt til *Niels Krag* til Voldbjerg. Fæsteren *Graffuers Oluffsen* sidder her endnu 1650. 1664 *Peder Graffuersen;* fra 1677 nævnes dennes enke, 1716 *Gravers Pedersen* og 1771 *Peder Graversen.* Fire led i slægten er således kendt i gården.

Omkring 1777 kommer der andre folk ind. *Mads Simonsen* har det år bryllup med *Kirsten Nielsdatter*. De er begge tredive år, hun er født i Noby, mens han stammer fra Nogård; hans tvillingbroder, Christen Simonsen, optræder i den vidtløftige skiftesag i Heager netop ved samme tid, som omtalt i et tidligere afsnit.

I 1801 er Mads Simonsen sognefoged og lægdsmand. Den ældste søn, *Niels Madsen,* 23 år, er geworben soldat, hvervet soldat. Øvrige børn: *Anne Marie,* 19; *Bodil,* 15; *Sidsel,* 16; *Simon,* 13 og *Lene Madsdatter,* 9 år.

Niels Madsen overtager fødegården i 1803. Hans kone, *Maren Jensdatter,* er født i Brejning, 1781. I 1834 har de følgende børn: *Jens,* 28; *Kristen,* 25; *Kirsten* 19; *Karen,* 16 og *Ane Marie Nielsdatter,* 11 år gl. Ingen af børnene er da gifte. Først da Niels Madsen har ejet gården en menneskealder, i 1837, får han tinglæst skøde på den. Samtidig sker der en deling af gården, således at Skovgård matrikuleres som *nr. 43a,* mens 43b gælder den senere Vejlgård. Foreløbig gælder delingen nok kun på papiret. Sigtet er dog tydeligt nok fremtidigt at skaffe de to sønner hver sin gård. Ved samme tid gifter den ældste, *Jens Nielsen,* sig med *Else Lauridsdatter,* f. i Nobjerg o. 1811. Endnu 1845 er han dog karl i fødegården, hvor han med sin familie bor, og der gik vistnok endnu nogle år, inden han afløste sin fader ved styret.

Else og Jens Nielsen havde 6 børn: *Niels,* f. 1839; *Laurids,* f. 1840; *Mads,* f. 1842; *Maren,* f. 1846; *Simon Christian,* f. 1848 og *Jens Bjerg Jensen,* f. 1850.

Niels og Laurids Jensen blev indkaldt i krigen 1864. De betalte den fulde pris herfor. De faldt begge. Mads Jensen fik en lille ejendom i Rindum; den drev sønnen Jens Jensen siden frem som et gartneri. Maren Jensen blev gift med Thue Jacobsen i Nobæk. Simon Chr. er omtalt andetsteds. Den yngste, *Jens Bjerg Jensen,* overtog fødegården 1873, da han giftede sig. To børn døde som små. Og efter 10 års ægteskab sad Jens Bjergs kone, *Johanne Marie,* som enke.

I 1888 giftede enken sig med købmand *Anders Madsen* i Tim, hvortil hun flyttede. Skovgård beholdt de og lod den drive ved bestyrer, til i 1912 den blev solgt til *Laurids Lauridsen,* f. i Nørgård. Han afhændede 1929 til *Anton Rejkjær,* fra Tim, hvis søn, *Simon Rejkjær,* har gården fra 1963.

Vejlgård

Mnr. 43b. Gården er formentlig bygget i første halvdel af 1850'erne. *Kristen Nielsen,* Niels Madsens søn i Skovgård, blev som mand i den nye gård kaldt *Kræ Nøjgord.* Muligt hed gården til at begynde med *Nygård;* Først senere blev der den anden, foran nævnte, Nygård at forveksle med. Navnet *Vejlgård* skal i hvert fald være taget i brug i senere tid, stammende fra vejlen eller vejlegrøften nær gården, efter Hjortmose til.

Kr. Nielsen og hans kone, *Else Pedersdatter,* der var født i Velling o. 1819, beboede gården 1855. Folketællingen nævner ingen børn. *Anders Christensen (Bratbjerg)* er, så vidt vides, en plejesøn. Han blev gift med en datter fra Juelsgård og overtog Vejlgård vistnok sidst i 1870'erne.

I året 1891 befindes hjemmet her i gårde i en såre tragisk stilling. Anders Kristensen er ene med seks umyndige børn. Selv er han uhelbredeligt syg.

Kort før jul overdrager Anders Kristensen i hjemmet gården til sin svoger *Jørgen Christian Nielsen Holm,* imod at denne overtager den faste og løse gæld; forpligter sig til at forsørge og opdrage børnene til deres 18. år; og at sørge for Anders Kristensens begravelse. – En jurist skrev skødet, køber og sælger skrev under og som vidner Knud Jensen (Stampe) og Gravers Lauridsen.

Børnene var: *Magdalene, Christen, Kirsten, Ane, Jens Gade* og *Sidsel Kristensen.* Deres tilkommende plejemor, Chr. Holms kone, nævnes ikke i skødet. Hun hed *Maren* og var søster til Anders Kristensens afdøde kone. Maren måtte givetvis få den største betydning for disse deres plejebørn. Det tør vel formodes, at Anders Kristensen med denne tungtvejende handling har kunnet fatte nogen fortrøstning til en fremtid for sine børn.

Som enke overdrog *Maren Holm* i 1909 gården til *Jens Christian Sørensen,* gift med *Mariane Stampe* fra No Stampe. Jens Chr. Sørensen blev kendt for sin interesse for den jydske hest. Han blev opdrætter og havde hingstehold gennem en lang årrække. 1944 overdrog han Vejlgård til *Jens Gade Holm,* der en årrække havde været fodermester på Gråsten Landbrugsskole. Han satsede stærkt på det røde malkekvæg og var gennem årene en sikker mand på dyrskuerne, som udstiller og som dommer. I 1966 overtog sønnen *Henning Gade Holm* gården.

Juelsgård

Mnr. 45. 1629 hører gården under *Tredie* i Sdr. Lem. Fæster er *Peder Christensen.* I 1650 har *Voldbjerg* ejendomsretten. Fæsteren *Knud Tommesen,* der i 1680'erne er afløst af *Tammes Andersen.* 1714 træffer vi i gården *Niels Michelsen.* Sidst i 1740'erne *Jens Pedersen Juulsgård* og 1767 *Jens Christensen Juulsgård,* som da har bryllup med *Maren Jensdatter;* hun er dog ikke formandens datter. Jens Chr. Juulsgård gifter sig anden gang, med *Sidsel Christensdatter;* hun føder ham i 1775 sønnen *Jens Jensen Juulsgård.* I 1807 overtager han fødegården. Den bytter han bort med gården Gade i Hover. Skødet er tinglæst 1828, og den nye mand i Juelsgård hedder *Niels Jensen Grønne,* kaldes *Niels Gade,* efter gården i Hover; han er ellers født i Tim, o. 1791. Hans kone, *Hanne Marie Hansdatter,* f. i Sdr. Bork, er fem år ældre. I 1834 har de fem børn: *Jens Wastrup Nielsen (Gade),* 20 år; *Dorthe Johanne* 17; *Chrestence,* 14; *Ingeborg,* 13 og *Ingeborg Kirstine Nielsdatter,* 10 år gl., alle født i Hover.

Jens Nielsen (Gade) overtager Juelsgård, vistnok sidst i 1840'erne. Hans kone, *Kirsten Nielsdatter,* dør tidligt fra manden og deres to småpiger, *Hannemarie,* f. 1848 og *Maren,* f. 1853. Jens Gade gifter sig i 1859 anden gang, med *Marie Catrine Jeppesen.* Som omtalt andetsteds føder hun ham en hel række piger og sidst en søn. Jens Gade døde i 1902, mens hans kone overlevede ham i 19 år.

Juelsgård blev 1890 solgt til *Jørgen Holm Thomsen* fra Velling. Han overdrog den 1925 til sønnen *Peder Tang Thomsen.* Denne tog, som faderen, stærkt del i sognets folkelige og kirkelige liv som i kommunale anliggender. Den landbrugsfaglige fremdrift er fortsat i slægten også efter Peder Tang Thomsens død i 1955. *Ellen Thomsen* drev med sønnernes hjælp gården videre. I 1964 overtoges den af *Jørgen Holm Thomsen.* Der har været en stor kalkunfarm i Juelsgård indtil fornylig. Nu satses der særligt på kødkvægproduktion. Avlsdyr er indkøbt i England.

En gård, sydøst for Juelsgård, i den fortløbende gårdrække i Øster No. 1635 sælger *Otte Kaas* på jomfru *Helvig Kaas'* vegne gården til *Niels Krag.* Fæsteren er *Peder Andersen,* der 1650 har en medfæster, *Oluf Pedersen,* hans søn. 1664 står *Peder Pedersen* „i Røgind" som enefæster. Fra 1677 er der igen to mænd, *Iver Pedersen* og *Poul Andersen.* I 1716 ses de at være afløst af *Niels Christensen* og *Christen Pedersen.* Længe har vist de skiftende par af fæstere haft hver sin gårdspart. Først fra 1771 synes en klar adskillelse at være kendelig. Vi følger de to gårde hver for sig. Den nærmest Juelsgård blev siden yderligere delt. For oversigtens skyld tager vi derfor den østlige først.

Østergård

Mnr. 46. 1771 har *Iver Christensen* den i fæste. Han bliver så siden selvejer og driver gården videre, til i 1807 sønnen *Knud Severin Iversen* afløser faderen. Knud Iversens anden kone, *Inger Kirstine Mikkelsdatter,* overlever ham og gifter sig påny. Hendes anden mand er *Jacob Madsen,* der kommer fra Stauning; ved vielsesattest af 1828 får han adkomst til gården. En af deres sønner, *Mads Jacobsen,* får skøde på gården i 1854. Dennes søn, *Anders Madsen,* som antog navnet *Anders Bonde,* overtager 1891. Hans søn, *Mads Bonde,* i 1929. 1934 køber *Thomas Skibbild.* 1939 *Niels Chr. Sørensen,* der samme år afhænder til *Aksel Slyk,* den nuv. ejer.

Mnr. 44a. Er den anden udskilte gård, hvor vi 1771 træffer *Christen Graversen,* der sidder her til efter 1787. Gårdens første selvejer er *Anders Madsen,* som allerede o. 1795 overdrager til *Christen Jensen,* som med sin kone i 1834 sidder på aftægt hos deres søn og efterfølger, *Christen Christensen.* 1842 får

Jeppe Pedersen Hage skøde på gården, hvorfra sælges nogle parceller. 1876 overtages gården af sønnen *Peder Jeppesen Hage.* Han overdrager 1909 til *Jeppe Andersen,* som fire år senere sælger til *Jens Chr. Nielsen (Sig),* hvis søn, *Vilhelm Nielsen (Sig)* overtager gården 1945. Fra 1955 nuv., ejer *Svend Pedersen.*

Mnr. 44d. 1846 tilskødet husmand og skomager *Thor Madsen* og bebygget. Thor var født i Naur o. 1817. *Christence,* hans kone, var datter af Niels Gade i Juelsgård. Den ældste søn, *Mads Thorsen,* f. 1847, overtog ejendommen 1872. Han tilkøbte indenfor de nærmeste år en del mere jord. 1899 solgte imidlertid Mads Thorsen den oprindelige ejendom, altså matrikelsnummeret 44d, så vidt vides med de påstående bygninger. Køberen var landarbejder *Laurids Chr. Nielsen Pedersen.* I 1915 købte *Jacob Bonde* ejendommen; 1930, *Marius Opstrup;* 1938, *Anders Damgård Christensen;* 1951, *Birger Nielsen,* der for få år siden solgte til *Jørgen og Iver Thomsen.* Ejendommens landbrugspligt er ophævet og jorden lagt til købernes gårde. Selve bostedet ejes nu af *Orla Albæk Pedersen,* Ringkøbing. Matrikelsnummeret er nu *45i.*

Mnr. 53 m. fl. Var en ejendom eller mindre gård i Røgind. Sted og forhold huskes måske ikke længere af nogen? Tingbogen har følgende ejere: 1834, *Jens Pedersen;* 1860, svigersønnen *Peder Pedersen;* 1870, *Søren Pedersen;* 1875, *Jens Lauridsen* og 1879 *Mads Thorsen,* som lagde jorden under sin hidtidige ejendom og formentlig lod bygningerne nedbryde. Muligt har han hjemført materialer herfra til nyt byggeri.

I 1904, altså efter at Mads Thorsen havde frasolgt sin oprindelige ejendom, overdrog han sin daværende ejendom til svigersønnen *Børge Pedersen. Inger Marie* og *Mads Thorsen* gik så på aftægt. De oplevede at holde guldbryllup, i efteråret 1922. Der er bevaret en hilsen til festen i form af et brev, dateret Brünn, d. 16-11-1922. Brevskriveren er på tur ned gennem Centraleuropa. Han giver udtryk for stor betagelse af naturen i Tjekkoslovakiet og i Østrig, knapt så stærkt af Sydtysklands. Særlig sympati har han fattet for det østrigske folk og dets kultur. På den anden side kunne han gerne tænke sig at drive landbrug i Tjekkoslovakiet; men der er store vanskeligheder forbundet med at få plads i dette land, ikke mindst sproglige. – Han lykønsker Mads Thorsen og hans kone med guldbrylluppet og takker dem for alt det gode, han har nydt hos dem. –

Brevskriveren er *Christen Thomsen,* søn af Ingeborg og Jørgen Holm Thomsen i Juelsgård. Chr. Thomsen udvandrede siden til USA. Derovre forsvandt han sporløst for slægten, trods al eftersøgning. –

Sidst i 1920'erne da Kirstine og Børge Pedersen var døde, overtog svigersønnen *Kristian Bjerregård* ejendommen, der blev til en gård. *Thora Bjerregård* døde i 1952. Midt i 1960'erne solgte Kr. Bjerregård til *Jørgen H. Thomsen,* til

samdrift eller sammenlægning med Juelsgård. Bostedet ejes nu af fru *Grethe Bejder,* Ringkøbing. Mnr. nu *45g.*

Mnr. 44c, en mindre gård, der lå noget øst for Kjærgård. Den ejedes 1874 af *Niels Chr. Thygesen,* som i 1885 solgte til *Søren Led Sørensen,* til hvem han var stedfader. Ejendommen blev vist snart derefter nedlagt; beboelsen blev dog stående en årrække som aftægtsbolig. Har Søren Led selv beboet ejendommen, har det nok været kortvarigt, idet han køber ejendommen:

Mnr. 52c, 44e m. fl. Hovedparcellen til denne var fra Noklit og 1857 tilskødet en søn derfra, *Laurids Jensen.* Dennes enke, *Jensine Madsen,* kld. *Sine Klit,* overdrog 1888 *Søren Led Sørensen* ejendomsretten; Sine Klit gik så på aftægt. Så vidt vides er det den ejendom, som Søren Led udbyggede; efterhånden tilkøbte han en del mere jord. Af *Ane* og *Søren Leds* mange børn, vistnok 11, udvandrede i 1913 to til USA, *Jakob Rindum* og *Søren Led Sørensen.* Sidstnævnte, der vendte hjem efter en snes års forløb og nu bor i Jelling, har netop (Ringkj. Amts Dagbl., 13. april 1973) givet en meget oplysende skildring af, hvad han mindes om hvem, der rejste ud fra No og nabosognene til forskellig tid. Fra No kender han navn på o. 40. –

Gamle Søren Led blev virkelig en gammel mand, 95 år; han var født 1859. I 1937 overdrog han gården til sønnen *Kr. Peder Sørensen.* Denne afhændede 1956 til sin søstersøn *Ole Pedersen.* Fra 1967 ejes gården, der er ombygget og tilkøbt yderligere jord, af *Iver Grimstrup Thomsen.*

Mnr. 44g. En mindre ejendom, der indtil 1906 beboedes af *Niels Chr. Nielsen (Naur).* Ejeren var *Jens Olesen* i Kjærgård. Ejendommen blev på vilkår efter lov om husmandsbrug af 1904 overdraget *Hans Chr. Knudsen.* I 1946 afhændede hans enke, *Kirstine Marie Knudsen,* til *Jens Engelbrecht Nielsen.* Fra 1968 er ejeren cigarhandler *Kaj Vad,* Ringkøbing.

De sidst omtalte ejendomme, der har eller havde deres jord, helt eller delvist, fra gården mnr. 44a, ligger alle sydligere end denne og udenfor den gårdrække i Øster No, der fra nordvest begynder med Nogård og i sydøst fortsætter med nogle ejendomme i Røgind. Rækken af bosteder går nogenlunde parallelt med diagonalvejen. Bostederne her er ikke placeret efter vejens forlægning, i hvert fald ikke de gamle; og gamle er de alle bortset fra forlængelsen af rækken ind i Røgind. De gamle bosteder synes forsætligt lagt her ved randen til Hjortmose. Var græsset tarveligt nok her, så var det dog uundværligt forhen; afgrøden var vel nok sikrere end på de ofte tørre agre i bymarken og gårdtofterne. Vi vender tilbage til gårdrækken.

Mnr. 47. 1771 hedder fæsteren her *Jens Jensen.* I 1793 får *Simon Jørgensen Bæk* skøde på ejendommen, der har 6 skæpper hartkorn. 1801 *Peder Christensen Kjær,* som indenfor en snes år tilkøber en halv snes spredtliggende parceller og dermed fordobler arealet, så ejendommen får gårdstørrelse. 1839 overtager sønnen *Peder Pedersen Kjær,* som 1874 sælger til *Jens Olesen,* der 1883 bytter gård med *Chr. Lauridsen (Hammelsvang),* der havde Kjærgård. Efter tre års forløb må Chr. Hammelsvang overlade den sidst erhvervede gård til sine kautionister. De sælger et års tid senere til *Hans Chr. Andersen,* broder til Anders Andersen, der omtrent samtidig køber ejendom ved No Stampe. Hans Chr. Andersens enke, *Ingeborg Christensen,* gifter sig med *Carl Jensen,* der var søn af Poul Dragsdal på Grimstrup mark. De sidder fra 1905 med gården i tre år, hvorpå den overdrages *Jens Anton Jensen.* Denne sælger 1914 til *Martin Madsen Bonde,* som har den til i 1947 *Johannes Elkjær* tiltræder. Efter sin mands død bestred *Hedevig Elkjær* en årrække gården. Nu ejes den af sønnen *Jørgen Elkjær.*

Gjelstrupgård

Mnr. 48. 1650 fæster *Dynes Pedersen* gården, der året før var pantsat fra *Rybjerg* til Dejbjerglund. I 1664, da fæsteren kaldes *Jens Teiltoft,* synes det gamle tilhørsforhold til Rybjerg at bestå og tilsvarende i 1680'erne, hvor der med *Anders Jensen* som fæster vel nok er tale om arvefæste; det synes der også at være de næste hundrede år. 1716, da gården hører under *Voldbjerg,* træffer vi en *Knud Andersen Smed* og et halvt hundrede år senere såvel, *Laurids Knudsen,* hvis søn, *Hans Lauridsen* sidder her i 1787. Fæsteforholdet varer næppe ret meget længere. En *Christen Graversen* kommer ind, men det er dennes søn, *Simon Christensen,* der køber gården. Han overdrager den 1824 til sin svigersøn, *Simon Madsen,* der er født i Skovgård. I 1845 sidder en *Gravers Nielsen* med gården, som han 1852 tilskøder sin søn, *Peder Graversen.* 1870 træffer vi her *Jens Chr. Jonasen.* Hans liv fik fire år senere et tragisk endeligt, idet han i Femhøj Sande hængte sig selv. Enken, *Margrethe Pedersen,* havde gården en tre år endnu. Så købte *Søren Christensen Gjelstrup.* I 1913 overtog hans søn, *Chr. Peder Gjelstrup,* gården. Efter hans død drev enken, *Kirstine Gjelstrup* den videre en lille halv snes år, til i 1944 der blev solgt til *Herløv Sørensen.* Fra 1946 har *Gunnar Søndergård* haft gården.

Vantinggård

Mnr. 49. 1650 hører gården under *Tredie,* senere *Voldbjerg.* Fæsteren *Jens Ifversen* sidder her endnu 1664. I 1677 og den følgende tid er det *Mads Nielsen* eller *Mads Vanting,* som han kaldes. 1716 *Jens Poulsen.* 1771 *Poul Jensen Vanting* og fra 1787 *Ole Pedersen Vanting* eller *Ole Pedersen Stamp,* som han mest kaldes; han er vist kommet fra Hammelsvang i Ølstrup. Ole bliver første

selvejer i gården, som han 1798 overdrager sin søn *Anders Olesen Stamp.* Denne sælger 1807 til *Kjeld Pedersen,* hvis søn, *Mads Kjeldsen,* sidder ved gården 1834. Efter Mads Kjeldsens død gifter enken, *Abelone Marie Jensdatter,* sig igen. Hun og hendes anden mand, *Jens Hansen,* der er født i Dejbjerg, sidder i gården 1855. En datter af Abelones første ægteskab, *Mette Kirstine Madsdatter,* bliver gift med *Jens Pedersen (Provstgård)* fra Holmsland. Han har adkomst til gården af 1865. Deres søn, *Mads Peder Jensen,* der antog efternavnet *Provstgård,* overtog gården 1904. Hans kone, *Inger,* havde som enke gården i nogle år, til i 1941 den blev solgt til *Søren Pedersen,* Holmsland. Han solgte 1945 til *Jens Skov Madsen,* der 1948 overdrog til *Alfred Lauridsen.* Nuværende ejer er *Tage Poulsen.*

Vanting huse

lå på en lokalitet syd for de foran omtalte tre gårde. Så vidt vides har Vanting huse ikke haft anden tilknytning til Vantinggård end navnefællesskabet. Bostedernes sidste stykke historie er fortalt i et andet afsnit. Lidt kan her føjes til.

Mnr. 60 og 61 tilhørte 1841 *fattigvæsenet.* I det førstnævnte bosted sad 1844 *Christen Nielsens enke* tilhuse, i det andet *Jens Vantings børn.* De to huse synes det følgende halvhundrede år vedblivende at have været undergivet fattigvæsenets bestyrelse. Det ene hus er gået til grunde; istedet var et nyt blevet opført af *Jes Bertelsen,* der lagde det ved siden af sine forældres, *Christen Bertelsen* og hans kone, der var døde hhv. i 1871 og 1875. Ved en ejendomsdom får kommunen 1893 tinglæst adkomst til jorden og det ældre hus, mens Jes Bertelsen får tilskødet brugsretten for sin levetid til det af ham selv opbyggede hus.

Mnr. 52b, en udstykning fra Noklit, som 1861 tilskødes *Knud Jensen* og året efter *Bertel Christensen.* 1881 tiltræder *Hans Jensen* og det følgende år *Chr. Vang Christensen,* i hvis tid huset nedbrændte.

Højvang

Grunden til denne gård blev lagt af *Jacob Madsen,* der antog slægtsnavnet *Bonde.* Han købte 1891 den nedbrændte ejendom *52b* og en parcel fra Østergård og byggede. 1894 erhvervede han endvidere ovennævnte *mnr. 60 og 61.* 1914 solgte han til *Klemmen Jensen Røjkjær,* der igen 1918 solgte til *Niels Lauridsen.* Denne købte mere jord til gården, som han genopførte efter en brand i 1940'erne. I 1963, efter 45 års forløb, solgte Niels Lauridsen til *Leo Albertsen,* der er fra Staby.

Søndergård

Mnr. 42d, 43d, 48i m. fl. 1897 tilskødet *Peder Chr. Kjær Jensen* til bebyggelse. Hans fader, Jens Provstgård, lod de forhen til Vantinggård tilkøbte par-

celler fraskille. I 1908 solgte P. Chr. Kjær den nye gård til *Carl Jensen,* der som foran omtalt i nogle år havde haft gården mnr. 47. Han overdrog 1929 til *Viggo Skarregård,* der udbyggede gården, som i Carl Jensens tid var genopført efter brand. 1966 tiltrådte nuv. ejer, *German Albertsen,* broder til ejeren af Højvang.

Klitmose

1844 var Klitmosens lille areal af tørvejord på tredive forskellige lodsejeres hænder, indenfor sognets sydlige ejerlav. Med tiden sammenkøbtes parcellerne til de to ejendomme, der opstod, på hver sin side af søen.

Mnr. 81d m. fl. tilskødedes 1856 *Knud Birkmose Gravesen.* Bostedet her daterer sig formentlig fra den tid. Parcellen mnr. 81d – men næppe bostedet – skødedes 1873 til *Jørgen Lauridsen,* Velling, og 1883 til *Hans Bertelsen,* No. 1892 får *Chr. Peder Jørgensen* skøde på hele arealet, der synes at have udgjort bostedets tilliggende oprindeligt. 1894 overdrages stedet til *Iver Nielsen,* der med familie boede her til sin død. Fra *Kristiane,* hans enke, fik datteren *Nielsine Marie,* ejendommen overdraget i 1929. 1935 solgtes til *Harald Plauborg.* Efter hans død drev hans enke, *Marie Plauborg,* og senere sønnen *Svend Plauborg,* ejendommen videre.

Ved mosens og søens afvanding blev denne ejendom, der lå nord for Klitmosesø, nedlagt. Bostedet og en del af jorden tilskødedes 1960 *Noklit.* Den øvrige jord lagdes til den anden ejendom, syd for søen:

Mnr. 81q m.fl., som 1894 skødedes til *Peder Erland Nielsen.* I 1924 overdrages den sønnen *Jens Provstgård Nielsen.* 1971 solgtes til *Chr. Mikkelsen,* Velling, der driver jorden, men ikke bebor ejendommen selv.

Røgindgård og mølle

Mnr. 50a. 1610 nævnes *Anders* i Røgenn Mølle. Hans fulde navn var nok *Anders Nielsen.* 1629 og 1634 hedder mølleren *Christen,* muligvis Anders Nielsens søn. Begge kaldes de, med et skatteteknisk udtryk, embedsmænd, der bruger avl. Embedet må vel komme af mølleriet eller et dertil knyttet privilegium. Det krohold, bostedet blev og endnu er bekendt for, synes at være af betydelig senere dato. At møllerne bruger avl godtgør jo, at der var landeri tilknyttet møllen. Af præstens indberetning til herremanden om sognefolkets erhvervsforhold 1650 fremgår, at der her i Røgind var både gård og mølle. Ejendomsretten var 1636 fra *Dejbjerglund* overdraget *Voldbjerg.* Fæsteren af gård og mølle var i 1650 *Christen Pedersen.*

Landgildehartkornet var stort. Møllen stod for 4 tdr. og gården for godt 8½

tønde. 1688 blev det noget sat ned, møllens til 3.5.3.0 og gårdens til 5.3.0.1 td. Nu er her to mænd. Mølleren *Niels Christensen* og gårdfæster *Peder Lauridsen.* Endnu i 1716 sidder begge mændene her. I 1771 fæster *Chr. Poulsen* gården, mens det ikke ses, hvem mølleren er. 1793 ser vi, at hele komplekset, gård, mølle og stort husrum, er på én mands, *Peder Therkildsens* hånd; han har da i nogen tid været selvejer. P. Therkildsen overdrager 1814 den samlede ejendom til sønnen *Jens Pedersen.* Denne sælger 1832 til to mænd i forening, snedker *Claus Bech Christensen,* Ringkøbing, og *Niels Jensen Strandgård,* Holmsland. Hvad køberne har tænkt sig med handelen, ved vi ikke. Gården var godt nok stor, men tiderne endnu ikke de bedste; mølleriet var vistnok jævnthen plaget af vandmangel, dels nære konkurrenter. Måske kroholdet var i færd med at blive en realitet.

Der skete imidlertid i den følgende tid hyppigt ejerskifte. 1836 får N. Strandgård fuld skøde. Men han må hurtigt efter have solgt, idet i 1841 en *Laurids Hansen Bonde* bortmageskifter møllen med *Mads Christensen Bonde,* Karsbæk i Lem. 1843 står *K. Birkmose* som ejer af den samlede ejendom. 1845 overtager *Jens Peder Eskildsen.* Nu benævnes ejeren ikke længere som møller, men som kromand. 1858 solgtes til *Jens Jensen Toft,* efter hvis død enken, *Birgitte Andersdatter,* giftede sig med staldkarlen, *Niels Peder Enevoldsen,* der herved blev kromand. Det var i 1869. Men samme år købte de Degndol i Lem og flyttede hertil, mens kroen blev solgt til *Anders Iisager Holm.* Han overdrog 1886 ved mageskifte til *Peder Christensen,* der straks efter bortmageskiftede til *Anders Iversen.* Denne solgte 1890 til *Jens Miltersen,* som atter, i 1900, overdrog til *Martin Nygård.* Fra 1944 er dennes søn, *Peder Stampe Nygård,* ejer af *Røgind Kro.*

Købmandshandel i Røgind

I østenden af Røgind Kros facadebygning etableredes sidst i 1920'erne af Martin Nygårds svigersøn, *John Rasmussen,* en købmandshandel. Efter nogle års forløb blev den overtaget af *Lilly Nygård.* Senere hed købmanden *Bramsen* og senest *Harry Pedersen,* der o. 1970 nedlagde forretningen.

Udstykning af Røgindgårds og mølles jorder fandt i vidt omfang sted, efter tilladelse af 1836. Vi har de tilkommende parcelejeres navne i 1844. Ved den tid synes i hvert fald flere parceller ubebyggede, og der synes at være hengået en rum tid, før det er sket i fuldt omfang. Bemærkelsesværdigt er det, at på et vist tidspunkt, i 1858, står tre steder som ejer anført procurator E. M. Møller. Samme mand blev i 1860 direktør for den nystiftede Vest- og Sønderjysk Kreditforening. Her i Røgind synes han enten at have overtaget bestående bosteder, i så fald vel som panthaver; eller også han simpelthen har ladet stederne bebygge. Efter kortere tids forløb skiller proc. Møller sig af med bostederne. Selv boede han, så vidt det vides, hele tiden i Ringkøbing.

Røgind Enggård

Mnr. 50b. Ejes 1844 af *Jens Lauridsen.* 1858, *proc. Møller.* Parcellens to halvdele synes derefter i en årrække at have været tillagt to naboejendomme. 1870 er den, med flere parceller, sammenkøbt til en ejendom, hvis ejer er *Chr. Andersen Astrup.* 1872, *Ole Villumsen.* 1898, *Johan Peder Pedersen,* kld. *Peder Mastrup.* I 1933 afstod hans enke, *Ane Kirstine Pedersen,* til svigersønnen *Harald Pedersen.* 1949, *Peder Sig* og 1953 nuværende ejer, *Johannes Refstrup Pedersen.*

Mnr. 50c. 1844 hedder ejeren *Nis Hansen Christensen.* 1855 *N. Chr. Eskildsen,* hvis enke, *Mette Marie, f. Hansen,* gifter sig med *N. Gade Jørgensen,* som får skøde på gården 1867. 1898 overdrages til *Peder Pedersen,* der antog navnet *Peder Bonde.* Efter 44 års forløb skødes der til *Th. Elias Hansen,* 1957, *N. P. Nielsen* og 1958 til nuv. ejer, *Helge Jørgensen.* Denne gård ligger syd for Ringkøbing-Herning landevej, overfor Røgind Kro, og dermed i Velling sogn; en væsentlig del af jordtilliggendet ligger nordvest for kroen og dermed i No Sogn.

Mnr. 50 d. Ejedes 1844 også af *N. Hansen Christensen.* I 1862 får *Anders Henriksen* adkomst til bostedet og efter 36 års forløb afstår hans enke, *Maren Christensen,* til sønnen *Henrik Henriksen.* 1939 overdrages til *Jeppe Chr. Jensen.* 1947, *Poul Nielsen Stie,* der året efter afhænder til fru *Birtha Kirstine Storm,* fra hvem overdragelse sker 1950 til *Kr. Kjeldgård.* Denne sælger næste år til *Svend N. Olesen,* som ret omgående skøder til *Anneberg Hansen.* Fra 1958 har *Jens Frydenvang Hansen* haft ejendommen. I tidens løb er tilkøbt mere jord.

Mnr. 50e. Ejeren 1844 *Jens Lauridsen.* Parcellen var en del større end nogen af de øvrige, også end den, der ved udstykningen forblev til den gamle Røgengård. Mnr. 50e fik efter 1844-matriklen htk. td. 2.2.1.1½. I 1844 var her endnu ubebygget. 1858 har procuratoren *Møller* ejendomsretten, som han fire år senere overdrager *Chr. Andersen Astrup(der* i 1870 er at træffe i Røgind Enggård). 1868 køber *Jens Christiansen* gården med en hel del tillagt jord, bl. a. fra Lille Røgind. I 1871 sælges til *Jens Chr. Baden,* og yderligere jord tilkøbes. 1888 overdrager enken, *Sidsel Jensen,* til *Niels Chr. Nielsen,* der kommer fra Bølling. Denne mand sælger siden jord fra, bl. a. til den ejendom, som Robert Enevoldsen nu har. Gården som sådan nedlægges omkr. 1914. Hovedparten af jorden kommer da til

Røgind Nygård,

mnr. 50h m. fl., som 1869 tilskødedes *Niels Chr. Andersen,* hvis enke, *Thrine*

Christine, f. Filschou, 1893 overdrager til *Otto Pedersen,* hvis enke, *Mette Nielsine Jensen,* i 1902 skøder til *Carl Andersen,* der antog slægtsnavnet *Grønne.* Carl Grønnes enke, *Kirstine Grønne,* overdrog 1946 til en søn, *Svend Åge Grønne,* der fire år senere solgte til *Ejnar Strandbygård Andersen.* Denne solgte samme efterår til *Åge Nielsen,* kld. *Lillebæk,* der 1952 overdrog til nuv. ejer *William Bjerrum.*

Mnr. 50g. Første ejer er proc. *Møller,* 1858, som 1864 tillægger parcellerne *mnr. 48b, 49b.* Samme år sælges ejendommen til *Knud Andersen,* som i 1877 overdrager til *Peder Hansen,* der det følgende år igen overdrager til *Margrethe Jonassen, f. Pedersen.* Hun besidder ejendommen, til i 1891 *Jørgen Chr. Nielsen Holm* får den tilskødet. Ved årsskiftet 1892 overtog han, som foran nævnt, Vejlgård i Øster No. Ejendommen i Røgind overtog *Jens Peder Madsen,* der var født i Hebro. Efter hans død overdrog enken, *Dorthea Madsen,* født i Noklit, i 1909 ejendommen til *Karl Ditlevsen,* der i 1921 solgte til *Knud Peder Knudsen.* 1928, *Laurids Gravesen,* som havde ejendommen, til han i 1956 afhændede den til *Kurt Lillebæk,* der året efter solgte til nuv. ejer, *Bent Hansen.*

Lille Røgind

Mnr. 51. Der er tvivl om, hvorvidt *Mads Poulsen,* der sad ved bolet i årene omkring 1625, selv ejede bondeskylden. Det gjorde i hvert fald eftermanden, *Laurids Ifversen,* der boede her endnu 1664. Herligheden tilhørte Kronen til 1667, da Voldbjerg erhvervede denne. I 1688, da stedets hartkorn er sat op fra 4 til 6 skæpper, træffer vi her *Christen Knudsen.* 1716 hedder manden *Jens Jensen.* Det er nok dennes søn, der ligeledes hedder *Jens Jensen,* der følger efter som ejer af bolet, og hvis datter, *Kirsten Jensdatter,* f. 1747, bliver gift med den følgende ejer, *Chr. Christensen Bæk,* der var af Nobæk-slægten. Hun dør i 1779 og han 1784. Chr. Bæks anden kone, *Maren Laustdatter,* overlever manden; der er ingen børn. Skifteforvalteren fra Voldbjerg ordner skiftet, i kraft af, at herlighedsretten tilhørte Voldbjerg. Der tales om „dend bonde-stæd", så bondeskylden og dermed selvejet er blevet opretholdt i det væsentlige her, indtil bøndernes almindelige frihedstime kom her i sognet. Friheden her i Ll. Røgind var dog ved Chr. Christensen Bæks død af formel art. Her var lutter armod. Den følgende ejer, *Chr. Pedersen,* overdrager 1807 stedet til sønnen *Chr. Christensen,* der synes at have ejet det, til i 1858 *proc. Møller* overtager. Nogen jord sælges fra; stamparcellen får, mærkeligt nok, mnr. *51c.* 1861 køber *Niels Jensen Andsager* og året efter *Ole Christensen Svendsgård.*

Tre mænd med tilknytning til Ll. Røgind er, hver på sin vis, blevet kendte udadtil.

Ældst af dem var *Christen Olesen* (1863-1938). Traps sidste udgave nævner hans navn med kildehenvisning[2]). I det hele taget er Kr. Olesen måske den Nobo, hvis navn er blevet bedst kendt udadtil. Som ungt menneske var han nogle år fri- og efterskolelærer. Men det er som pressemand, hans navn blev kendt. Fra 1891 var han redaktionssekretær ved Ringkjøbing Amts Dagblad, senere ved en række andre blade og 1901–34 redaktør af Horsens Folkeblad. I Horsens, hvor Kr. Olsen døde, varetog han en række tillidshverv, i grundejerforening, menighedsråd, Historisk Samfund og sparekasse; desuden i hovedbestyrelsen for Gymnastisk Selskab 1906-18, formand for egnens skytteforening og 1920-38 for Horsens skatteråd. Endvidere i en snes år Venstres folketingskandidat i Horsens Bykreds samt bestyrelsemedlem af Ventres redaktørforening en årrække. Ridder af Dannebrog 1920. Faderen var født 1831 og døde 1914. Moderen, *Maren Pedersdatter* f. 1834, d. 1915. Hans hustru, *Astrid Lindhard,* var købmandsdatter fra Dalby v. Tureby.

Det hedder endvidere i nekrologen bl. a.: „Fra sin fader, der som dragon deltog i krigen 1864, modtog O. allerede i barneårene en stærk national påvirkning, og denne indstiling befæstedes yderligere under hans gentagne ophold på Askov (vintrene 1881-84), ikke mindst under samværet med samtidige elever (lærere) som Jacob Appel, Holger Begtrup, Jacob Knudsen og H. P. Hansen; navnlig til den sidstnævnte kom han i et nært venskabsforhold, der blev afgørende for den stilling, som Horsens Folkeblad indtog under grænsestriden 1920. I politisk henseende prægedes hans opfattelse iøvrigt stærkt af N. Neergård . . ."

1898 overtog *Knud Bech Andersen* Ll. Røgind. Sønnen *Christen Bech* blev salgsleder indenfor en kvægavlsforening på Fyn for Rødt Dansk Malkekvæg. Som sådan blev han kendt af mange vidt omkring.

Ejendommens indehaver fra 1924, *Johannes Pedersen,* f. 1901 i Esbjerg, kom stærkt med i ledelsen af både den lokale husmandsforening som i amtssammenslutningen, hvis formand han var en årrække. Det betingede videregående opgaver på landsplan. Andre opgaver var formandsskab i amtets grundforbedringsudvalg, skyldvurdering og som kommunekasserer (indtil kommunalreformen).

Nu bebor sønnen *Peder Bonde Pedersen* Ll. Røgind.

Mnr. 51a, e, m. fl. 1903, *Niels Gadgård Nielsen.* 1905, *Peder Pedersen.* 1906, *Peder Chr. Lauridsen.* 1937, *Robert Enevoldsen,* gift med P. Chr. Lauridsens datter, Kirstine.

Mnr. 45e m. fl. 1934, *Laurids Mortensen,* der er sønderjyde.

Mnr. 47e, 46f. 1930, *Jens Chr. Slot Christensen.* 1940, *Andreas Olesen Vang.* 1952, *Kristian Møller Mortensen.* 1956, *Ingolf Pedersen.*

Laurids Mortensens og Ingolf Pedersens ejendomme, der oprettedes som statshusmandsbrug, ligger, tillige med Bent Hansens som den yderste, efter hinanden ved vejen Noby-Røgind, som en forlængelse af Øster No-gårdrækken. Af de øvrige i Røgind anførte bosteder ligger som nævnt Helge Jørgensens gård syd for Herning-landevejen, hovedvej 15, og dermed i Velling, Røgind kro tæt nord for samme vej, mens de resterende, i mere spredt orden, ligger nordøst for kroen.

Hjortmose

Her er fem bosteder, hvoraf to blev omtalt under Øster No som udstykninger fra Gammelgård. Disse to er, som den vestligste, Thorvald Bendtsens og, som den østligste, Chr. Dahls. Imellem dem ligger to af de øvrige, mens den sidste ligger lidt nord for rækken af de andre. Af de uomtalte kan vi begynde her med den ældste herude i mosen:

Hjortmosegård,

mnr. 66a m. fl. Chr. Pedersen, f. 1832, begyndte her i 1860, hvor han byggede *Hjortmosehus* på 14 tønder land, der bestod af flere, sammenlagte parceller. Jorden fik han overdraget af Laust Iversen, efter 18 års god tjeneste hos denne på No Stampe. Chr. Pedersen, der i mellemtiden havde deltaget i krigen 1864, afstod to år senere ejendommen til *Kynde Jensen.* Denne afhændede efter endnu et par års forløb til *Terkild Nielsen,* som døde her. Mens hans enke, *Ane Kirstine Christensen* stred ene med den hidtil opdrevne ejendom, gik denne noget i forfald. I 1889, da den afhændedes, var der kun én ko og jorderne slået an i lyng og siv. Køberen, *Christen Jensen,* og hans kone, *Karoline Frederikke,* hvis pigenavn, *Steiner,* siden blev antaget som slægtsnavn, havde i nogle år forinden haft en lille ejendom i Lem; der var de ældste af den siden store børneflok født.

I Hjortmose var der rig anledning til at lægge kræfterne i. Og det blev gjort. For udkommets skyld måtte Chr. Jensen Steiner dog i en årrække gå en hel del på dagleje ved siden af ejendommens drift, som der så blev des mere anledning for hans kone og de opvoksende børn til at arbejde med i. Langt frem i tiden brugte man på ejendommen som trækkraft, ikke stude, men en ko og en hest i sammenspænd. Ejendommen blev drevet frem og udvidet ved gentagne jordkøb. For deres pionergerning i Hjortmose blev Karoline og Chr. Jensen Steiner hædret. Deres navne og data er indhugget i sten i Kongenshus Mindepark.

I 1928 afhændede Karoline Steiner som enkekone ejendommen til en søn, *Andreas Steiner.* Også han har tilkøbt en række parceller derude og udvidet bedriften. Nu er her godt et halvt hundrede kreaturer samt et stort svinehold.

Hjortmosegård ligger næstøstligst. Vest for ligger:

Mnr. 19k m. fl. Hovedparcellen 1938 tilskødet *Mads Bonde* og bebygget. Nuværende ejer er sønnen *Anders Bonde,* der ligeledes har tilkøbt jord. –

Mnr. 76f, g. Fra No Stampe. 1940 tilskødet *Anton Nisgård.* 1952, *Svend Åge Albertsen.* Nuværende ejer af jorden er *Erling Jensen,* Gammelgård. Bygningerne er frasolgt.

Vester No

Som før nævnt er benævnelsen Vester No gået af brug. Når den alligevel skal bruges her, er det for bedre at illustrere de bosteders placering, der ligger mellem Nokjær-Heager og Øster No. Skillelinjerne mellem sogneområderne forekommer måske draget vilkårligt; det er nu ikke noget nyt.

Gammeltoft

Mnr. 16 m. fl. Stedbenævnelsen er truffet flere steder, også her i No. Hvad, der ligger i navnet, er udredet i afsnittet om stednavnene. Den Gl. Toft, vi kender i dag, ligger et stykke vej syd for Heager Bæk, østen ind til Gl. Landevej.

Det synes uomtvisteligt, at det er bostedet her, vi har for os, som i 1688-matriklen anføres under Heager med hartkorn td. 0.4.1.2. Det bemærkes, at det ikke er med i 1664-matriklen. Brugeren hedde *Christen Jensen.* Hermed skulle vi også have lokaliseret den stampemølle, som markbogen 1683 omtaler og som angives at ligge ved Chr. Jensens bol. Det er første og eneste gang, stamperiet nævnes.

I 1716 hedder fæsteren *Anders Christensen,* velsagtens Chr. Jensens søn. Landgilden af stedet er 1 lispund smør, 2 mark penge.

Eftermanden er nok *Anders Rasmussen,* der dør i 1754, 63 år gl. Datteren *Karen,* f. 1736, bliver gift året efter hendes faders død, med *Knud Jensen,* den nye fæster. Karen er hans anden kone. Og såre tragisk bliver, for os at se, livsløbet og det ikke blot hendes. Knud Jensen følger fire gange en hustru til graven. I 1761 gifter han sig femte gang. Knud selv omtales så sent som i 1777. Det er ved det vidtløftige skifte i Heager, der er refereret i afsnittet Skifter og Skæbner.

I 1787 hedder fæsteren i Gl. Toft *Poul Simonsen.* Det er ikke ham, men *Jens Christensen Holm* fra Ringkøbing, der bliver den første selvejer; han køber jord til, så Gl. Toft får gårdstørrelse. 1816 afløses han af sønnen *Niels Christian Jensen,* hvis kone, *Marie Madsdatter Weis,* var ud af en slægt af kloge folk. Selv praktiserede hun som klog kone og blev i denne egenskab kendt og anerkendt under navnet *Gammeltoftkonen.* Vistnok først i 1820'erne flyttede Marie Weis og Niels Chr. Jensen fra Gl. Toft. De blev skilt som ægtefolk. Niels Chr. blev daglejer og fik iøvrigt tarvelige livskår med bosted i nærheden af No Stampe. Marie Weis og to sønner træffer vi senere under denne gennemgang. Om Weisslægten, se nærmere: H. P. Hansen: Kloge folk.

I Gl. Toft kommer *Laurs Nyboe* til. Hans enke, *Sidsel Christensdatter,* afhænder 1829 til *Jens Madsen,* født i Velling. Endnu sidder Jens Christensen Holm og hans kone på aftægt i gården. Jens Madsen dør i en alder af 76 år; det er i 1868. Hans tredie kone, *Maren Kirstine Laugesdatter,* sidder ene tibage; der er ingen overlevende børn. Hun, der er 57, gifter sig igen. Manden hedder *Mads Mogensen Hjælm.* Mads Mogensen på sin side bliver tre gange gift. To plejebørn fik deres hjem her. Den ene var pigen Margrethe, der siden blev gift med Jens Iversen i Heager; en årrække var Margrethe Iversen, som før fortalt, læreinde for de yngste børn i No skole.

Under 1. verdenskrig får ejendomsspekulanter Gl. Toft på hånden. De sælger i 1916 til *Hans Jørgen Hansen,* der et par år senere overdrager til *Jens Faurby.* Denne sælger 1921 til *K. Stougård,* der nogle måneder senere skøder til *Niels Th. Christensen.* Efter 1½ års forløb køber missionær *Jens Peder Hansen,* der fraflytter efter nogle års forløb. Gl. Toft bestyres en tid af *Klemmen Jensen Røjkjær.* I 1935 køber *Christian Birkmose.* 1959, konsulent *Jacob Ankjær Jacobsen.* Fra 1964, *Niels Chr. Jensen.* Bedriften er nu betydelig udvidet på Gammeltoft.

No Hedegård

Mnr. 25. 1664 hedder fæsteren *Jens Glurbjerg.* I 1680'erne betegnes stedet som et øde bol; jorden bruges af manden i nuv. Sinkjær. Tredive år senere er der da folk ved stedet, der nu har status som en lille gård, med landmålingshartkorn, td. 1.1.0.1; fæsteren er *Anders Christensen.* Broderen *Niels Christensen* fulgte vist efter; *Anders Nielsen Heede,* som vi træffer her i 1770'erne, er nok dennes søn. Sidste fæster er *Jens Lauridsen,* der så til gengæld bliver første selvejer og anføres som ejeren til i 1820 *Jens Madsen,* der er fra Tim, får skøde tinglæst. Jens Madsen tog sit eget liv. I kirkebogen står der, kort og klart, at han hængte sig i sin egen gård. – En sådan tragisk udgang af verden kendes der en del tilfælde af i løbet af 1800-tallet. – Enken solgte kort efter gården; det var i 1834, og køberen, *Peder Mikkelsen,* lagde No Hedegård til sin egen, No Præstegård.

Huse langs vejen Noby-Heager. Fra øst

Mnr. 20n, Pax. 1938,*Else Christensen.*

Mnr. 25f. 1947, *Hans Knudsen.* 1963, fra enkefru *Esther Knudsen* til sønnen *Leif Knudsen.*

Mnr. 25e. 1935, *Karl Ditlevsen.* 1955, fra enkefru *Maren Ditlevsen* til *Marinus Jensen.* 1967, fra søn *Arne Jensen* til *Svend Aage Albertsen.*

Mnr. 9k. 1952, fra *Else Christiansen* til *Preben Christiansen.* 1957, *Christian Birkmose.*

Mnr. 9l. 1957, *Laurids Lauridsen.* Nu enkefru *Karen Lauridsen.*

Mnr. 31. Et bosted, der lå nord for No Hedegård , omtrent midt imellem Gl. Toft og Nobæk. Området her hørte til Nohede. Bostedet 1832 tilskødet *Jeppe Christensen (Hede).* 1872, *Chr. Lauridsen Lillelund.* Både han og hans kone er vist døde få år efter. I 1878 får *Mads Mogensen,* Gl. Toft ejendomsretten overdraget. Husene var da i forfald. Jorden solgtes i 1906 igen fra Gl. Toft til naboejendommen.

Mnr. 32, som i 1833 var tilskødet *Laurids Christensen.* En menneskealder senere overdrog hans enke, *Johanne Pedersen,* til *Peder Christian Jepsen,* der fem år derefter, i 1882 ved mageskifte afhændede til *Jens Mikkelsen.* Denne overdrog imidlertid ved nyt mageskifte af samme dato, den 25. januar, til *Hans Chr. Nielsen,* som også må have haft handelsblod i årerne, idet han den 5. juli samme år skødede ejendommen til *Laurids Nielsen.* Laurids Nielsen kom, i modsætning til hans formænd, her for at blive. Lille af vækst, som han var, blev han kaldt Lille Laust. Da også ejendommen var lille, måtte Laust for sit og familiens udkomme tage en hel del arbejde udenfor bedriften. I Nobæk var han gennem årene fast daglejer, når der var behov herfor, og Laust var en slider, punktlig og solid, fortæller Maren Boll, der er født i Nobæk. Laust harpede desuden grus ved Lybækhøje, hvor han vel var en af pionererne. Han var en god arbejdsfælle, der helst var første mand på pladsen om morgenen, har Enevold Jensen fortalt.

I 1918 overtog sønnen *Niels Sofus Nielsen* ejendommen, som han atten år senere overdrog *Mads Peder Madsen.* Denne solgte 1939 til *Theodor Larsen,* som fem år efter afhændede til *Gravers Christiansen* fra Holmsland. Tre år senere dennes broder, *Harald Christiansen,* som det følgende år, 1948, solgte til *Eli Lauridsen,* der året derefter overdrog til *Aage Nørgård Sørensen.* Nuv. ejer er automobilforh. *Ole Thøgersen,* Tim.

Sinkjær

Mnr. 28a. Regnedes i gl. tid til Noby, i hvis sydvestlige udkant ejendommen lå. I 1621 fra *Claus Kaas* til Øland skødet til *Niels Krag.* Bostedet betegnes som et bol, hvis bruger er *Jørgen Nielsen.* Fra 1650 fæster *Christen Tommesen,* hvilket navn følger bolet endnu i 1716; det kan vel næppe være en og samme mand i al den tid. I 1758 sælges bolet fra Voldbjerg, til *Thomas Jensen,* der vist var hidtidig fæster. Sønnen *Peder Thomsen,* kld. *P. Bolderup,* overtager ejendommen

1784 og køber jord til sidenhen. 1832, hans søn, *Thomas Pedersen,* der 1836 skøder til *Marie Madsdatter Weis* – Gammeltoftkonen. En af sønnerne, *Mads Niels Christiansen Weis,* overtager efter moderen; skødet er tinglæst 1853, men ved tællingen 1845 sidder Mads Weis ved ejendommen. Marie Weis sidder ved den tid på aftægt her. Mads Weis sælger imidlertid, i 1856, til *Christen Nielsen Sinkjær,* Nørre Omme. Dennes søn, *Niels Christensen (Sinkjær)* overtager 1869 og hans søn igen, *Jens Christian Sinkjær* i 1917 gården Sinkjær. Chr. Sinkjær afhændede i 1946 til *Johannes Lauridsen,* hvis søn *Kristian Lauridsen* har haft gården fra 1961.

Mnr. 29. Et bosted med o. 1 tønde hartkorn, der 1797 tilskødedes *Niels Christensen Knak.* Muligvis var der efter Niels Knak en eller to ejere, før vi ved tællingen 1834 her træffer *Anders Nielsen.* Ejendommen er nu delt i to. Den Anders Nielsen har, er

mnr. 29a, Madhøj kaldet; ejendommen eksisterer stadig, mens navnet er gået af brug. Anders Nielsen er ikke, som man kunne formode, søn af Niels Knak, idet Anders i 1834 er 31 år og født i Vorgod. Hans kone, *Gjertrud Marie Christensdatter* er 50 og født i Dejbjerg. De er barnløse. Efter mandens død sælger Gjertrud ejendommen 1847 til *Chr. Jepsen Tradsborg,* der, da han fem år senere sælger igen, bliver værtshusholder i Ringkøbing. Den nye ejer er *Hans Christensen.* 1876, *Niels Nielsen,* der havde ejendommen i fyrretyve år. Køberen i 1916 er *C. C. Aaes,* førstelærer i No. En fætter til Aaes beboede og drev ejendommen. 1918 kom *Mathilde* og *Godtfred Rasmussen.* Mathilde var født i Borris og i familie til lærer Aaes' kone, der ligeledes var fra Borris og hed Mathilde; de var vist kusiner. Godtfred Rasmussen var fynbo. I 1935 købte nuv. ejer, *Kristen Steffensen.* Ejendommen ligger syd for Kjærgård.

Mnr. 29b, Meder kaldet, var et sted, der nok har ligget i nærheden af Madhøj; den nøjagtige beliggenhed kendes vist ikke mere. 1836 skødes stedet til *Thomas Pedersen,* der hidtil havde haft Sinkjær. I 1855 træffer vi her *Jens Niels Christiansen Weis,* der er 30 år og yngste søn af Gammeltoftkonen og hendes fraskilte mand. Jens Weis har nu moderen hos sig. Hendes fulde navn må have været *Ane Marie Madsdatter Weis;* det opgiver i hvert fald folketællingerne. Nu er hun 70, men da sønnen Jens endnu er ugift, holder hun sikkert hus for ham. Stedets forrige ejer og hans kone sidder på aftægt.

Kort efter tællingstidspunktet synes ejendommen nedlagt. Jorden kommer i handelen og lægges sluttelig til Kjærgård. Jens Weis køber anden jord, hvorpå han opbygger Bjerggård. Det gamle bosted er dog sandsynligvis blevet opretholdt endnu i nogen tid som aftægtsbolig. Sidenhen er Gammeltoftkonen imidlertid at

træffe i et hus oppe i heden, i den nuværende No Plantages område. Kålgårdsdiget ved hendes hus, der formentlig lå på lejejord, ses endnu. Det pågældende areal hørte til

mnr. 30, Branddam kaldet. Denne ejendom lå mellem nuv. Kjærgård og Kr. Steffensens ejendom. En hovedparcel på en halv tønde hartkorn synes o. 1800 udstykket fra Nogård og bebygget; mere jord tilkøbes fra „Søren Darings gård" i Noby, men der er altså tale om udeparceller, beliggende hvor ejendommen opbyggedes. To-tre ejere havde den, til i 1813 *Chr. Jensen Katborg* skødede den til *Niels Sørensen Led,* fra Husby. O. 1846 overdrog han til sønnen *Søren Nielsen Led.* Denne døde i 1859. Sønnen Søren Led Sørensen, som er omtalt under Øster No, blev født det år, men efter sin fars død, hvorfor han blev opkaldt efter ham. Enken, *Ingeborg Nielsen* giftede sig igen, med *Niels Chr. Thygesen,* som vi også har truffet. De fortsatte så ved ejendommen en del år. Ved skøder af 1868 og 74 køber Niels Chr. Thygesen den ejendom, hvorom er fortalt, at den siden blev lagt under Søren Led Sørensens gård, hvis nuv. ejer er Iver Grimstrup Thomsen. Ejendommen Branddam skødedes 1879 til *Kr. Lauridsen Hammelsvang,* der lagde den under

Kjærgård

mnr. 30a m. fl., som synes oprettet ved den tid, idet *Kræ Hammelsvang,* som han hed i daglig tale, samtidig tilskødedes mere jord, bl a. ejendommen Meders. Sidenhen blev der til Kjærgård købt en lang række andre parceller, der dog stort set lå ind til hverandre og de øvrige, og tilsammen udgør et sammenhængende areal. De senere opkøb skete dog ikke i Kræ Hammelsvangs tid. Han mageskiftede 1883 Kjærgård med *Jens Olesens* gård i Øster No, den, der nu ejes af Jørgen Elkjær.

Jens Olesen, der var født på Voldbjerg Vestermark, var tre gange gift. Hans første kone, *Sidsel Christensdatter,* var født 1854 i den gård i Lybæk, som Peder Jensen nu har. Hun døde 1887. Enken *Ane Marie* i Hover Sig blev Jens Olesens anden kone. Han flyttede ind her, samtidig med at han beholdt Kjærgård, som Kr. Hammelsvang, der havde afstået gården i Øster No, bestyrede. Efter Ane Maries død overtog hendes søn, Hans Sig, gården i Hover, og Jens Olesen flyttede tilbage til Kjærgård. *Ane Søe,* født på Holmsland, blev Jens Olesens tredje kone. Han døde i 1931, 83 år gl. Ane Søe overlevede sin mand en lang årrække og nåede den høje alder af 98 år. I 1915 havde de afstået gården til sønnen af første ægteskab, *Peder Kjær Olesen,* f. 1875 og gift med *Sine Nygård,* født i Nygård. Ved overtagelsen af Kjærgård havde de i 9 år været forpagterfolk i Rindumgård.

Jens Olesen omtales som en mand med vågen interesse for sognets ve og vel. Han sad i udvalget, der forberedte og fik gennemført kirkens rejsning. Sidenhen tog han initiativ til oprettelse af brugsforeningen, hvis første formand han var. Men der var vist en del flere fællesanliggender, som han arbejdede med på. P. Kjær fik et ikke mindre bredt virkefelt. Som ung ledede han gymnastik, og han fik oprettet en idrætsforening her i No. Siden sad han i sognerådet og diverse bestyrelser; i menighedsrådet sad Sine og P. Kjær efter hinanden.

Bondehjemmene i almindelighed har været anset som gode være- og læresteder for den opvoksende slægt. Hjemmet i Kjærgård var et af dem. Også de fremmede medhjælpere blev regnet til hjemmets kreds, ligesom her blev draget omsorg for at bibringe dem faglig dygtighed og gode fritidsinteresser. P. Kjær var en driftig landmand, god til at lære fra sig. Hovedinteressen lå vel nok hos det røde danske malkekvæg; her blev han som avler og bruger kendt udadtil.

De faglige og folkelige interesser gik i arv. Gården blev 1940 overdraget sønnen *Jens Kjær Olesen,* gift med *Rigmor Flytkjær,* hvis fødegård i Ølstrup de havde drevet nogle år forinden. Fra 1970 ejes Kjærgård af *Henning Mikkelsen.*

Mnr. 23e, 55f. En ejendom til et par køer; den lå som et indhak i nordsiden af Kjærgårds jord. 1891 tilskødet *Jens Iversen,* født i Velling, men her kendt under navnet *Jens Vibe.* Det menes, at han havde haft ejendommen en del år før tinglysningen. Jens Vibe, der overlevede sin anden kone, flyttede 1911-12 sammen med husbestyrerinden *Hanne* til Ringkøbing. *Jens Olesen,* der allerede i 1904 havde fået ejendommen tilskødet, fik denne nedlagt. Jorden blev lagt under Kjærgård og bygningerne nedbrudt. Byggegrunden blev udskilt, *mnr. 23l, 55u,* hvorpå 1913-14 opførtes et aftægtshus, der er forblevet i slægtens eje. Huset beboes nu af *Johanne og Hans Pedersen.*

Nobjerg

Mnr. 26a. I et tingsvidne 1489 nævnes *Madtz* og *Christenn Bierg* i Nou, der formentlig er fæstere i gården *Nouberig,* der udtrykkeligt nævnes i et vidne af 1522, hvori optræder *Peder og Poul Nielsen.* I 1610 kaldes i skattemandtallet gården *på Biergh.* 1616 overdrager *Jørgen Lykke* til Vig gården til *Niels Krag.* Der er fremdeles to fæstere, *Niels Jensen* og *Jens Nielsen.* 1650 hedder mændene *Anders Jensen* og *Jens Svensen.* Fra 1664 synes der kun at have været én fæster; ved den tid er det *Peder Pedersen.* 1667, *Niels Christensen,* der dør 1699, 63 år gl. Sønnen *Christen Nielsen* sidder i gården 1716 og 1771 igen en *Niels Christensen,* der vist på det tidspunkt var en gammel mand. Enken *Sidsel Lauridsdatter,* født i Gl. Præstegård, gifter sig med *Jens Lauridsen,* der siden bliver selvejer i Nobjerg, der 1798 overdrages *Laurids Nielsen,* der er søn af Sidsels første ægteskab. *Jens Lauridsen,* der er søn af Laurids Nielsen og hustru *Maren*

Andersdatter, overtager gården i 1836. Forældrene sidder på aftægt endnu ved tællingen 1845, de er da 83 og 77 år. Muligt har de overlevet sønnen, der dør 3-4 år senere, kun godt fyrre år gl. Enken *Gunder Ane Gjødesdatter,* født i Rindum og noget yngre end Jens Lauridsen, gifter sig nogen tid efter med *Andreas Grønlund,* af Grønlundslægten, hvis først kendte medlem er procurator Peder Grønlund, Voldbjerg (1795). Andreas Grønlund måtte afstå Nobjerg. Det var vist i 1866 og dermed var en slægtstilknytning, der havde været kendelig i et par hundrede år, bristet. Køberen var *Benjamin Christensen,* født i Gl. Gård. Han overtog iøvrigt siden fødegården, fra 1895 til 1907, til hvilket sidste årstal han beholdt skødet på Nobjerg. Det er sagt, at han i de år kunne færdes fra Rindum skel til Ølstrup skel på sin egen jord. Sønnen *Hans Christensen Bjerg* bestyrede Nobjerg fra 1898/99 – til overtagelsen i 1907. Efter Hans Bjergs død i 1939 videreførte *Johanne Bjerg,* der var født på Fyn, gården med sønnen Bernt *Christensen Bjerg* som bestyrer, til denne 1941 overtog Nobjerg.

Nobjerg mark

Mnr. 26b. 1860 tilskødet *Hans Chr. Frandsen,* der vistnok lidt før tinglysningsåret havde begyndt her i en nyopbygget ejendom, som allerede 1862 skødes til *Anders Pedersen Elkjær.* 1895 sker overdragelse til *Anders Nielsen.* Samme Anders Nielsen synes ikke at have beboet ejendommen, men derimod at have ejet en nabogård på Rindum-siden af sogneskellet, i Rindum Kærby. Ejendommens jord er muligt drevet sammen med gården i Rindum, mens ejendommens forrige ejer kan have siddet på aftægt. I 1910 sælges gården i Rindum til Lorenz H. Pedersen, en sønderjyde, der får en del jord fra ejendommen her i No, som Anders Nielsen samme år skøder til *Johan Svend Lauridsen,* der 1916 overdrager til *Ole Birkmose.* 1943, *Thorvald Kamp.* Nu sønnen *Anders Kamp.* Der er tilkøbt anden jord.

Mnr. 23g, 26i, k. Parcellerne, der udskiltes fra ovennævnte ejendom. 1911 af *Lorenz H. Pedersen* tilskødet *Iver Iversen* til oprettelse af en ny ejendom. 1912, *Kristian Andersen.* 1917, *Andreas Sand Hansen.* 1928, *Jens Hansen.* 1944, *Otto Oxfeldt.* 1947, *Chr. Schmidt.* 1955, *Peder Provstgård Nielsen.* Der er lagt mere jord til ejendommen.

Mnr. 23k m. fl. 1855 træffer vi her *Lambert Madsen,* f. o. 1820 og opvokset hos Niels Schligthkrüll i Noby, fra hvis gård, hovedparcellen stammer. I 1879 køber *Jens Weis* ejendommen,, som han lægger til sin gård, Bjerggård. Et halvt hundrede år senere sælger *Niels Chr. Hansen* jorden fra Bjerggård, og ejendommen genopføres. Køber er *Klemmen Jensen Røjkjær,* som straks efter skøder til *Jens Jensen;* det er i 1918. 1923, *Chr. Christensen.* 1929, *Søren Mose* og

1958, *Aksel Mortensen.* Ejendommen er nu nedlagt som landbrug og jorden frasolgt. I bostedet bor nu vognmand *Henning Bjerg.*

Bjerggård

Mnr. 27a, 26d m. fl. Jens Niels Christiansen Weis eller *Jens Nielsen Weis,* som navnet undertiden skrives, hed i daglig tale *Jens Vejs.* Han var kendt både som klog mand og som en driftig landmand, der drev ejendommen op fra små forhold til en gård med 14 køer. Begyndelsen blev gjort midt i 1850'erne, med ejendommen Meder, som omtalt foran. Den har han ret hurtigt skilt sig ved for til gengæld at få anden og betydelig mere jord, efterhånden. Først i året 1900 overdrog han Bjerggård til svigersønnen *Niels Chr. Hansen,* der var født på Timgård og fætter til sin kone. 1933 solgtes Bjerggård til *Knud P. Jørgensen.* 1945, *Knud Enggrob.* 1947,, *Jens Nielsen Stræde.* 1966, *Poul Jacobsen,* Ringkøbing, og *Viggo Christiansen,* Velling. 1967, *Ole Søndergård,* Ølstrup, på sidstnævntes halvdel. Senere fuldt skøde. Nuv. ejer *Bent Gade Holm.*

Mnr. 35 m. fl. 1853 tilskødet *Jens Pedersen Lyngager.* Efter det formentlige tilnavn at dømme, har Jens Pedersen opbygget sin ejendom i heden, eller hvor der dog var rigeligt med lyng på hans enemærker. 1866 overdrager han til en anden *Jens Pedersen,* der dog ikke har Lyngager-navnet med. 1883, *Morten Bertelsen,* hvis kone, *Kirstine Christensen,* 1895 sidder enke; hun gifter sig anden gang med *Hans Jensen,* der 1907 sælger til *Anton Kirkegård.* Nu sønnen *Thorvald Kirkegård.* Ejendommen, der ligger sydvestlig for *Bjerggård,* er nedlagt som landbrug og jorden frasolgt.

Noklit

Mnr. 52a. Det er tidligere nævnt som en mulighed, at oprindelsen til Noklit var den Domkapitlet 1406 tilhørende Tyngsgorth el. Tingsgård, der blev øde og forsvandt. Kilderne synes dog ikke endeligt at afsløre, hvor i sognet, Tyngsgorth lå. Så vi må nok lade det blive ved muligheden af Noklit.

Sikkert er det, at *Kapitlet* erhvervede ejendommen i Noklit. Og at gårdens eksistens dermed rækker tilbage i middelalderen. Det første årstal, der med bestemthed har tilknytning, er 1580. Da får *Kronen* ved mageskifte skøde fra *Palli Juel* til Strandit skøde på 1 gård kaldet *Orboeklit.* I jordegodsfortegnelserne varieres i det næste par hundrede år navneformen: *Orboe – Ørboe – Årboe-klit* eller *Klit* – hvad man så end har lagt i benævnelserne.. Kirkebogen derimod fra o. 1700 bruger altid benævnelsen *Noklit.* Det er i hvert fald samme lokalitet, der er tale om.

Fra 1610 anfører skattemandtallene to bosteder. *Oluf Andersen* sidder i gården, hvor siden sønnen *Knud Olufsen* kommer til og afløser faderen. I et bol sidder

Niels Klit. Ejerforholdene skifter efterhånden. I virkeligheden er den bestemmende instans nu nok Kronen, der efter Reformationen tiltog sig rådigheden over det forhen gejstlige bøndergods, også domkapitlets. Undtagelsesvis kunne så en adelsperson, i kraft af anseelse eller formue, skyde sig ind. Vi så det ovenfor med Palli Jul. 1650 har kapitlet formelt endnu bolet, hvis fæster er *Anders Jørgensen;* gården derimod er tillagt *Horsens Kapitel* og udfæstet til *Mads Nielsen.* I 1664 er kapitlets bol lagt under *Sorø Akademi.*

I 1680'erne tales der om to halvgårde, *Øster* og *Vester Klit.* Hartkornet er forøget, så hver har godt 2 tønder. Hospitalet og akademiet har nu byttet gårde. I Øster Klit sidder *Mads Persen* og i Vester Klit *Niels og Mads Hansen.* I 1714 hedder det i en jordebog over Horsens hospitals gods, at i Årboe- eller Øster Klit sidder *Jens Christensen* og *Knud Madsen,* og at de er „ganske forarmede". Det vil nok bl. a. sige, at de er ude af stand til at udrede landgilden, der var 16 skp. rug, 20 skp havre og 2 harvbopund smør.

Efter kirkebogen er Jens Christensen her allerede o. 1700, tilligemed *Peder Christensen,* kld. *Peder Lydbeck.* Niels Hansen samt broderen Mads og dennes kone, *Mette Knudsdatter,* sidder på aftægt. Mette dør i 1714, 61 år og Mads 1718; han er da 80. Samme år bliver sønnen *Hans Madsen* gift, men dør året efter, kun 40 år gl. 1720 kommer *Peder Jacobsen,* der er halvgammel, til og bliver gift med *Karen Sørensdatter* og det er jo nok *Hans Madsens* enke. Peder Jacobsen dør i 1736. I 1742 holder *Niels Nielsen* bryllup, vistnok med enken; hun hedder da *Karen,* efternavnet er utydeligt.. I 1745 holder *Jens Christensen* fra Lybæk bryllup med *Maren Jensdatter Klit;* Hun er nok en af gamle Jens Christensens døtre. Det ses ikke, hvor brudeparret sætter bo.

Man har ment, at slægten i Noklit i dag kom i gårde o. 1740. Det skal her hverken benægtes eller bekræftes. Kilderne synes så tavse om, hvad der sker i Noklit i de følgende årtier. Halve Noklit frasælges Horsens kapitel i 1760. Køberen er vistnok købmand *Laurids Rindom* i Ringkøbing, der ejede Holmgård i Lem, hvorunder han lagde Orboeklit. Muligvis har Laurids Rindom erhvervet også den anden halvgård. Der er i hvert fald tale om alt hartkornet – men nu samlet i én gård – da i 1796 sønnen *Niels Rindoms* arvinger realiserer hans bo og da sælger Noklit til *Hans Jespersen.* Hans Jespersen var søn af *Jesper Hansen* og hans anden kone, *Inger Kieldsdatter.* Jesper Hansen synes en længere årrække at have fæstet Noklit, til han døde 1790, hvorefter enken stod for gården, til sønnen frikøbte den.

Efter Hans Jespersens tidlige død, i 1801, 29 år gl., giftede enken, *Else Andersdatter,* født i Grimstrup, sig med *Laust Jepsen* fra Alrum i Stadil. Else døde i 1807 og Laust giftede sig derefter med enken *Johanne Christensdatter* fra Hee. I 1826, da Laust blev enkemand anden gang, blev en datter af første ægteskab, *Bodil Marie Lauridsdatter,* gift med *Jens Peder Jensen,* f. i Skjern sogn, død

som gårdmand i Noklit 1849. – Mere om Noklit og slægten her ved de tider er fortalt i et andet afsnit.

Efter Jens Peder Jensens død giftede enken sig med karlen *Iver Bendtsen,* f. i Hanning 1822; faderen Bendt Skårup blev siden gårdmand i Noby, se foran i afsnittet her.

Gårdmand Iver Bendtsen blev kun 40 år. Så sad Bodil Lauridsdatter, der var over tyve år ældre, igen enke. Tre år senere, i 1865, blev hendes datter af første ægteskab gift med *Jens Radohr Hansen,* f. i Ringkøbing 1832. Efter 9 års ægteskab blev *Else Johanne,* kaldt *Hanne,* enke og som sådan sad hun ved Noklit en lang årrække. Datteren *Dorthea,* der blev lærerinde, og husmandskone, er tidligere omtalt. Sønnen *Hans Hansen* tilskødedes Noklit 1904. Hans kone, *Marie,* f. i Nobjerg, sad også i enkestand en lang række år. Noklit beholdt hun, til i 1946 sønnen *Jørgen Hansen* overtog.

Noklit mark

Under Øster No er omtalt to ejendomme, hvis hovedparceller var udstykket fra Noklit. Mnr. 52b gik siden op i gården Højvang og mnr. 52c blev lagt under Søren Led Sørensens, nu Iver Thomsens gård.

Mnr. 52e, f. Skødet er 1865 tinglæst til *Johannes Hansen* fra Alrum i Stadil. Bosættelsen må dog være sket tidligere. Johs. Hansen var med i krigen 1864, hvor han faldt, og på mindetavlen henføres han til Noklit mark. Hans enke, *Johanne M. Hansen* giftede sig med *Anders Chr. Jensen,* der 1871 fraskødede sig ejendommen til *Jens Mortensen,* hvis svigersøn, *Andreas Nielsen,* overtog denne 1908. 1916, *Alfred Pedersen* og 1919, *Jens Lykke Lauridsen,* der med sin familie havde hjemsted her i henved halvtreds år. Ejendommen er nedlagt som landbrug, jorden frasolgt; bostedet ejes af urmager *Bent Sinkbæk Andersen,* Ringkøbing.

Ll. Noklit

Mnr. 52k. 1880 tilskødet *Jens Lauridsen,* hvis virke er omtalt i et andet afsnit. 1913, *Jens Chr. Pedersen.* 1918, *Jesper Sand Hansen,* der i 1941 afhændede til sønnen *Johannes Ørskov Hansen.* 1944, *Tage Thomsen* og 1946 nuv. ejer, *Kristian Pedersen,* der har tilkøbt jord.

No Plantage

Sydligst i sognet nogle parceller, der tilsammen udgør et areal på o. 50 tønder land. Forhen var det hede. Nu er størsteparten for længst tilplantet og udgør den fredsskovpligtige *No Plantage.* På en siden tilplantet parcel, *mnr. 30d,* lå som nævnt forhen *Gammeltoftkonens hus.* På et ubeplantet areal, tilhørende Nogård, lå det andetsteds omtalte hus, som smed *Chr. Andersen* byggede og beboede. Si-

den boede her *Maren Rap* og sidst *Niels Chr. Naur.* På en anden ryddelig plads, op mod Velling skel, består i vore dage et bosted:

Mnr. 29f, 55af. 1934 fra *P. Kjær Olesen* tilskødet *Henning Kjeldsen,* der her anlagde en frugtplantage. Nu hedder bostedet *Æblehavens Camping.*

Nokjær

Omfatter de lavt liggende jorder mellem Vester No og Gl. Landevej. Nordligst dog to bosteder, der, skønt beliggende øst for Gl. Landevej, regnedes til Heager, hvorfor de i gennemgangen medtages under Heager By.

Ejendommene i Nokjær er oprettet på fraliggende parceller til gårde i V. No; en enkelt tilhørte Nogård. Bebyggelserne er alle sket i sidste halvdel af 1800-tallet. Fra syd og i lidt spredt orden er det følgende:

Mnr. 22e, 20d. Hovedparcellen 1884 tilskødet *Niels Jørgen Jensen.* 1885, *Niels Jensen,* Tim. 1890, *Mogens Jacobsen.* 1900, *Gravers Aae Olesen;* derefter enken *Mette Kirstine Pedersen.* 1910. *Hans Chr. Hansen.* 1918, d. 25. septbr., *Marinus Mikkelsen Kjærgård,* der en måned senere fraskødede til *Martin Fruerlund.* Året efter, *Søren Christoffersen* og det følgende år, 1920, *Karl Thomsen,* der havde ejendommen en menneskealder og 1954 solgte til *Peder Byriel Jensen.* 1965,*Kjeld Mosbech Hansen,* som året efter solgte til naboen *Arne Jensen,* der lagde ejendommen til sin egen. Bostedet blev udskilt som *mnr. 22ad.* 1967 tilskødet *Vagn Jensen.* 1972, *Eskild Wulff.*

Mnr. 22d. 1873, *Niels Chr. Jacobsen.* 1885, *Laust Mikkelsen.* 1869, *Peder Chr. Gravesen.* 1893, *Mads Chr. Jensen.* 1899, *Jeppe Iversen.* 1903, *Iver Christensen.* 1907, *Niels Birkedal.* 1909, *Iver Iversen.* 1910, *Hans Nissen Hansen,* der året efter mageskiftede med *Chr. M. Madsen.* Denne solgte igen det følgende år, 1912, til *Marinus Jensen,* og hermed blev det idelige ejerskifte bragt til ophør. Marinus Jensen beholdt ejendommen i fem og tredive år, hvorpå sønnen, *Arne Jensen,* overtog den. Han har tilkøbt jord udover den ovenfor nævnte ejendom.

Mnr. 28b, m. fl. Hovedparcellen 1876 tilskødet *Peder Poulsen* til bebyggelse. 1908, *Niels Bøndergård.* 1915, *Jens Chr. Gade Jørgensen.* 1918, *Hans Chr. Hansen.* 1938 af hans enke, *Petrea Hansen,* overdraget sønnen *Sigvald Hansen.* 1959, *Aksel Pedersen* og 1965, *Chr. Hedemark Petersen*

Mnr. 33, m. fl. blev i 1866 skødet til *Poul Christensen,* hvis enke, *Johanne Marie Lauridsen,* 1888 overdrog til Niels Iversen. 1918, *Anders Pedersen,* som

samme år videresolgte til *Chr. Marinus Madsen,* der året efter solgte til *Marinus Nielsen,* hvis kautionister overtog ejendommen i 1923 og 1925 solgte til *Klemmen J. Røjkjær.* 1928, *Anders Clausen,* f. i No *Præstegård.* Han solgte i 1944 til *Petrea Sørensen,* Velling. Fra 1950 *Aksel Nielsen,* der er fra Bøvling.

Mnr. 24b 1893, *Hans Abildstrup Pedersen.* 1895,*Anders Jensen.* 1913, *Anders Jensen Andersen.* 1917, *Chr. Pedersen Hvistendahl.* Han har næppe beboet den lille ejendom, idet han samtidig havde Ejnar Lauridsens nuv. ejendom ved Noby. Bostedet i Nokjær solgte Chr. Hvistendahls enke, *Marie Nisgård,* 1930 til *Ejnar Balleby.* Ejnar Balleby mistede livet ved en sprængningsulykke; det var i 1951. Kirstine Balleby bor stadig i ejendommen.

Knakker

Mnr. 20b. Ejendommen er bebygget, da i 1868 *Jens Chr. Nielsen* overtager den. 1870 overdrages den ved mageskifte *Anders Jensen.* Datteren *Johanne Marie Nielsen* arver ejendommen og gifter sig med *N. Chr. Pedersen,* der har adkomst af 1882. 1916, *Theodor Christensen.* 1918, *P. Chr. Nielsen Pedersen.* 1929, *Valdemar Poulsen.* 1930, *Jens Claus Jensen.* 1934, *Laurids Lauridsen* og fra 1955 *Jens Peder Mose.*

Heager

Denne den vestligste del af sognet synes at have været forholdsvis velbebygget for 500 år siden. Laughævden 1474 på Voldbjergs påståede gods nævner „8 bygget gårde, foruden alt det øde gods i forskrevne by, som til Voldbjerg ligger med rette." Omfanget af ødegods nævnes ikke; noget må der jo have været, omend det lå i en slet forfatning. Der kan jo tillige have været bosteder, øde som bebyggede, udenfor Voldbjergs enemærker.

Otte er netop det antal gårde, antegnelserne i 1600- og 1700-tallet udviser. Med nogen grund må man antage, at det er 1400-tallets gårde, der findes også i sidste trediedel af 1700-tallet, fra hvilken tid de enkelte gårde samt tilkommende nye bosteder så nogenlunde kan følges op. Indtil o. 1770 synes det, som tidligere nævnt, kun i enkelte tilfælde muligt at følge den enkelte, bestemte gård. Selv uden navn og matrikelsnummer havde dog i ældre tid den enkelte ejendom sit faste hartkorn, der som regel var forskelligt fra alle de andres i landsbyen. På et eller andet tidspunkt før 1770 fik imidlertid de syv af gårdene i Heager hartkornet gjort lige stort. Så var også det kendetegn borte. Tilbage står da blot slægtsfølgen, der kan være mere eller mindre stabil; den er ikke særligt sikker som eneste kendetegn.

Vi går gennem Heager og følger bosteder og beboere, så godt vi nu kan. Vi begynder med de to bosteder øst for Gl. Landevej.

Mnr. 9f. 1862, *Chr. Peder Jørgensen,* der var født på Brændbakke. 1877, hans søn *Jørgen Chr. Pedersen.* 1903, *Niels Bøndergård.* 1908, *Chr. Høgsbjerg,* der blev landpost; 1926 flyttet til kirkebyen og solgt ejendommen til *Chr. Orloff,* hvis enke, *Ane Balleby,* to år senere overdrog til sønnerne *Ejnar* og *Harald Balleby.* 1933 fra hans enke, *Jenny Bertine Balleby,* til *Chr. Sejr Christensen,* der stadig har ejendommen.

Danebo

Mnr. 9i. 1944, *Knud Buchholt Andersen* (tilskødet af Chr. Sejr Christensen).

Mnr. 9a. En nu nedlagt gård. Den østligste i Heager, oprettet i begyndelsen af 1800-tallet på jord fra den vestligste af de ældre gårde, der dengang helt udstykkedes. Ved auktion 1811 over denne gårds jorder købte *Sivert Sørensen* 9 parceller, hvorpå han oprettede gården mnr. 9. 1830 sælger enken, *Mette Nielsdatter,* til *Lars Knudsen Heelsberg* af Ringkøbing, som ejede gården i 48 år, indtil han overdrog den til sønnen *Knud Larsen,* der havde den i 35 år. I 1913 købte *Niels Chr. Nielsen.* Han solgte 1918 til *Niels Nielsen,* der samme år videresolgte til *Marius Schütz.* Året efter *Mogens Jacobsen.* 1934, *Lauge Høj Stougård,* som havde gården til i 1963 *Henning Christensen* købte. 1970, *Gunnar Jensen,* Bække. Landbrugspligten blev ophævet, jord med videre frasolgt. Nuvværende ejer er *Hans Bredahl.*

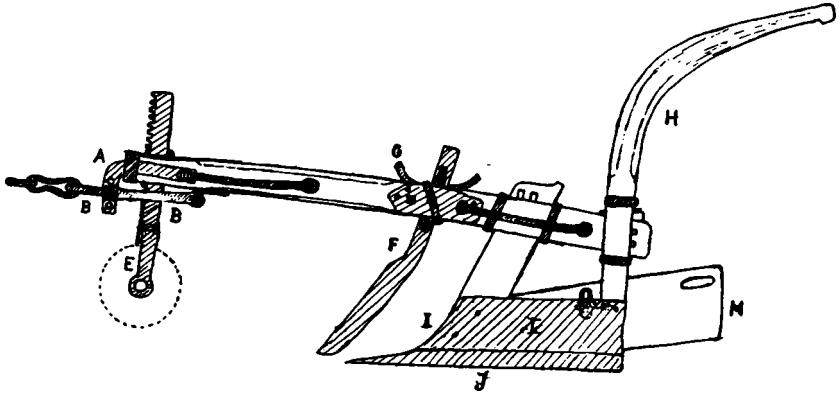

Nytoft

Mnr. 8a. Er som den foregående gård oprettet ved udstykning først i forrige århundrede. 1803 får *Christen Knudsen* skøde på hovedparcellen, der stammer fra den nedenfor omtalte gård. Ved auktioner tilkøber han siden jord fra to andre

gårde i landsbyen. Samme år, som Chr. Knudsen bosætter sig, fæster han tilsammen med fem andre mænd nogen hedejord og en klynemose i Hammelsvang i Ølstrup – for 120 år, så det ses, at her handles på langt sigt – 1840 afhænder Chr Knudsen gården til *Iver Christensen Agersbæk,* gift med datteren *Maren;* de har først boet nogen tid i Husby, hvor sønnen *Anders Chr. Iversen* er født. Han overtager gården i 1859. Sønnen *Iver Chr. Iversen* efterfølger i 1903. Chr. Iversen og en søster, der begge var ugifte, er de sidste af slægten i gården, der 1930 overdroges *Christen Peter Mikkelsen Christensen,* der har den endnu.

Kongsgårdene

Kronen har i Heager haft ejendomsret i 4 gårde. På de to har brugerne siddet som fæstere under Kronen, da denne havde den fulde ejendomsret. Forholdet har været kortvarigt, højst en menneskealder. Knud Gyldenstierne til Timgård mageskiftede 1631 gårdene til Kronen, der lagde dem under Silkeborg len. 1664 hører de under Voldbjerg. Det synes ikke muligt at udpege og stedfæste dem blandt byens andre gårde. Jeg har tidligere (se Hards. Årb. 1964) forvekslet dem med de to andre kongsgårde.

Disse to andre var nok langt frem i tiden sammenbyggede, da de var skyldsat under ét. Oftest var der to mænd. Det er *det gamle bondeeje med herlighed til Kronen.* Jens Iversen kunne stedfæste det til lidt syd for den forannævnte gård, som nu Chr. P. M. Christensen ejer.

1615 sidder *Jens Gregersen* som selvejer i den halve gård. 1625 står to mænd for den hele gård, *Christen Jensen,* vel formandens søn, og *Jens Clemendsen.* 1634-50 træffer vi sidstnævnte sammen med *Oluf Lauridsen.* 1664 er det nok Jens Clemendsens sønner, *Jens* og *Clemend Jensen.Kronen sælger* ved den tid *sin part* i gården til *Voldbjerg.* Fra 1680'erne sidder *Jørgen Clemendsen* her ene mand. Bondeskylden er ved den tid erhvervet af *Jep Tarm,* borgmester i Ringkøbing. I 1716 synes imidlertid den anpart igen at ejes af manden i gårde. Det er stadig Jørgen Clemendsen. Han dør i 1723, vistnok uden at efterlade sig sønner; af døtrene var næppe nogen gifte endnu. Det står uklart, hvem der førte gården videre. Antagelig er *bondeejet* gået fra gården ved den tid, velsagtens *til Voldbjerg,* der i hvert fald sidenhen besad det. Bønderne var ind fra en kant forarmede dengang, efter at der i 1714 var faldet dom i en sag, rejst af herskabet på Voldbjerg, over store skatte- og landgilderestancer.
Alle mænd i Heager, på nær Jørgen Clemendsen, synes at have været indblandede; men det gjaldt iøvrigt udover sognet.

Jens Iversen mente, at hans slægt daterede sig tilbage til kongsgården fra omkring denne tid. Årstallet 1712 blev vistnok nævnt; måske er der husket forkert.

Maren Jensdatter blev født enten 1712 eller 1715; oplysningerne peger på hver sit årstal. Det var i hvert fald i Heager og sikkert af gammel slægt i byen. Hun

bliver 1743 gift med *Niels Andersen,* født i Grimstrup 1718. At de sætter bo i Jørgen Clemendsens gård, synes sikkert. Året efter fødes sønnen *Jens Nielsen,* der formentlig fæster gården sidst i 1770'erne og til sin tid frikøber den. Det vil sige, at det var kun *den ene halvdel* af den gamle gård, som godt nok ved hartkornsudjævningen havde fået jord og hartkorn forøget.

I *den anden halve gård* – de var nu fritliggende hver især – sad fra midten af 1780'erne *Christen Gravesen Bratberg.* Faderen *Gravers Andersen,* gift 1754, døde tidligt. Moderen, *Maren Christensdatter,* giftede sig anden gang, med *Chr. Christensen Bratberg.* Dette ægtepar sidder på aftægt hos Chr. Gravesen i 1787, ved tællingen. Chr. Gravesens far og stedfar, har vel efter tur fæstet gårdsparten før ham.

Udskiftningen af jordfællesskabet, som de nye selvejere forpligtedes til, efterfulgtes i Heager af flere private jordfordelinger, der fik karakter af regulære gårdslagtninger. Egentlig var dét vel en endnu større omkalfatning end den tidligere hartkornsudjævning. Den første bevarede og ligestillede de gamle bosteder. Den sidste skabte en række mindre jordbrug, som der vel var behov for; men en del blev for små.

Et af omfordelingens gode resultater var en udflytning af den ovenomtalte gamle gård. Mens mnr. 8a altså oprettedes på en hovedparcel i nord, så flyttedes gården iøvrigt et godt stykke mod syd, hvor den genopførtes som to selvstændige gårde. Det skete i 1799.

Mnr. 14a, den østlige. *Chr. Gravesen Bratberg* nåede ikke at flytte ind her med familien før sin død. I 1801 sidder her *Mads Andersen Bæk,* født i Nobæk og gift med enken; de har en datter på 2 år, foruden to piger af konens første ægteskab. Hendes svigerfar, Chr. Christensen Bratberg, lever og er fulgt med på sin aftægt.

1832 tilskødes gården sønnen *Mikkel Chr. Madsen Bech,* hvis søn, *Christen Mikkelsen,* overtager i 1860. 1873 tilskødet *Iver Gravesen,* der havde den vestlige gård, men købte den østlige til datteren *Sine* og hendes mand, *Anders Jensen Gade,* født i Tim. 1912 overtog deres plejesøn, *Ingvard Sørup* gården. 1953, *Kristian Jensen,* der er fra Lybæk.

Mnr. 15a, den vestlige gård, som *Jens Nielsen* iflyttede. *Kirsten Hansdatter,* hans første kone, var død i 1788. De havde en søn og to døtre. Med sin anden kone, *Anne Katrine Nielsdatter,* i hvert fald en søn og en datter. *Maren Margrethe* af første kuld børn blev gift med *Gravers Christensen Kjær* fra Sønderkjær i Hee. Han fik skøde på gården 1810. 1843 deres søn, *Iver Gravesen,* hvis kone, *Bodil Marie Andersdatter,* var født i Dejbjerg. Faderen, Anders Nielsen, købte siden den vestligste ejendom i Heager, som sidst Søren Pedersen Slot

havde. Hvornår familien kom til denne ejendom, kendes ikke. Men det var da Bodil Marie, der som lillepige tjente på Voldbjerg, og det er gennem hendes beretninger til efterslægten, vi kender et vist hændelsesforløb af bondefrigørelsen.

Iver Gravesen var en driftig mand. Et teglværk syd for gården drev han en årrække sammen med proprietær Christen Sørensen, Voldbjerg. Det skal have været et betydeligt foretagende, som formentlig var en vigtig årsag til, at Iver Gravesen blev en holden mand. Vi træffer ham i tidens løb som ejer af så den ene, så en anden ejendom eller gård, også flere jordløse huse; han ejede en part af Thorsted kirke – eller dog vist af kirketienden.

Under krigen 1864 blev han af tyske officerer beordret til at fragte havre til Kolding til de fjendtlige troppers heste. Man påberåbte sig, at der på gården fra gammel tid hvilede eller havde hvilet kongelige byrder. Dette sidste var rigtigt nok, for så vidt vi her ser bevis for, at slægten i den udflyttede gård virkelig havde siddet i kongsgården.

Til sønnen *Peder Iversen* købte Iver Gravesen Meldgård i Noby. Først efter en årrække flyttede Peder Iversen hjem i fødegården, som han og Anders Jensen Gade ejede hver halvparten af. De to mænd var dobbelt svogrede, idet de var gift med hinandens søstre.

Omkring århundredskiftet overtog *Kirsten* og *Peder Iversens* søn, *Jens Iversen,* f. 1874, slægtsgården. Iver Gravesen og hans kone levede endnu nogle år efter; de oplevede at holde krondiamantbryllup. Jens Iversen var først bosat på Fyn, hvor hans første kone, *Maren Kirstine,* var fra. Sidst i 1920'erne afstod han slægtsgården til sønnen *Rasmus Iversen.* Jens Iversens flyttede til No st., hvor han først virkede som slagter, men ellers som cykelhandler, sadelmager og træhandler. Margrethe døde i 1935, Jens Iversen først syvogtyve år efter, 88 år gammel.

Slægtsgården har Rasmus' søn *Jens Kjær Iversen* haft en halv snes år.

Tegltoft

Mnr. 12. Et lille bosted syd for ovenomtalte gård. 1771 træffer vi her *Povl Jensen Brand,* f. på Hedehus. Han har vist allerede boet her en del år, da han er en halvgammel mand. Povl bliver selvejer, men kan næppe have haft stedet til 1821, da den næste, vi ved af, *Christen Jensen,* er her. 1859, *Jens Pedersen Degnbol.* 1880, *Hans Pedersen Kjær.* 1913, *Jens Iversen,* der lagde stedet til sin gård.

Mnr. 13 (m. fl.) En ejendom øst for de to udflyttergårde, på vestsiden af Gl. Landevej. 1838, *Niels Nielsen Kjerkebye.* 1842, *Jens Chr. Gravesen.* 1866, *Jens Erichsen.* 1903, *Peder Chr. Nielsen Pedersen.* 1917, *Jørgen og Ingvar Sørup,* der samme år delte jorden mellem sig. Jørgen fik 13b, 9d, som 1931 solgtes til

Jens Jensen Bratbjerg, Rindum. Ingvar Sørup beholdt 13a med bostedet, hvortil plejeforældrene flyttede som aftægtsfolk. 1944 overdrog Ingvar Sørup ejendommen til sønnen *Anders Christian Sørup.*

Mnr. 13d. 1965 frasolgt ovennævnte ejendom til *Peder Byriel Jensen.* Det nye bosted er opført overfor Danebo.

Mnr. 14f. Et bosted vest for 13d. 1893 tilskødet *Mette Kirstine Jepsen,* kld. *Stine Jepsen.* 1914, *Anders Jensen.* 1933, *Jens Jensen* (så vidt vides er det Anders Jensen Gade og sønnen Jens Jensen Gade). Samme år, 1933, *Knud Christensen.* 1943, hans datter, enkefru *Marie Røjkjær.* 1965, fra *Alfred Lauridsen* til *Viktor Mouridsen.* 1970, *Johan Sandbæk.*

På plantagearealet nær ovennævnte bosteder skal der, efter Jens Iversens fortælling, have været kålgårdsdiger til 2-3 huse synlige. Nærmest vejkrydset boede engang en klog kone.

Ejendomme syd for udflyttergårdene. Fra øst

mnr. 17 m. fl. 1836 tilskødet *Jens Nielsen.* 1868, *Niels Jensen.* 1896, *Hans Jensen.* 1899, *Ole Peder Simonsen (Løvstrup).* 1902, *Laurids Christensen Lybæk.* 1903, *Carl Jensen.* 1905, *Villads Clausen.* I 1929 blev ejendommen – med nyopførte bygninger – af *Jens Iversen m. fl.* solgt til *Alfred Risholt,* der videresolgte samme år. Køberen *Niels Pedersen* beholdt ejendommen i syvogtredive år, til i 1966 sønnen *Ove Pedersen* afløste.

Mnr. 9e, m. fl. 1895, *Peder Iversen.* 1901, *Jens Iversen,* der opbyggede den vistnok ældre ejendom og 1906 solgte til *Chr. Nielsen.* 1913, *Niels Marinus Nielsen,* der samme år videresolgte til *Jens Pedersen.* 1920, *Knud Knudsen.* 1922, *Karl Ditlevsen.* 1927, *Niels Nielsen.* 1930, *Lars Chr. Jensen,* der tyve år senere overdrog til sønnen *Hans Jensen* og fra 1956 *Henry Lillelund.*

Mnr. 15b m. fl. Som nyopført 1908 fra *Jens Iversen* til landarbejder *Anders Chr. Andersen.* 1910, *statshusmand Esber Nielsen.* 1914, *Chr. Ehmsen.* 1918, *Mogens Jacobsen.* 1920, *Hans Pedersen (Refstrup).* 1922, *Klemmen Kr. Olesen.* 1929,*Niels Christian Kousgård.* 1942, *Niels Martin Kousgård.* 1943, *Thomas Chr. Kousgård.* 1944, *Verner Adsersen* og siden 1947 har *Anders Stengård* haft ejendommen.

Nord for udflyttergårdene ligger:

Mnr. 14c, m. fl. Ejendommen skal være opført 1876 af *Chr. Mikkelsen Bech,* der døde året efter. 1887 tilskødet *Chr. Jensen.* 1890, *Iver Gravesen,* der 1901 skødede til datter *Karen Margrethe Iversen.* 1905, *Mogens Jacobsen.* 1918, *Theodor Christensen,* der havde ejendommen, til i 1950 sønnen *Ernst Uhre Christensen* overtog den. Fra 1966 *Jens Kjær Iversen.*

Mnr. 9g, en beboelsesejendom nord for ovennævnte, der 1892 skødedes til Iver Gravesens datter, *Karen Margrethe Iversen,* der også er nævnt ovenfor. Bostedet her er et dobbelthus eller to sammenbyggede, hvilket vist ikke var tilfældet fra begyndelsen. En deling i to matrikelsnumre fandt først sted en del år efter. Vi følger disse hver for sig. Mnr. 9g skødede Karen Margrethe Iversen 1906 til søstersønnen *Jens Jensen.* 1913, *Chr. Olesen,* der havde været med at bygge kirken. 1929, vejmand *Villiam Poulsen.* 1944, hans datter *Abelone Poulsen.* 1946, *Jens Sørensen.* 1967, *Ketty Therkelsen* og *Marinus Mortensen* og 1972 *fru Nanna Marcussen.*

Mnr. 9h beholdt *Karen Margrethe Iversen* til sin død i 1911. Det fremgår, at hun var *gift Christensen,* men at manden, der var skomager, havde forladt hende o. 40 år tidligere og var udvandret til Nordamerika. Datteren *Ane Marie Kristine Christensen* overdrog huset til en slægtning, vistnok hendes søster, *Marie Katrine Christensen.* 1918, *Chr. Hansen Madsen.* Året efter overtog *kommunen* huset, som den i 1945 solgte til fisker *Chr. Christensen.*

Mnr. 4 (m. fl.). En af byens gamle, forsvundne gårde. Den lå sydligt, nok også enligt, udenfor landsbyens gårdgruppe. Fæsteren i 1771 er vel den *Jens Madsen,* som fra 1787 ses at have ophold i gården, som nu er fæstet af *Niels Simonsen.* Deres koner var søstre, døtre af Jacob Jacobsen i byens vestligste gård. Niels Simonsen frikøber gården, som sønnen *Simon Nielsen* efter faderens død overtager 1807. Simon Nielsen måtte gå fra gården, som 1825 ved auktion blev tilslået *Lars Madsen Bonde.* Hans søn, *Mads Larsen Bonde,* tiltræder i 1855. Arvingerne sælger 1873 gården til sjællænderen *Anders Jensen,* som i 1882, da han køber Heagergård, sælger til *Anders Jensen Sørup,* der var fra Sørup i Thorsted.

Gården nedbrændte sidst i 1890'erne. Den blev solgt til gæstgiver *Mogens Knudsen* i Ringkøbing, som fik den nedlagt og udstykket. En del af jorden kom til Heagergård; andre dele blev lagt til to nye ejendomme:

Mnr. 2o blev opbygget omtrent på gårdtomten. 1904 tilskødet landarbejder *Ole Peder Simonsen (Løvstrup).* 1918, *Jens Faurby Nielsen;* siden enken, *Karen, f. Fårtoft.* 1923, *Jens Pedersen.* 1945, *Julius Bro* og 1946 *Henry Nielsen.*

Røgind Nygård

Kirstine Ballebys bosted

Heager Maskinstation

Heager Købmandshandel, ældre fot

Holmgård

Øster Kjærgård

Mnr. 3f. 1904, *Niels Husted (Christensen).* 1936, *Søren Pedersen Slot* og fra 1954 *Aage Bertelsen.*

Mnr. 11 (m. fl.) ligger øst for ovennævnte. En tidlig udstykning fra den gamle gård, mnr. 4; jorden var dog tilhandlet fra en anden udparcelleret gård, mnr. 7. 1807 skødet til *Hans Justesen.* 1841, svigersøn *Peder Iversen Sønderkjær.* 1870, *Hans Pedersen,* forgængerens søn. 1885, *Frederik Poulsen.* 1898, *Villads Knudsen.* 1905, *Jens Olesen Kamp.* 1918, *Ole Peder Simonsen Løvstrup.* der samme år solgte til *Mads Hansen,* som året efter videresolgte til *Jens Pedersen.* 1923, *Andreas Pedersen.* 1946, *Peder Lomborg Nielsen.* Nuværende ejer er *Gravers Graversen.*

Mnr. 10, syd for ovennævnte. Tilhører 1841 *Jens Pedersen.* 1844, *Chr. Christensen Bank.* 1873, *Kr. Olesen.* 1913, hans søn, *Ole Chr. Olesen.* 1942, *Laurids Nielsen.* 1950, *Diderik Iversen.*

Mnr. 6a (m. fl.). En ejendom vest for kongsgården (der udflyttedes). Formentlig er det den, hvorom det i 1771 hedder, at *Daniel Pedersen* er fæster af *Thomas Tofts* øde steds salshus og kålhave, hvorfor han årligt gør en halv plovs hoveri; der må have været en del jord til stedet. Der hører 6 skæpper hartkorn til stedet, som ladefoged *Mogens Lauridsen* siden fæster, som han frikøber og senerehen overdrager sønnen *Laurids Mogensen,* der 1836 skøder til *Chr. Jørgensen.* 1862, *Mads Jensen.* 1877, *Niels Nielsen,* der antog navnet *Niels Kamp.* Han overdrog 1909 ejendommen til sin søn, der også hed *Niels Kamp.* 1932, *Kr. Pedersen.* 1962, *Kr. Nederby,* som på ejendommen oprettede en minkfarm, der efterhånden er blevet af et stort omfang. Nuværende ejer er sønnen *Karl Erik Nederby.*

Mnr. 7a. Gården, hvori det vidtløftige skifte, der er omhandlet i et andet afsnit, holdtes, fæstedes formentlig o. 1725 af *Christen Andersen.* Sønnen *Anders Christensen* tiltrådte i 1764. Efter dennes død fæstede 1777 *Christen Simonsen,* der giftede sig med enken. Chr. Simonsen, der frikøbte gården, lod 1795 denne udparcellere; kun en hovedparcel på 5 skæpper hartkorn blev tilbage. Dette mindre sted købte *Peder Nielsen Hundesvang,* som 1815 fraskødede sig det til *Christian Mathiasen.* Denne overdrog 1835 til *Chr. Thomsen Faurby,* født i Ringkøbing; han var smed. 1870, *Chr. Christensen.* 1905, *Niels Sørensen.* 1909, *Chr. Astrup.* 1918, *Jørgen Orloff.* 1935, *Hans Pedersen,* der for nogle år siden solgte til *Jens Kristian Nielsen.* Nuv. ejer murermester *Vilhelm Jørgensen,* Ringkøbing.

Af Heagers gamle gårde er endnu fire ikke nærmere omtalte. Det synes, at i hvert fald de tre lå vest for den nuværende hovedvej, muligt også den fjerde. Trådene i udviklingen synes her så spegede som nogetsteds. De nye selvejere har handlet jord og gårde, adsplittet og lagt sammen, næsten på livet løs. Det synes en uløselig opgave blot nogenlunde at rede trådene ud, nu så længe efter. Noget kan nok efterspores. Det skal her forsøges.

Gravers Christensens gård. Formentlig havde *Mathias Hansen* den i fæste fra o. 1769 til sin død 1788. *Gravers Christensen* køber gården fri i 1793, sælger 1794 til *Søren Christensen,* der samme år videresælger til *Chr. Pedersen,* som atter sælger til *Hans* og *Tarben Lauridsen.* Disse to mænd synes at lægge hovedparten af jorden til deres egne gårde, mens de sælger hovedparcellen af Gravers' gård, formindsket til htk. td. 1.2.0.0, til *Iver Mathiasen.* Det skete i 1799, og denne ejendom lå sikkert sydvestligt i Heager *(mnr. 5).* Den fik følgende ejere: 1808, svigersønnen *Jens Knudsen Hampen.* 1830, *Niels Peder Iversen.* 1837, *Chr. Andersen Nørgård.* 1838, *Niels H. Beksgård.* 1840, *Jens Larsen Høj,* der 1860 sammenlagde ejendommen med gården mnr. 2a (om denne senere).

Terben Lauridsens gård. Formentlig fra o. 1768 fæstet af *Christen Christensen. Terben Lauridsen* har nogen tid haft gården i fæste, da han bliver selvejer. 1801 sidder han og konen på aftægt, mens sønnen *Thomas Tarbensen* er mand i gården, der siden forsvinder ud af synskredsen. Den gik nu nok til et interessentskab af gårdslagtere, hvis virke spores i disse åringer.

Jacob Jacobsens gård. Den er nævnt foran som byens vestligste. Blandt de vestligste lå den i hvert fald, nærmere kommer vi næppe stedfæstelsen. *Tre generationer* af navnet *Jacob Jacobsen* er kendt, og de synes efter hinanden at have beboet den samme gård. *Første* generation formentlig *fra o. 1724, anden fra o. 1766* og den *tredje fra 1797.* Ved et skøde af 1811 sker der et *mageskifte af to gårde* i Heager. Parterne er på den ene side *Jacob Jacobsen* og på den anden *Anders Vibholm m. fl. interessenter.* Gården, som Jacob Jacobsen i bytte får af interessentskabet, er Heagergård, hvor Jacobs slægt sad i endnu to led. Part i interessentskabet må *Hans Lauridsen* have været, da det var ham, der havde ejet og beboet Heagergård fra frigørelsens tid og årene derefter. Og det er også Hans Lauridsen, vi efter mageskiftet træffer i den gård, mnr. 2a, der nedenfor nærmere omhandles. Det er imidlertid ikke netop Jacob Jacobsens hidtidige gård. Formentlig nok selve bostedet, bygningerne, plus en mindre hovedparcel. Dertil en række sammenkøbte parceller, der lå nærmere og mere praktisk for hverandre end Jacobs gamle jorder, der synes at have ligget spredt. Sådan som megen jord til gårdene synes at have gjort – også efter udskiftningen af fællesdriften.

Mnr. 2a. Hans Lauridsen, der altså ved mageskiftet fik gården her, afhænder den ved tinglæst skøde af 1821 til *Peder Johnsen Kiær,* som 1827 videresælger til *Jens Christensen.* Fire år senere fraskøder denne sig gården, hvorfra der samtidig udstykkes jord til flere sider. Gården erhverves af en prominent bymand, *søkrigskommissær, procurator Bagge,* der havde den en halv snes år. Tiderne var stærkt opadgående, så det har nok været en god forretning for søkrigskommissæren, da han frastykkede et større areal og samtidig solgte gården med tilbageværende jord til *Laust Pedersen Toftenberg.* Fra denne 1855 til *Anders Chr. Madsen Brølling.* 1860, *Jens Larsen Høj.* 1878, *Jens Madsen.* 1895, *Anders Andersen.* 1918, *Niels Peder Nielsen,* der straks videresælger til *Andreas Madsen Nygård.* Nogen jord er fraskilt, da gården 1928 sælges til *Henrik Andersen.* 1931, fru *Jane Kristine Bøndergård.* 1932, *Julius Pedersen Slot.* 1943, *Kr. Leo Nielsen,* der med det samme overdrager til *Erik Vestergård.* 1944, *Niels Lind Jensen.* 1947, *Søren Henriksen,* hvis enke, *Abelone Henriksen,* nyligt har solgt til murerm. *Thelle Chr. Bro,* Ringkøbing. Ejendommen har nu *mnr. 2k, v, m. fl.*

Mnr. 2b. Chr. Jørgensen, der havde bolstedet, hvor nu Nederbys Minkfarm er, købte fra ovennævnte gård så megen jord til særskilt bebyggelse, at der er tale om en gård, da i 1857 sønnen *Jens Jørgen Christensen* tiltræder; han køber siden mere jord til. Gården købes af *Anders Jensen Sørup* 1883, samme tid, som denne overtager gården mnr. 4a, der siden nedbrændte, og derefter blev udstykket. Mnr. 2b (m. fl.) købes 1904 af *Chr. Jensen Bratbjerg;* men hvorvidt der stadig er tale om en selvstændig ejendom, er uklart.

Mnr. 2c (m. fl.) Hovedparcellen 1831 solgt til *Anders Prang.* 1834 træffer vi her *Anders Nielsen.* Han og hans kone kom siden på aftægt hos svigersønnen Iver Gravesen. Dennes forældre, *Gravers Christensen Kjær* og hans kone, flyttede siden med deres aftægt til ejendommen her; skødet er fra 1847. Efter dem overtog i 1865 *Iver Gravesen* ejendommen, som 1878 skødedes til *Niels Høj Eskildsen.* 1886, *Christen Poulsen.* 1906, *Morten Pedersen Slot,* der som hans formand var fra Holmsland. Morten Slots enke, *Boline,* overdrog i 1951 ejendommen til sønnen *Søren Pedersen Slot,* som for få år siden har solgt til *J. E. Grønberg.* Jord og bygninger er udlejede til hver sin side.

Mnr. 2l, m. fl. En ejendom, 1867 skødet til *Jens Madsen.* 1877, *Jonas Jonassen.* 1878, *Jeppe Christensen Bank.* 1898, *Jens Chr. Taysen.* 1900, *Chr. Andersen.* 1903, *Anders P. Andersen,* der samme år solgte til *Kjeld Kjeldsen.* 1905, igen *Anders P. Andersen.* 1906, *Laurids Lybæk.* 1915, *Niels Gynge Nielsen.* Det følgende år blev i hvert fald en del af jorden solgt til *Chr. Aaes,* der ved den tid opbyggede Holmgård. Ejendommen blev vist dermed nedlagt.

Heagergård

Mnr. 3a, m. fl. Navnet er vist ikke særlig gammelt. Hverken navn eller matrikelsnummer kendes i 1771, da det hedder, at *Ditlev Bull* fæster den halve gård, salig Buckholtz forhen havde. *Caspar Buckholtz* havde været fuldmægtig og ridefoged på Voldbjerg, fra o. 1720. Heagergård havde han formentlig haft i fæste, muligt også beboet. Den halve gård står 1771 for htk. td. 4.3.2.$^{7}/_{8}$, hvori er medregnet en kirketoft og en eng. Gården var ellers en helgård med o. $6\frac{1}{2}$ tønde hartkorn og den eneste, der ved den tid ikke havde lige hartkorn med byens andre gårde. Den har næppe i 1771 haft flere fæstere end Ditlef Bull. Han står da også for helgårdens landgilde, 12 rigsdaler, som imidlertid for nærværende er ham eftergivet. Ditlef sidder nemlig slet ikke i gården ved den tid. Han er i soldatertjeneste. Snart efter synes Ditlef Bull afløst som gårdens fæster af *Laust Jonasen,* der er her endnu 1787. Gårdens første selvejer bliver *Hans Lauridsen,* søn af Laurids Knudsen i Øster No. Som foran fortalt bytter Hans Lauridsen ved et interessentskabs mellemkomst gård med *Jacob Jacobsen.* Noget tyder på, at handelen var sket før år 1800, selvom mageskifteskødet først er tinglæst i 1811. Hvorom alting er, så overtager Jacob Jacobsen (nummer tre) gården her, som 1838 overdrages sønnen *Tobias Jacobsen* og 1867 dennes søn, *Niels Tobiasen,* som blev slægtens sidste led i gårde. 1882 købte *Anders Jensen (Sjællænder)* gården. 1893, fra *sagfører Frølund* (utinglæst skøde) til *Christen Thomsen.* 1895, *Christen Pedersen,* der antog navnet *Christen Aaes.* 1917, *Niels Anders Refsgård Andersen.* 1920, *Martinus Henriksen.* 1939, *Jens Ebbesen,* der straks solgte til *Peter Marinus Jensen.* 1945, *Jeppe Daring Kirkegård Jensen.* 1954, *Gerner Ingemann Petersen* og 1956 dennes broder, *Villiam Højgård Petersen.*

Holmgård

Mnr. 2n, 3g, m. fl. 1917 af *Chr. Aaes* udstykket fra Heagergård og opbygget vest for denne. Blandt tilkøbt jord er stamparcellerne *mnr. 2a og 5a,* hvilke ejendomme er omtalt foran. I 1936 solgte Chr. Aaes Holmgård til *Knud Chr. Christensen,* som 1963 overdrog den til sønnen *Laurids Christensen.*

Mnr. 3c (m. fl.). 1867 udstykket fra Heagergård og bebygget til *Jacob Tobiasen.* 1883, *Adolph Sylvester.* 1893, *Mads Bonde Pedersen,* hvis enke, *Kristine Marie Bonde,* 1929 overdrog til sønnen *Niels Bonde.* 1937, *Reimer Knudsen* fra Alrum i Stadil. Efter Reimer Knudsens død er hans enke, *Katrine Knudsen,* vedblevet med ejendommen, hvorpå sønnen *Kr. Nørgård Knudsen* har oparbejdet en virksomhed af ret stort omfang, under navnet *Ringkøbing Autoophug.* Beliggenheden er øst for hovedvej 16, mod syd grænsende til Føling bæk.

Mnr. 39. Ejendom vest for hovedvejen, over for ovennævnte. 1868 skødet til *Chr. Jensen.* 1872, *Mads Christensen Landen.* 1877, *Jens Nielsen Borg.* 1900, *Jens Løvstrup Olesen.* 1901, *Jens Chr. Sørensen.* 1924, *Chr. Lauridsen,* som straks solgte til *Arthur Jensen.* Fra 1941 nuværende ejer, *Johannes Christensen.*

Bebyggelser i mejeribyen m. v.

Mnr. 5e. 1964 nybygget hus, tilhørende *Kristian Noesgård.* Vest for banen. Øst for denne:

Statsbanernes vogterhus. Johanne, f. Rahbjerg, gift med *Karl Jacobsen,* var den sidste ledvogterske her, indtil overkørslen blev automatisk sikret. Huset var siden udlejet en årrække. For nogen tid siden solgte *DSB* det til *Anders Lauridsen.*

Mnr. 2u 1920 tilskødet *Laurids Larsen.* 1937, *Karl Damgård.*

Langs hovedvejens vestside, fra syd:

Mnr. 3s. 1932, murermester *Erling Jeppesen.*

Mnr. 2x, m. fl. 1928, murermester *P. M. Frandsen.* 1929, *Niels Dideriksen.* 1943, fra *Else Dideriksen* til *Ole Birkmose.* 1950, *Andelsselskabet Ringkøbing Omegns Maskinst.* 1955, *Alfred Christensen.* Nu *Jens Chr. Nielsen.*

Mnr. 4q. 1929, frk. *Dagmar Holst,* der byggede. Fra 1930 købmandshandel, etableret af *Peder Pedersen Rahbæk.* 1951, *William Lyhne.* 1958, *Aksel Pedersen,* der for nogle år siden nedlagde forretningen og gik over i et andet erhverv, men beholdt huset, som han og familien stadig beboer.

Mnr. 3a, m. fl. Heagergård, der er omtalt.

På hovedvejens østside, sydligst:

Mnr. 3n. 1900, smed *Kr. Noesgård.* 1909, smed *Peder Lauridsen Bitsch.* 1911, igen smed *Noesgård.* 1927, smed *Carl Lorenzen.* 1931, smed *Jens Chr. Nielsen Kielsholm.* 1948, *Kr. Kirkegård Jensen.* 1949, *Sivert Bach* og *Thorvald Christensen.* Fra 1950 *Sigurd Noesgård.* Her bor tillige *Anders Ditlevsen* med familie.

Mnr. 4l, m. fl. Andelsmejeriet Trekløver, bygget 1889. Efter mejeriets nedlæggelse solgt 1968 til entreprenør *Jørn Lauridsen.*

Mod øst, langs den gl. sognevej

Mnr. 4f, 1946, *Enevold Hammelsvang Enevoldsen.* Han var uddannet mejerist, siden i sin ungdom beskæftiget ved forskelligt arbejde; ved en arbejdsulykke på Rækker Mølle Foderstofforening mistede han venstre hånd. Enevold klarede sig endda. Han giftede sig i 1911 med *Emilie, f. Pedersen,* og de købte ejendommen på Voldbjerg mark, som de drev en menneskealder. Ved siden heraf havde Enevold skovarbejde, en lang årrække deltidsarbejde på Trekløver. Siden flyttet til Heager arbejdede han, sålænge kræfterne slog til, med mejeriets regnskabsførelse. Fra 1971 ejes huset af *Svend Nørgård Knudsen.*

Mnr. 4t. 1949, *Andelsselskabet Ringkøbing Omegns Maskinstation.* Maskinhus og grund 1955 solgt til entreprenør *Frede Lauridsen,* der gik ind i det maskinstationsarbejde i landbruget, som andelsselskabet havde taget op, men hurtigt opgav. Brødrene *Arne* og *Kaj Lauridsen,* 1959 hjemvendt fra Canada, gik i samarbejde med Frede Lauridsen. Året efter trak Arne Lauridsen sig ud igen, da han, ifølge med broderen Leo, igen rejste til Canada. Frede og Kaj Lauridsen delte opgaverne imellem sig. Frede udbyggede en påbegyndt virksomhed med afvanding, kloakering og planering m. v. (af samme art er broderen Jørn Lauridsens senere etablerede foretagende). Kaj Lauridsen fortsatte landbrugsmaskinstationsarbejdet, som han 1963 flyttede ud i øst. Begge virksomheder er vokset stærkt i årenes løb.

Mnr. 6d. (Holmbohus). 1905, *Gravers Peder Olesen.* 1916, *Mads Mogensen.* 1935, fra hans enke, *Kirstine Mogensen,* til *Johannes Lauridsen.* 1963, fra dennes enke, *Marie Lauridsen,* til *Chr. Christensen (Holmgård).* Nu enkefru *Anna Christensen.*

Mnr. 6a, m. fl. Karl Erik Nederbys minkfarm, der er omtalt.

Mnr. 7f. Heager Maskinstation v. Kaj Lauridsen; omtalt ovenfor.

Livskårene har ændret sig stærkt med tidernes gang. Primitive og barske var de for forfædrene i stenalderen. Fåtallige var de og omstrejfende, på jagt efter levemuligheder. Endnu længe betingede intet en organiseret samfundsindretning. Sognet var endnu ikke til. Med klimaændringer bedredes livsmulighederne. Folketallet steg, og en fastere bosætning fandt efterhånden sted. I bronzealderen måske, eller i hvert fald i jernalderens århundreder omkring vor tidsregnings begyndelse opstod visse inddelinger i landet. En af dem var antagelig sognet, omend omridsene var løse og usikre.

Efter kristendommens komme til Danmark i 800-tallet rejstes snart rundtom en kirke som et midtpunkt i sognet, der herved tog fastere form.

Fra dengang bonden tog jord ind til dyrkning ved mere end håndkraft, brugte han sit asende okseforspand. Den tæmmede vildhest, ridehesten, blev siden til plovbæstet. Der blev slidt på bondens ager. I ufrihedens århundreder tillige på jorddrottens jord, hovmarken. Og med den nyvundne frihed for nu snart 200 år siden igen på selvejerbondens jord. Nu halser traktoren med de mange hestekræfter og maskinen, tit maskinstationens, over stadig større agerfelter. Alt imens en fortløbende arbejdsdeling drager mange mennesker bort fra landbruget, over i andre erhverv.

Udviklingen skrider hastigt frem. Nye tider rejser nye spørgsmål. Det kan være vanskeligt nok at besvare dem og for den enkelte at finde sig tilrette i en foranderlig og rastløs tid.

De gamle tider var nok heller slet ikke problemfri, omend meget var anderledes end nu. Sliddet var hårdere, fattigdommen, trods nøjsomhed, udbredt. Til gengæld var der nok også mere ro over tilværelsen forhen.

Endnu er det vel sådan – mange mener det – at historien, også sognets, som en pejling bagud i tiden kan være nutiden et hjælpemiddel til landkending forude, være med til at vise os, hvem vi er.

Kan hænde vi i historiens selskab kender os på linje med gammel bondeholdning, hvor den toner frem som på dette sted:

Du gav mig, o Herre, en lod af din jord,
som jeg nu min egen må kalde.
Du gav mig et dagværk og brød til mit bord.
Her lever jeg trygt på dit mægtige ord,
der taler til mig som til alle.
Her bygtes mit bo,
her nyder jeg ro
og kan dig med glæde påkalde.

Af henfarne slægter jeg arved den vang,
hvis muld jeg for udsæd nu pløjer.
Her rydded de marken for stene engang
og dyrked den siden med suk eller sang.
Nu, Herre, for dig jeg mig bøjer:
den mark, som blev min,
var altid dog din.
Min tanke til dig jeg ophøjer.

(DDS, 675, 1-2).

Efterskrift

Mange var kilderne, der stod til rådighed til denne sognehistorie. De skriftlige er der søgt redegjort for, dels i teksten, dels i en oversigt. For adgang til disse skriftkilder kunne der være anledning til en tak til mange sider; at nævne de pågældende, må jeg stort set afstå fra her. To skal dog, med tak, nævnes: *Mads Bonde* og *Peder Stampe*. De har velvilligt overladt mig egne, nye og ældre, optegnelser – optegnelser, der i høj og måske tiltrængt grad bidrager til at gøre bogen levende og læselig. Desuden har disse to givet mig megen nyttig, mundtlig oplysning.

Historiefortællerne var imidlertid flere, lærere som menige sognefolk, hvad der også fremgår af bogens blade. Uden at ville forklejne nogen nævner jeg i taknemlighed tre af sognets egne, der nu længst er døde: Min faster *Karen Marie*. Hun boede ikke i sognet i min tid; mere end femogtyve år er det siden, hun døde. Hendes lejlighedsvise fortælling godtgjorde, at fødesognets historie var hende vedkommende; noget blev nedskrevet for omkr. 40 år siden. *Jens Iversen,* i hvis træsko- og sadelmagerværksted tiden kunne stå stille eller rent forglemmes, mens hans sindige fortælling fra gammel tid skred frem. *Niels Clausen,* der var ungkarl og uafhængig og som, i hvert fald på sine ældre dage, færdedes meget og gerne rundt i sognet. Hans store viden om sognets fortid kender jeg mest gennem andre; af hvilke én altså tog sig for at nedskrive Niels Clausens beretninger.

Endnu en af de bortgåede, en udensogns, skal her mindes: *Alfred Kaae,* Ulfborg, tidl. Thorsted. Læreren, historikeren, tegneren m. m. Også den erfarne rådgiver og et hjælpsomt menneske; det fik jeg god grund til at takke ham for. Kaaes tegninger og visse indskud i denne bogs tekst siger noget herom.

Med tak må jeg også her nævne *Villy Birkmose,* der har taget hovedparten af fotografierne. Flittigt og interesseret har han fartet sognet rundt med kameraet, i somre og vintre.

En bog som denne er forholdsvis bekostelig i trykfærdig stand. For at holde stykprisen nogenlunde nede, har det været påkrævet med betydelige tilskud. De er

beredvilligt ydet af nedennævnte, idet bemærkes, at en solid grund blev lagt af førstnævnte *(v. det sidste sogneråd, der er lokaludvalg):*

No kommune
Historisk Samfund for Ringkjøbing Amt
Sparekassen, Ringkøbing
Ringkjøbing Bank
Ringkjøbing Landbobank
Ringkøbing kommune

Af stor betydning er det endvidere, at bogen i stort omfang er forudbestilt: *Af sognets folk, af udensognsboende med tilknytning til No* samt *af institutioner og andre.*

For støtte af økonomisk og enhver anden art bringer jeg herved rette vedkommende min bedste tak.

No i marts 1974.

Kr. Susgaard

Noter

Området

1. Nye Kongelige Samlinger, 1508, læg 6, side 10 o. fl. 2. Ulfborg-Hind Herreders Skøde- og Panteprotokol 1774-96 fol. 178.

Naturen

1. A. Krøigård: Tørvemasse og Tørv.

Minder fra oldtidsdage

1. Nationalmus. I Afd. nr. B 4913-14. 2. Nationalmus. nr. B 8945, C 14084-99 og Danefæ 7-14-08. 3. Nationalmus. nr. 754/33.

Stednavne sognet rundt

1. Roar Skovmand i: Den danske Landsby, red. Axel Steensberg. 2. Ældste Danske Archivregistraturer V, 402. 3. Erslev og Mollerup: Kong Fr. I's Danske Registranter. 4. NKS. 1507 fol. bl. 33r-36r. 5. NKS. bl. 22v-29r.

Sogn og middelalder

1. Danmarks Kirke gennem Tiderne. 2. Den danske Kirkes Historie I, s. 287 o. fl. 3. Erslev: Danmarks Breve i Middelalderen, nr. 8836. 4. NKS. 1507 fol. s. 45. 6. D. Br. nr. trup: Hardiske Maal II s. 45. 6. D. Br. nr. 12632. 7. D. Br. nr. 6176. 8. V. Milters og O. Christensen: Det da. Landbr. Hist. I, 85. 9. Hardiske Maal II. 10. D. Br. nr. 7202. 11. D. Br nr. 3418. 12. D. Br. nr. 7080. 13 NKS. 1507 fol. bl. 8r. o. fl. 14. NKS. bl. 9r. 15. NKS. bl. 14. 16. NKS. bl. 14. 17. Hards. Arb. 1960. 18. Kong Fr. I's Danske Registranter 1523, s. 20. 19. NKS. 1508 fol. læg 5. 20. NKS. 1507 fol. bl. 11v.

Jorddrot og bonde

1. NKS. 1507 fol. bl. 19v-21v. 2. Originale Mageskifter, 136. 3. Kronens Skøder I. 4. NKS. 1508 fol. læg 4. 5. Kronens Skøder I. 6. NKS.. 1508 fol. læg 5. 7. 1508 fol. læg 5. 8. NKS. 1508 fol. læg 5 9. NKS. s. 19 o. fl. 10. NKS. s. 16 o. fl. 11. NKS. 1507 fol. bl. 34r-35r. 12. NKS. 1507 fol. bl. 34r-35r. 13. NKS. bl. 44r-45r. 14. Viborg Landstings Skøder og Pantebøger, 5/1 1667. 15. Det danske Samfund, IV udg., 1934.

Kirken siden reformationen

1. P. Nedergårds Sogne og Præstehist., cit. Ringkj. Amts Avis 1900. 2. J. P. Trap: Danmark.

Skolen

1. Hards. Arb. 1908. 2. Hards. Arb. 1909. 4. Den gl. kirkegård samt gravhøjene, »Hedebakkerne«, nordfor.

Lidt om fattigforsørgelsen

1. U.-H. H.'s tingbog for 21. marts 1838.

De gamle fortalte

1. Oplysn. til dels fra: Sanddal Plantage gennem 75 år.

Sognets bosteder

1. NKS. 1507 fol. bl. 27 r.: Christen Ibsenn, Rett Jorddrott till Grimstrup. 2. Dansk Biografisk Leksikon, bd. XVII's 390.

Indholdsfortegnelse

Side

Området 5

Naturen 21

Menneskene 29

Minder fra oldtidsdage 36

Stednavne sognet rundt 48

Sognenavnet 50, Bostedsnavne 52, Andre navne i naturen og kulturlandskabet 65, Henvisning til nr. på kortet 71.

Sogn og middelalder 72

Om religionsskiftet 73, Om kirkestiftelsen i sognene 77, No gl. kirke 82, Vidnesbyrd om kirken 82, Retstrætter og tingmøder med mere 88, Kirken i Højmiddelalderen 96, Nedgangsår (Den sorte Død) 97, Kirkenedbrydning og sognesammenlægning 105, Nutiden sætter et minde 109.

Jorddrot og bonde 111

Efter reformationen 111, Hartkornet 116, Jorddrotterne og bøndergodset 119, Voldbjerg snart eneejer i No sogn 124, Fra landgilde — til landmålingsmatrikel — og videre frem 125, Der måles og takseres 128, Kornet, tienden og kornlandgilden 129, Den hele landgilde 132, Kvæghold og kvægtiende 133, Selvejerforhold 136, Skifter og skæbner 138, Om levealder og dødsårsager 149, Bygge og bo 151, Reformtiden 156.

Kirken siden reformationen 162

Præster i Hee og No 163, Den nye sognekirke 171, Præsterækken fortsætter 179, Fra menighedsrådets arbejdsmark 181, Præsterækken fortsætter 186, Om kirke og kristendom 192.

Skolen 195

No gl. degnebol 195, Degne og skoleholdere 195, Skolevæsenet efter 1814-loven 200, Bøndergård fastansat skolelærer 200, Senere skoleforhold 204, Voldbjerg pogeskole 210, Lærerinder ved Voldbjerg pogeskole 211, Hovedskolen i No, Milter Madsen førstelærer 212, Vinterlærere og lærerinder 216, Skolen vokser. Fast andenlærer fra 1900 216, Udvidede krav til undervisningen. Der bygges en ny skole 220, Lærerkræfter før og efter 222, Ungdoms- og aftenskole 225, Andenlærere fra 1936 229, Vinterlærere 1937-47 229, Vinterlærerinder 1937-56 229, De seneste år 230.

Lidt om fattigforsørgelsen 231

Sogneforstanderskab og sogneråd 233

Af foreningernes virke 236

De gamle fortalte 243

Et tidsbillede 244, Kendte folk 255, Deltagere i de slesvigske krige 257, Fra Noklit før 1850 260, Købmandshandel m. v. i Noklit 261, Optegnelser af Mads Bonde 263: Nedlagte ejendomme i No sogn 263, Enkelte gårde i No 271, No kirke 276, No Mølle (I) 277, Originaler i No 279, Hjortmose 288, Optegnelse af Niels Clausen: Teglovne 292, Optegnelser af Peder Stampe 292: No Stampe 292, No Mølle (II) 293, To søstre 297, Spillemænd—Plantningsmænd 299.

Sognets bosteder 306

Oxfeld 306, Udstykninger 309, Voldbjerg Mark 318, Heebro 321, Hedehus 323, Lybækmose 324, Lybæk 325, Høvring 337, Huse på Fladbjerg 339, Lybæk fortsat 339, Agerbæk 341, Grimstrup 342, Skuldbøl 345, Brændbakke 346, Granlide 346, Lyngsmose 347, Nogård 348, Nobæk 350, Meldgård 350, Gl. Præstegård 351, Noby 354, Øster No 359, Klitmose 369, Røgind 369, Hjortmose 374, Vester No, Gl. Toft 375, Huse langs vejen Noby-Heager 376, Kjærgård 379, Nobjerg 380, Nobjerg mark 381, Bjerggård, Noklit 382, Noklit mark, No Plantage 384, Nokjær 385, Knakker 386, Heager 386, Kongsgårdene 388, Ejendomme syd for udflyttergårdene 391, Nord for udflyttergårdene 392, Bebyggelser i mejeribyen m. v. 397.

Efterskrift 401

Noter 403

GRIMSTRUP HEDE
Grimstrup
LYNGSMOSE
Heager
Oxfeld
No
HJORTMOSE
Ör No
NORPLANTAGE